రసభారతి
నాటకమీమాంస

జమ్ములమడక మాధవరామశర్మ
సాహిత్యఅకాడమి సభ్యుడు

అభినవభారతి
గుంటూరు [illegible]

సేయమాగమసంవాదస్పందసంగతిసుందరా
రసనాటకమీమాంహ నాట్యవేదార్థదర్శినీ

ఇయమరోచకినాం రుచివర్ధనీ
పరిణతిం తనుతే పరమాం మతేః
రసనమాత్రత ఏవ సుధౌఘవత్
మృతిజరాజననాదిభయాపహృత్

పూర్వవాక్యము

అభినవభావ్యరససరససహృదయులు సహృదయులు భరతభారతి నాట్యవేదమును సంభావించుటకుత్సుకంపడిరి. స్వరసమున సర్వపరిచితకల్పముగానున్న నాట్యరసకల్పకము సచేతఃకమనీయకాంక్షాసమీక్షాస్పదమగుట సాహితీవ్రతులనేకవిధముల దక్షదక్షిణారాధనమొనరించిరి. తదుపాస్యరసనాట్యము తదీయకృతులలో నట్లట్లున్నది. కొందరు కొంత రూపించిరి. మరికొందరు మరికొంత నిరూపించిరి. కొంతలు కొంతలుగానున్న ఆ మిత హిత వచనములు తావదుపభోగరసికులకామోదమిచ్చినవి. అటునిటు చూచు సరిచూచు రసనేత్రులకింతింతలు అంతలంతలుగా గోచరించుట అసహజము కాదు. సర్వరత్నములకాకరము రత్నాకరము. సర్వభావసంవాదములకు నిదానము నిధానము అభినవభారతి. అభినవభారతిలోని స్వస్పందసుందరాంశములను కతిపయవిశిష్టసాహిత్యకులాయావిధముల నుపపాదించి ప్రశంసాభాజనులయినారు. అభినవగుప్తుని గుప్తగూఢమయిన భావవ్యూహము సకలవాచోవాకములకాశ్రయమయినది. అతని యట్టి నిరూపణము కేవలము తదుపజ్ఞము కాదు. అది చిరంతనమభినవము. కావున సనాతనము. అభినవుడు సంప్రదాయార్థసముల్లాసకుడు. మధ్యకాలమున నిట్టపోడుచుకొని వచ్చిన భావకసమాజభావముల సమీక్షకుడు. అట్లాతడుపపాదించుటయనంతరకాలానంతగ్రంథసముల్లాసదీపనమయినది. నాట్యవేదాభినవభాష్యములో రసభారతి నాటకమీమాంస స్వప్రతిష్ఠావైభవముకలదయినందున సహృదయపాఠకుల భావవివేకమునకుపకారదక్షమని లాక్షణికులు సంభావించిరి. మూడువందలయిరువదితొమ్మిదిపుటల (౩౨౯) పరిమితికల ఈ గ్రంథమంతయు నాట్యవేదాంతర్గతమయినదని "నాట్యవేదము" నామధేయమె రూపధేయమిచ్చినది. ౧౩౯. ౨౨౯ పుటల సంఖ్యాసంకేతమిట్లైవచ్చినది. ఇందు నిరూపితమయిన విషయసంపద యిట్లున్నది.

రసభారతి

నాట్యరసమనునెట్టిది ? భావములెట్లుత్పన్నములు ? రసభావవికల్పము. నాట్యాంగము జ్ఞానార్ణవము — రసభావాదిసంగ్రహము — ఏకాదశాంగములు. కారికానిరుక్తములు. మహారసము. ఏకఘనమానసనిశ్చలత. మహాభోక్తృభావము. అలౌకికచేతోరసము. సాధారణ్యసిద్ధి. సామాజికునిసంవిత్సమావేశము. విలక్షణచిత్తవృత్తి. నిర్విఘ్నవిశ్రాంతి. రసమె నాట్యము. రసవైలక్షటి. మహాస్ఫోటము మహారసమొకటి. శృంగారాదులు కల్పితములు. రసక్రమము. శాంతమునందే రసచర్వణము. స్థాయికథనము. భావసంకేతము. అభినయధర్మిప్రవృత్తులు. ఆతోద్యగానములు. రసలక్షణకారికలు. రసపాత్రము. ఖ్యాత్యఖ్యాస్వరసత. భట్టలోల్లటభావము. ఉపచితస్థాయిరసము. శ్రీశంకుకాక్షేపము. స్థాయి రసమనుట తగదు. ఉపచయము చెప్పుటయుక్తము. [illegible] రసమనంతమగును. హాస్యము విద్వేషమనుట [illegible]. కామావస్థ

లలో అసంఖ్యాకత- ఉపచయమువలె అపచయమునుకలదు- శ్రీశంకుకతత్త్వము- విభావాదులు అవగమకములు- రసమనుమీయమానము- స్థాయియనుకరణరూపము- కావునరసము- అనుకరణమునర్పగా రతి శృంగారమగును- నటునందు విలక్షణప్రతీతి- ఈ వాదమంత స్తత్త్వశూన్యమని భట్టతోతుడు- రసమనుకరణరూపము కాదు- రతి యను కార్యము కాదు- సాదృశ్యమనుకారము కాదు- నటునందు విలక్షణప్రతీతియు దుర్ఘటము- శిక్షావశనటవృత్తి యనుకరణము కాదు రసమాంతరమనుటయు భరత విరుద్ధము- భట్టనాయకభావము- రసమునకు ప్రతీతి యుండదు- ఉత్పత్తి యుండదు- అభివ్యక్తి యుండదు- సీతాదులు విభావములు కారు- దేవతల విషయమున సాధారణ్యము కలుగదు- రసము భావ్యమానము- భోగమున భుజ్యమానము- నాయకవాదమును యుక్తము కాదు- రసము కావ్యార్థము- రసాస్వాదమున హానోపాదానము లుండవు- అవి విఘ్నములు- రసము నిర్విఘ్నప్రతీతినిర్గ్రాహ్యము- అపరిమితసాధారణ్యము- నటాదిసామగ్రి- చమత్కారఘనసంవేదనము- శాకుంతలబోధ- నిర్విఘ్నసంవేదనము- రసవిఘ్నము- ఇతరసంవేదనములు. విఘ్ననివారణోపాయము- సంవేదనసామ్రాజ్యము- విభావాదివ్యవహారము- చర్వణాగోచరత- రసము చర్వణాసారము- విభావాదులు కారకములు జ్ఞాపకములు కావు- రససంవిదుత్కర్షము- స్వాత్మసమాపత్తి- ప్రబంధప్రకాశము- దశరూపకప్రశంస- ముక్తకభాగ్యము- లోకదృష్టాంతము- వ్యంజనౌషధిద్రవ్యసంయోగమునరసనిష్పత్తి-షాడబరసము-విభావాదియోగము. ౧౬౩-౬

లక్షణపద పరీక్ష - రసపదప్రవృత్తి నిమిత్తము ఆస్వాద్యత - లోకరసము నాట్యరసము- భావసంభావనము- శుద్ధసత్త్వస్వభావనము- చమత్కారసముదయము- నాట్యమె రసము- రససముదాయమె నాట్యము- కావ్యమున గూడ రసమున్నది- ప్రత్యక్షకల్పసంవేదనము - అభినవోపాధ్యాయభావనము - కావ్యకౌతుకాభిసంధి-అభినవభావము- కావ్యము దశరూపకాత్మకము- సర్గబంధమునను సంధిసంఘటనము- కావ్యమును నాట్యమె- నటుడు పాత్రము మాత్రము- నటునకు రసభావయోగము లేదు- రససంశోధనము- రసభావనిష్పత్తివివేకము- భావరీతి- రసము భావహీనము కాదు- భావము రసవర్జితము కాదు- రసభావసిద్ధి పరస్పరకృతము- రసము సర్వమూలము- రసభావముల పరస్పరసిద్ధి- ఉత్పత్తివర్ణదైవతములు-సూచకరసము-లక్షణనిదర్శనములు- విశేషలక్షణము- విపుల నవదృష్టి- విపశ్చిద్దృష్టి- శృంగారము- ఉజ్జ్వలత- ఉత్తమప్రకృతి- కావ్యరతి- సంవేదనదార్ఢ్యము- సంభోగవిప్రలంభభేదములు- . మేఘసందేశము- శృంగారాభినయము- వ్యభిచారివ్యవస్థ- కాళిదాసు రమ్యరచనము- శృంగారము దశావస్థము- పురుషప్రమదాయుక్తత- పురుషుడు భోక్త- ప్రమద భోగ్య- రత్యాస్వాదము రతిరూపమున నుండదు - హాస్యాస్వాదము హాసైకస్వభావమే- హాస్యము ఆత్మస్థపరస్థభేదములు- హాస్యసంక్రమణము- స్త్రీనీచప్రకృతి- షడ్విధత- కరుణరౌద్ర [illegible] రసాంతరభేదములు- [illegible] రసములు- శమము స్థాయి- స్థాయిచర్చ- మునిమతము- [illegible]

స్థాయిత. అనంతర్భావము- శ్రీసిద్ధాంతము- శాంతము సర్వప్రకృతి- పునర్థోప యోగము- ౧౮౫

భావచక్రము- భావప్రశ్న- వ్యభిచారికి వ్యభిచారి- విభావానుభావవ్యవస్థ- స్థాయిసంచారము- వ్యభిచారితంత్రము- రససంచారము- నిర్వేదాదులు- సాత్త్విక స్వరూపము- సత్త్వనిష్పన్నత- పంచభూతధర్మప్రసక్తి- రసనియోగము- నానారస బంధము- కావ్యరసయోగము- బుధాధీనబోధ- సహృదయస్వాత్మసిద్ధి- రసభాగతీ వివేకము-

నా ట క మీ మాం స

దశరూపవికల్పనము- వాగ్భాగవిస్తృతి- ప్రయోగప్రాణత- నాట్యశివుని త్రైజసచక్షువు- నాటకాదిదశకము- ఇతిహాసాదివిలక్షణత- రసావేశసాక్షాత్కారము- సామాన్యలక్షణము- "వృత్తిప్రభవత" కాదు- వృత్తులు కావ్యమాతృకలు- విశ్వము వృత్తివ్యాప్తము-దశరూపము వృత్తిప్రభవము-పది పది రూపములచుట-స్వరగ్రామము- కావ్యబంధము- జాతిశ్రుతితంత్రము- షడ్జాదులు- గ్రామరూపము- స్వరప్రవిభాగము- వృత్తిభేదమున రూపకవిభాగము- వృత్తివిభాగము- నాటకప్రకరణములు- పూర్ణ వృత్తికత- వీథ్యాదులు వృత్తిన్యూనములు- ఇంకను రూపకములు- వృత్త్యంతరగాను ప్రవేశము- కావ్యబంధవికల్పనము. ౧౯౭

నాటకతత్త్వము- పదియంశములు- వస్తువు త్రివిధప్రసిద్ధి- రాజర్షిచరిత్రము- దేవతాచరితము- అంకము ప్రవేశకాదులు- నృపతిచరితము- వర్తమానమువర్ణనీయము- శ్రీశంకుకాదుల భావము- అంకసంకేతము- అంకచ్ఛేదనియమము- పంచాంకత- అంకాభివృద్ధి- అంకనిర్వచనము- అంకస్వరూపము- తాపసవత్సరాజపద్యభావము- అంకత్రివిధత- కోహలకథనము- చూలికాంకము- అవతారాంకము- అంకముఖము- అంకరచన- వృత్తినిశాదర్శనము- అనేకరసాంకనము- ప్రయోగపరిమితి- రంగప్రవిష్ట నిష్క్రమణము- అంకకార్యవిభాగము- ప్రవేశకప్రవేశము- ప్రవేశకలక్షణము- అంకనియమము- చిత్రసన్నివేశములు- పంచవిధప్రవేశకములు- అంకచ్ఛేదనియమము- ప్రవేశకప్రయోజనములు- ౩౧౧

రంగనిషిద్ధములు- మరణమప్రయోజ్యమా?- అనాఖ్యేయత- అప్రయోజ్య సంగ్రహము- మహాజనపరివారము తగదు- పరివారనియతి- అంకప్రవేశకరూపము- నాటకరూపదర్శనము- ఏకవాక్యతప్రాణము- అద్భుతావశ్యకత-

ప్రకరణసమీక్ష- అనార్షవస్తువు- అతిదేశనియమము- అరాజసంభోగత- ప్రకరణపరివారము- ప్రకరణవస్తువిధత- ఏకవింశతిభేదత- అభ్యూహానిదానము- కుల వనిత- వేశ్యవృత్తి- తదుపచారవిధి- దేవీచంద్రగుప్తము- ప్రకరణవిమర్శనము- కోహలభావము- [illegible]

నాటిక- చిత్రవృత్త్వత్తి- సంకీర్ణభేదము- సంబంధసాంకర్యము- చతురంకత- కన్యారూపభోగములు- సమవకారము- ఉద్దేశక్రమత్యాగహేతువు- త్రివర్గోపాయత- ద్వాదశనాయకత- అంకవిధి- నాడికాపరిమాణము- అర్థోపపాదనము- విద్రవము- కపటము- శృంగారము- ధర్మార్థకామశృంగారములు- భట్టతోతభావము- రూపకరూపము- ఈహామృగము- ద్వాదశనాయకత- డిమము- ఆనంతర్యహేతువు- వ్యాయోగము- ఉత్సృష్టికాంకము- కరుణప్రచురత- దేవతలకు కరుణము లేదు- భోగభూచర్య- ౩౪౩

ప్రహసనము- శుద్ధము- సంకీర్ణము- భాణము- "ఇహా మీమాంస్యం"-ఏకరసత- వృత్తివైచిత్ర్యము- ఉద్భటభావము- ఫలసంవిత్తి- శాకలేయభావము- అభినవభావము- వృత్తిబహుత్వమేల?- వీధి- త్రయోదశాంగత- ఉద్ఘాత్యకము- పాండవానందము- అవలగితము- అవస్పందితము- వేణీసంగతి- నాళిక- అసత్ప్రలాపము- వాక్కేలి- ప్రపంచము- మృదవము- అధిబలము- ఛలము- త్రిగతము- ఊర్వశీసమన్వయము- వ్యాహారము- వేణీరీతి.

దశరూపశరీరము- ఇతివృత్తము- కారణషట్కము- హీనసంధిత- వస్తువిభాగము- ఆధికారికము- ఆదికావ్యసమన్వయము- తాపసవత్సరాజరీతి- ప్రాసంగికనిర్వచనము- లక్షణము- ఫలప్రాప్తి- తాపసనాటకము- రామవిషయవిశేషము- సాధకవ్యాపారము- పంచావస్థలు- ఆరంభము- ప్రయత్నము- ప్రాప్తిసంభవము- నియతఫలప్రాప్తి- ఫలయోగము- మానుషవ్యాపారప్రాధాన్యము- దైవబహుమానము- సర్వత్ర పంచావస్థత- కాలస్వరూపభేదములు- అవహర్షణము- ౩౬౭

సంధిసంబంధము- పూర్ణసంధిత- హీనసంధిత- అపూర్ణాంగత- ఉపాయసంకేతము- ఫలయోగస్వరూపము- అర్థప్రకృతులు- రూపకాంశము జడచేతనవిభాగము- పంచఫలహేతుసిద్ధి- బీజము- బహుధాభాసము- బిందువు- ఉపాయప్రతిజాగరణము- త్రివిధకార్యసిద్ధి- పతాక ప్రకరి- కార్యము- ప్రశ్నత్రయము- శంకాపాకరణము- తాపసనాటకసంగతి- రామకథాసమన్వయము- లోల్లటరీతి- అనుసంధినిరూపణము- పతాకాస్థానము- నాలుగు పతాకాస్థానములు- రూపకసమన్వయము- రూపకము చతుష్పతాకాపరమా?- సాతిశయశ్లిష్టవచనము- రామాభ్యుదయరీతి- ముద్రాసమన్వయము. ౪౦౭

సంధిపంచకము- ముఖసంధి- ప్రతిముఖసంధి- బహుధావ్యాఖ్య- గర్భసంధి- విమర్శసంధి- విఘ్నవాదము- వేరొక విమర్శ- శ్రీశంకుకశంక- నిర్వహణసంధి- సంధిసావధానత- అర్థభాగరాశి సంధి- ప్రయోజనషట్కము- ౪౧౮

సంధ్యంగములు- అంగప్రయోగావశ్యకత- సమ్యక్సిద్ధికారిత- ముఖసంధ్యంగములు- ప్రతిముఖసంధ్యంగములు- గర్భసంధియంగములు- విమర్శసంధియంగములు- నిర్వహణసంధియంగములు- సంధ్యంగసమీక్ష- రసపరతంత్రత- అవస్థాపరతంత్రత- అంగసమ్మిశ్రత- ౪౪౭

సంధ్యంతరములు- ఏకవింశతిభేదములు- లాస్యాంగములు- లాస్యప్రయోగము- గేయపదాదులు- లాస్యాంగవివేకము- ఉత్తమోత్తమలాస్యాంగము- స్వరసవైచిత్ర్యము- భట్టతోతభావము- అభినేయకావ్యనిర్మితి- సంవిధానసమీక్ష. ౨౨౯

ఇది యిందలి రసనాటకభారతీమీమాంస. ఈ విషయమున నేటి విశ్వభావముల విచారణములు కేంద్రీకృతములై సముత్తేజితములు కావలెను. అల్పాక్షరముల ననల్ప భావవికల్పనమిచ్చిన భరతాభిఃవులు భారతాభినవులై నిత్యనూతనులయినారు. రసమును రసమని తలచని వారు తలచ లేనివారును రసవిచారమొనరించుట సరసహృదయులకు విచారమె కలిగించును. చిత్రీకృతహృదయములనుండి వెలువడు నీ చిత్రవిచార మధునాతనము. వర్తమానము వర్ధమానమని చిత్తనిశ్చయము పూత్తుకొనిన కొందరు తమ వర్తమానమును భూతమె చేయదలచిరి. తమ వాదప్రామాణ్యమునకై తమ వర్తమానమునకు భూతభూషావేషములు వేసినారు. అట్టివారందరు అభినవమార్గమనుసరించుటకిది యుపకరింప గలదు. ప్రాచ్యపాశ్చిమభావులెవరయినను తమ భావములను శాణితములను తేజితములను జేసికొనవచ్చును. ఇందలి యీ రీతినీతి ఒకవిధముగా కావ్యవిద్యానయప్రకాశము.

సాహిత్యరసప్రకాశము ననేకు లనేకవిధముల విమర్శించిరి. వాని రూపరమ్యతలు ఆపాతమధురతలు గుర్తించినవారు తలస్పర్శి విమర్శమీయగలరు. ఈ ప్రతిపాద్యసారము నొకింత సంభావింపుడు. కతిపయభావసందోహముల గీతులిట్లుండ వచ్చును.

వేదమున రసబిందువులున్నవి. పురాణేతిహాసములందున్నవి. కావ్యనాటకధర్మముల నిరూపించు శాస్త్రీయగ్రంథములలో రసచర్చ యున్నది. రసవిచారణము నేటిది నాటిది కాదు. ఏనాటిదో ఎవరును జెప్పరు. మొదట "రస" మనిన వాడెవడో? ఆతడు స్వరూపాజ్ఞాతుడు. భరతునకు పూర్వులెందరో యున్నారు. ఆ రసాచార్యులెవరో? వారి గ్రంథములేవియు లభింపవు. మొదటి యాతడు అజ్ఞాతుడు కాగా సుజ్ఞాతుడు భరతుడె మొదటి యాచార్యుడయినాడు. రసభావప్రశ్నలు భరతునిలో నున్నవి. భావరసప్రశ్నలు వెలువడినవి. భరతుడు రసాచార్యులను సమయములో స్మరించును. రసోత్పత్తిలో నాంగికాదుల సహకారమున్నది. సాహిత్యధ్యేయమును భరతుడు నిర్దేశించి రససూత్రమాసూత్రించినాడు. విభావాదుల సంశ్లేషప్రక్రియ రసనిదానము. దీని నాటి మనోవిజ్ఞానము సుగమము, అప్పటి సంవిత్సంవేదనము స్పష్టమగును. ఇట్టి యీ భరతుని సిద్ధాంతమె యర్వాచీనులకాధారమయినది. ఒకానొక మానసికమయిన స్థితి విభావాదుల వలన లబ్ధపోషమై రసభూమినందుకొనును. భరతసూత్రమందలి "సంయోగాత్ రసనిష్పత్తిః" అనుచోట నున్న సంయోగ నిష్పత్తులను భిన్నమతులు విభిన్నముగ వ్యాఖ్యానించిరి. ఆ వ్యాఖ్యలు యథాతథముగ నేడు కనబడవు. వారి భావములని యనువదించిన వారి పంక్తులె వారి నిరూపకములగుచున్నవి. అట్లనువదించినవారు వానినట్లె చూచిరా? తాము ఖండించుటకట్లనుకొ-

ఊించిరా? యని యనిపించునని యానెడు వారనుచున్నారు. అభినవుని వివృతి యందు ఆ వ్యాఖ్యాభావములుట్టంకితము లయినవి.

భామహుం డలంకారప్రియుడు. తదలంకారము లన్నియు నతిశయోక్తిగర్భములు. అతిశయోక్తి లోకవిలక్షణోక్తి. అది వక్రోక్తి.

"సైషా సర్వత్ర వక్రోక్తిః కోఽలంకారోఽనయా వినా" వక్రోక్తిమూలముగా సర్వాలంకారములను పలక్షించినను భామహుడు రసమును పేక్షింప లేదు. అతని మహాకావ్యలక్షణోల్లేఖములో రసావశ్యకత గోచరించును. ప్రేయోఽలంకారములో రసవదలంకారములో భామహుడు రసమునంతర్భావింపజేసినాడు. అతనికి రసమపరిచితము కాదు. రసతత్త్వమాతడు గుర్తించెను. కాని యుపయోగము నాతడు పట్టలేదు. అట్టి స్వరూపమాతనిరచనలో కానరాదు. సర్వమాతనికలంకారశక్తిప్రవిష్టమై జీర్ణమయినది.

దండి తత్త్వమెఱిగిన రసతత్త్వవేత్త. స్థానగౌరవసముచితముగా రససామర్థ్యముపపాదించుటకాతడు యత్నించెను. అలంకారములందే కాక గుణములందును దండి రసము సంభావించినాడు. గుణములందు రసములంతర్భవించినవి. దండికి మాధుర్యమున రసస్థితి యున్నది. "మధురం రసవద్వాచి," ఏ యలంకారమయిన రసముఖమె. "కామం సర్వోఽప్యలంకారః రసమర్థే నిషించతి." రసగుణముల కొక్క సంబంధము కూడ దండి తలచినాడు. అప్రత్యక్ష రసమహత్త్వము దండిలో నున్నది. దండికి రసము ముఖ్యము కాదు. రీతులలంకారములాతని ముఖము లోనివి, అతడష్టరసవాది. అతని రసము కావ్యగతము.

వామనుని రీతి వేరు. రీతియె వామనుడు "రీతిరాత్మా కావ్యస్య" అను. వామనుడు వామనుడు. అలంకారములకు మురియడు. "కావ్యం గ్రాహ్యం రసాత్" అనలేడు. "కావ్యం గ్రాహ్యమలంకారాత్" అనగలడు. రసము సుందరమనడు. "సౌందర్యమలంకారః" అనును. అలంకారాభిమానమున్నను వామనుడు గుణాభిమాని. "శోభాయాః కర్తారో ధర్మా గుణాః" గుణములు వామనుని మతమున నిత్యములు. కాంతిగుణములో నాతడు రసమును పొదుపును. గుణములందే రసస్థితి యాతనికభీష్టము. అనిత్యగౌణధర్మములయిన యలంకారములలో రసమంతర్భవింపడు. నిత్యప్రధానములయిన గుణములందే రసమంతర్భావించును. ఇట్టి వామనుడు దండిభామహుల కన్న నుదాత్తముగా నూహించి రసమునకుదాత్తమయిన యున్నతపీఠ మిచ్చినాడు. అయినను రసమునకీయవలసిన మహత్త్వమీయ లేదు. రీతిశక్తియందే సర్వము జీర్ణింపజేయుటకై వామనుడు యత్నించెను.

ఉద్భటుడు రసపోషణసంధానమెఱింగిన కావ్యలక్షణసంధాత. రసవదలంకారమునను రసము నాతడు సన్నివేశింపజేసెను. రసాదు లవికస్వరములై యయి యాతనికి గోచరించినవి. అయినను భామహాదులకన్న నీతడు రససన్నిధి చేరినాడు. శాంతరసము శ్లేషించుట, రసముల సంఖ్యానించుట, విభావాదుల వ్యాఖ్యానించుట ఉద్భటునకే

శపదర్శనము సూచించుచున్నవి. ఉద్భటుడు భరతుని రససూత్రమును వ్యాఖ్యానించెను.

మీమాంసాదర్శనదర్శనుడు భట్టలోల్లటుడు నాటకప్రసంగమునను రసము చర్చనీయమని భావనీయమని భావించి "రసము నాయకనిష్ఠము" అనినాడు. రసమున జగజ్జీవనవ్యవహార మూహించినాడు. రసమున నుత్పత్తివాద మాతడభిమానించెను. స్థాయివిభావాదుల కుత్పాద్యోత్పాదకత చెప్పి తన యుత్పత్తిప్రియతను వ్యక్తము చేసినాడు. రసవిషయమున ఉత్పత్తి, అనుమితి, పుష్టి, నిష్పత్తిశబ్దార్థముగా లోల్లటుడనుట రసప్రక్రియాసన్నిధిలో నున్నటుల భావింపగలము.

రుద్రటుని రీతి స్వతంత్రము "సరసం కుర్వన్ కవిః కావ్యం" అనుచు కవిని ప్రశంసించెను. ఆతని రసయుక్తినిర్దేశము భావకులకు భావనమిచ్చును. రుద్రటుడు శృంగారవీరచేష్టితభేదముల చెప్పి రసభాగవిభాగములకు సూత్రపాతము సూచించినాడు. రస్యమానము సర్వము రసమని ప్రేయోరసమును పదవ రసమనినాడు. అట్లే స్నేహమును రసమగునేమో? ఏమో యననేల? భావసామాన్యము సమాస్వాద్యమై రసమగుట నాతడుల్లేఖించినాడు. కాని; "రసస్తు సౌందర్యాదివత్ సహజో గుణః"

శ్రీశంకుకుడు నైయాయికుడు. నాట్యవ్యాఖ్యాత, రసము విషయవిషయిగతమని యని నటీనటకౌశల ముగ్గడించి సహృదయులకు రసానుభూతికై యనుమితియోగ మిచ్చి తన మార్గమున తాను సంచరించినాడు. సహృదయప్రేక్షకునకు నటునందు చిత్రతురగమునందు వలె విలక్షణప్రతీతి యుదయించును. సహృదయు డనుమితియోగియై యన్యానుమేయవిలక్షణముగా రస మనుమేయము చేసికొని యలౌకికానందము పొందును. శంకుకుని సౌందర్యభావన మన్యాదృశము. ఆతని నిష్పత్తి యనుమితి. లోల్లటునివలె రసము వాచ్యమనును, ఇట్టివారు రసములేని కావ్యమును చంద్రుడు లేని రాత్రిగ భావించిరి, కాని భామహాదుల దృష్టిలో రసతత్త్వ మప్రధాన మయినట్లు గోచరించును.

" శ్రీమదానందవర్ధనోదయమున "కావ్యస్యాత్మా ధ్వనిః" యయినది, ధ్వనులలో రసధ్వని ముఖ్యము, ధ్వన్యమానము లయినను వస్త్వలంకారములు రసముననె పర్యవసించుట నానందుడు చెప్పి యానందమిచ్చినాడు. ధ్వని కావ్యాత్మ యయినను రసమె కావ్యాత్మ. రీతిగుణాలంకారాదులకు రసానుసారముననె స్వాత్మప్రతిష్ఠ యున్నది. రసానుసరణముననె కావ్యమున సమన్వయమున్నది, రసమయసూత్రమున సర్వాంగముల స్థితి హారమై మనోహర మయినది. ఆనందవర్ధనమార్గము రసానందవర్ధనమార్గ మయినది. రసవిషయమున మనోవిజ్ఞానప్రక్రియలు చిత్తగతిసంశోధనములు సంవిన్మయతత్త్వ సమీక్షణము లందు పొడుకొనినవి. వ్యంజనాపద్ధతిని నిరూపించిన ధ్వనికారుడు, వర్ణపదాదులందును రసవ్యాప్తిని గుర్తించినాడు. రసాత్మ ప్రబంధమె యాతని కభీష్ట మయినది. అలంకారముల కలంకారత్వమును, గుణములకు గుణత్వమును రసముననె యాతడు సాధించినాడు, సంఘటన రసవ్యంజక మయినది. రసబంధాభినివేశముననె

రిచయిత ప్రవర్తింపవలసి యుండుట నాతడుపదేశించినాడు. అగ్నిపురాణనిర్ణయము తన కనుకూలమయినది. రసమె ప్రాణము, ఇట్లనుటలో రసమున దర్శనతత్త్వసంపత్తి నాతడు గుర్తించి నట్లయినది. "చైతన్యం జ్యోతిః ఆనందః వ్యజ్యతే వ్యక్తిః చైతన్య చమత్కారరసాహ్వాయః, వాగ్వైదగ్ధ్యప్రధానేఽపి రస ఏవాత్ర జీవితం" ఇట్టి భావన మంతయు రససంవేదనము.

సాహితీరససిద్ధాంతవికాసము త్రివిక్రమ మయినది. రసమహాత్మ్యస్థాపనము- రసానుభూతిప్రక్రియలో వివిధవాదావిష్కృతి- రససంఖ్యానము. సదాశివుని యభినయసమావేశములోని రసావిష్కృతిని నాట్యవేదము నిర్దేశించినది. ఒకప్పుడు మనువు శాసనభారఖిన్నుడై సూర్యుని స్మరించినాడు. తన ఖేదము విన్నవించినాడు. ఒకప్పుడు బ్రహ్మయు నిట్లె యయినాడట! అప్పుడు విష్ణువు శంకరు నర్థించినాడు. శంకరుడు నందికేశ్వరుని పిలిచి అధ్యయన మొనరించిన రసవేదము బ్రహ్మకు చెప్ప మనినాడు. బ్రహ్మకు నాట్యవేదము తెలిసినది. నందికేశ్వరునకు రసేశ్వరానుగ్రహమున్నది. ఇట్టిది భావప్రకాశన శారదాతనయ భావసూక్తి. రాజశేఖరు డిట్లామోదియయ్యెను. "రూపకనిరూపణీయం భరతః రసాధికారికం నందికేశ్వరః"

బ్రహ్మనుండి భరతునకు లభించిన రీతికన్న బ్రహ్మకు నందికేశ్వరసంప్రాప్తము ప్రాచీనము. అది రసాభినయపద్ధతి. శారదాతనయు డింకను సంప్రదాయముల సూచించినాడు. వాసుకిసంప్రదాయము రసపరివేషము కలదట. భోజదేవుడు రసరాజ్యరాజు, రసవివేచనమున "సరస్వతీ కంఠాభరణము" కూర్చినాడు. రసాస్వాయ విభూతులం గుర్తించి సర్వము రసచక్రమున నిబంధించినాడు. ఆతని ఉక్తియుక్తి రసోక్తి యయినది. నవార్థము అగ్రామ్యసూక్తి శ్రవ్యబంధము స్ఫుటశ్రుతి అలౌకికార్థ యుక్తి రసమూహరించగలవని యాతడనును. "శృంగారప్రకాశము" శృంగార ప్రకాశమునకై ప్రకాశింపజేసి

"న హి బహవో రసాః అపి తు ఏక ఏవ శృంగారో రసః"

ఇట్లనగల రసభోజుడు భోజుడె. "రసోభిమానోఽహంకారః శృంగార ఇతి గీయతే" రసమూల మహంకారము. అహంకారము భావముల ననుభవింప జేయును. అహంకారము, శృంగారము, రసము అన్నియు నొకటి. అహంకారమనునది రసపూర్వావస్థ. స్థాయిసంచారు లనంతరావస్థ. శృంగారేతరరసము లశృంగారములు. అవి మిథ్యాగిస ప్రవాదము లట! సర్వభావములకు కామనివృత్తిని నాట్యవేద మొకచో నానుడించినది. భోజదేవభావము తన్మూలమై యుండునో! శృంగారము శుచియని మేధ్యమని యుజ్జ్వలమని భరతుడనుట భోజునకు బలము. రసదర్శనము భోజునకాత్మదర్శన మయినది. శారదాతనయుడు భోజదర్శనము రసదర్శనముగ భావించి అభినవశిష్యు డయినాడు.

భట్టాభినవగుప్తార్యపాదప్రోక్తేన వర్త్మనా
అయం ప్రబంధః కథితః ....

శారదాతనయుని శారదాప్రసాదమును భావప్రకాశమునను నిరూపించును. మమ్మటుడు రసవాదముల క్రోడీకరించి నిరూపించుట యభినవరసపతాక. ఇంతటి వారింతగా ననగా విశ్వనాథునకు ధైర్యము కలిగి — "వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం"— అనినాడు. వాని తాతతాతఅద్భుతమె రసమనినాడట. రసానుభూతికై సత్త్వోద్రేకప్రకాశానందసంవిన్మయత యావశ్యకమని యా రసప్రస్తుతి భావించినాడు. పండితరాయల రసగంగాధరము రసగంగాధరము. రసవిషయమున జగన్నాథుడు రసజగములోని పదునాలుగువాదముల సారములను నిరూపించినాడు. నా నవరసగంగాధరములో నిది సముల్లిఖితమయినది. రసము స్వస్వరూపానందము. భగ్నావరణచిద్రూపము. "రసో వై సః" అను శ్రుతి ప్రమాణము. ఇట్లా మననతరితీర్ణవిద్యార్ణవుడె యనగలడు. జగన్నాథు డద్వైతపథపథికుడు. రసరథమును తన పథమునకు మరల్చికొనినాడు. అభినవగుప్తునకన్నను తనకొక్క విశేషము కలదనిపించుకొనుటకు యత్నించినాడు.

ఇంకను నవభావకు లింకను జెప్పిరి. నివృత్తిలో శాంతరసము ప్రవృత్తిలో మాయారసము వారలకు ప్రతిభాసించినది. "మాయారసమును రసమేనా?" యని వారు వీరనిరి. రసాధారమున కావ్యమభిముఖము విముఖము పరముఖము నగునట!. రసనిష్పాదకము రసాభిముఖము. రసము లేకున్న నది విముఖము. రసము లేకుంటయో కాక గుణాలంకారరీతివృత్తిప్రధానమగునది పరముఖము. పాశ్చాత్యభావప్రభావితులు కొందరు మనోవిజ్ఞానము పేరిట కొంతగా మతికొంతగా సమీక్షలు చేసిరి. భరతారంభముగా రెండువేల సంవత్సరములు రసప్రసరము జరిగినది. తత్పూర్వ మెంతగా కాలగర్భము ప్రవేశింపగలము? అథర్వణవేదమునుండి రసము నాట్యమున జేరుటను నాట్యవేదము నిరూపించినది. రసోదయమున విశ్వోదయము విశ్వోదయమున రసోదయమును సంభావించుట సముచితము. భరతాభినవపద్ధతి చేరి యే విచారము నెట్లు చారసంచారము చేయవచ్చునో రసహృదయులు నిర్ణయింతురు. అందరసహృదయతే పోనాడుటకే యీ చింతావివృతి.

అవంతిసుందరీనాథుడు రాజశేఖరుడు రసమాత్మ యనినాడు. హృదయదర్పణమున రసము దర్శించిన భట్టనాయకుడు రసమునకు దేశకాలవ్యక్తిపరాధులను తుడిచి వైచి "రసము రసవిదు లందరిది" అన్న హృదయసంవాద మిచ్చినాడు. అతడు నాట్యవేదవ్యాఖ్యాత సాంఖ్యమతానుయాయి. రసదర్శనము సాంఖ్యదర్శనము చేసినాడు. రసమున సాధారణ్య మొకటి సంభావించి యా సిద్ధాంతమున నవచైతన్యమును సచేతనుల కందించినాడు. రసము నాటకమునందే కాదు. కావ్యమునందును గలదు. రసము నాయకునందుండదు. నటునందు లేదు. సహృదయునందుండును. రసనిష్పత్తి శక్తి కావ్యమునందున్నది. సహృదయునందున్నది. భట్టనాయకుని భుక్తిసిద్ధాంతము సహృదయులకు భోగమిచ్చి వారిని భోక్తలుగా జేసినది. అతని సాధారణీకరణ ప్రభావము రసజగమంతటా వ్యాపించినది. కరుణము కూడ సంతోషజనకమయినది.

గుణాలంకారాదులు రసానుభూతిసంపాదకములని నాయకుడు వివేకమిచ్చినాడు.

శ్రీమదభినవగుప్తపాదుడు రసమహేశుడు. ఆతని నాట్యవివృతి అభినవభారతి. భరతమతసంవాదముతో నభినవభారతి రసబ్రహ్మపతాక యయినది. భట్టనాయకరసనిష్పత్తికి తాత్త్వికరూపసిద్ధినిచ్చి అభివ్యక్తివాదమున తా నానందవర్ధనుడయినాడు. సాహితీవ్రతుల నందరిని రసభరతానందాభినవుల జేసినాడు. అర్వాచీనులందరును రసభిక్షు స్వీకరించినారు. మమ్మటుడు విశ్వనాథుడు విద్యానాథుడు జగన్నాథుడు సాహితీనాథు లందరు నభినవరసమున సనాథు లయినారు. అనభినవమెవడేని పలికిన నది యరసవచన మయినది. ధ్వనిరసముల సంశ్లేష మభినవవాణిలో నున్నది. కావ్యములో నాటకములో రససిద్ధి సిద్ధాంతిత మయినది. రసములు రసరూపమున రసమై మహారస మయినది. శాంతమె సిద్ధరస మయినది. రససిద్ధాంతము దర్శనసిద్ధాంతి మయినది. ఆత్మానుభూతికై సుహృదయసహృదయులు తమహృదయమున స్థాయిసంస్కార ముల్లసితము చేసికొనిరి. విభావాదులును రసపరిణామమున నుపాదేయకోటిలో జేరినవి. దేశకాలవ్యక్తుల కతీతమయిన భావసామ్రాజ్యమును సాధారణ్యమహిమాతిశయమున రససామ్రాజ్యము సంభావించి సచేతనులందరు కావ్యసామాన్యమున మహారసాస్వాదమొనరింప ధన్యులయినారు.

అభినవు డభినవుడు. అభినవు డేమి చెప్పినాడు? అభినవుడేమి చెప్పలేదు? ఏమి చెప్పవలయునో యది చెప్పినాడు. సర్వము చెప్పినాడు. సర్వస్వము చెప్పినాడు.

భారతీయసాహిత్యతంత్రము రూపకమూలతత్త్వ మన్వేషించినది. ప్రశ్నసమాధులతో భరతసంకల్పము సఫల మయినది. సౌందర్యసంకల్పముగా రసము సాక్షాత్కరించినది. రససంవిధానస్వరూపమె రసవిషయమున భరతభావము నిర్దేశించును. సౌందర్యతత్త్వము సంకేతస్వరూపమున విభావాదుల నావిష్కరించినది. భిన్నభిన్నవిధముల రసప్రాధాన్యమును తత్సామగ్రీసంపదయె సూచించును. సౌందర్యాత్మ యనుకరణరూపము కాదనుట తత్త్వస్వభావము ననుసరించిన రసప్రతిష్ఠయె తెలిపినది. అనుభవికదృష్టి కలిగి రసవిమర్శ చేయవలయును. వాదదక్షుల వైయక్తికస్వభావములు విజ్ఞాననిర్ణయమున మానసరీతుల ననుసరించి ప్రమేయప్రమాణపరిధులను మీరజాలవు. అవిభాజ్యమయిన కళాత్మలో దోషరాహిత్యము దర్శించినచో యనపలాప్యమయిన సౌందర్యనిశ్చయము కలుగును. ఇట్టి యాత్మనిశ్చయమున శ్రీమదభినవగుప్తపాదుడు అభినవభారతీబ్రహ్మ యయినాడు. రసమయవిశ్వమంతయు నభినవగుప్తబ్రహ్మపర మయినది.

నాటకమీమాంసా

స్వరూపవ్యాఖ్యానమునకె రసవ్యాఖ్యాన మంతంత యయినది. నాట్యమె రసమని రసమె నాట్యమని యభినవుడనాడె యనినాడు. "ప్రీత్యాత్మా చ రసః। తదేవ నాట్యం। నాట్యమేవ, వేదః।" ఇత్యస్మదుపాధ్యాయః "లోచనము." నాట్యరసోక్తి

షవిధాన మదియొక ప్రతిభావిలసితము. "నాట్యవేదమున నాట్యరసము" అను సంజ్ఞా ప్రసిద్ధియు కలిగినది. నాట్యము రసోన్మీలనప్రధానసాధనము. ఇట్లనుట కావ్యరససిద్ధిని కాదనుటకాదు. నాట్యము రసోపకరణము లయిన విభావాదుల యభినయము నిర్దేశించి సహృదయుల హృదయములందు రసానుభూతి నాపాదించును. నాట్యమునందలి స్ఫురణము శ్రవ్యకావ్యమునందు నుదయించునేని రసాస్వాదము సంభవించును. ప్రత్యక్షసాక్షాత్కారము కవి యలౌకికవర్ణనశక్తిప్రభావమున సముత్పన్న మగును. శ్రవ్యకావ్యపదార్థము లభినేయకావ్యపదార్థప్రతిమములై యవభాసించును. అభినవగుప్త నాట్యగురువు భట్టతోతుడు;

"కావ్యేపి నాట్యాయమాన ఏవ రసః
కావ్యార్థవిషయే హి ప్రత్యక్షకల్పసంవేదనోదయే రసః"

అనినాడు. "ప్రయోగత్వమనాపన్నే కావ్యే నాస్వాదసంభవః" అనియు ననినాడు. రూపకరమణీయత కవిజన్యమా? నటజన్యమా? ఒకచో కేవలప్రతిభావిలాస ముండును. వేరొకచో నభినయకలాసంవలితచమత్కార ముండును. వర్ణనాప్రధాన మది. ప్రయోగప్రధాన మిది. అపశ్చిమభావులు — కావ్యములోని కవికల కన్న నాట్యములోని నటకల సమధికమని యంగీకరింతురా? అభినవుడు పలికిననె పలుకుదన ముండును. కవిహృదయగుప్తభావమును నటుడు వ్యాఖ్యాతగా నభినయించుననుట నభినవుడొల్లడు. అందుననె భోజదేవుడు;

"అభినేతృభ్యః కవీనేవ బహుమన్యామహే"

అనినాడు. ఇంకను నాటకముకన్న కావ్యమె కమనీయమని యాతడు బహుమానించును. భోజుడభినవు భావమున నెట్లు భావితుడు వాసితు డయినాడో నాట్యవేదము చూచి గుర్తింప వచ్చును.

శ్రవ్యనిర్మాత కవి. రూపకరచయితయు కవి. పశ్చిమభావు లన్యథా తలచ వచ్చును. కాని యాతడు కవి. సహృదయుల హృదయములలో నవిలంబముగ రసోన్మీలన మొనర్పగల యలౌకికస్థితిని కవి కథనమున చిత్రణమున సంపాదించును. రూపకమున గూడ నిదియె కార్య మిదియె ధ్యేయము. కాని నటుడు ద్వారమున నుండును. రసానుభూతికై పామరుడు ప్రయోగ మపేక్షించును. అపామరు డపేక్షింపడు. పఠనముననె యాతడు రసోద్బోధము పొందగలడు. ఆతని హృదయమున స్థాయిసంస్కార ముండుట చాలును. వానికభినయాపేక్ష యుండదు. నాటకమహత్త్వము కవిప్రతిభావిలాసము. నటుని యభినయకౌశలచమత్కారనిమిత్తకము కాదు. అభినయ మంధయష్టి. ఉదాత్తనాటకము సామాన్యనాటకము వలె అభినయసాపేక్షము కాదు. సచేతస్కుని హృదయ మణిద్వీప భవనరంగమున సర్వము సాక్షాత్కరించుకొనును. ఇట్టి నాట్యకావ్యవైశిష్ట్యమును అరిస్టాటిలు డామోదించినాడు. తిలస్పర్శి విమర్శ మొనరింపగలరన్న విఖ్యాతి వహించిన పాశ్చాత్యులు రంగశాలలో నభినీయమానాపాతసుందరములగు రూపకముల కన్న భావ్యమానప్రౌఢసుందరములగు శ్రావ్యరూపకముల శ్లా

ప్రశంసించినారు. భావనాప్రౌఢు లందరట్లే భావింతురు. కావ్యము నాట్యదూర మగుట కాని నాట్యము కావ్యదూరమగుట కాని నాట్యసూత్ర మాసూత్రింప లేదు. అభినవగుప్తబ్రహ్మ సర్గబంధమున గూడ సంధిపంచక మపరిహార్యమనుట నవోత్తేజ మీయగలదు. రూపకనిరూపణము భరతుడే యందికొనుట బంగారుపంట యయినది. అభినవగుప్తుడు జాత్యరత్నముల పొదిపి రససూత్రమున గూర్చి సాహితీశ్రీ హృదయహార మొనరించుట హృదయము కలవారలకు హృదయహారి యయినది.

శ్రీమదభినవగుప్తుడు తైజసచక్షువు. అన్నిరూపకములు చూచినాడు, బహుద్రష్ట. సర్వవిశేషము లాలించినాడు. బహుశ్రుతుడు. ఆ వినుకలి ఆ కనుకలి నాట్యమున నాకలికలవారలకే కలుగును. ఆతడు చూచినవి మనము చూడము, రూపకలక్షణములను రూపకములం దాతడు సమన్వయించినాడు. లక్షణసంబంధమున నవి యట్లుపాదేయము లయినవి. లోకమట్టివానిని రమ్యతకలవానిగా భావించుచున్నది. ఈ లక్షణసంపద వలననె యవి యట్లు రమ్యములయినవని గుర్తింపజేయుట కభినవుడు మనకు నాట్యమున నవనేత్ర మిచ్చుచున్నాడు. తాపసవత్సరాజము, రత్నావళి, నాగానందము, రాజరూపకములు. వీని ననేకపర్యాయము లభినవుడు లక్షణసంగతికై యుల్లేఖించినాడు. రాజనాటకాభినందన మింతగా నున్న నది గుణపక్షకృతము. రాజప్రశంస లోకాదరపాత్ర మని భావించుట భావించుట కాదు. ఆత డభినవుడు. కేవలరాజప్రశంస నాతడు గురువులకడ నేర్చికొనలేదు. కృతియగు గురువు కృతి నభినందించుటనె అభినవసుకృతికి నాట్యవిద్యోపదేశమున నందించెను. శాకుంతలము, విక్రమోర్వశీయము, ఉత్తరరామచరితము, వేణీసంహారము, ముద్రారాక్షసము, దేవీచంద్రగుప్తము, ప్రతిభాచాణక్యము, కౌముదీమహోత్సవము, వాసవదత్తాపహారము, పుష్పదూషితకము, పాండవానందము, రామాభ్యుదయము, కృత్యారావణము రూపకముల నుండియు సమన్వయము ప్రదర్శించుట యంతయు తద్గౌరవప్రశంసయె కాదగును. విభిన్నరూపకములలో విభిన్నసంధ్యంగము లున్నవి. సంధ్యంగములను వరుసగానె కూర్పవలె నన్న నియమము లేదు. అట్లుంట సుందరమును గాదు. అసుందరమును గాదు. అంతయు కథాపేక్షము. సుందరసంబంధగతినె యభినవులు సూచించిరి. సంధ్యంగములలో నన్నియు నావశ్యకములును గావు. అనావశ్యకములును గావు. ఔచిత్యాపేక్షమున కొన్నియె ముఖ్యములు. అన్నియు ముఖ్యములు. వస్తుగతస్వరూపరమ్యత ననుసరించి కొన్నిసంధు లొకచో నపేక్షితములై ప్రధానములు కాగా మరి కొన్ని మరియొకచో నావశ్యకములై ప్రధానము లగును. ఆ సంధియంగములుగా పరిగణితములయిన ఆసంధ్యంగము లా సంధియందే యుండవలయునన్న నియమమును రూపకనిర్మాత లుల్లంఘించుటలో తత్సమయవైచిత్ర్యమె హేతువు. ఇట్లనేకవిధముల చమత్క్రియ లున్నవని యభినవుడనేకరూపకములనుండి యుదాహరణము లిచ్చెను. ఇవి యన్నియు నెట్లెట్లు రమణీయతాస్పదము లయినవో వ్యాసంగనిరతులు సమీక్ష చేయుట పరమావశ్యకము. కాని యభినవోదాహృతము లయిన రూపకములు కొన్ని

నెడు కానరావు. ఉన్నవానిని జూచు కన్నును మాంద్యము వీడి సమున్మీలితము కాలేదు. లక్షణదృష్టితో వానినన్నిటి నేకవాక్యతను దెచ్చికొని పరిశీలించినచో నొక లక్షణసుందరనాటకము వ్రాయవచ్చును. ముద్రారాక్షసము సర్వలక్షణసుందర మసుందరమని యెవరందురు? విశాఖదత్తుని దేవీచంద్రగుప్తము ప్రతిభాచాణక్యము ఎంతసుందరముగా నుండునో చూడవలెనన్న కాంక్ష ముద్రా నాటక ముద్రాముద్రితుల కందరకుండును. "మృచ్ఛకటికము సుందరము. అందు లక్షణములు సంగతములు కాకపోవచ్చును. అయినను సుందరతకు లోటురాలేద"ని మనసులోని యొక వికల్ప మాశంకాసంకులపంకిలము కావచ్చును. కాని లక్షణసంగతియు నున్నచో మన్ను బండియు మిన్నుబండి యయ్యెడిది. "తాదృశసమీక్షణమున లక్షణనిర్మాణ మొన రింపరాదా?" యనునది చోద్యము కారాదు. తత్కాలప్రచలితములయిన కతిపయ నాటకములను దృష్టికందు మేరలో నుంచికొని కొన్నిటిని కొన్నిటిలో సమన్వయించుట కభినవుడు యత్నించెననుట ఆ యభినవ కాలపు మాట కాదు. ఈ యభినవకాల వచనము. ధ్వన్యాలోకములో ధ్వనికారుడును కొన్నిటిని సమీక్షాయోగ్యములని తలచెను. అవి లబ్ధప్రతిష్ఠాకములు. సంప్రాప్తస్వరూపసత్తాకములు. ప్రాప్తయశస్సుం దరు లప్పటికే కలరు. వారి దోషోద్ఘోషణ మాత్మదోషోద్ఘాటన మనియు మన్నించెను. దాన వాని సర్వదర్శిత నాక్షేపింపలేముకదా! "ఆలోకమున లోచనోన్మీలన మొనరించిన యభినవభారతీపరమేష్ఠి అభినవగుప్తపాదుడు సమన్వయసంపత్సుందరములను సముల్లే ఖించెను." ఇట్టి భావనమె సంభావనము, నాటకీయాంశవ్యాఖ్యానములో ననేకుల భావముల నభినవుడు విక్షేపించినాడు. అయినను కొండ రట్టివానిని పట్టి వ్రేలాడుట అనభినవార్ధవిజ్ఞానము. నేటి తెలుగునాటకములలో నీ సమన్వయము నే నేల చూప రాదు? తెలుగు నాటకములలో లక్షణసంగతికాంక్ష రచయితలకె లేదు. నే నెట్లు దర్శింపగలను? "పోనీ! అనూదితనాటకములనుండి యుద్ధరింపరాదా?" అని యనుకొన వచ్చును. అప్పుడు తదనువాదకస్మృతి రాగా నప్పటి బుద్ధ్యున్మేషములో "వారలకట్టి పరిచితి నేన యాపాదించినవాడ నగుదునేమో?" యని జంకితిని.

పశ్చిమదేశీయనాటకసాహితీమర్యాదలు భారతమున నిలుకడ కలవి కా గలవని తలచలేము. ఇంతకాలముగా నింతగా వానివిషయముల గుర్తించిన వారును వానిని మన కందింపలేదు. భారతీయహృదయదర్పణమున నవి బింబింపవని వారు తలచి యుందురేమో? భారతీయలక్షణ విలక్షు లయినవారు అలక్ష్యముగ లక్ష్యము నిర్మిం చిరి. అది భారతీయసమీక్షాపరీక్షాదూర మయినది కాని యూరపీయ సమీపగామి కాలేదు. దాని యం దదియు లే దిదియు లేదు. "ఇది లేకపోవుటయ చాలునని వారు త్రేణ్చిరో?" యనుకొందమన్న నది భావదాస్యపరాహతిప్రతీకము. మోమోటమి లేక పాశ్చాత్యులభినందించుటకర్హములయిన కృతు లాకృతి వహింపలేదు. లక్షణదక్షతా రమ్యములయిన సంస్కృతరూపకముల వారు నోరూరగా నేటి కభినందించుచునే యున్నారు. నేటికట్టి యభినందనీయాభివందనము పొందుట. కభినవాభినందన మొ

యానందకందము. నేడు ప్రచలితభావుల దృష్టిలో భారతీయలక్షణములు జారినట్లుండును. పునర్నవీకరణములో నీ యాత్మ బాధ రాదు. నవవ్యవస్థ కభినవాస్త్ర సహకారి: రసాభివ్యక్త్యపేక్షాసముచితముగనె సంధిసంధ్యంగసంఘటనమును సాహితీదేశికు లుపదేశింతురు. శాస్త్రస్థితిసంపాదనేచ్ఛను వా రభినందింప లేదు. వేణీసంహారములో భట్టనారాయణుడు ద్వితీయాంకమున విలాస మను ప్రతిముఖసంధి యంగమును కూర్చినాడు. దుర్యోధనుడు భానుపూజాసక్త యయిన భార్య భానుమతిని కామచారమున స్పృశించును. వృత్తగోపనము లేక స్పష్టముగ సమాగమసమకాలికసన్నివేశముల స్మరించి స్మరించి సంకీర్తనము చేయును. పెనుగాలి చుట్టుకొనగా తా నామెను చుట్టుకొని ప్రాసాదమున కేగును. నిన్నటి యంతఃపురవిహారమె బాగులేదని కంచుకి తలచెను. నేడీ సమయమున నీ యీహ యేమి? అయినను నారాయణభట్టు వర్ణించెను. ఏల వర్ణించెను? అయుక్తమని తెలిసియు వర్ణించెను. అటు భీము డిటు దుర్యోధనుడు, ఇద్దరి స్వభావవివేకమున కిట్లు వర్ణించెనా? "దుర్యోధనుడు దైవవ్యామోహితుడు" డనిపించుటకు వర్ణించెనా? శాస్త్రస్థితిసంపాదనేచ్ఛతో వర్ణించెను. ఇట్లు తలచుటయు తప్పు. "రత్యర్థేహా విలాసః" అని విలాసలక్షణము, కాని వీరముఖ్యనాటకములో ఉత్సాహార్థేహా యుండవలెను. దీని గుర్తింపక భట్టనారాయణుడు భట్టు అయి తిట్టుపడెను.

> యథాసంధి తు కర్తవ్యాన్యేతాన్యంగాని నాటకే
> కవిభిః కావ్యకుశలైః రసభావమపేక్ష్య తు.

అని భరతభారతి. "నేనభినవగుప్తపదారాధకుడ" నని సానందముగ సాంబకు శాగజాతనయుడు;

> "న కేవలం రసో నైవ లక్ష్యం నైవ చ లక్షణం
> న నాయకస్యైవోత్కర్షో వర్ణ్యః సుకవినా క్వచిత్
> కథాశరీరం సర్వోపాయానుగుప్యేత కల్పయేత్"

అని యనును. కథ శరీరము. రస మాత్మ. శరీరమున సంధిపంచకము లున్నవి. సంధ్యంతరము లున్నవి. సంధ్యంగము లున్నవి. సంధిబంధము సుశ్లిష్టముగా నున్నచో నే యాత్మోల్లాస మున్నది. ఇది యంతయు నాత్మయోగుల భావోల్లాసము. కావ్యాత్మయోగు లిట్టి సమన్వయమునె సాహిత్యతంత్రమున దర్శించిరి. హృదయము లేనపుడు వీనిని కాదనవలెను. కావ్యనాట్యభావుకులు సహృదయులు కదా!

కవి పురుషార్థోపాయవ్యుత్పత్తిని కూర్పవలెను. రసాస్వాదమయుమయిన హృదయానుప్రవేశము సూచింపవలెను. రసోచితవిభావాదుల కూర్చినచో రసాస్వాదవైవశ్య ముదయించును. అప్పుడు స్వరసమునవె వ్యుత్పత్తి కలుగును. ఇట్లు ప్రీతియు వ్యుత్పత్తిప్రయోజక మగుచున్నది. ప్రీతివ్యుత్పత్తులు రెండును ఏకవిషయము లగుట వలన భిన్నరూపములనరాదు. రసోచితవిభావాదిస్వరూపవేదనము ఫలపర్యంత మగును. గాపున "వ్యుత్పత్తి" యనదగును. పురుషార్థోపాయక్రమమున ప్రవర్తించుట

-వానికి సిద్ధి యున్నది. అనుపాయద్వారమున ప్రవర్తించువానికి నాశమె. కాగా నిట్లు నాయకప్రతినాయకగతముగా అర్థానర్థోపాయవ్యుత్పత్తి నిబంధింపవలెను. ఉపాయమాశ్రయింపగా నయి దవస్థలు కలుగును. అభినవభారతిలో నవి;

స్వరూపం, స్వరూపాత్కించిదుచ్చూనతాం, కార్యసంపా
దనయోగ్యతాం, ప్రతిబంధోపనిపాతేనాశంక్య
మానతాం, నివృత్తప్రతిపక్షతాయాం బాధకబా
ధనేన సుదృఢఫలపర్యంతతాం"

యయిదవస్థలు పొందును. ఈ యవస్థాసంపాదకమగు ఇతివృత్తము పంచధా విభక్తమయినది. ఇతివృత్తఖండము లయి దన్వర్థనామమున ముఖప్రతిముఖాదు లయినవి. ఆ సంధులకు స్వనిర్వాహ్యమున క్రమముండుటచే నవాంతరభిన్నము లయిన యితివృత్తభాగములు సంధ్యంగము లయినవి. ఇట్లున్న సంధితదంగముల నెవడు నిరూపింపడు! ఇంకనందలి గాఢగూఢవిషయముల వినివేదన మీ యాకరమున నాకారముతో మున్నది. వీని యనుసరణమున నసర్గ మనుసరణమున సుశ్లిష్టత యున్నది. నాటకము కాని కావ్యము కాని గద్యము కాని పద్యము కాని యీ రీతి సంధిఘటన మావశ్యకము. ఇది యంతియు కవికౌశలకర్మ. ముద్రారాక్షసనాటకములో విశాఖదత్తుడు నాటకకర్తృక్లేశమును రాక్షసముఖమున నిట్లు నిరూపించినాడు.

"కార్యోపక్షేపమాదౌ, తనుమపి రచయంస్తస్య విస్తారమిచ్ఛన్
బీజానాం గర్భితానాం ఫలమతిగహనం గూఢముద్భేదయంశ్చ
కుసర్వాన్ బుద్ధ్యా విమర్శం ప్రసృతమపి పునః సంహరన్కార్యజాతం
కర్తా వా నాటకానామిమమనుభవతి క్లేశమస్మద్విధో వా"

రాజనీతివిదుడు మొదట కార్యోపాయము కూర్పవలెను. పిమ్మట కార్యబాహుల్యము చూడవలెను. అనంతరము ఫలోన్ముఖము లయిన సాధనముల గూఢఫలము ప్రకటమొనర్పవలెను. "దీనినిట్లు చేయతగునా? తగదా?" యని సందేహించి సమీక్షింపవలెను. ఆ పిమ్మట విస్తృతమయిన కార్యజాతమును ప్రకాశమగునేమో యని యుపసంహరింపవలెను. ఇట్లు నీతిప్రయోక్తకష్టమనుభవించుట లోకప్రసిద్ధము. ముద్రా నాటకము విశిష్టనాటకము. తదీయవిశేషములు నాటకీయకార్యశృంఖలానుబద్ధములు. విశాఖదత్తుని లక్షణప్రియత్వము విలక్షణము. ఈ యంశము నె పంచమాంకములో మఱల నిట్లు చెప్పినాడు.

ముహుర్లక్ష్యోద్భేదా ముహురధిగమాభావగహనా
ముహుస్సంపూర్ణాంగీ ముహురతికృశా కార్యవశతః
ముహుర్భ్రశ్యద్బీజా ముహురపి బహుప్రాపితఫలే
త్యహో! చిత్రాకారా నియతిరివ నీతిర్నయవిదః

నయవిదుని నీతి, నియతి వలె చిత్రమనుట యిందలి కేవలార్థ మయినను రూపకాంశపరముగా గూడ నిది సమన్వయము పొందుటను ముద్రాకవి యభిలషించినదియ యట్టిపదముల

ప్రవేశ మభిమానించినాడు. నయవిన్నితి ప్రాకరణికము. అందలి ప్లుతవిప్లుతగతులను విరుద్ధములుగా గోచరించు వానిని ఏకకార్యప్రవణములను నిర్దేశించుట యావశ్యకము కదా! వస్తుశరీరములో నట్టి గతులారున్నవని యిది షణ్ముఖ మయినది. నియతిగతి శతముఖము సహస్రముఖము కావచ్చును. అం దియత్త లేదు. కాని దాని షట్ప్రజ్ఞా ముఖముగ నిరూపించుట చాలును. సంధిబంధసంధానములోని గతిచిత్రత చెప్పుటయు కవీష్టము. పరమరమణీయార్థము నభివ్యంగ్య సారముగనె వాణిగల సుకవులందింతురు. నాటకీయార్థము రాజనీతివిషయములందే సంగతముగ గోచరించు ననుకొనము. ఇతరము లందు నున్నది. తాపసవత్సరాజములో "అదా మానపరిగ్రహేణ... ...సమాలంబతే" (నాట్యవేదము ౩౦౮-౩౦౯) అను పద్యములోని భావమిట్లె భావింపదగియున్నది. ఇట్టి సమీక్షయె ఆ పద్యమును వివిధముగా భావింపు మనినది.

అన్నమయాదిపంచదేహాత్మకు డయిన మానవుడు సర్వదేహాతిక్రమమున సంవిన్మయుడై యాత్మసిద్ధి పొందవలసియున్నది. విశ్వమయస్వభావమున నుండియు విశ్వోత్తీర్ణుడు కావలసి యున్నది. జననమాదిగా సిద్ధిపర్యంత మాతడు జ్ఞాతముగా నజ్ఞాతముగా మహాయానము మహాధావన మొనరించుచు నేయున్నాడు. అట్టి యాతని ప్రస్థానములో నెన్నియో గతిచోదకము లగును. గతినిరోధకములు నగును. అన్నిటిదాటి యాత డాత్మసిద్ధిపొందితీరవలయును. ఆహూతుడయ్యు పరాహూతుడయ్యు నాతడు గమ్యమధిగమింపవలయును. ప్రాప్యము సన్నిధిలో నుండగా ననుకూలప్రతికూలము లన్నియు నేకార్థప్రవణము లగును. అలోకాలోక మాతనికి స్ఫురించును. అప్పు డమృతము విష మయినది. ఇప్పుడు విష మమృత మగును. జడము చేతన మగును. స్వరూపసంవేదనఫల మనుభవించును. అది యాతని మహాఫలసంవిత్తి. మహారసభోగము. ఈ యర్థమును తాపసవత్సరాజమున ముద్రానాటకమున నా యా పద్యములలో సంగత మొనరించుకొనగలము. మహారసభోక్త నాయకుడు. స్వభావగత నానాభావప్రతీకప్రాయముగా నున్న నానాపాత్రవ్యవహారముతో నూయెల లూగియూగి మహాసమావేశమున స్వసంవిద్విశ్రాంతి పొందును., ఇది భారతనాటకతత్త్వము. ఇది భారతకావ్యరహస్యము. ఇది నాట్యోపనిషత్తత్త్వము. ఈ తత్త్వవ్యాఖ్యాత అభినవుడు "నమస్తస్మై".

"రసరహస్య నిదర్శన సంస్రవ
స్నవసవామృతసార రసోల్బణాం
సుకృతినో రసయంతు భవచ్ఛిదే
స్ఫుటమిమాం రసనాట్యవిమర్శినీం"

మాధవరామశర్మ.

రస భారతి

మహాత్తములు మహర్షులు పూర్వరంగ విధానము సమాదర ముతో వినిరి. మఱల భరతు నడిగిరి. పూర్వరంగ ప్రసంగముగా రసమని యంటిరి. వచన మాత్రమున నేమియు దెలిసినట్లు కాదు. అంతయు నాట్య గతముగా నిర్ణీతము కావలయును. "భవిష్యతియుగే ప్రాయో భవిష్యంత్యబుధా నరాః" భవిష్యత్కాలమున సామాన్య ముగా నరు లబుధు లయ్యెదరు. వారల కిది సుగోచర మగుటకై నాట్య సంగతముగా మీరీ యంశముల విశద పఱుప వలెను. మేము కొన్ని ప్రశ్న లడుగుదుము. వాని సమాధానము మీరు సెలవిండు!

ఋషుల ప్రశ్న

౨౧౨. యే రసా ఇతి పఠ్యంతే నాట్యే నాట్య విచక్షణైః
రసత్వం కేనవై తేషా మేత దాఖ్యాతు మర్హసి
౨౧౩. భావా శ్చైవ కథం, ప్రోక్తాః కింవా తే భావయంత్యపి
సంగ్రహం కారికాం చైవ నిరుక్తం చైవ తత్త్వతః

నాట్య విచక్షణులు నాట్యమున రసములని పఠింతురు. రసమన నేమి? వానికి రసత్వ మెట్లు సిద్ధమయినది? ఆయా ప్రసక్తిలో భావముల సూచించినారు గదా! వాని నేల సూచించినారు? వాని నెట్లు చెప్పినారు? ఏల చెప్పినారు? భావము లెట్లుత్పన్నము లగును? అవి భావింపజేయునవె యగునేని వేనినవి భావింప జేయును? ఈ విషయ ప్రఘట్టమున సంగ్రహ ముపదేశింపుడు. కారిక నిరూపింపుడు. నిరుక్తము ప్రతిపాదింపుడు. యథాతత్త్వ మీ సర్వస్వ మాదేశింపుడని మహర్షుల వచన సార సంగ్రహము.

దీని తత్త్వ మిది. మొదట నాల్గు వేదముల నుండి నాలు గంశములు స్వీకరించినట్లు స్పష్టమయినది. అందు పాఠ్యగీతములు సుప్రసిద్ధ స్వరూపములు. అభినయము కూడ — మహాగీతములం దర్థ ముల సమ్యక్ అభినయము నిర్దేశించుట బట్టి అర్థప్రాప్తి కభినయము నిర్ణీత మయిన దనుట బట్టి — యొకవిధముగా వచన బలమున హృద యంగమ మయిన రూపము సూచితమయినట్లై. ఆథర్వణమున రసముల స్వీకరించితి మనుట విశదము కాలేదు. లోకమున మధు రామ్ల లవణాదికము లయిన యారు రసములు ప్రసిద్ధములు. వానికి

ప్రకృతిలో గాని వికృతిలో గాని సంబంధమున్నట్లు తెలియము. శృంగార రస సంభవమని, రౌద్ర రస శ్లోకమని, రస శబ్దమున కూర్చి పలికిన పలుకు లున్నవి. శృంగారము మొదలగు నవి రసము లెట్లగును ? వానికి రసమను నామమెట్లు సిద్ధ మయినది ? రసనేంద్రియముచే గ్రాహ్యమగు దాని విషయమున రసశబ్దము ప్రయోగించుట లోకమున ప్రసిద్ధముగా నున్నది. ఈ యర్థ మనాదర స్థానమని యెట్లందుము ? అవిచారితముగా దీనినె ట్లుపేక్షింతుము ? లోక ఖిన్నులు రసభావములం దఖిన్నులగుదురని యాదరాతిశయ ప్రతీతి యున్నది కదా ! రసమని యంటిరే ! రస శబ్ద మెట్లు ప్రాదుర్భవించినది ?

భావ ప్రశ్న

భావమేమి? పూర్వము భావశబ్ద మపఠితము. అపఠిత భావము లేల సూచితము లయినవి? పాఠ్యాదులె భావము లగునా? అట్లయిన నాదరింప దగినవే యగునను కొందము. వాని రూప మేమి? మాకిది విస్మయముగ నున్నది. "ఖిన్నులయిన" యని యనిన స్థలమున రస సహ భావమున గొన్ని భావముల జెప్పినారు గదా! వాని నే విధమున జెప్పినారు? "జగ్రాహ పాఠ్యం ఋగ్వేదాత్" యనుచోట భావ నామమేని వినలేదు గదా! కొన్నిట వీనిలో భావ శబ్దమును ప్రవర్తింప జేసితిరి. ఆ భావశబ్ద మెట్టిది? "భవతీతి భావః" "భావయ తీతి భావః" ఈ రెంటిలో భావవ్యుత్పత్తి యేది? భావము లుత్పాదించునవియే యగునా? అవి వ్యాపించునవి యగునా? వేని నుత్పాదించును? వేని వ్యాపించును? ఆ యుత్పాదన వ్యాపనము లందలి కర్మమేమి? ఇట్లనేక విధముల ప్రశ్నలు కలుగు చున్నవి. వీనిని క్రోడీకరించిన యయిదు ప్రశ్నలగును. ఈ పంచ ప్రశ్ని మొదటి నుండి యుండనే యున్నది. ఇప్పుడు విస్ఫారించితిమి. మీరు సంగ్రహముగా నేని సమాధానింపుడు! అని ముని కాంక్ష. ఆ ప్రశ్న పంచకము నీ విధముగా నుల్లేఖింప వచ్చును. రస విషయమున నొక ప్రశ్న. భావ విషయమున నాలుగు ప్రశ్నలు. మొత్త మయిదు.

౧. రసములని వ్యవహారము పొందిన రసములకు రసత్వ మెట్లు సిద్ధమగు చున్నది?

౨. కొన్ని స్థలములందు భావములుగా సూచితము లయిన భావములన నెట్టివి?
3. వానిని భావములని యనుటలో నుపపత్తి యేమి?
౪. "భవంతీతి, భావయంతీతి భావాః" ఇం దేవ్యుత్పత్తి యిష్టము?
౫. "ఉత్పాదింప జేయును, వ్యాపించును" అనుటలలో కర్మ యేది?

మునివచనముల భావించి భరతర్షి యిట్లనెను. రస భావ వికల్పనము వ్యాఖ్యానించెను. "మీరు తపోధనులు. మీ కిది నిఖిలము నిరూపింతును. సంగ్రహము, కారిక, నిరుక్తము సర్వము యథా క్రమము చెప్పెదను. నాట్య విషయ మెంతయో సంగ్రాహ్యము. అది సముచితముగా లక్షణీయము. నాట్యాంశములు నిర్వచనీయములు. ఈ విధముగా నుపలక్షితము లయిన సంగ్రహ కారికా నిరుక్త త్రయము వ్యాఖ్యానింతును. నాట్య విషయము మూడు సముదాయములుగా నున్నది. ఈ ప్రకార త్రయము నుండి విశదముగా విషయము వివేచింతును. "రసభావ వికల్పనం. రసభావా వికల్ప్యంతే నిశ్చీయంతేఽ నేనేతి" రసభావముల నిశ్చయించు వాక్యము నిరూపింతును. రసాది విషయము వివేచించిన నిక చెప్ప వలసినది మిగులదు. మీరడిగినది సముచితముగ నున్నది.

నా ట్యా ర్థ సం గ్ర హ ము

౨౧౪. న శక్య మస్య నాట్యస్య గంతు మంతం కథంచన
కస్మా ద్బహుత్వాత్ జ్ఞానానాం శిల్పానాం వా ప్యసంతతః.
౨౧౫. ఏకస్యాపి స వై శక్యమంతం జ్ఞానార్ణవస్య హి
గంతుం కిం పున రన్యేషాం జ్ఞానానా మర్థతత్వతః
౨౧౬. కింత్వల్పసూత్రగ్రంథార్థ మనుమానప్రసాధకం
నాట్యస్యాస్య ప్రవక్ష్యామి రసభావాది సంగ్రహం

ఎంత కష్టపడిన నీ నాట్యమంతము తెలియుట యేరికి శక్యము కాదు. నాట్య నిశ్చయ మేదో విధమున సంగ్రహముగ తెలియ వలయునే గాని ప్రతిపద నిరూపణమున తెలియ లేము. ప్రతిపద నిరూపణమున తెలియ శక్యముకాని దానిని లక్షణ ద్వారముననె తెలియ నగును. స్వరూప ముద్దేశించుట. స్వరూప పరీక్ష యొనర్చుట యను నవి లక్షణాంగములు. విషయ పరిశుద్ధి ప్రదర్శన పరిశుద్ధి లక్షణ

వ్యాపారమున విశద మగును. ఇది యొక గహన మార్గము. అయినను పరిజ్ఞానమున కిదియె గతి. ప్రతిపదము ప్రత్యంశము నిరూపణ మేమాత్రము శక్య క్రియ కాదు. వ్యాకరణాది శాస్త్రము లనేకము లున్నవి. చిత్ర పుస్తాది కర్మ నిరూపకము లయిన శిల్పముల కంతమె గోచరింపదు. నాట్యాంగమే యొక్కటేని జ్ఞానార్ణవము. తన్నిశ్చయ మేమాత్రము శక్యము కాదు. ఒక నాట్యాంగమునకె యెన్నియో యంగము లున్నవి. వాని భావ తత్త్వ విస్తరణ మశక్యము. ఒక్కొక్కటి తెలియుటయే సముద్ర మీదుట. అన్నిటి యధిగమన మేరికి నశక్యము. కాని యొకటి కలదు. నైరాశ్య మక్కఱ లేదు. సంగ్రహాదికము తద్విజ్ఞానమున సదుపాయము. ఇదిగో! నాట్య విషయార్థ సంగ్రహము నిరూపింతును. సంక్షిప్తముగా గ్రహించి యుద్దేశింతును. రసభావాదికము నాట్యమున ప్రాధాన్యము వహించు చున్నది. కాన రస భావాది సంగ్రహము నిరూపింతును. అది యనుమాన ప్రసాధక మగును. చక్కగా నన్యార్థముల నభ్యూహించుటకు శక్తి నిచ్చును. ఆశ్రయా సిద్ధ మనిపించదు. పక్షధర్మత నందించి యంగపోషక మగును. అల్ప సూత్ర గ్రంథార్థముగా ప్రవచనము చేయుదును. సూత్రముగా భాష్య గ్రంథముగా నర్థము వివేచనము చేయుదును. లక్ష్యము పరీక్షించి యన్వేషింప వలసి యున్నట్లు నిరూపించుట యల్ప సూత్ర రచన. అది సంకుచితము. నామ మాత్రమునను యది యుద్దిష్ట మగును. ఇట్లు నిరూపించినను తపోధనులు మీరు గుర్తింతురు. సంగ్రహ మిట్టిదని నేనె యనుట కాదు. అన్యులు ననిరి.

నాట్య సంగ్రహము

౨౧౪. విస్తరేణోపదిష్టానా మర్థానాం సూత్రభాష్యయోః
నిబంధో యః సమాసేన సంగ్రహం తం విదు ర్బుధాః

౨౧౫. రసా భావా హ్యభినయా ధర్మీ వృత్తి ప్రవృత్తయః
సిద్ధిః స్వరా స్తథా తోద్యం గానం రంగశ్చ సంగ్రహః

సూత్ర మనునది లక్షణము. భాష్యము తద్వ్యక్తీకరణ రూపమయిన పరీక్ష. ఇట్టి సూత్ర భాష్యము లందు విస్తరముగ నుపదిష్టము లయిన యర్థముల నిశ్చిత దృష్టితో సంగ్రహముగ నిబంధించుటను సంగ్రహమని బుధు లనినారు. నేను నట్లె చెప్పుదును. అందునను యల్ప సూత్రగ్రంథార్థ మంటిని. అల్పములగు సూత్రగ్రంథము

లీయర్థమున నున్నవి. ఆయర్థ మిందున్నది. ఇట్లు ప్రాక్తన సంవాద మున్నది. రసము, భావము, అభినయము, ధర్మి, వృత్తి, ప్రవృత్తి, సిద్ధి, స్వరము, ఆతోద్యము, గానము, రంగము అనునివి సంగ్రహము.

రసము : నాట్యమున రసము లెనిమిది యనిరి.

శృంగారము	హాస్యము	కరుణము
రౌద్రము	వీరము	భయానకము
బీభత్సము	అద్భుతము—	

భావము : స్థాయిభావము లెనిమిది

రతి	హాసము	శోకము
క్రోధము	ఉత్సాహము	భయము
జుగుప్స	విస్మయము—	

సంచారిభావములు ముప్పది మూడు

నిర్వేదము	గ్లాని	శంక
అసూయ	మదము	శ్రమము
ఆలస్యము	దైన్యము	చింత
మోహము	స్మృతి	ధృతి
వ్రీడ	చపలత	హర్షము
ఆవేగము	జడత	గర్వము
విషాదము	ఔత్సుక్యము	నిద్ర
అపస్మారము	సుప్తము	విబోధము
అమర్షము	అవహిత్థ	ఉగ్రత
మతి	వ్యాధి	ఉన్మాదము
మరణము	త్రాసము	వితర్కము

సాత్త్వికభావము లెనిమిది విధములు.

స్తంభము	స్వేదము	రోమాంచము
స్వరభంగము	వేపథువు	వైవర్ణ్యము
అశ్రువు	ప్రలయము.	

అభినయములు నాలుగు రీతులు

ఆంగికము	వాచికము
ఆహార్యము	సాత్త్వికము

ధర్మి రెండు విధములు.

లోకధర్మి　　　నాట్యధర్మి

వృత్తులు నాలుగు విధములు

భారతి　　　సాత్వతి

కైశికి　　　ఆరభటి

ప్రవృత్తులు నాట్య ప్రవృత్తు లనునవి యారు కలవు

ఆవంతి　　　దాక్షిణాత్య

ఆంధ్రి　　　మాగధి

పాంచాలి　　　మధ్యమ

సిద్ధి రెండు విధములు

దైవీసిద్ధి　　　మానుషీసిద్ధి

స్వరములు శారీరములు వైణము లేడు విధములు.

నిషాదము　　　ఋషభము

గాంధారము　　　షడ్జము

మధ్యమము　　　ధైవతము

పంచమము—

ఆతోద్యము నాలుగు విధములు.

తతము　　　అవనద్ధము

ఘనము　　　సుషిరము

గాన మయిదు విధములు.

ప్రవేశము　　　ఆక్షేపము

నిష్క్రామము　　　ప్రాసాదికము

అంతరము—

రంగము మూడు విధములు.

చతురశ్రము　　　వికృష్టము

త్ర్యశ్రము—

రసము, భావము, అభినయము, గీతము, ఆతోద్యమ మను నయిదు పంచాంగము నాట్యమని కొందరి నిర్ణయము. పై శ్లోకమున రసాది రంగాంతము పదు నొకండంగము లున్నవి. ఉపచారము మండపము నను రెండు కలియగా పదమూడంగములు నాట్య సంగ్రహామని మరి కొందరి భావము.

కారికానిరుక్తములు

౨౧౯. అల్పాభిధానేనార్థో యః సమాసేనోచ్యతే బుధైః
సూత్రతః సాతు విజ్ఞేయా కారికార్థ ప్రదర్శినీ

౨౨౦. నానా నామాశ్రయోత్పన్నం నిఘంటు నిగమాన్వితం
ధాత్వర్థహేతుసంయుక్తం నానా సిద్ధాంత సాధితం

౨౨౧. స్థాపితోర్థో భవేద్యత్ర సమాసే నార్థ సూచకః
ధాత్వర్థ వచనేనేహ నిరుక్తం తత్ప్రచక్షతే

కారికా నిరుక్తముల స్వరూప పరిచయము దీనిలో గలదు. లక్షణ రూప మయిన వాక్యము రెండు విధములు. సంక్షిప్తార్థ వివరణాత్మక మయిన వాచకముగా నుండు సూత్రరూప వాచకశ్లోక మొకవిధము. సంక్షిప్తార్థాత్మకముగా నుండునది రెండవ విధము. నానా రూప లక్ష్యములను సంక్షిప్తముగా సంగ్రహించు అల్ప శబ్దములు వాచకము లయిన సూత్రము. దాని నాశ్రయించి యొక యర్థము నిరూపిత మగును. ఆ యర్థము కారిక. అది జ్ఞప్తి సాధక మగును. నానా విధములగు లక్ష్యములను స్ఫురింప జేయును. ఇట్టి యర్థములను సూత్రముగ సూత్రించును గాన సూత్రము కూడ కారిక యగును. ఆ సూత్ర మనుసరించి పఠిత మగు శ్లోక రూపము కూడ కారికయె. సూత్రము సూచనాత్మకము. దాని వలన లక్షణాత్మక మయిన యర్థము లభించును. ఆ యర్థ మల్ప శబ్దములచే నిరూపిత మగును. లక్షణీయ మగు నా యర్థమె యసాధారణ ధర్మముగా ధర్మ్యంతర వ్యవచ్ఛేదము సూచించునదై కారిక యని వ్యవహారము పొందును. "క్రియతేఽ నేన జ్ఞప్తిరితి కారికా, లక్షణ మితి యావత్" దీనిచే జ్ఞప్తి యొనరింప బడును గాన నిది కారిక. లక్షణ మని నిశ్చితార్థము. ఆ యర్థము నంతటిని ప్రకాశింప జేయును గావున శ్లోకము కూడ నుపచారమున కారిక యని వ్యవహరింప బడును. దీనిసార మిది. తా నుద్దేశించి చెప్ప దలచిన దానికి ధర్మ్యంతర వ్యవచ్ఛేదము సూచించు లక్షణము చెప్పవలెను. ఆక్షేప రహిత మయిన సమాధానమున వివరణ రూపముగా సుఖగ్రాహ్య మగునట్లుగా శ్లోకమున లక్షణము ప్రతిపాదింప వలెను. దానిని కారిక యందురు. కాగా కారికా శబ్దార్థ మిట్లు నిశ్చిత మగుచున్నది.

లోకధర్మి నాట్యధర్మి

వృత్తులు నాలుగు విధములు

భారతి సాత్వతి

కైశికి ఆరభటి

ప్రవృత్తులు నాట్య ప్రవృత్తు లనునవి యారు కలవు

ఆవంతి దాక్షిణాత్య

ఆంధ్రి మాగధి

పాంచాలి మధ్యమ

సిద్ధి రెండు విధములు

దైవీసిద్ధి మానుషీసిద్ధి

స్వరములు శారీరములు వైణము లేడు విధములు.

నిషాదము ఋషభము

గాంధారము షడ్జము

మధ్యమము ధైవతము

పంచమము—

ఆతోద్యము నాలుగు విధములు.

తతము అవనద్ధము

ఘనము సుషిరము

గాన మయిదు విధములు.

ప్రవేశము ఆక్షేపము

నిష్క్రామము ప్రాసాదికము

అంతరము—

రంగము మూడు విధములు.

చతురశ్రము వికృష్టము

త్ర్యశ్రము—

రసము, భావము, అభినయము, గీతము, ఆతోద్యమ మను నయిదు పంచాంగము నాట్యమని కొందరి నిర్ణయము. పై శ్లోకమున రసాది రంగాంతము పదు నొకండంగము లున్నవి. ఉపచారము మండపము నను రెండు కలియగా పదమూడంగములు నాట్య సంగ్రహమని మరి కొందరి భావము.

కారికా నిరుక్తములు

౨౧౯. అల్పాభిధానేనార్థో యః సమాసే నోచ్యతే బుధైః
సూత్రతః సాతు విజ్ఞేయా కారికార్థ ప్రదర్శినీ

౨౨౦. నానా నామాశ్రయోత్పన్నం నిఘంటు నిగమాన్వితం
ధాత్వర్థహేతుసంయుక్తం నానా సిద్ధాంత సాధితం

౨౨౧. స్థాపితోర్థో భవేద్యత్ర సమాసే నార్థ సూచకః
ధాత్వర్థ వచనేనేహ నిరుక్తం తత్ప్రచక్షతే

కారికా నిరుక్తముల స్వరూప పరిచయము దీనిలో గలదు. లక్షణ రూప మయిన వాక్యము రెండు విధములు. సంక్షిప్తార్థ వివరణాత్మక మయిన వాచకముగా నుండు సూత్రరూప వాచకశ్లోక మొకవిధము. సంక్షిప్తార్థా త్మకముగా నుండునది రెండవ విధము. నానా రూప లక్ష్యములను సంక్షిప్తముగా సంగ్రహించు అల్ప శబ్దములు వాచకము లయిన సూత్రము. దాని నాశ్రయించి యొక యర్థము నిరూపిత మగును. ఆ యర్థము కారిక. అది జ్ఞప్తి సాధక మగును. నానా విధములగు లక్ష్యములను స్ఫురింప జేయును. ఇట్టి యర్థములను సూత్రముగ సూత్రించును గాన సూత్రము కూడ కారిక యగును. ఆ సూత్ర మనుసరించి పఠిత మగు శ్లోక రూపము కూడ కారికయె. సూత్రము సూచనాత్మకము. దాని వలన లక్షణాత్మక మయిన యర్థము లభించును. ఆ యర్థ మల్ప శబ్దములచే నిరూపిత మగును. లక్షణీయ మగు నా యర్థమె యసాధారణ ధర్మముగా ధర్మ్యంతర వ్యవచ్ఛేదము సూచించునదై కారిక యని వ్యవహారము పొందును. "క్రియతేఽనేన జ్ఞప్తిరితి కారికా, లక్షణ మితి యావత్" దీనిచే జ్ఞప్తి యొనరింప బడును గాన నిది కారిక. లక్షణ మని నిశ్చితార్థము. ఆ యర్థము నంతటిని ప్రకాశింప జేయును గావున శ్లోకము కూడ నుపచారమున కారిక యని వ్యవహరింప బడును. దీనిసారమిది. తా నుద్దేశించి చెప్ప దలచిన దానికి ధర్మ్యంతర వ్యవచ్ఛేదము సూచించు లక్షణము చెప్పవలెను. ఆక్షేప రహిత మయిన సమాధానమున వివరణ రూపముగా సుఖగ్రాహ్య మగునట్లుగా శ్లోకమున లక్షణము ప్రతిపాదింప వలెను. దానిని కారిక యందురు. కాగా కారికా శబ్దార్థ మిట్లు నిశ్చిత మగుచున్నది.

౧. లక్షణ రూప మయిన యర్థము కారిక.
౨. లక్షణ రూప మయిన యర్థమునకు వాచకమగు సూత్రము కారిక.
3. ఆ సూత్రోద్దేశమున ననుపఠిత మగు శ్లోకము కారిక.
౪. లక్షణీయార్థ ప్రకర్షమును ధర్మ్యంతర వ్యవచ్ఛేదమును ప్రదర్శించు ధర్మము కారిక.
౫. జ్ఞప్తి సాధకము కారిక యని పిండి తార్థము.

నానా నామాశ్రయోత్పన్న మిత్యాదికము నిరుక్త లక్షణము. శ్లోకద్వయము నిరుక్త స్వరూపమును జెప్పును. అనేక వ్యక్తి భేద భిన్నమయిన యర్థము లక్షణీయము. దాని సూచించు నర్థము లక్షణాత్మక మని నిశ్చితము కదా! అందు కొన్ని యాక్షేపములు తత్ప్రతి సమాధానములు నుండును. తన్నిరూపణ పురస్సరముగా తత్త్వము స్థాపిత మయినచో నది తత్పరీక్షా రూపమయిన నిరుక్త మగును. లక్షణ మనునది కేవల పరిభాషా మాత్రము కాక విచారణాత్మకమని వివేచించి యాక్షేప సమాధానముల ద్వారమున చెప్పవలెను.

నానా నామాశ్రయో త్పన్నం = లక్షణ వాక్యమునందు అర్థ ప్రతిపాదకము లయిన సుబంత శబ్దము లుండును. అవి నానా ప్రకారము లయిన నామ శబ్దములు. ఆ నామ శబ్దముల ననుసరించి యాక్షేప ప్రతి సమాధానముల సముత్పాద ముండవలెను. నామ పదములం దాక్షేప ప్రతిసమాధానములు నిఘంటు నియమాన్వితములై యుండును. నిఘంటు వభిధాన కోశము. అభిధాన (శబ్ద) కోశములందు కొన్ని రూఢిశబ్దములు కొన్ని యితరములు నుండును. ఆక్షేప ప్రతి సమాధానముల యుత్పాదము కొన్నిట రూఢిశబ్దములం దన్విత మగును. కొన్నిట ప్రకృతి ప్రత్యయ విభాగ నిగమనముతో నన్వితమగును. ఇదియె నిఘంటు నిగమాన్విత పదమున నిరూపిత మగును. ధాత్వర్థ హేతు సంయుక్తం = లక్షణ వాక్యము నందుండు తిఙంత పదముల విషయమై కల రీతి నిది చెప్పును. ధాత్వర్థము క్రియ హేతువు క్రియా నిమిత్త మగు కారకము. ఇట్టి ధాత్వర్థ హేతువుల సంయోజనము నిశ్చయ స్థాపనము నందలి విచారము. క్రియా

కారకముల స్థాపన విచారము కలది యని తాత్పర్యము. ఈ శ్లోకము నందలి మూడు విశేషణములు లక్షణ వాక్యములో మొదట యొనర్ప వలసిన శబ్ద పరీక్షను సూచించుచున్నవి. "ఈ శబ్ద మీ యర్థమున నేల ప్రవర్తించినది ? " యనునది యాక్షేపము. "ఇదిగో ! ఈ విధ మున ప్రవర్తించినది." యని చెప్పుట ప్రతి సమాధానము. ఇది యంతయు ప్రదర్శించిన వస్తుప్రాశితము.

నానా సిద్ధాంత సాధితం =ఇది యర్థ పరీక్షా దర్శకము. సర్వ తంత్ర ప్రతి తంత్రాదులు నానాప్రకారము లగు ప్రమాణమూలకము లయిన యర్థముల నిరూపించును. వానిని సిద్ధాంతము లందురు. అట్టి నానాసిద్ధాంతములచే సాధిత మగునది. విషయ స్థాపనమున నాక్షేపోత్తరముల సాధనము కలది యని భావము. ఇది యంతయు పరీక్ష. నానా తంత్రము లెన్నియో సిద్ధాంతముల జెప్పును. నామ, ధాతు, సమయ విశేషముల యాశ్రయమున నర్థ సిద్ధి యగును.

౧. "ఉలూఖలః, ఊర్ధ్వఖమస్య" దీని కూర్ధ్వమున నాకాశమున్నది కావున నిది యులూఖలము. అనుచోట నామ శక్తి నిర్ణయ మిచ్చు నదిగా నున్నది.

౨. "రసః" "రస్యత ఇతి రసః" ఆస్వాదింప బడును గావున రసమని వ్యవహారము. ఇందు ధాతు శక్తి నిరూపకము.

3. "పిశాచః" పిశిత మశ్నాతి" మాంసము భక్షించు నది." ఇందు నామ ధాతువులు రెండును నిరూపకములు.

సమయ విశేషములు మూడు విధములు. లౌకికము వైదికము ప్రతిశాస్త్ర పార్షదము అని. ఇట్టి సాంకేతికము లయిన విశేషములను వేరు వేరుగా గుర్తించునది. సంక్షేపముగా నర్థావధారణము నిరుక్త ప్రయోజనము. ధాత్వర్థవచనమున సంగ్రహముగా నర్థ సూచక మగు అర్థము స్థాపిత మగునేని దాని నిరుక్తమని యందురు.

ఈ నిరూపించిన విధమున సంగ్రహమును విస్తరించి స నిరుక్త ముగా స కారికముగా ప్రతిపాదింతు నని భరతు డనుచున్నాడు. సంగ్రహమె విస్తారితమై విభాగము పొందును. పరీక్షా పర్యంత మది విశదము కాదు. కేవలము వచన మాత్రమున సర్వము సంపన్నము

కాదు. అందుననె పరీక్షార్థమై నిరుక్తము. అలక్షిత పరీక్షయు కుదు రదు కావున లక్షణార్థమై కారికి. ఇక నాట్య సంగ్రహము వివేచనము చేయవలయును.

ర స ప్ర కా శ ము – మ హా ర స ము

౨౨౨. శృంగార హాస్య కరుణా రౌద్ర వీర భయానకాః
బీభత్సా ద్భుత శాంతాశ్చ నవనాట్యే రసా స్మృతాః

నాట్య సంగ్రహము నందు రసము మొదటిది. ఆ రస విభాగ మిందున్నది. శృంగార హాస్య కరుణములు రౌద్ర వీర భయానక ములు బీభత్సా ద్భుత శాంతములు నని. నాట్యమున నవరసములు విఖ్యాతము లయినవి. నాట్య మనునది సర్వ విధములగు నాటకము లలో విశిష్ట విశేషమున ప్రకాశింప దగిన యర్థము. నటుని యందలి యభినయ ప్రభావముచే సహృదయ సామాజికులకు సాక్షాత్కార కల్పము ఏక ఘనమయిన మానస నిశ్చలత యావిర్భవించును. ఆ యేక మానసాధ్యవసేయ మీ నాట్యము. ఇట్లు ప్రకాశింప దగిన నాట్యార్థ మనంత విభావాత్మక మయినను స్థాయిస్వభావము. భావుక సహృదయుని సంభావనములో జగద్గతములయిన జడము లన్నియు సంవిద్రూపములై స్వాత్మ సంవిల్లగ్నము లగును. ఆ సంవిత్తు కూడ భోక్తృ స్వభావమున పర్యవసానము పొందును. నానా విధమయిన భోక్తృ వర్గ మంతయు మహాభోక్తలో పర్యవసించును. ఆ మహా భోక్తృ భావమునందే రసాశ్రయము కాదగిన స్థాయిరూపమగు చిత్తవృత్తి స్వభావ మనుగతమై యున్నది. కావ్య విశేషమున ద్యోత నీయమగు మహార్థ మంతయు చిత్తవృత్తి స్వభావముగా నిర్భాసిం చును. ఈ యేకఘన మగు చిత్తవృత్తి స్వరూపము సవిశేషముగ గుర్తింప వలసి యున్నది. దీనిలో స్వకీయము పరకీయ మను భేద మాపాదించు విశేష మేమాత్ర ముండదు. ఏది స్వకీయము? ఏది పరకీయము? కొన్ని ప్రమాణములను బట్టి యిదిగో! యిది స్వకీయ మని నిశ్చయింతుము. మఱి కొన్ని మానము లనుసరించి యిది పరకీ యమని నిశ్చయింతుము. ఈ నిర్ణయము లిచ్చు మానము లనంత ములు. మేయములును మానాధీనము లగుట అనంతములుగనే యుండును. ఇట్టి చిత్తవృత్త్యంతర శత సహస్రములు ఈ యేకఘన

చిత్తవృత్తిలో నేమియు తమ ప్రభావ మాపాదింప జాలవు. అవి యన్నియు దీని నుండి దిగజారి పోవును. ఇది యొక యలౌకిక మయిన చేతోరసము. ఇదియిట్లగుటలో నొక నిమిత్త మున్నది. నాట్య కావ్యములం దుపాత్తము లయిన గేయ పదములు లాస్యాంగములు సంపాదించు నట్టి సౌందర్యమున కావ్యములందలి గుణాలంకారములు శోభా సంస్కార పరిష్కారములు కలవై విలక్షణ సంపదచే లక్షణ సస్యత సంపాదించు కొనును. గుణాలంకారముల కుపజీవన మిచ్చు టలో నివి యిట్లు నిదానములు కాగా, గీత మాతోద్యము మొదలగు నవి కావ్యమును సమ్యక్సుందరముగా నొనర్చును. అట్లు సుందరీ భూత మయిన కావ్యమహిమ సహృదయ చిత్త విస్ఫారమునకు సహకరించును. అప్పుడు సహృదయుడు నాట్య ప్రయోగానుకార ములో మగ్నోన్మగ్న చేతస్కుడై విశిష్ట సంవిదాశ్రయు డగును. ఇంతటి స్పంద సుందరతచే నాతని చిత్తవృత్తి యేకఘన మగు చున్నది. కావుననే సాధారణ్య మొకటి సిద్ధ మగును. అప్పుడు సామాజికుడు స్వాత్మ సద్భావమున సంవిత్సమావేశము పొందును. ఇంతటి స్వాత్మ సంవిత్సమావేశము నాతడు పొందుట కీ యేకఘన చిత్తవృత్తియే నిదాన మగుచున్నది. ఈ చిత్తవృత్తి సర్వవిధ చిత్త వృత్తుల కన్న విలక్షణము. ప్రమాణ ప్రమేయముల ననుసరించి వస్తు విజ్ఞానము సంపాదించు చిత్తవృత్తి యొక డున్నది. అది లౌకిక చిత్త వృత్తి. ఈ చిత్తవృత్తి లౌకిక చిత్తవృత్తి కన్న విలక్షణము. ప్రమాణ ప్రమేయముల పడవి దూరమునుంచి తటస్థముగా నుండి పదా ర్థముల నవగతము చేసికొను నట్టి పరిమిత యోగిచిత్తవృత్తి యొకటి కలదు. ఈ యేక ఘనము దీని కన్నను విలక్షణము. సర్వ విధ చిత్త వృత్తి విలక్షణమగు నీ చిత్తవృత్తి తాదాత్మ్యము వలన సిద్ధమగును. పరిమితమగు స్వాత్మాశ్రయత్వ మనునది దీనిలో నిర్భాసింపదు. ఇతర చిత్తవృత్తులేవియు దీని వెంట జనింపవు. నిరంతర ఘనమయిన యిట్టి చిత్తవృత్తి రూఢము కాగానే నిర్విఘ్నమగు స్వ సంవేదన విశ్రాంతి కలుగును. ఇట్టి స్వ సంవిద్విశ్రాంతినె రసనము రసము అని యందుము. రసమిది రసనమను వ్యాపారముననె సంగృహీత మగును. రస వ్యాపార గృహ్యమాణ మగుట రస శబ్దమున వ్యవహరింప

వచ్చును. రస వికల్పమింకను విస్తరింప నున్నాము. కావున రసమె నాట్యము. తత్ఫలము వ్యుత్పత్తి. రస మొక్కటి. అందు విభాగము లేదు. కాని భాగాభినివేశమున రసాంతరములు రూపితము లగుచున్నవి. అవి కావ్యార్థమును భాసింప జేయును. అట్లు రసములు తొమ్మిది. శాంత మపలపించు వారు రసము లెనిమిది యందురు. మహారస మొక్కటి ముఖ్యము. దీని నుండి యితరములు రూపితములగుట యిట్లు సంగతముకావచ్చును. మహాస్ఫోటమొక్కటియె. పదవర్ణ స్ఫోటాదులన్నియు కల్పితములు. అసత్యములును. మహారసమొక్కటి. రసాంతరములు కల్పితములు. మహారసమునందు రసాంతరములు భాగాభినివేశమున సంభావితములగుచో భాగస్వరూపములనియు గుర్తింపవచ్చును.

రసక్రమము

రసములను శృంగార హాస్యాది క్రమమున నిరూపించుటలో నొక విశిష్టమగు రమ్య భావ మున్నది. కామము సకల జాతి సులభము. అత్యంత పరిచితము. నిఖిల జనులకు హృద్యము. కాన మొదట శృంగారము నిర్దిష్ట మయినది. హాస్యము తదనుగామి. అందుచే రెండవది యయినది. నిరపేక్ష భావమగుట కరుణము శృంగార విపరీతము కావున మూడవదిగా నిర్దిష్టము. పిమ్మట కరుణ నిమిత్త మయిన రౌద్ర ముచితము. అది యర్థ ప్రధానము. కామార్థములు ధర్మమూలము లగుట ధర్మ ప్రధాన మయిన వీర మనంతరము నిరూపిత మయినది. ఆ వీరముకూడ భీతాభయ ప్రదాన సార మయినందున దాని పిమ్మట భయానక ముపాత్త మయినది. భయానక విభావములు బీభత్స విభావములు దాదాపు సమానములుగా నుండును. ఇట్టి సాధారణ్య సంభావనమునన భయానకానంతరము బీభత్స మున్నది. వీరముచే నింతయయిన దని వీర ఫల మిది యని నిరూపించుటకే వీర పర్యంతమున నద్భుతమును జెప్పుట సంగత మగును. "నిత్యము పర్యంతమున నద్భుతము నిరూపింప వలె" నని నియమ మున్నది. కదా! వీని యనంతరము శాంతము సముచితము. ధర్మార్థ కామములు త్రివర్గము. త్రివర్గాత్మకము ప్రవృత్తి ధర్మము. తద్విపరీతము నివృత్తి ధర్మము. శాంతము నివృత్తి ధర్మాత్మకము

మోక్షఫలకము. ఈ శాంతమునందే స్వాత్మ సమావేశమున రస చర్వణ యున్నది. ఇట్లే నాట్య రసములు నవ సంఖ్య కలవై సుప్రసిద్ధములుగా నున్నవి.

స్థాయి కథనము

౨౨౩. రతి ర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధో త్సాహౌ భయం తథా
జుగుప్సా విస్మయ శమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః.

రసము విభావాది బలముననె కలుగును గావున రసానంతరము భావకథన ముచిత మగుచున్నది. లౌకికములగు రత్యాది చిత్తవృత్తులను తెలియక పోయినచో కవిగాని నటుడుగాని తద్విషయములగు విశిష్ట విభావాదుల నాహరింప లేడు. రత్యాదులను గుర్తించునేని కవి నటులు శక్తి కలవా రగుదురు. రతి, హాసము, శోకము, క్రోధోత్సాహములు, భయము, జుగుప్స, విస్మయము, శమము నని స్థాయి భావములు ప్రకీర్తితము లయినవి. శాంతమున కుత్సాహము స్థాయి యని కొందరనిరి. జుగుప్స స్థాయి యని కొందరనిరి. అన్నియు శాంత స్థాయులని కొందరు. తత్త్వజ్ఞాన జన్యమయిన నిర్వేదము శాంతస్థాయి. కావుననె వ్యభిచారిభావ గణనమున నమంగల రూప మయినను స్థాయి వ్యభిచారు లనె డుభయధర్మోప జీవిత్వ ఖ్యాపనమునకై నిర్వేదము మొదటగా నిర్దిష్ట మయినది. స్థాయి భావముల నిర్దేశించు నీ కారికలో సంఖ్య నిరూపితము కాలేదు. కావుననె యీ స్థాయిభావములు వ్యభిచారులు నగును. ఈ యంశమింకను విశదము కాగలదు. నిర్వేదాదులు పూర్వ నిరుక్తములు ముప్పది మూడు వ్యభిచారిభావములు. వాని కారికలివి.

వ్యభిచారి భావము

౨౨౪. నిర్వేద గ్లాని శంకాఖ్యా స్తథాసూయా మద శ్రమాః
ఆలస్యం చైవ దైన్యంచ చింతా మోహః స్మృతిః ధృతిః
౨౨౫. వ్రీడా చపలతా హర్ష ఆవేగో జడతా తథా
గర్వో విషాద ఔత్సుక్యం నిద్రా పస్మార ఏవ చ
౨౨౬. సుప్తం విబోధో ఉమర్షశ్చా వహిత్థ ముగ్రతా
మతి ర్వ్యాధి స్తథో న్మాద స్తథా మరణ మేవచ
౨౨౭. త్రాసశ్చైవ వితర్కశ్చ విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః

ఈ వ్యభిచారి భావ పరిగణనమున సంఖ్యానిర్దేశ మున్నది. వ్యభిచారులివి మాత్రమె యని యుభయత్రా నియమునకై సంఖ్యో పాదాన మున్నది.

సాత్త్వికము

౨౨౮. స్తంభః స్వేదో ఽథ రోమాంచః స్వరభంగోఽథ వేపథుః
వైవర్ణ్య మశ్రు ప్రలయ ఇత్యష్టౌ సాత్త్వికాః స్మృతాః

స్తంభాదు లెనిమిది సాత్త్విక భావములు వ్యభిచారివృత్తము నభినయ వృత్తము నుపజీవింప జేయునవి యగుట వేరుగా పరిగణితము లయినవి.

అభినయములు

౨౨౯. ఆంగికో వాచికశ్చైవ హ్యాహార్యః సాత్త్వికస్తథా
చత్వారోఽభినయా హ్యేతే విజ్ఞేయా నాట్యసంశ్రయాః

నాట్య సంశ్రయములయిన యభినయములు నాలుగు. ధనుః ప్రతిశీర్షిక మకుటాదుల వలన నాహార్యము ప్రత్యక్షబుద్ధిలో నంత రంగముగా నుపయోగించును. ఈ నాలుగు లోకమున నొకప్పు డుండవచ్చును. ఉండక పోవచ్చును. నాట్యమున నుండి తీరును. నాట్యమున నభినయమె జీవితము. కావుననె రసభావానంతర మభి నయము లుద్దిష్టము లయినవి. అభినయములు లౌకిక ధర్మము నను వర్తించును. లోకధర్మము మూలముగా తదుపయోగి సామయిక ధర్మము ననువర్తించును. కావున వీని యనంతరము ధర్మి నిర్దేశము సముచితము.

లోకధర్మి : నాట్యధర్మి

౨౩౦. "లోకధర్మీ నాట్యధర్మీ ధర్మీతి ద్వివిధః స్మృతః"
భారతీ సాత్త్వతీ చైవ కైశిక్యా రభటీ తథా
చతస్రో వృత్తయో హ్యేతా యాసు నాట్యం ప్రతిష్ఠితం

ధర్మి రెండు విధములు. లోకధర్మి నాట్యధర్మి యని. అభి నయ మనునది యభినేతవ్యము విడిచి వేరుగా నుండదు. దశరూపక ప్రబంధ ద్వారమున వృత్తులు తదుపకార మొనర్చునవిగా లోకమున ప్రసిద్ధములు. వృత్తులు రెండని మూడని యయిదని భావింప రాదను

టకె "చతస్రో వృత్తయః" నాలుగు వృత్తులని స్పష్టముగ ననుట. ఈ వృత్తులందె నాట్యము ప్రతిష్ఠితమై యున్నది. ఈ భారత్యాది వృత్తులును దేశ వశమున నానా విధము లగును. అందుననె యనంత రము ప్రవృత్తులను జెప్ప వలసియున్నది.

ప్ర వృ త్తు లు

౨౩౧. అవంతీ దాక్షిణాత్యాచ తథాచై వాంధ్ర మాగధీ
పాంచాల మధ్య మా చేతి విజ్ఞేయా స్తు ప్రవృత్తయః

ఆవంతి, దాక్షిణాత్య, ఆంధ్రి, మాగధి, పాంచాలి, మధ్యమ యిట్లు ప్రవృత్తులు తెలియ దగి యున్నవి. ఈ ప్రవృత్తులు నాట్య ప్రవృత్తులు. ఇవి యెన్నియేని కావచ్చును. ఓఢ్ర ప్రవృత్తి, వంగ ప్రవృత్తి, కర్ణాట ప్రవృత్తి యిట్లు దేశభేదమున ప్రవృత్తు లుండ వచ్చును. ఈ సర్వము సిద్ధి పర్యవసాయి కావున సిద్ధి చెప్ప వల యును. సిద్ధి దైవికీ సిద్ధి, మానుషీ సిద్ధి యని రెండు విధములు. శారీరములు వైణములు నయిన స్వరములు షడ్జాదు లేడు కలవు. స్వరములు పాఠ్య గాన సంగృహీతము లగును. అయినను పృథ గుపాత్తములు కావలసి యున్నవి. కేవల స్వరములును ప్రయోగోప రంజకములుగా నుండుట లక్ష్యమున గోచరించు చున్నది. అంత రాలాపమున నిది యంతయు ప్రసిద్ధము. ఇది లక్షణాన్వితము కావల యుట సమ్మతము. కేవలము లౌకికము బాధితము. సంగ్రాహ్యము కాదు. లక్షణాన్వితమె నాట్య పరిగ్రాహ్యము.

ఆ తో ద్య ము

౨౩౨. తతంచై వావనద్ధం చ ఘనం సుషిర మేవచ
చతుర్విధంచ విజ్ఞేయ మాతోద్యం లక్షణాన్వితం

లక్షణాన్వితమగు నాతోద్యము నాల్గు విధములు. తతము వనద్ధము ఘనము సుషిరము ననీ. ఈ చతుర్విధమె సర్వము కాదు. బహుల చర్మకారాది వాద్యము కూడ సంగృహీతము కావలెను. "ఆతుద్యతే= అభిహన్యతే ఇత్యాతోద్యం" చక్కగా ప్రయోగింపబడు ట నాతోద్య మను వ్యవహారము సంగతము. తత మను వాద్యము తంత్రీ గతము. అవనద్ధ వాద్యమునకు పౌష్కర మని పేరు. పుష్కర

మావ ర్తక మను దేవతాధిష్ఠిత మగుట పౌష్కర మయినది. పుష్కరము= మేఘము, పుష్కర శబ్ద శ్రవణము ననుసరించి యిది సమాగత మయినది. ఇది పద్మ పత్రాకారమున చర్మపుట భాసముగా నుండును. "హన్యతే కలాసామ్యార్థ మితి ఘనః" కలా సామ్యము నకై ప్రయోగింప బడుట "ఘనము" అగును. ఘనము తాల రూపము. కాంస్య తాలాదికము ఘనము. ఇది తాలమె ముఖ్య ప్రమాణముగా నుండును. తాలము స్వరవర్ణ సంభవము.

పంచవిధగానము

౨33. ప్రవేశాక్షేప నిష్క్రామ ప్రాసాదిక మథాంతరం
గానం పంచవిధం జ్ఞేయం ధ్రువా యోగ సమన్వితం.

గాన మయిదు విధములు. ఇది ధ్రువా సంబంధమున నుండును. రంగమున పాత్ర ప్రవేశ సమయమున భావ ప్రకృత్యవస్థాది సూచకముగా గాన మొనరింతురు. అది ప్రావేశికీ ధ్రువాగానము. రసాంతరములను తెలియ జెప్పుటకై యాక్షేప గానముండును. అది యాక్షిప్తికి ధ్రువ. పాత్ర నిష్క్రమణ సమయమున నొనర్చునది నిష్క్రామ గానము. వేరొకటి ప్రాసాదికము. రంగము ప్రవేశించిన పాత్రయొక్క యంతర్గత మయిన చిత్తవృత్తిని సామాజికుల కందించుటకై విశదము చేయుటకై ప్రసాద గానము నియతము. ప్రవేశాదులు కేవలము గానోపచారములు. ప్రసాదమె గాన ప్రయోజన మగుట నిది ప్రాసాదిక మగును. వీని యందంతటను ధ్రువా గీత్యాధారముగా నియతమయిన పద సమూహము తగిన సంబంధమున నచట సమన్వితమై యుండును. తదర్థ ప్రాధాన్యమున నియత రూపముగా నుండును. రంగమండపము మూడు విధములని మొదటనె నిరూపితము. కక్ష్యావిభాగము ననుసరించి గతివిధానములకు సర్వాభినయములకు సర్వాను భావములకు గానముల కాతోద్యములకు పకరించునది మండపమె. రంగముననె కక్ష్యావిభాగము సంగృహీతమగును. ఇప్పటికిది యంతయు నల్పసూత్రార్థ మయిన నాట్య సంగ్రహము.

రససమీక్ష

ఇంతవఱకు సంగ్రహ కథన మయినది. ఇక లక్షణ పరీక్షలు

నిరూపింప వలయును. ఇటుపై సూత్ర గ్రంథ వికల్పన మావశ్యకము. సూత్రకము లక్షణము చెప్పెదము. దీనిచే కారికయు సంగృహీత మగును. గ్రంథ మనునది భాష్యము. అది వికల్పనములతో నాక్షేపములతో ప్రతి సమాధానములతో గూడి యుండును. పరీక్ష యను నది నిరుక్తశబ్ద వాచ్యమని పూర్వమె ప్రతిజ్ఞాతము. సూత్రవివరణ స్వభావమగు కారిక సూత్రమును గూడ ప్రకాశింపజేయుచు బహుత రాక్షేప సమాధానములచే వ్యాకులపాటు పొందిన శిష్యపాఠక జనులకు స్థిత పక్షము నిరూపించి యుపకరించును. కావుననె సూత్రము భాష్యము పరీక్ష ప్రవచింతుమని ప్రతిజ్ఞాత మయినది. రసవిషయమె ముందుగా నిరూపింప వలయును. ఇక దానికై పరికర బంధము ఘటింతుము. ఈ చెప్పిన రసాదులలో రసములనె సూత్ర గ్రంథ పరీక్షా క్రమమున విభజించి వ్యాఖ్యానింతుము. సచేతస్కు లవధానము వహింపుడు.

రస వ్యాఖ్య

౨౩౪. "తత్ర రసానేవ తావత్ ఆదా వభివ్యాఖ్యాస్యామః"

"నహి రసాదృతే కశ్చి దర్థః ప్రవర్తతే

"తత్ర విభావా నుభావ వ్యభిచారి సంయోగాత్ రస నిష్పత్తిః"

ఉద్దేశ క్రమమె పర్యనుయోజ్య మనుకొందురు. రసవిషయమున మరి యొకటి యున్నది. ఇచటి క్రమ మిది. ఇది క్రమ హేతువు. రసము వ్యాఖ్యానింతుము. రసము లేక ఏ యర్థమును లేదు. రసము వినా విభావాద్యర్థ మేదియు బుద్ధిలో వ్యాఖ్యేయముగా ప్రవర్తింపదు. రసము వినా ప్రయోజన మేదియు ప్రవర్తింపదు. ప్రీతి పురస్సరముగా వ్యుత్పత్తి మయమేదియు ప్రసరింపదు. సామాజిక లోకము రసాదృతము కాగా రసనాత్మక ప్రతీతి యుదయింపగా నేక ఘన మగు విశ్రాంతి పొందును. అప్పుడితరమగు భావాది కార్థ మేదియు సామాజిక బుద్ధిలో ప్రవిభాగమున నుండదు. సర్వజడము ప్రధాన స్థాయి చిత్తవృత్తిలో మగ్నమగును. ఆ స్థాయి చిత్తవృత్తి చిత్తవృత్త్యంతరములచే నుపకృతమై ప్రధాన మగుచున్నది. అందు జడము మగ్నమై విభావానుభావాది వర్గముగ నవభాసించును. అప్పుడు వ్యాఖ్యాతృ నట సామాజికాభిప్రాయమున జూడ స్థాయి

వృత్తికే ప్రాధాన్య మవభాసించును. కాన రసమె పూర్వ ముద్దిష్ట మగుచున్నది. రసమునకె లక్షణాదిక మొనర్ప వలసి యున్నది. పూర్వము "రసములు" అని బహువచనము పల్కితిమి. ఇప్పుడు "రసము" అని యేకవచనమునె ప్రయోగించు చుంటిమి. ఇందలి యాశయ మిది. పరమార్థముగ రస మొక్కటి. అది సూత్రస్థానీయముగ రూపకమున నవభాసించును. ఆ రసమున భాగదృక్కుతో జూడ విభాగమున్నది. ఆ విభాగమును తదేక ముఖ ప్రేక్షిత నతిక్రమింపదు. పరమార్థ రసమునె యది ప్రతీక్షించును. ఈ యంశము నుద్దేశముననె చెప్పితిని. ఇప్పుడును చెప్పుచున్నాము. ఇకగూడ చెప్పుదుము.

ర స సూ త్ర ము — భ ట్ట లో ల్ల టు డు

ఈ చెప్పినది రస క్రమ హేతువు. రస విషయ లక్షణసూత్ర మిదిగో! "విభావా నుభావ వ్యభిచారి సంయోగాత్ రస నిష్పత్తిః" రసద్రష్టలు భట్టలోల్లట ప్రభృతు లిట్లు వ్యాఖ్యానించిరి. స్థాయిభావమునకు విభావాదులతో గలుగు సంయోగమున రస నిష్పత్తి యగును. అందు విభావము స్థాయి రూప చిత్తవృత్తి యుత్పత్తిలో కారణము. ఇచట ననుభావములన రసజన్యము లగు ననుభావములు వివక్షితములు కావు. రసకారణములు కాని యవి గణనార్హములు కావు గదా! వ్యభిచారులు చిత్తవృత్త్యాత్మకములు. ఇవి స్థాయి సహభావులు కాకపోయినను వాసనా (సంస్కారా) త్మకముగా నుండుటయె యిచట వివక్షితము. వక్ష్యమాణ దృష్టాంతమున గూడ వ్యంజనాదులలో నొకటి స్థాయివలె సంస్కార రూపముగా నుండుటయు నితరము వ్యభిచారి వలె నుద్భూతముగా నుండుటయు సంగత మగును. కాన స్థాయియె విభావా నుభావాదులచే నుపచితమై రస మగునని భావము. స్థాయి యుపచితము కాకపోయినచో సహజముగా ననుకార్య రామాదు లందుండునని రామాది రూపతానుసంధాన బలమున ననుకర్త యగు నటునందుండు నని నిశ్చయింప దగును. చిరంతన సాహిత్యికుల కీపక్షమె యభీష్టము. దాపుననె దండి — "రతి శృంగారత్వము పొందును. కోపము రౌద్రా

త్మతను పొందును." అని కావ్యాదర్శమున ననినాడు. స్థాయి పరిపుష్టమై రసమగు నని భావము.

శ్రీ శంకుకాక్షేపము

శ్రీ శంకుకుడు ఇది కాదనును. విభావాదులు లేకున్న స్థాయి యవగతము కాదు. అవగమ కరణము లేక యవగమ మెట్లు? ధూమము వినా ధరాధరాంతర్గత మయిన వహ్ని యవగతము కాదు గదా! అవగమకములు విభావాదు లుండవలెను. అపిచ; స్థాయి భావములె స్వయముగా విభావములచే నుత్పాదితమ్ములై, అనుభావములచే సూచితమ్ములై, వ్యభిచారులచే పోషము పొందినవై సంయోగమున రసీభావము పొందునేని స్థాయిభావములనె మొదట చెప్పవలెను. ఉద్దేశింపవలెను. వానికె మొదట లక్షణము చెప్ప వలెను. అదియె యుక్తము. అట్లొనర్ప లేదేమి? మొదట రసములకె యుద్దేశ మున్నది. లక్షణ మున్నది. రసములకె విభావాను భావముల జెప్పి వానినె స్థాయి భావములకును విభావానుభావములనుగ నిరూపించెను గదా! రసముల ననుపదమె లక్షించుచు మునియె యనును. – "వీరమన్నది యుత్తమ ప్రకృతి ఉత్సాహాత్మకము. అది యసంమోహాధ్యవసాయ నయ వినయ బల పరాక్రమ శక్తి ప్రతాప ప్రభావాది విభావాదులచే నుత్పన్న మగును." అని యని మఱల స్థాయి భావానువాద సమయమున "ఉత్సాహ ముత్తమ ప్రకృతిః అది యవిషాద శక్తి శౌర్యాది విభావాదులచే నుత్పన్న మగును." అని ముని నిరూపించి నాడు. ఇట్లు రసభావము లభిన్నార్థములు లని తేలినది. రసలక్షణమున విభావాదులు విస్తరముగ నిరూపితము లయినవి. భావానువాదమున లేశముగ ప్రదర్శితము లయినవి. పదార్థముల యుత్పత్తిలో కారణము చెప్పిన పిమ్మట పోషము పొందిన వానికె మఱల యుత్పత్తి కారణము చెప్పవలసిన యవసరము లేదు. అట్లు చెప్పుట వ్యర్థము. ఇంకను; స్థాయి యుపచితము కాదేని భావమగునని ఉపచితావస్థ మగునేని రస మగుననుటయు యుక్తముగ లేదు. అట్లే యన్నచో నొక్కొక స్థాయి భావమునకు మందతమమని, మందతరమని, మందమని, ఒక విధమున నున్నదని అట్ల నేక విశేషము లుండుట

బట్టి యనంత భేదములు కలుగ వలసి యుండును. అప్పుడు రసమున కును తీవ్ర తీవ్రతర తీవ్రతమాది భేదములచే నసంఖ్యాత్వము సిద్ధ మగును. ఉపచయ కాష్ఠ పొందిసనె రసమని యన్నప్పుడు హాస్య రస మారు విధము లనుట కుదురనె కుదురదు. స్మితము, హసితము, విహసితము, ఉపహసితము, అపహసితము, అతిహసితము అను భేదమున ఆహాస్యము షడ్విధమనిరి కదా! వేరొక యాపత్తి యున్నది. కామము నం దుత్తరోత్తరము ప్రకర్ష తారతమ్య మున్నదని పది యవ స్థల పరిగణించిరి. అభిలాషము, అర్థచింతనము, అనుస్మృతి, గుణకీర్తనము, ఉద్వేగము, విలాపము, ఉన్మాదము, వ్యాధి, జడత, మరణ మనునవి యా దశవిధ కామావస్థలు. వీనిలో ప్రత్యవస్థ ముత్తరోత్తర ప్రకర్ష తారతమ్యము సంభవింప వచ్చును. అందువలన పది కామావస్థలలో లెక్క లేనన్ని శృంగార రస రతి భావాదులు ప్రసక్తములు కావలసి వచ్చును. మరి యొకటి పర్యాలోచనీయము. పరిపోషము పొందని ప్రాగవస్థలో భావ ముగా నున్న స్థాయి క్రమముగా నుపచయము పొంది రసీభ వించు ననుటలో గూడ విపర్యయ మున్నది. చూడుడు! ఇష్టజన వియోగము విభావముగా నుత్పన్న మయిన శోకము పెద్దదయినను క్రమముగా నుపశాంత మగును. కాని దార్ఢ్యము పొందదు. ఇక నది యుపచయము పొందుట యేమున్నది? క్రోధ ముత్సాహము రతి యనునవి నిజ నిజ కారణ బలమున సముద్భూతము లయినను కాల వశమున మారి పోవుటయు గలదు. క్రోధములో నమర్ష మట్టె యుండదు. ఉత్సాహమున స్థైర్య మలవడదు. రతిలో సేవనము స్థిరము కాదు. వీని యం దన్నిట విపర్యయము గోచర మగుచున్నది. ఇట్లుపచయ ముండుటచే రసము భావపూర్వక మనరాదు. భావమె రసపూర్వక మనవలసి యుండును. "రసపూర్వకత్వం భావానాం, భావపూర్వకత్వం రసస్య" అని నాట్యవేదమె యనునె! ప్రయోక్త విషయ విశేషము ననుసరించి ప్రయోగించు నపుడు రసముల నాస్వా దించు సహృదయుల కనుకార్యునందు భావ ప్రతీతి కలుగుట యున్నది కదా! రస మాస్వాదింపగా భావ ముదయించుట వలన ప్రథమ

పక్షమె యుత్థానము పొందుచున్నది. ఇదియు భావింపుము! లోకమున భావము దర్శింపగా తత్స్వరూపముగా రసనిష్పత్తియు గోచరించుచున్నది. కాన రససూత్ర మట్లు వ్యాఖ్యానింపరాదు. అన్యథా వ్యాఖ్యానింప వలెను. ఇదిగో! ఇట్లు వ్యాఖ్యానింతుము.

శ్రీ శంకుక రస తత్త్వము.

విభావములు హేతువులు. అనుభావములు కార్యములు. వ్యభిచారులు సహచారి రూపములు. ఇవి యన్నియు కృత్రిమములె. కాని యవి కృత్రిమములని యనిపించదు. వాని ప్రదర్శనమున నంతటి ప్రయోగ దీక్ష యున్నది. అవి విశిష్ట ప్రయత్నార్జితములు. గమ్యగమక భావ మనునది వీని సంయోగము. ఈ విభావాదులు గమ్యమును గోచరింప జేయుట కవగమింప జేయుటకు సమర్థములయిన గమకములు. వీనిచే రస మనుమీయమాన మగును. అట్లయినను వస్తు సౌందర్య బలమున నితరానుమీయ మానముల కన్న విలక్షణము. రసనీయ స్వరూపమున నుండును. స్థాయిగా సంభావిత మగు రత్యాది భావము నటుని యందేమాత్ర ముండదు. అయినను సామాజిక జనత యాస్వాదింప గలదు. ఇది ముఖ్యమగు రామాది నాయకులందుండు స్థాయి యనుకరణ రూపము. అనుకరణ రూపమగుట వలననె నామాంతరమున వ్యపదేశము పొందు చున్నది. అదియె రసము. విభావముల నన్నిటిని కావ్య బలమున ననుసంధాన మొనర్ప వలసి యున్నది. అనుభావములను శిక్షాబలమున గుర్తింపవలెను. స్థాయి భావమన్ననో కావ్యబలమున గూడ ననుసంధేయము కాదు. కావ్యమున రతి యని శోకమని యుత్సాహమని శబ్దము లుండ వచ్చును. అవి కేవల మభిధాన రూపములుగనె యుండి రతి శోకాదు లభిధేయములుగ జేయ జాలునె గాని వాచికాభినయ రూపముగ నవగమింప జేయ జాలవు. వాక్కు మాత్రమె వాచికము కాదు. వాచికము వాక్కుచే నిర్వహింప బడును. అంగములచే నిర్వర్తిత మగునది యాంగిక మగునట్లు వాక్కుచే నది నిర్వహింప బడును. శ్లోక వాక్యమున కేవలము స్వార్థము నిరూపిత మగును. అందలి సుఖాత్మ రతిస్థాయి యభినీత మగునె కాని యభిధీయ మానము

కాదు. అవగమనమను నది యవగమింప జేయుశక్తి. అది వాచ కత్వ శక్తికన్న వేరు. అందువలననె భరత సూత్రము నందు స్థాయి పదము భిన్న విభక్తికముగ గూడ నుపాత్తము కాలేదు. దానిని సూత్రమున జేర్చి చెప్పుట మునికి సమ్మతమె కాదు. అనుకరణ మొనర్పరతి శృంగార మగుననియె శ్రీ ముని మతము. లేకున్న నున్నట్లనుకరించుట వలన నర్థక్రియ యున్నది. ఇట్టిది లోక సిద్ధమె. మిథ్యా జ్ఞానమున నర్థక్రియ లోక దృష్టమె. మణి చూచి దీపప్రభ చూచియు మణియని తలచుట కలదు. మణి బుద్ధి కలిగి యన్వే షించుట కలదు. అభిభావన మిద్దరిలో నుండును. మిథ్యాజ్ఞాన మవి శేషముగనె యుండును. కాని యర్థ క్రియ బట్టి విశేష ముండును. ఇట్లె లోకమంతట గలదు.

ఇట్లే విషయమున గలుగు విలక్షణ ప్రతిపత్తిలో "నర్తకుడె సుఖి" యను ప్రతిపత్తి కలుగదు. ఈతడె రాముడనియు ప్రత్యయము కలుగదు. ఈతడు సుఖి కాడనియు ప్రత్యయ ముదయింపదు. ఈతడు రాముడగునా? కాడా? అనియు జ్ఞానము కలుగదు. ఈతడు రామ సదృశుడను జ్ఞానము నుదయింపదు. లోకమున గలుగు సమ్యక్ జ్ఞానము, మిథ్యా జ్ఞానము, సంశయ జ్ఞానము, సాదృశ్య జ్ఞాన మిచట కలుగదు. ఈ నాలుగు ప్రతీతుల కన్న విలక్షణమగు ప్రతీతి కలు గును. అదియె చిత్ర తురగ న్యాయమున గలుగు ప్రతీతి. చిత్రమున తురగము గోచరింపగా "ఇది తురగము, ఇది తురగము కాదు. ఇది తురగ మగునా? కాదా? ఇది తురగ సదృశము", అను చతుర్విధ జ్ఞానములలో నేజ్ఞానమును గలుగదు. ఆ నాల్గింటి కన్న విలక్షణ జ్ఞాన ముదయించును. ఇట్లె నాట్యమున నటునందును విలక్షణ జ్ఞాన ముదయించును. "సుఖి యగు రాముడిదిగో! యితడు" అనునట్టి ప్రతీతి కలుగును. ఇట్టి విజ్ఞానమిచటి తంత్రము. ఇది యిచటి రస వివేకము.

భట్టతోత భావము

భట్టతోతుడిది యంతయు విమర్ద క్షమము కాదనును. ఇది యంత స్తత్వ శూన్యమని యనును. వినుడు! రస మనుకరణ రూపమాశ్రీ

అది యెట్లు? రస మనుకరణ రూప మనుట సామాజిక ప్రతీతి ననుసరించియేనా? నటాభిప్రాయమున రస మనుకరణ స్వభావ మందురా? కాక వస్తువృత్తము వివేచన మొనరించు వ్యాఖ్యాతల బుద్ధుల నవలంబించి రస మనుకరణ మంటిరా? "వ్యాఖ్యాత లీవిధమున వివేచింతు"రని కొంద రందురులె! ఈ వికల్పముల నిక పర్యాలోచితము. భరతముని వచనాను సారమున సమీక్షింప మొదటి పక్ష మసంగతముగ దోచును. ఏదియే నొక ప్రమాణ సముపలబ్ధ మనుకరణ మనవచ్చును. "ఇదిగో! ఇట్లు వాడు సుర త్రాగునని సురాపానానుకరణముగా పయః పాన మనునది ప్రత్యక్ష గోచరమై ప్రతిభాసించు చున్నది. ఆ పయః పానము సురాపానమున కనుకరణ మగును. నాట్యములో నట్టిదేమి లభించినది? అట్టి దేమేని యున్న నది రత్యనుకరణ మనవచ్చును. అది యేదియు లేదు గదా! ఆ రామాదుల శరీరము, తన్నిష్ఠమయిన ప్రతిశీర్షకాదికము, రోమాంచ గద్గదికాదికము, భుజాక్షేప చలనాదికము, భ్రూక్షేప కటాక్షాదిక మెంత యున్నను అది యేదియు చిత్తవృత్తి రూపమగు రతి కనుకార ముగ నేమియు నేరికిని ప్రతిభాసించుట లేదు. ఈ ప్రతిశీర్షకాదులు జడములు. చిత్తవృత్త్యనుకారము లెట్లగును? ఇవి యన్నియు భిన్నేంద్రియ గ్రాహ్యములు. భిన్నాధికరణములు. వానికి వీనికి నేమి సంబంధము? పరస్పర మివి విలక్షణములు. అసలు ముఖ్యమును చూచి యున్న నితరము చూచినప్పుడిది యనుకరణ మని యనవచ్చును. అప్పుడె యనుకరణ ప్రతిభాస మున్నది. రామునందున్న రతి గుర్తించిన వారెవరును లేరుగదా! ఇక అనుకరణ ప్రతిభాస మెట్లు? "నటుడు రామానుకారి యనునదియు నుత్త ప్రవాదము. అదియు నిక నిరస్తము.

అనుకరణవాదఖండనము

స్వపక్ష సాధనమున కిట్లందురు గాబోలు: "నటగత చిత్తవృత్తినె సుప్రతిపన్నము చేసి కొన్నప్పుడు శృంగారము రత్యనుకార మగును" అని. ఆ నటుని చిత్తవృత్తి యే రూపమున భాసించునో? విచారింప వలయును గదా! అది రత్యనుకరణముగ గోచరించునా?

ప్రమదాది కారణములచే, కటాక్షాది కార్యములచే, ధృత్యాది సహచారులచే లౌకికము కార్యరూపమునగు చిత్తవృత్తి గోచరించి తజ్జాత్మకముగా నట చిత్తవృత్తి ప్రతిభాసించుటను భావించుకొని యిది రత్యనుకార మనుకొందురు. కాని యది రత్యనుకారము కాదు. ఆ చిత్తవృత్తి రత్యాకారముననె ప్రతిపన్న మగుచున్నది. కావున రత్యనుకరణ మన్న వాచోయుక్తి దూర ముంచుడు. అది యిట సంగతము కాదు.

ఆ విభావాదు లనుకార్యునందు పారమార్థికములు. అనుకర్త యగు నటునిలో నట్లు కాదు. ఇదియె యిచటి విశేష మందురు కాబోలు. అనుడు! అట్లె యనుడు! ఇది ప్రశ్నింతుము. ఆ విభావము లతత్కారణములు. ఆ యనుభావము లతత్కార్యములు. ఆ వ్యభిచారు లతత్సహచర రూపములు. ఇట్లయి కూడ కావ్య శిక్షాది బలోపకల్పితములై కృత్రిమములగును గదా! సామాజికులు వానిని కృత్రిమములుగనె గుర్తింతురా? కృత్రిమములని భావింపరా? అవి కృత్రిమములని వారు భావించినచో రతి యవగతి యెట్లు గలుగును? కావుననె ముగ్ధబుద్ధి కది రత్యనుకరణము కావచ్చును. కార్యము కారణాంతరమున కలిగి నప్పుడు సుశిక్షితుడగు వాడు దాని గుర్తించి వస్త్వంతరము నూహించుట యుక్తము. అసుశిక్షితుడు ప్రసిద్ధ కారణమునే గుర్తించును. వృశ్చిక విశేషమును చూచి యొకడు వృశ్చికమును హేతువయిన గోమయము నూహించును. కేవలము వృశ్చికమునె మఱి యొకడు కారణముగ నూహించును. ఇట్లు కాకున్న నది మిథ్యా జ్ఞాన మగును. ఈ యంశమున కిది ప్రకృత లగ్న మయిన సారము. ప్రసిద్ధ మయిన రతి కారణము. దాని వలననే యనుభావములు కలుగును. రత్యనుకరణ మన్నది కారణాంతరము. విశేషవిదుడగు వాడు వీని నిట్లు గుర్తించును. రత్యనుకరణ రూపమగు వస్త్వంతరము నూహించుట విశేషవిదునకు సమంజసము కావచ్చును. ప్రకృతములో నిట్లు లేదు. కాగా రత్యనుకరణ మెట్లు ప్రతీతము కాగలదు? విశేషముల గుర్తింప లేని వాడు అట్టి యనుభావముల జూచి నప్పుడు రతినే యనుమానించును. అదియె కారణ మని తలచును.

అది మిథ్యాజ్ఞానమె యగును. కారణజ్ఞానము మిథ్య యయిన చోట తదాభాస యనుమానము యుక్తము కాదు. బాష్పమును చూచి ధూమమని తలచినను యగ్ని యనుమితము కాదు. ధూమానుకారముగ గోచరించిన హేతువు సాధ్యము నూహింప జేయలేదు. నీహార మును జూచి ధూమానుకార మనుకొన వచ్చును. దాని వలన నగ్ని యనుకార మగు జపాపుష్పము ప్రతీత మగుట లోకమున కానము.

నటవిషయమున భావనము

"నటుడు కోపము లేకున్నను కోపము కలవాని వలె గోచ రించును గదా! ఈ యనుకార మంగీకరించితిమి. ఇట్లైె సర్వము కాకూడదో!" —ఇది సత్యము. నటుడు కేవలము క్రుద్ధుడు కాడు. క్రుద్ధ సదృశుడు. భ్రుకుటీ బంధాదుల వలన సాదృశ్యము గోచరించు చున్నది. గవయ మృగమును చూచి ముఖాది సాదృశ్య ముండుటచే గోవు నూహించు చున్నాము. ఇంత మాత్రమున నొక యనుకార మేదియు రాదు. నటునందు సామాజికులకు సాదృశ్యమతి లేనే లేదు. నర్తకునందు సామాజికుల ప్రతిపత్తి కేవలము భావ శూన్య ముగా నుండు ననుటయు సుశ్లిష్టము కాదు. అనుకార ప్రతిభాస ముండుననుట వ్యర్థమగు వాచోయుక్తి. "ఈతడు రాముడె" అని ప్రతిపత్తి కలుగు నంటిరి. ఆ బుద్ధి కేవల మప్పటిదె యగును. తద నంతర సమయములో "ఈతడు రాముడు కాడు" అని బాధక బుద్ధి యుదయించునేని దాని వలన నీ బుద్ధికి వైధుర్యము లేక పోయినచో నిది తత్వ జ్ఞానమె కావలయును. కాని యట్లనుట లేదు కదా! అదియు గాక, బాధక మున్నప్పు డది మిథ్యాజ్ఞాన మేల కాదు? వాస్తవముగ పరిశీలించినచో "ఈతడు రాముడు" అను బుద్ధి బాధక జ్ఞాన ముదయింప కున్నను మిథ్యా జ్ఞానమె యగును. వేరొక నర్త కుని చూచి నప్పుడును "ఈతడు రాముడు" అను జ్ఞానము కలుగు చున్నది. ఏ నర్తకుని చూచినను రామ ప్రతిపత్తి కలుగ వచ్చును. ఇక నీ "రామత్వము" సామాన్య ప్రత్యాసత్తి రూప మనవలెను. భావించిన స్థలములందెల్ల కూడి యుండునది కావలెను. అది యుక్తము కాదు. విభావములు కావ్యమున ననుసంధింప వచ్చునంటిరి.

అదియు మనసునకు పట్టినది కాదు. నటున కెవనికిని "ఈ సీత నాది" యని స్వాత్మీయముగా పరిజ్ఞానము కలుగదు. "సామాజికుల కావిధముగా భాసింప జేయుటయె నటుల యనుసంధాన" మందురేని, యా యనుసంధానము స్థాయి భావమునందే యుండుట యుక్తము. అదియె ముఖ్యము కదా! ఆ ముఖ్యస్థాయి నిట్లనుసంధాన మొనరించి నప్పుడు సామాజికు లది భావించి "ఈతనియం దీ స్థాయి యున్నది" అని గుర్తించు వారు కాగలరు కదా! ఇంతకు సర్వము పరిశీలింపగా సామాజిక ప్రతీతి ననుసరించి స్థాయి యనుకరణము రస మనుట సంగతమయిన వాదముగ గోచరింపదు.

"రాముని నేననుకరించు చున్నాను. ఆతని చిత్తవృత్తి నే ననుకరించు చున్నాను" అని నటున కేమాత్రము ప్రతిపత్తి యుండదు. అనుకరణ మనునది సదృశ కరణము. ప్రకృతి స్వభావము తెలియని వాడు సదృశ కరణ మేమాత్ర మొనరింప లేడు. పశ్చాత్కరణ మను కరణ మని యనవలదు. అట్లయిన లోకమునం దంతట ననుకరణాత్మత యతిప్రసక్త మగును. "నియతముగా నెల్లప్పు డొకనినే యనుకరించుట లేదు. ఉత్తమ ప్రకృతి యగు వాని శోకమునె యనుకరింతుము." అని యందురు కాబోలు! ఎవర ట్లనుకరించునది? విచారింపుడు! నట శోకము రామ శోకము ననుకరించునా? నటుని కేమియు శోకము లేదే! శోకమున శోకానుకార మెట్టిది? అశ్రుపాతాదులచే శోకము ననుకరింతురా? ఇది మాత్ర మెట్లు కుదురును? ఆ శోకము వలని యశ్రుపాతములు వేరు. ఈ యశ్రుపాతములు వేరు. అవి యివి యేమాత్రము సంబంధము కలవి కావు. రెండిటికి వైలక్షణ్య మున్నది. ఇచ్చట నింతమాత్ర మిది సంగతము కావచ్చును. "ఉత్తమ ప్రకృతికి సంబంధించిన శోకానుభావముల నే ననుకరించు చున్నాను" అని భావించిన భావించును. ఇందు కూడ నిది విచార్యము.

శోకానుకార మెట్టిది?

ఏ యుత్తమ ప్రకృతి శోకాను భావముల ననుకరించు చున్నాడు? ఎవరో యొకని శోకానుభావానుకార మనుట యుక్త

వచనము కాదు. ఆ "యెవరో యొకరును" ఏదేని విశిష్టత్వము లేక బుద్ధిలోని కెక్కనే యెక్కరు. ఈ సంభావనములో నటుడు తన యాత్మను కూడ నందనుప్రవేశము చేసిన వాడగుటచే ననుకార్యానుకర్తృభావ మంతయు గలితమై పోవు చున్నది. మఱియు నిది భావనీయము. శిక్షా వశమున నటుడు సర్వము నేర్చి యుండును. విభావములను మానస్మథ వృత్తులను సాధారణీ భావమున హృదయ సంవాద బలమున ననుభావములను ప్రదర్శించు చుండును. కావ్యములను సముచితము లయిన కాకు విన్యాసముల యుపస్కారములతో కలయ కలుపుకొని పఠించుచు చేష్టించును. నటు డొనరించునది యింతమాత్రము. ఏతావన్మాత్ర ప్రతీతి యనుకారమని యెవ్వరనరు. వేషానుకరణ మొనరించినంత మాత్రమున రామ చేష్టితానుకార ముండు ననము. కేవలము కథా వస్తు వృత్త మనుసరించి నంత మాత్రమున రామానుకరణ మున్న దనము. ఏమియు తెలియని దానిని వస్తువృత్త విధమున నొకడనుకరించు ననుట యెన్నడును కుదురనిది. స్థాయ్యనుకరణము రసమని మునియేని యొకప్పుడేని యననే యనలేదు. ఈ యనుకరణ వాదమంతయు జలలిపి మాత్రమె యగుచున్నది.

అనుకరణ వాదుల పట్టుదలలు వేరు.హరితాలాదుల వర్ణకములు కూర్చుకొని యే మేమియో చేయుదురు. రంగులు పొదిపి పొదిపి "ఇదిగో! యిది గోవు" అని యన వచ్చును. ఏది గోవు? వర్ణకములచే వ్యజ్యమానము గోవగునా? సిందూరాది వర్ణముల కూడికచే పారమార్థిక మగు గో నభివ్యజ్యమాన మగుట లేదు. చీకటిలో నున్న గోవు ప్రదీప ప్రభచే నభివ్యక్త మయినది. అట్లు వర్ణకములచే సత్య గోవభివ్యక్తము కాదు. తత్సదృశ మేదేని సమూహ విశేషము వర్ణకములచే గోచరింప వచ్చును. అచట కూర్చిన సిందూరాదులు గవావయవ సన్నివేశమునకు తగినట్లు సన్నివేశ విశేషములతో కూడినవై గోసదృశ మన్న జ్ఞానమును కలుగ జేయునవి కావచ్చును. అంతమాత్రమె వాని బలము. ఇట్లు ప్రకృత మేమియు కుదుగదు. ప్రకృతములోని విభావాది సమూహమును రతి సాదృశ్య విజ్ఞానముతో గుర్తించుట కవకాశము లేదు. భావానుకరణము

రసమనుట కుదురుట లేదు. ఎవ రేని యిట్లన వచ్చును. "సుఖ దుఃఖ జనన శక్తి కల విషయ సామగ్రి యంతయు బాహ్యముగా నుండును. సాంఖ్యుల తత్త్వ మనుసరించి చూడగా "రసము సుఖ దుఃఖ స్వభావము" అని తెలును. ఇట్లు పరిశీలింపగా విభావము లా సామగ్రిలో దళ స్థానీయములు. అనుభావములు వ్యభిచారి భావములు సంస్కారములుగ నుండును. స్థాయిభావములు మాత్ర మా సామగ్రీ జన్యము లగు నాంతరము లయిన సుఖదుఃఖ స్వభావములు." ఇట్లు రస మాంతర మని కొందరన వచ్చును. ఇది యంతయు భరత గ్రంథ విరుద్ధము. "స్థాయి భావములను రస మొనరింతు" మనుట వీరి పక్షమున కుదురదు. ఇట్లు గ్రంథ విరోధ మున్నదని తెలిసియు నట్లందురు. ప్రామాణిక జనులు దూషణా విష్కరణ ముఖరత్వము లేక పరిరక్షితు లగుదురు గావుత! ఈ వాదము నేమందుము? ఇందలి ప్రతీతి నైషమ్య ప్రసంగముల నెట్లెంతని చెప్పుదుము?

భ ట్ట నా య క వా ద ము

భట్టనాయకు డిట్లనెను. "రసము ప్రతీతముకాదు. ఉత్పన్నము కాదు. అభివ్యక్తమును కాదు. స్వగతముగా రసము ప్రతీత మగునందు మేని కరుణములో దుఃఖమె కలుగ వలసి యుండును. సీతాదు లెవరికిని విభావములు కారు. సీతా విషయమున రతి ప్రతీతి యెట్లు కలుగును? సీతాదులందు స్వకాంతా బుద్ధి కలుగనే కలుగదు. సీతాదులు ప్రయోగమున గోచరింతురు. స్వకాంతా స్మృతి సంవేదనములో నచట గోచరింపదు. దేవతల విషయమై సాధారణీ కరణము కలుగదు. అట్టి యోగ్యత దేవతాదులందు రాదు. కొందరకు సముద్రోల్లంఘనాదు లున్నవి. అవి సర్వ సాధారణములు కావు. అసాధారణములగు నవి మన కెట్లు గోచరము లగును. రంగ ప్రయోగములో యథార్థముగా రామస్మృతి కలుగదు. అట్టి స్మృతిని సంపాదించునది యేదియు లేదు. కేవలము శబ్దమున ననుమానమున నట్టి ప్రతీతి యున్నదన్నచో లోక సరసత రాదు. నాయక యుగలము ప్రత్యక్షముగనె యవభాసించిన లజ్జా జుగుప్సా స్పృహాదులు కలుగును. ఎవ రెయ్యది తగునను కొందురో యట్టి వృత్తి వారల

కుదయించును. భావించు వారల కిట్టి భావ వ్యగ్రత యున్నప్పుడు పరసత్వ కథ కలుగుట కవకాశము లేదు. పరగతముగా రసము ప్రతీత మగునందురేమో! అట్లే యయిన తాటస్థ్యమె కలుగును. అనుభూతి రాదు. స్మృతి రూపముగా రస ప్రతీతి యుండు ననుట యుక్తము కాదు. రస ముత్పన్న మగునని యనుటలో గూడ ఈ చెప్పిన దూషణ మున్నది. అభివ్యక్తమగు ననుటయు నట్లనే యున్నది. పూర్వ మున్నదియె యభివ్యక్తము కావలయును కదా! స్వగతముగా నది వ్యక్తమయినను, పరగతముగ నభివ్యక్త మయినను చెప్పిన దూషణము తప్పనె తప్పదు. కాన వేరు విధమున వ్యాఖ్యా నింప వలసి యున్నది. ఇదిగో! వ్యాఖ్యానింతుము!

ర స స మా లో చ న ము

దోషములు లేక గుణాలంకారములు కలిగి సుఘటిత మయిన కావ్యమునను, చతుర్విధాభినయసంపత్తి కల నాట్యమునను భావకత్వ వ్యాపార మొకటి కలదు. దాని ప్రక్రియా సర్వస్వము స్వప్పాద రమ ణీయము. నిబిడమగు నిజమోహ సంకటము నుండి నివారించి విడివడ జేయును. విభావాదుల నన్నింటిని సాధారణీకరించును. కేవలము శబ్దమున నర్థ మర్పించు నభిధా వ్యాపారమున కన్న నిది వేరు. ఇది కావ్యములోని ద్వితీయాంశము. భావకత్వ వ్యాపారమని దీని పేరు. రస మీ వ్యాపారమున భావ్యమాన మగును. ఇట్లు భావ్య మాన మగు రసము భోగమున భుజ్యమాన మగుట యున్నది. భోగీకర ణముగా జెప్పదగిన "భోగము" అన్న వ్యాపార మొకటి రసాను భూతి కనుకూల మగునది సుస్థమై యున్నది. అది యనుభవ రూపము కాదు. స్మృతి స్వరూపమును కాదు. వీని కన్న విలక్షణము. రజ స్తమో గుణముల యనువేధము వలని వైచిత్ర్య బలమున ద్రుతి విస్తర వికాసాత్మకముగ భోగ ముదయించును. అప్పుడు సర్వ గుణోద్రేకము కలుగును. ఆ సమయమున ప్రకాశానందమయ మయిన నిజ సంవిద్విశ్రాంతి పరబ్రహ్మాస్వాదరూపమున సాక్షాత్క రించును. ఇది యంతయు భోగభుక్తి ప్రభావము. కావుననె పెద్ద లనిరి. "అభిధ, భావన, భోగీకృతి" అను మూడు వ్యాపారములు

రస కావ్యమున నున్నవి. శబ్దార్థాలంకారము లన్నియు నభిధా భావము పొంది యుండును. ఈ శృంగారాది గణము భావనా భావ్యమానమై భాసించును. మానవుడు భోగీకృత రూపమున సిద్ధికలిగి రససంవేదనము పొందును. ఇది భట్టనాయకుని భావసారము.

ప రి శీ ల న ము

దీని పరిశీలింపక విడుచు టెట్లు? భట్టలోల్లట పక్ష మంగీకరింపమైతిమి. ఇదియు నంగీకృతము కాదు. దానిని కాదంటిమి. దీని నట్లె యనవలయును. అనినదె యనుట యేమి రమ్యత? భోగమని భట్టనాయకు డనుచున్నాడు. ప్రతీతి, యుత్పత్తి యిత్యాదుల కన్న నతిరిక్తమగు భోగమది యెట్టిదో తెలిసినది కాదు. రస రసనమునె నాయకుడు భోగమనెనా? అదియు ప్రతిపత్తియె యగును కదా! ఉపాయములందు వైలక్షణ్య మున్నదని వేరు పేరు పెట్ట వలెనా? మూలమొక్కటి. నామము భిన్నము. నామాంతర కథనమున గలుగునదేమి? నాయకుడు నిష్పాదన మొప్పడు. అభివ్యక్తి నంగీకరింపడు. నిష్పాదన మొప్పనిచో రస మాతనికి నిత్యము కావలెను. అభివ్యక్తి నంగీకరింప కున్న రస మసత్తు కావలెను. అంతియె కాని యాతనికి మూడవ గతి లేదు. అప్రతీత వస్తువును "అస్తి" వ్యవహారమున నెవరును కూర్పరు. రస ప్రతీతి భోగీకరణమని, యది ద్రుత్యాది స్వరూపమని నాయకు డనును కాబోలును. అట్లే యన నిండు! కాని రస ప్రతీతి తావన్మాత్రము కాదు. దానిని ద్రుతి విస్తర వికాసములన్న త్రిత్వమున నియమించుట సంగతము కాదు. రసము లెన్ని యున్నవో యన్ని రసాత్మ ప్రతీతులును కలవు. అవి యన్నియు భోగీకరణ స్వభావములె కదా? అప్పుడు సత్త్వాది గుణముల కంగాంగి భావ వైచిత్ర్యము, ననంతముగా కల్పింప వలసి యుండును. ఈ మూటి వలననేమి లాభము?

శృంగారాదికము భావనాభావ్య మనినాఁడు. రసములు కావ్యమున భావ్యమానములు కాగల వనినాడు. బాగున్నది. ఈ భావన మెట్టిదగునో ? మా సమ్మతముగా విభావాది సమ్మత మయిన "చర్వణ" యొకటి యున్నది. చర్వణాత్మక మయిన యా యాస్వాద

మును కావ్యవిదు లొప్పుదురు. ఆస్వాదరూపమగు ప్రత్యయములో గోచరత్వ మాపాదించుట రసజ్ఞులకు తెలియును. అట్లు గోచరతా పాదనమె భావన మైనచో నంగీకరింతురు. మేమంగీకరింతుము.

రసము కావ్యార్థము

రస మీమాంసలో నిన్ని వాదములు కాదంటిరి. పరిశుద్ధ తత్త్వమేదో చెప్పుడు! ఇదిగో! చెప్పుదుము! ఇప్పుడు మేము చెప్పుట యేమి? ముని చెప్పనే చెప్పెను. మేమపూర్వముగ జెప్పునది లేదు. మునియె యిట్లనెను. "కావ్యార్థాన్ భావయంతీతి భావాః" దీని యర్థమిది. పదార్థ వాక్యార్థములు రసములందే పర్యవసానము పొందగలవు. వానికి వేరుగా స్వరూప ప్రతిష్ఠ లేదు. అందుచే రసము లసాధారణ్యము కలవి ప్రాధాన్యము కలవి యగుటను కావ్యార్థము లగుచున్నవి. రస మెన్నడును స్వశబ్దాభిధేయముకాదు. కావుననె రసము కావ్యార్థము. "అర్థ్యంతే ప్రాధాన్యేన ఇత్యర్థాః" ప్రధానముగా నర్థింపబడు నవి యగుట యని యర్థము. కావ్యమున ప్రధానముగా రసములె యర్థింప బడును. కాన రసము కావ్యార్థ మయినది. ఆ రసములను నిష్పాదించు స్థాయి వ్యభిచారులు భావము లగును. స్థాయి వ్యభిచారి కలాపముననె యలౌకికార్థ మాస్వాద్య మగుచున్నది. మొదటగా స్థాయి యవగత మగును. ప్రథమావగతిలో భాసించిన స్థాయి యనంతర భూమికను పొంది సమాస్వాద్యమగు రసమునకు భావకము నిష్పాదకము నగును. అందుననే రసము కావ్యార్థ మయినది.

భయానకానుభూతి

కావ్యాత్మక శబ్దమున గూడ సహృదయున కత్యధికమగు ప్రతి పత్తి యుదయించును. కావ్యగత వాక్యముల వలన మొదట వాక్యార్థము భాసించును. ఆ వాక్యార్థ ప్రతిపత్తి యనంతరము మానస సాక్షాత్కార రూపమగు నొక ప్రతీతి వాక్యమునందు పాత్తము లయిన కాలాది విభాగముల నన్నిటిని త్రోసిపుచ్చును. "గ్రీవాభంగాభిరామం ముహురనుపతతి స్యందనే బద్ధదృష్టిః" శాకుంతలము లోని కాళిదాస పద్యమును భావించినపుడు దుష్యంతు

ననుగమింప భయపడి వనమున పరుగులెత్తు కురంగము యొక్క భయము భాసించును గదా! కాని మానస ప్రతీతి కలుగగనే యేదో యొక మృగపోతకము భాసించును. అందే విశేష మేమాత్ర ముండదు. అది భీతమన్న భానమున్నను భయపెట్టిన వాడు భాసింపడు. పారమార్థికముగా భాసింపడు. కాని భయ మొక్కటియె దేశ కాలా ద్యనాలింగితమై భాసించును. కావుననే "నేను భీతుడను. ఈతడు భయపడినాడు. శత్రువు భయపడినాడు. మిత్రుడు భయపడినాడు. మధ్యస్థుడు భయపడినాడు" ఈ మొదలగు ప్రత్యయము లందేమియు భాసింపవు. దుఃఖ కృతముగా హానము గాని, సుఖకృతముగా నుపాదానము గాని యప్పటి బుద్ధిలో నుండదు. హానోపాదాన నియమములు గోచరింపవు. ఇట్టి నియమములు గల ప్రతీతిలో విఘ్న ప్రాయములు. విఘ్నబహుళము లయిన యా ప్రతీతుల కన్న విలక్షణముగా నొకానొక ప్రతీతి కలుగును. అది నిర్విఘ్న ప్రతీతి. అట్టి ప్రతీతి నిర్గ్రాహ్యమును, సాక్షాత్తుగా హృదయములో ప్రవేశించునదియు, కండ్లకు సాక్షాత్కరించి విపరివర్తమానము నగునదియు, మనోరసము నిండినదియునై భయానకరసము సాక్షాత్కరించుచున్నది. ఈ విధమయిన భయస్థాయిలో స్వాత్మ తిరస్కృతము కాదు. విశేషమును సముల్లిఖితము కాదు. అట్లె పరాత్మయు తిరస్కార పురస్కారము లేమాత్రము పొందదు. స్వ పరాది విభాగ మిందే మాత్ర ముండదు. ఈ సాధారణ్యము పరిమితము కాదు. ఇది వితతము. ఇందిట్టి సాక్షాత్కార విధానమునకు నటాదిసామగ్రి పరిపోషము సంపాదించును. కావ్య నాట్య సమర్పితములై వస్తుసత్త కలిగి యవభాసించు దేశకాల ప్రమాత్రాదులు నియమహేతువులతో కూడుకొనిన వయినను అన్యోన్య ప్రతిబంధ బలమున నత్యంత మపసరణము పొందునవి యగును. ఇప్పటి యీ నటసామగ్రిలో దేశ కాల పాత్ర ప్రమాత్రాదు లేవియు గోచరింపవు. కేవలము సాధారణీ భావ మొక్కటియే యత్యంతము పరిపోషము పొందును. అందువలన సామాజికుల కేకఘనమయిన ప్రతిపత్తి యుండునని చెప్పితిమి. కేవలమది యంతయు ననాది వాసనా చిత్రీకృత చేతస్కులగు సర్వ సహృదయులును స్వ సంవాదము పొంది సంస్కారోద్బోధమున రస పరిపోష

మనుభవింతురు. ఇదియె నిర్విఘ్న సంవిదనుభవము. చమత్కార ఘన మయిన రస సంవేదనము. ఇట్టి చమత్కార పరిమితి నేమాత్రము నియమింపలేము. అత్యద్భుత భోగాత్మకమయిన స్పందావేశ రూపముగా చమత్కార మావిర్భవించును. అప్పటి యీ సాక్షాత్కార స్వభావము మానసాధ్యవసాయ మగును. సంకల్పమగును. ఏదేని యగును. కాని యట్టి సాక్షాత్కార ముదయించును.

సా క్షా త్కా ర ము

శాకుంతలములో కాళిదాసు రస సాక్షాత్కార స్వభావము నీ విధముగా సూచించినాడు.

"రమ్యాణి వీక్ష్య మధురాంశ్చ నిశమ్యశబ్దాన్
పర్యుత్సుకీ భవతి య త్సుఖితోపి జంతుః
తచ్చేతసా స్మరతి నూన మబోధ పూర్వం
భావస్థిరాణి జననాంతర సౌహృదాని"

సుఖిత ప్రాణియు రమ్యములను చూచి మధుర శబ్దములను విని, పర్యుత్సుకు డగుట యబోధ పూర్వమును చేతస్సుచే స్మరించు చున్నాడని యర్థము. జన్మాంతర సౌహృదము లన్నియు భావగత ములై యుండును గదా!" దీని భావింపుడు. ఈ పద్యములో స్మరతి యని యొక స్మృతి నిదర్శిత మయినది. అది తార్కిక ప్రసిద్ధ స్మృతి కాదు. పూర్వ మట్టిదేమాత్ర మనుభూతము కాదుకదా! ఈ స్మృతి "ప్రతిభాన" మన్న పేరు కలది. సాక్షాత్కార స్వభావము, ఆస్వాదాత్మకము నయిన ప్రతీతి యొక్కటియె నిత్యమందు గోచరించును. ఆ ప్రతీతి యందే రతి యవభాసించు చున్నది. ఇది యిట్టిది కావు నని యే విశేష మిందు కూడి యుండదు. ఇది రసనీయమై యను భూతిలో సాక్షాత్కరించును. ఈ రతి లౌకికము కాదు. మిథ్య కాదు. అనిర్వాచ్యము కాదు. లౌకిక తుల్యము కాదు. తదారోపాది రూపమును కాదు. దేశకాలాది నియంత్రణ మేమాత్రము లేనందున రతికి సంబంధించిన యొకానొక యుపచయావస్థ కావచ్చును. అను గామిగా నున్నదని యనుకారమనియు ననుడు. విజ్ఞాన వాద మవ లంబించి విషయ సామగ్రిని గూడ చెప్పుడు. ఎన్నివిధముల నెట్లన్నను

రసనాత్మక మయిన వీతవిఘ్న ప్రతీతి దీని గ్రహించుచున్నది. ఇట్లు నిర్గ్రాహ్యా భావమె రసము. ఇందు విభావ ప్రభృతు లన్నియు విఘ్నా పసారకములు. లోకమున కూడ, సకల విఘ్న వినిర్ముక్త మయిన సంవిత్తియె చమత్కారమని, నిర్వేశమని, రసనయని, ఆస్వాదనమని, భోగమని, సమాపత్తియని, లయమని, విశ్రాంతియని, ఏవమాది శబ్దముల నిరూపిత మగుచున్నది.

వీతవిఘ్న ప్రతీతి

రస ప్రతీతిలో విఘ్నము లేదున్నవి. విఘ్నము లన్నియు నశించిననె రస సంవిత్తి కలుగును.

౧. సంభావన సరిగా లేకపోవుట, ఈ సంభావనా విరహము ప్రతిపత్తిలో యోగ్యత నాపాదింపదు.
౨. స్వగతమని, పరగతమని నియమమున దేశ కాల విశేషావేశము పొందుట
3. స్వకీయము లయిన సుఖ దుఃఖాదులకు పరవశ మగుట
౪. ప్రతీతికి సముచితము లయిన యోగ్యోపాయముల వైకల్యము.
౫. సరిగా స్ఫుటత్వము లేకుండుట
౬. అప్రధానతా దృష్టి
౭. సంశయ యోగము.

ఈ విఘ్నముల వివరణము నిట్లు గుర్తింప వచ్చును.

౧. సంవేద్యమును సరిగా సంభావింప నేరని వాడు సంవేద్య తత్త్వము నందు స్వకీయ సంవేదమును స్వాత్మ సంవిత్తిని తగినట్లు నివేశింప చేయ జాలడు. కావున నాతనికి సంవిద్విశ్రాంతి దుర్లభము. విశ్రాంతికి సముచిత మయిన యోగ్యత యాతనిలో లేదన్నమాట. తెలియ దగిన దానిని తగిన విధమున తెలియ నందున ఆతని తెలివిడిలో సామర్థ్య ముదయింపదు. ఇది ప్రథమ విఘ్నము. ఈ విఘ్నము తొలగినచో లోక సామాన్య వస్తు విషయముగ నొక హృదయ సంవాదము కలుగును. అలోక సామాన్యము లయిన చేష్టితము లందు ప్రఖ్యాతులయిన రామాదుల నామధేయముల పరిగ్రహించు

టయు నీ విఘ్నములోని విశేషమె. అఖండిత మయిన ప్రసిద్ధిచే గాఢముగా రూఢముగా నొకానొక ప్రత్యయము కలుగును. ఆ ప్రత్యయ ప్రసరముచే రామాది నామముల వినవాడ లేరు. అందు వలననె నిస్సామాన్య మయిన యుత్కృష్ట కలిగి యుపదేశమును వ్యుత్పత్తిని గలుగ జేయు నాటకాములలో వస్తువు ప్రఖ్యాతముగా నుండవలెనని నియమముగా నిరూపించినారు. ప్రహసనాదు లందిం తటి నియమము లేదు. అఖండిత ప్రసిద్ధికము లయిన చరితములను కూర్చి నప్పుడు సంవేద్య సంభావనము చక్కగా నుండును.

౨. ద్వితీయ విఘ్న విధానము నిట్లు గుర్తింప వచ్చును. సుఖ దుఃఖ సంవేదనములు స్వగతములై యున్నప్పుడు వాని సమాస్వాద ములో నిరాటంకమయిన యేకాగ్రత కావలయును. అట్లు కాక సంవేదనాంతర మచట నుదయించినచో ద్వితీయ విఘ్నము కలుగును. సంవేదనాంతర సముద్గమములో ననేక విధానములున్నవి. ఒక్కొకటి యొక్కొకచో నుండవచ్చును.

1. తన యందున్న సుఖ దుఃఖ సంవేదనములు తొలగి పోవు నేమో యన్న భీతి యున్నప్పుడు సంవేదనాంతరము కలుగ వచ్చును.

2. తనయందలి సంవేదనములను పరిరక్షింప వలయునన్న వ్యగ్రత భావుకునకుండగా త దుపాయాన్వేషణములో సంవేదనాంతర ముదయించును.

3. స్వసంవేదన సదృశములగు వానిని సంభావించి సంపాదించి యనుభవింప వలెనన్న కాంక్ష ప్రబలము కాగా నప్పటి వ్యాకీర్ణ బుద్ధిలో సంవేదనాంతరము కలుగును.

4. తనలోని సుఖదుఃఖముల స్వదాంఘాతముల కోర్వలేక వానిని విడిచిపెట్టు కొనవలయునన్న కాంక్ష యుదయింపగనె యితర సంవేదన ముదయించు చున్నది.

5. స్వసంవేదన రీతులను బాగుగ ప్రకటన మొనర్చి ప్రఖ్యాపి తముల చేయవలయు ననెడి కాంక్ష భావకున కున్నప్పుడు సంవేదనాంత రము కలుగును.

6. స్వకీయ సుఖ దుఃఖాది భావములకు లొంగిన భావకుడు

స్వాయము లజ్జాపితుడై వానిని గోపనము చేయవలెనను కొనును. అట్టి సమయమున గూడ సంవేదనాంతరము కలుగును.

సంవేదనాంతరములు

ఈ చెప్పిన విధములనే కాక ప్రకారాంతరమున గూడ నన్య సంవేదనము లావిర్భవించును. వాని నన్నింటిని స్వాయముగ నిపుణముగ సంభావించుట విఘ్నాన్వేషణ సముచిత ప్రక్రియ. ఇన్నిన్ని విధముల స్వసంవేదనములో కలయిక నాపాదించు సంవేదనాంతర సంబంధము పరమ విఘ్నముగా నున్నది. ఈ చెప్పిన సంవేదనాంతర సముద్భూతిలో నిరూపితము లయిన కారణము లీ క్రిందివిధమున చేర్కొన దగి యున్నవి.

౧. తదపగమ భీరుత్వము
౨. పరిరక్షా వ్యగ్రత
౩. సదృశార్జిజీష
౪. జిహాస
౫. ప్రఖ్యాపనేచ్ఛ
౬. గోపనేచ్ఛ.

సుఖ దుఃఖ సంవేదనములు పరగతము లన్న నియమము నను సరించి సంవేదనమున సమాకర్షించు కొనినప్పుడును భావకునకు స్వాత్మలో నియమముగా నీ విఘ్న మవశ్యంభావియె యగుచున్నది. అట్లు కలుగుటలో కూడ సుఖదుఃఖ మోహ మాధ్యస్థ్యాది సంవిదంతరములు ప్రాదుర్భవించునన్న సంభావన ముండుటయె హేతువు. సుఖదుఃఖాదులను పరగతముగా భావించు వాడు సుఖమును సుఖముగను దుఃఖమును దుఃఖముగను భావింప నేరడు. ఒకని సుఖము వేరొకనికి సుఖ మాపాదింపక పోవచ్చును. అది దుఃఖమునే కలుగ జేయ వచ్చును, అట్లే వేరొక్కని దుఃఖము మరి యొకనికి సుఖమగును. ఇట్లనన్యాన్య భావము లుదయించును. ఇట్లుదయించునన్న ప్రత్యయ నిశ్చయము కూడుకొనును. కావుననె యీ విఘ్న మవశ్యంభావి యంటిమి.

ఈ విఘ్నాపసారణమున నతి ప్రసంగ మక్కరలేదు. చేయ దగిన యుపాయ మున్నది. ప్రయోగారంభములో పూర్వరంగ ముపక్రమింతురు. పూర్వరంగ విధిలోని నానా విధములగు ప్రతీతులను భావించి మొదట సామాజికు డొకభావము కలవాడు కావలెను. రంగ పరికరములను రంగ విశేషములను విస్మరింపక నటీ నట విదూషకు లాసూత్రించు ప్రస్తావనము చక్కగా పరిశీలింప వలెను. ఇట్లు పలక్షితమైన ప్రస్తావనా పరిశీలనమున ప్రయోగ మొనరించు వారి యందున్న నట స్వభావమును తెలిసి కొనవచ్చును. అట్టి శిక్షా కౌశలమున పూర్వరంగాంగములలో భావకుని మనసు లగ్నమై భావనా సక్తమగును. వారి వారి యాహార్యముల ననుసరించిన మకుట ప్రతిశీర్షకాదులును మానస కాలుష్యమును పోగొట్ట గలవు. ఈ రీతి ననుసరించి సంవేదనాంతరము కలుగు నప్పుడు కలుగ కుండు నట్లుగా ప్రచ్ఛాదన మొనరింపవచ్చును. ఈ ప్రచ్ఛాదన ప్రకారమె యీ విఘ్నమును బోగొట్టుటలో నుపాయము. ఈ యుపాయము నం దలౌకికమగు భాషాభేద మున్నది. లాస్యాంగముల విలాసమున్నది. రంగపీఠ రంగమంటప గతము లయిన కక్షా పరిగ్రహములతో నాట్యధర్మి సుశ్లిష్టమై యున్నది. ఈ నాట్యధర్మి సహితమయిన యభ్యుపాయము కూడుకొనగా ఈ సుఖ మీతనిదే. ఈ దుఃఖమాతనిదే. ఇది యిచ్చటిదే. ఇది యింతటిదే అను ప్రతీతికలుగదు. వాని స్వభావగత మయిన స్వరూపము నివ్వావము పొందినది. రూపాంతరముకాని యారోపిత స్వరూపముకాని, ప్రతిభాన వికలము విశ్రాంతి వికలము నయినందున స్వరూప ప్రతిష్ఠితము కాదు. స్వ స్వభావమున విశ్రాంతి పొందదు. "ఇది తదీయ రూపము కాదు" అను నంతమాత్రముననే యది పర్యవసించును. ఈ సర్వార్థమును సాధారణీ భావసిద్ధిచే రసదర్పణమున నుపయోగించు నట్లుగా ముని పరికర బంధము సర్వ మాశ్రయించి నాడు. స్వగత పరగతత్వనియమమున దేశకాల విశేషావేశ మీ యభ్యుపాయము నాశ్రయింపదా? ఏమియు నుండదు.

నిజసుఖాది వివశీభావ రూపమయిన తృతీయ విఘ్నము నిట్లు భావింప వచ్చును. భావకుడగు వాడు స్వకీయ సుఖ దుఃఖాదులచే

వివశుడగునేని వస్త్వంతరమునందు స్వసంవిత్తిని విశ్రమింప జేయ జాలడు. ఒకచో ప్రసృతమయిన సంవిత్తి వేరొకచో నెట్లు విశ్రమింప గలదు? స్వకీయ సుఖదుఃఖముల వలన వివశత్వము పొందుట యొక మహా ప్రత్యూహము. ఈ ప్రత్యూహ వ్యపోహనమున కీ చెప్పనట్టి యుపరంజన మాశ్రితము కావలయును. నాట్యరంగమున ప్రసరించునట్టి యాతోద్యము గానము విచిత్రమండపము విదగ్ధ గణికా లాస్యము చక్కని యుపరంజనము సంపాదించును. ఈ యాతోద్యాదు లన్నియు శబ్దాది విషయ మయములై సకల విధముల భోగ్యము లగుటను సహించుసవియై యుండును. ఇవి ప్రతిపదార్థ నిష్ఠము లయినను సాధారణ్య మహిమచే నుపరంజన మాపాదించునవి కాగలవు. అందుననె యహృదయుడు కూడ హృదయ వైమల్యము కలుగుటచే సహృదయాకృతు డగుచున్నాడు.

ప్రతీత్యుపాయములు లేనప్పుడు ప్రతీతి కలుగనే కలుగదు. ప్రతీత్యుపాయ సంపాదనమునకు భావకుని సాధన మెంతయో కలదు. ఈ యుపాయ విస్తరణ మవలంబించి నప్పుడు నిర్విఘ్నమయిన ప్రతీతి యుదయింప గలదు.

స్ఫుటత్వము లేకపోవుట యొక విఘ్న మంటిమి. అప్పట ప్రతీతిని కలుగ జేయు శబ్దలక్షణ చిహ్నము లున్నప్పుడు ప్రతీతి విశ్రామము కుదరదు. ప్రతీతి విశ్రాంతి యనునది స్ఫుట ప్రతీతి రూపమగు ప్రత్యక్షమునకు సముచితము లయిన ప్రత్యయముల నాకాంక్షించు చుండును. ప్రమితి సర్వస్వ మంతయు ప్రత్యక్ష పరాయణముగ నుండునని పెద్దలనిరి. స్వ ప్రత్యక్ష సాక్షాత్కృత మయిన యంశమున నాగమ శతములు కాని యనుమాన సహస్రములు కాని యన్యథా భావ మాపాదింప జాలవు. ఆగమానుమానముల వలన గలిగిన విఘ్న ద్వయమును విఘాత పఱచుటకు నాట్యాభినయములు సమర్థములు. ఈ యభినయములందు లోక ధర్మావృత్తి ప్రవృత్తు లున్నవి. ఉన్న నవి యన్నియు నుపస్కృతములై సంవిత్తిచే నభిషించితము లగును. అభినయనము ప్రత్యక్ష వ్యాపారకల్పము. ప్రత్యక్షత్వ ప్రసిద్ధిచే స్ఫుటత్వము కలుగుచున్నది.

అప్రధానత వేరొక విధమయిన విఘ్నము. కావ్య నాట్య సమర్పితములందు ప్రధానభావము కలుగ వలయును. అప్రధానతా దృష్టి యున్నచో నట్టి వస్తువునందు సంవిద్విశ్రాంతి రాదు. అప్రధానమని యనుకొనగనె ప్రధానమును గుర్తించుటకు సంవిత్తి యనుధావన మొనర్చును. అది స్వాత్మ విశ్రాంతి పొందదు. ఈ యప్రధానత్వ మన్నది జడమయిన విభావానుభావ వర్గమున కలుగ వచ్చును. సంవిదాత్మకమయిన వ్యభిచారి నిచయ మందుదయింప వచ్చును. ప్రాప్తసుఖముకన్న నితర సుఖాపేక్ష నియతమగును గావున ప్రాప్త సంప్రాప్తము లందు ప్రధానత భాసింపదు కావున వీనికన్న నతిరిక్తముగ స్థాయిభావమె చర్వణా పాత్రము. పురుషార్థ నిష్ఠము లయిన సంవిత్తులన్నియు నందు సులగ్నము లయినవి. కావున నది ప్రధానము. పరిశీలింపుడు! రతి స్థాయి కామ పురుషార్థమున సమాసక్తి నిచ్చును. తదనుషంగి ధర్మార్థములందును నిష్ఠ నాపాదించును. క్రోధస్థాయి యర్థ పురుషార్థనిష్ఠమై ప్రధానభావము కలుగ జేయును. ఉత్సాహస్థాయి ధర్మ కామములందు పర్యవసిత మగును. సమస్త ధర్మాదులందును పర్యవసించును. శమస్థాయి మోక్షోపాయము. ఇట్లె యితరములును పుమర్థ నిష్ఠములు కాగలవు. కావుననె స్థాయి చర్వణాస్పదమై ప్రాధాన్యము పొందుచున్నది. ఈ రత్యాదులందు నొకొక్కకప్పు డన్యోన్యము గుణభావముండుట కలదు. అయినను తత్ప్రధాన మయిన రూపకమున నది ప్రధానము కాగలదు. రతి ప్రధానకమయిన శాకుంతలమునందు రతి ప్రధానతను స్పష్టముగనె గుర్తింతుము. అట్లె రూపకభేదముల ననుసరించి యాయా భావములకన్నిటికి ప్రాధాన్య ముపలక్షితము కాగలదు. ఒకే రూపకమున గూడ నంగాంగి భావ సమన్వయము సమీక్షింపక దూర భాగాభినివేశమును దూరముంచి పరిశీలించినచో వేరు వేరు ప్రాధాన్యము నూహింప వచ్చును.

ఈ భావములన్నియు సుఖ ప్రధానములు. స్వ సంవిచ్చర్వణా రూపమగు నేకఘన ప్రకాశమునకివి యానంద సారములు. ఏకఘన శోక సంవిచ్చర్వణములో కూడ లోకమున హృదయ విశ్రాంతి

యున్నది. అంతరాయ శూన్యముగు విశ్రాంతిని స్త్రీలోక మచట గుర్తింప గలదు. దుఃఖ మనునది యవిశ్రాంతి స్వరూపము. ఎట్లని క్షణకాలమేని హృదయ విశ్రాంతి యున్నప్పుడు దుఃఖము లేదు. కావుననె కాపిల సాంఖ్యులు దుఃఖమునకు చాంచల్యమె ప్రాణమనిరి. దుఃఖము రజోవృత్తియని వారన్నను చాంచల్య ప్రాణక మయి నందున చంచలత కలుగగనె దుఃఖము దుఃఖము కాదు. సర్వ రసముల కానంద రూపత్వము నిశ్చితము కాగలదు. కాని యొకటి యున్నది. ఉపరంజక విషయవశమున సుఖమయ సంవిత్తిలో కటుకిమ స్పర్శ కలుగ వచ్చును. అప్పుడట్టి స్పర్శవేధ వీరరసమునందు వలె కేవల మానంద సారముగ నుండక పోవచ్చును. అయిన నట్టి యితర స్పర్శ మయినను క్లేశ సహిష్ణుత్వము తోడనె యుండును. కాగా నా యా స్థలగతి ననుసరించి రత్యాదులకు ప్రాధాన్య మున్నదని నిశ్చయింప వలెను. హాసాదులకును సాతిశయ ప్రాధాన్య మున్నది. సకల లోక సులభములయిన విభావము లుండుటచే నుపరంజన మయత్న సులభముగ నచట భాసించును. అట్టి యప్పుడు హాసాదుల ప్రాధాన్యము కుంటుపడదు. కావుననె యనుత్తమ ప్రకృతులలో హాసాదులు బహుళముగా గలుగు చున్నవి. పామర ప్రాయులెల్ల వారును హసింతురు. శోకింతురు. భీతిల్లుదురు. పరనింద నాదరింతురు. స్వల్ప సుభాషితమున్నను సర్వత్ర విస్మయ పడుదురు. రత్యాదుల కంగమ్ములై యవి పుమర్థోపయోగులగును. వానికట్టి స్థాయిత్వము పోదు. నిరపాయ స్థాయిత్వమున ప్రధానత కుదురు కొనును. ఈ భావ సంభావనముతో నప్రధానత్వము నిరసింప వచ్చును. స్థాయి నిరూపణ మొనర్చి స్థాయి భావములకు రసత్వ మాపాదింతుమని సామాన్య లక్షణ కథనానంతరము విశేష లక్షణ నిష్ఠముగ నిరూపణ మొనర్చిన మునియు దీని నాభాషించినాడు.

సంశయ యోగ మేడవది. అనుభావములు విభావములు వ్యభిచారి భావములు స్థాయి భావ విషయమున నియతముగ లేవు. ఒక్కొక స్థాయికి నివియె విభావాను భావ వ్యభిచారులని నియమము కానరాదు. బాష్పాను భావము ఆనందమున గలుగును. ఆర్తి వలన

జనించును. రోగాదుల వలన పుట్టును. ఇట్లంతట గోచర మగు చున్నది. వ్యాఘ్రము క్రోధ విభావ మగును. భయాదులకును హేతువగును. శ్రమ చింతాది వ్యభిచారు లుత్సాహ భయాదులలో ననేక సహచరులుగా నుండుట కన్పడు చున్నది. వీనిలో నియమము లేదు. ఇవి యటు నిటు నున్నవి. బంధు వినాశము విభావముగా నున్న స్థలమున, పరిదేవన మశ్రుపాతము మొదలగు ననుభావములు, చింతా దైన్యాది వ్యభిచారులు నచట గోచరించును. ఇది శోకమె యగును. కాని విభావానుభావము లనియతముగ నుండుటను బట్టి సంశయ ముదయించును, ఈ సంశయోదయ రూపమయిన విఘ్నము సంవిద్విశ్రాంతిని సంపాదింపదు. ఈ శంకాత్మక విఘ్న ప్రశమన మునకై విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగ ముపాత్తమయినది. అన్నిటి సమాహార ప్రత్యయములో శంకా కళంకము రాదు. అవి యన్నియు నేకనియతములై ప్రతిభాసించును. అప్పుడేక సంవేదనము నకు సామ్రాజ్య మున్నది.

విభావాది సంజ్ఞ

లోక వ్యవహారమునందు కార్యములని కారణములని సహ చరాత్మకములని సంకేతము గోచర మగుచున్నది. వీని నాధారము చేసికొని స్థాయ్యాత్మక మయిన పరచిత్తవృత్తి ననుమానింప వచ్చును. ఎవరేని యిట్టి కార్య కారణ సహకారులు కలవారుగ కన్పడిన వారి యందు స్థాయి యున్నదని యూహింప వచ్చును. ఇట్లభ్యూహించు టలో నభ్యాస పాటవము కల బాలకుడు కావ్య నాట్యము లందు వేరు విధమయిన భావభావనము చేయగలడు. లోకములో నుద్యానములు కారణములని, కటాక్షములు కార్యములని, ధృత్యాదులు సహకారు లని నిశ్చయించి నప్పుడు అవి యన్నియు లౌకికమగు కారణ కార్య సహకారిత్వ భూమిలో నున్నట్లు ప్రసిద్ధము. కావ్య నాట్యములలో నా యుద్యానాదులు లౌకిక భూమి నతిక్రమించు నవి యగును. విభావన మనుభావనములచే సముపరంజితము లగును. అవి తన్మాత్ర ప్రాణములుగా నుండును. కావుననె లౌకికము లయిన కార్య కారణ వ్యపదేశములు పోగా నలౌకిక విభావాది వ్యపదేశమును పొందగలవు.

కారణము లయిన యుద్యానములు విభావము లగును, కార్యము లయిన కటాక్షాదు లనుభావము లగును. సహకారులయిన ధృత్యాదులు వ్యభిచారులగును. ఇట్టి నవ వ్యపదేశ భాజనములై యయినను ప్రాచీనమగు కారణాది రూప సంస్కారోపజీవనము నవి ఖ్యాపనము చేయుచునే యుండును. విభావాది నానా నామధేయ వ్యపదేశము పొంది వానిలోనవి పర్యాయ భేదమున ప్రధానము లప్రధానములు నగుచుండును. ఇట్టి స్వరూపముతో సామాజిక మనస్సు లందు సమ్యగ్యోగము పొందును. చక్కని సంబంధము సంపాదించును. బాగుగా నైకాగ్ర్యము కూర్చును. ఇట్టి సంబంధము కలవై యవి యలౌకికము నిర్విఘ్నము నయిన సంవేదనాత్మక చర్వణమును సంపాదించుచున్నవి. ఈ చర్వణమునందే రసము గోచరమగును. ఇట్లు చర్వణా గోచరత్వమును పొందిన యర్థమునె "రసము" అందుము.

చర్వణము

ఇది చర్వ్యమాణతైకసారము. చర్వణ మున్నంతవరకిది సాక్షాత్కరించును. చర్వణము లేకున్ననిది గోచరింపదు. చర్వణా సారమగుటను బట్టియే రసము సిద్ధ స్వభావము కాదని తాత్కాలిక మని యనవచ్చును. చర్వణా తిరిక్తమగు కాలము నిది యేమాత్ర మవలంబింపదు. రసమిది స్థాయి విలక్షణము. శ్రీశంకు కాదు లను కొనినట్లు స్థాయియె రసము కాదు. "విభావాదులచే స్థాయియె ప్రతీయ మానమై రస్యమాన మగుటను బట్టి రసమగుచున్నదని" శంకు కాదు లనిరి. అట్లై యయిన లోకమున గూడ రస ముండవచ్చును. అసద్రూపముగూడ నాట్యమున మీకు రసనీయ మగుచున్నప్పుడు లోకమున సద్రూప మగునది రసనీయ మేల కాజాలదు? వారలకు స్థాయి ప్రతీతి యనుమితి రూపమని యనవలసిన యవసరమున్నది. అది రసము కాదు. కావుననె రససూత్రమున ముని స్థాయిగ్రహణ ముంచి నాడు కాడు. అట్లు స్థాయి నుంచుట శల్య భూతమయ్యెడిది. స్థాయి రసమయిన దని యనుట కేవల ముపచార వచనము. అది యొక యాచిత్యానుసారి వచనము. స్థాయి గతముగ కారణాది రూపమున ప్రసిద్ధము లగునవి ప్రకృతము చర్వణోపయోగులై విభావాదిత్వ

మవలంబించిన వగుటచే నేదో వచనమాత్రముగ స్థాయి రసీభూతము'' అని యనుట. లౌకిక చిత్తవృత్తి ననుమానించుటలో రసత్వ మేమి యున్నది? రసాస్వాదమెప్పుడు నలౌకిక చమత్కారాత్మకమె కావల యును. ఆ యలౌకిక రసాస్వాదము స్మృతి కన్న అనుమానము కన్న లౌకిక స్వసంవేదనమున కన్నను విలక్షణము.

సంవేదన విలక్షణత

ఈ వైలక్షణ్య మిట్లు భావింపవచ్చును. లౌకికానుమాన మున సంస్కృతమయిన ప్రమదాదికము భావకునకు సంబంధించని యట్లు తటస్థముగా భాసింపదు. తన్మయీభావసముచిత మయిన చర్వణా ప్రాణముగనే భాసించును. అనుమానము స్మృతి మొదలగు సోపానముల నిది యేమాత్ర మారోహింపదు. హృదయ సంవాదా త్మక మయిన సహృదయత్వ బలమున సంపూర్ణము కాబోవు రసా స్వాదాంకురముగనె చర్వణా ప్రాణముగ గోచరించును. ఈ చర్వణ యనునది యప్పటిదే కాని ప్రాచీనముకాదు. ప్రాచీనము కానందుననే యిందు స్మృతిలేదు. దీనిలో లౌకికము లయిన ప్రత్యక్షాది ప్రమాణ ముల వ్యాపార మేమియు లేదు. ఈ చర్వణ యలౌకిక విభావాది సంయోగ బలముననె సంప్రాప్తమగుచున్నది. ఈ చర్వణ ప్రత్యక్షాను మానా గమోపమానాది లౌకిక ప్రమాణముల వలన గలిగిన రత్యా దుల యవబోధము కన్న విలక్షణము. యోగుల ప్రత్యక్ష జన్యమగు పరసంవిత్తి జ్ఞానముకన్న విలక్షణము. ఏవిధమయినవిషయోప రాగము లేని పరిశుద్ధ పరయోగి యందున్న స్వానందైక ఘనానుమానము కన్నను విలక్షణము. ఈ చెప్పిన వానిలో విఘ్నోదయము లున్నవి. తాటస్థ్యము కారణముగా నస్ఫుటత్వ మున్నది. విషయావేశ వివ శత్వమున వివశత్వ మున్నది. కావున దానిలో సౌందర్యము లేదు. ఈ చర్వణలో స్వాత్మైకగతమె యను నియమము లేనందున విషయా వేశ వివశత్వము లేదు. స్వాత్మానుప్రవేశమున్నందున పరగతత్వ నియమమును లేనందున నిందు తాటస్థ్యమువలని యస్ఫుటత్వమును లేదు. విభావాదుల సాధారణ్యము వలన స్వకీయ రత్యాది సంస్కార ములు సంప్రబుద్ధము లగును గావున విఘ్నాంతరము లేవియు నిందు

సంక్రమింపవు. కావుననె విభావాదులు రసమునకు నిష్పత్తి హేతు-వులు కావు నిష్పత్తి హేతువులె యయినచో విభావాదుల బోధ తొలగి పోయినను రసముండ వలసివచ్చును. చర్వణా సమయము ననె రసముండును గాని యితర సమయమున నుండదు. విభావాదులు జ్ఞప్తిహేతువులును గావు. అట్లేయయినచో నవి జ్ఞాపకరూపమున ప్రమాణముల మధ్యలో చేరవలసి వచ్చెడిది. ప్రమేయరూపముగా సిద్ధమగు రసమిచట లేనే లేదు. సిద్ధ ప్రాయముగా ప్రమేయభూత రసమున్నప్పుడె విభావాదులు జ్ఞాపకము లనవలెను. ఇచ్చట నట్లు రసము సిద్ధమై లేదు. "కారకములు కాక జ్ఞాపకములును కాక యీ విభావాదులిక యేమి?" యందురు కాబోలు. చర్వణోపయోగి యీ విభావాది వ్యవహారమంతయు నలౌకికమని మా యుత్తర వచనము. ఇట్టి విధాన మెచ్చటను కన్పడకపోవచ్చును. ఇచ్చటనే యది కన్పడుచున్నది. ఇది మా కలౌకికత్వ సిద్ధిలో భూషణమెకాని దూష ణము కాదు.

ఇంత చెప్పగా రస మప్రమేయ మందురు కాబోలు! మేము నిరూపించిన యీ రసము ప్రమేయాది స్వభావము కాదనియే యం టిమి. ఇది రస్యతైక ప్రాణమనియె పల్కితిమి. ఈ దృష్టితో నప్ర మేయమందురో! యనుడు! రససూత్రమున నిష్పత్తియని యున్నది. నిజమె. నిష్పత్తి యది రసనిష్పత్తి కాదు. రస విషయ రసనా నిష్పత్తియె సూత్రములోని నిష్పత్తి. రసనా నిష్పత్తి ననుసరించి రసనానిష్ప త్త్యేకాయత్త జీవిత మయిన రసమునకు నిష్పత్తి పలుకు దురేని పలుకవచ్చును. మేము చెప్పిన యీ రసన ప్రమాణ వ్యాపా రము కాదు. కారక వ్యాపారమును కాదు. స్వసంవేదన సిద్ధ మయి నందున నిది యప్రామాణికమును గాదు. ఈ రసన బోధ రూపమె. ఇది బోధ రూపమయినను లౌకిక బోధాంతరములకన్న విలక్షణము. ఉపాయము లేని విభావాదులన్నియు లౌకిక విలక్షణములె కదా! కావున నిది నిర్గలితార్థము. విభావాది సంయోగమున రసన నిష్పన్న మగుచున్నది. అట్టి రసనా గోచరము లోకోత్తరము నగు నర్థమె. రసము. ఇది సూత్ర తాత్పర్యము.

రససంవిదుస్మేషము

ఇక నిది సంక్షేపార్థము. మకుట ప్రతిశీర్షకాదులచే నట బుద్ధి యాచ్ఛాదితమగును. గాఢమగు ప్రాక్తన సంవిత్సంస్కారము వలన నటునందు కావ్యబల సమానీత మయినను రాముడన్న ధీవృత్తి విశ్రాంతి పొందదు. రంగమున కన్పడు నటుడు లోకవ్యక్తి కాడన్న దృష్టి కలిగినను "ఈతడు రాముడు" అన్న బుద్ధి మాత్రమె యచట సువిశ్రాంతము కాదు. కావుననె యుభయుల దేశకాలములు పరిత్యక్తములు, "రామ దేశము వేరు రామ కాలము వేరు. తన దేశము వేరు తన కాలము వేరు." అనునట్టి దృష్టి యేమాత్ర ముండదు. రతి ప్రతీతిని గలుగ జేయునట్టి రోమాంచాదులును స్పష్టముగా గోచరించినవై దేశకాల నియమము లేకుండగనె రతి ప్రతీతి నాపాదింప గలవు. ఆ రతిలో తత్సంస్కారము కలిగి యుండుటచే స్వాత్మ కూడ ప్రవేశించును. స్వాత్మానుప్రవేశ మున్నందున రతి తటస్థముగా భాసింపదు. ఏదేని కారణ యుతముగ గోచరించినచో నా కారణమేమో? తత్సంబంధ మేమో? యను సంభావనాన్వేషణ ముండవచ్చును. ఇప్పుడట్టిది లేదు. "నియతముగ నీ రతి పరునకు సంబంధించి నదియె" అను దృష్టియు గలుగదు. అట్లైె కలిగిన దుఃఖద్వేషాదు లుదయించునని యంటిమి కదా! కావున సాధారణీభూతమై నిరంతర సంతాన సంతతి ప్రవృత్తమగు నొక సంపత్తికి మాత్రమె గోచరించు నదియై రతి యవభాసించును. ఆ రత్యాస్వాదమున శృంగారము సాక్షాత్కరించును. విభావాదులచే సాధారణీభావము కలుగుట సుప్రసిద్ధము. ఒక్కొకచో విభావ ప్రాధాన్యమున సాధారణీ భావముండును. విభావ కృతమయిన సాధారణ్య మున్నచోట సముదయము పొందిన సౌందర్యానుగతముగ ననుభావ వర్గము విభావ వర్గ మవభాసించును. ఇట్లవభాస మున్నందుననె యస్ఫుటత్వాశంక రాదు. రత్యాశ్రయమయిన శృంగారము నిర్విఘ్నముగ ప్రతీత మగును. ఒక్కొకచోట ననుభావ ప్రాధాన్యమున సాధారణీభావము కలుగును. శుద్ధ సారస్వత ప్రభావమున సకల వాఙ్మయ మహార్ణవము పవిత్రము కాగా పూర్ణ భావ సంవేదనము

కల ప్రముఖులు తమ నిరూపణమున స్వాత్మ సమాపత్తికి స్థానము కల్పించినారు. అట్టి స్థలములందు వ్యభిచారులు భావములు గుణములై భాసించును. వ్యభిచారి ప్రాధాన్యమున గూడ సాధారణ్యము సంపన్న మగుట కలదు. ఇట్లే ద్వయ ప్రాధాన్యమున సమప్రాధాన్యమున రసాస్వాద సముత్కర్ష కలుగును.

ఇది యంతయు ప్రబంధముననే ప్రకాశించును. దశరూపకమున స్వరూప ప్రతిష్ఠ పొందును. సందర్భములందు దశరూపకము ప్రశంసించి విశేష సాకల్య ముండుటను చెప్పి వామనుడు మార్గము చూపినాడు. ప్రబంధము రస సమర్పణ మొనరించుచు భాషా వేష ప్రవృత్త్యౌచిత్యాదుల కల్పనమున రస నిదాన మగుచున్నది. తదుపజీవనమున ప్రవర్తించు ముక్తకమున గూడ నీ భాగ్యమున్నది. కావుననె ముక్తకములందు సహృదయులు పూర్వాపర ముచితముగ పరికల్పించు కొని బహుతర పీఠబంధమున నవతరణము కూర్చుచున్నారు. ఆ సహృదయులు కావ్యాభ్యాసమున ప్రాక్తన పుణ్యబలమున సహృదయు లగుచున్నారు. సాక్షాత్కారమునకు సముచితముగ విభావా ద్యున్మీలన మొనర్చుకొని భావించు చున్నారు. వారలకు కావ్యార్థము సాక్షాత్కార ఘనమై స్ఫురించును. కావుననె వారలకు కావ్యమె ప్రీతిప్రదము వ్యుత్పత్తి ప్రదము నగుచున్నది. వారి హృదయము నాట్యాపేక్ష లేకున్నను నిర్మల మగును. అహృదయులకు నాట్యము నైర్మల్యాధానము చేయును. నైర్మల్యాధానమున ప్రతీతి ప్రసార మనుభవించు వారలకు గీత వాద్య గణికాదులు వ్యసనితనాపాదింప జాలవు. నటుడును నిత్యోపకరణ స్వీకారమున ధ్యాతలకు ధ్యాన పదముగా గోచరించును. నటుడె వాసుదేవుడన్న ప్రతిపత్తి కలుగదు కాని, సంకల్ప మొక్కటి సదుపాయ ద్వారమున నతిస్ఫుటము కాగా "ఈత డొక్క దేవతా విశేషము" అని గోచరించును. అట్లే నట ప్రక్రియయు నుండును. వాగాది విధానములకు దేశ కాలాది సంబంధము లేని ఫల మిట్లుండునని వ్యుత్పత్తియు స్వీకృతమగును. చిత్తవృత్తి యిట్లు సుప్రసన్నమై నాట్య ప్రవణమైనప్పుడు బాధకముదయింపదు. సమ్యక్జ్ఞానమె యొకటి కలుగును. ఇట్టిది యిచ్చట నాట్యరస సంవిదున్మేష విధానము.

లోకదృష్టాంతము

ఈ రసతత్త్వార్థ మంతయు నలౌకికము. దృష్టాంతము లేక యిది హృదయంగమము కాదు. ఇందు దృష్టాంతమేమి ? బహుపదార్థముల సంయోగమున రస ముత్పన్న మగుట లోకములో నెచట నున్నది ? ఈ ప్రశ్నకిది యందుము. ఇట్లు ప్రతివచన ముట్టంకింతుము.

> ౨౩౫. యథాహి; నానావ్యంజనౌషధి ద్రవ్య సంయోగాత్
> రస నిష్పత్తి ర్భవతి. యథాహి; గుడాదిభిః
> ద్రవ్యైః వ్యంజనౌషధిభిశ్చ షాడబాదయో రసా
> నిర్వర్తంతే, తథా నానా భావోపగతా
> అపి స్థాయినో భావా రసత్వ మాప్నువంతీతి.

నానా విధములగు వ్యంజనౌషధి ద్రవ్యముల సంయోగమున రసము నిష్పన్న మగును. చూడుడు! గుడాది ద్రవ్యములతో వ్యంజనౌషధులతో షాడబాది రసములు సిద్ధము లగును. అట్లె నానా భావముల కూడుకొని స్థాయి భావములు రసత్వము పొందును. వ్యంజన మనునది యుపసేచన ద్రవ్యము. అది తిక్తముగా మధురముగా నుండును. గోధుమ పసుపు చింతపండు జీలకర్ర మొదలగునవి యోషధులు. గుడాదులు ద్రవ్యములు. వీని పాకక్రమమున సమ్యక్సంయోజన మొనర్పగా కుశల సంపాద్య మొక సంయోగము కలుగును. అప్పుడు విలక్షణమగు రస ముదయించును. అది పరస్పరము వేరు వేరు గా నుండు లోక ప్రసిద్ధము లయిన మధుర తిక్తామ్ల లవణ కటు కషాయముల కన్న వేరుగా నుండును. మిశ్ర రసములకన్నను విలక్షణముగ నుండును. అట్టి రసమును షాడబ మందురు. అది ముఖ్యముగా బహుతరములగు రసన యోగ్యములయిన పదార్థముల నిర్మింతురు. అట్లె నానా విధములగు విభావాదులచే స్థాయిభావములు ప్రత్యక్ష కల్పములై లోకస్థితికన్న స్థాయిగానుండు స్థాయిభావములు రస్యమానతయె యేకజీవనముగా రసత్వము పొందునవి యగును. ఈ నిరూపణమున నిది చెప్పినట్లయినది. పాకప్రధానముగా లోకమున జలము రసాభివ్యంజకముగ నున్నది. కావున వ్యంజనము విభావ స్థానీయము. చించ హారిద్ర మొదలగునవి యనుభావ ప్రాయములు.

గుడాది ద్రవ్యములు వాని చుక్రాదికమును రస విలక్షణమయిన మధు రాది యోగమున వ్యభిచారి కల్పముగా నుండును. ఈ గుడాదికము స్వరూప లాభమున రసోపజీవన మిచ్చును. స్వరసము నితరమున సంక్రమింప జేయును. ఇట్లు వైచిత్ర్య మాధానించును. వాని మిశ్రణా సమయమున గలుగు రసవిశేషము స్థాయిభావ కల్పము. అది విభావ కల్పమయిన వ్యంజన జనితమని భావింప వలెను. ఇది లౌకిక మయిన రసము. కుశలురగువారు నిర్వర్తింతురు. రసవిదులగు రస ప్రియులకిది రసనీయ మగును. ఇచట అన్నమన్న పద మధ్యాహ రించు కొనుట యుక్తము కాదు. దార్ష్టాంతిక సూత్రములో స్థాయి గ్రహణము శల్యకల్పమని విభావాది త్రయమె యుపాత్త మయినది. అట్లె దృష్టాంతమున గూడ త్రయోపాదానమె యుక్తము.

ల క్ష ణ ప ద ప రీ క్ష

సూత్ర వ్యాఖ్యాన మయినది. ఇక లక్షణ పదము పరీక్షింప వలెను. దాని కిది యొక సమీక్ష.

౩౩౬. "రస ఇతి కః పదార్థః? ఉచ్యతే– ఆస్వాద్యత్వాత్
కథ మాస్వాద్యతే రసః? యథాహి;
నానావ్యంజన సంస్కృతమన్నం భుంజానా రసాన్
ఆస్వాదయంతి సుమనసః పురుషాః హర్షాదీంశ్చ
అధిగచ్ఛంతి– తథా,
నానా భావాభినయ వ్యంజితాన్ వాగంగ సత్వోపేతాన్
స్థాయిభావా నాస్వాదయంతి సుమనసః ప్రేక్షకాః
హర్షాదీంశ్చాధిగచ్ఛంతి తస్మా న్నాట్యరసాః–"

రసమనగానేమి ? మధురాదులు రసములని లోకమున ప్రసిద్ధి యున్నది. పారదము రసమందురు. సారాంశము రసము. జల సంస్కా రము రసము. అభినివేశ మొక రసము. వండినది రసము. దేహధాతు నిర్యాసము రసము. రస పద మీయర్థములలో ప్రసిద్ధము. ఇతరములందు రస ప్రసిద్ధి లేదు. రసపదమును శృంగారాదులందు ప్రవర్తింప జేసితిరి కదా ! దాని యర్థమేమి ? ఆ రసపద ప్రవృత్తి నిమిత్తమేమి ? అభి ధేయ నియమమునకు దాని నిర్వచనము చేయవలయును. ఆ పద ప్రయోక్తలు తమ భావము విశదము చేయవలసి యున్నది. ఇంత

వరకిది ప్రశ్నార్థము. "ఆస్వాద్యత్వాత్" అనునది యుత్తరము. ఆస్వాదింప బడుటను రసము రసమగునని యుత్తర వచనము. ఆస్వాద్యత్వాత్ అనునది హేత్వర్థమున పంచమి విభక్తి. ఇది యుత్తరమిచ్చినది. రసపదమిట ప్రవర్తింప జేయుటలో నాస్వాద్యమానతయె నిమిత్తము. ఇది కుదురునా? ఆస్వాదన మనునది రసనేంద్రియ జన్యమగు జ్ఞానమని ప్రసిద్ధము కదా! అవును. కాని యుపచరిత క్రియాశ్రయమున దీని సరిపెట్టు కొనవలయును. నానా వ్యంజన సంస్కృతమయిన యన్నము భుజించువారు రసముల నాస్వాదింతురు. ఆ శోభన మనస్కులగు పురుషులు హర్షాదుల గూడ పొందుదురు. అట్లె ప్రకృతమును నానాభినయములచే వ్యంజితములయిన వాగంగ సత్వ సముపేతములగు స్థాయిభావములను సచేతసులగు ప్రేక్షకు లాస్వాదింతురు. కావుననె యివి నాట్యరసములు. ఇందు ప్రదర్శించిన దృష్టాంత దార్ష్టాంతికములలో భోక్తృ సామ్యమున్నది. ఇదిగో భావింపుడు! వ్యంజన సంస్కృతాన్న మాహరించు భోక్త తదాస్వాదనమునకె యేకాగ్ర మనస్కుడై యాస్వాదయిత యగును. అన్య చిత్తుడై భుజించు నాతడు ఆస్వాదాభిమానము కలవాడు కానే కాజాలడు. భోక్త యాస్వాదైక చిత్తుడై యాస్వాదింపవలెను. అప్పుడాతని ఫలము ప్రహర్షము, ఆప్యాయము. జీవనపుష్టి. బల మారోగ్యము. ఇట్లాస్వాద ఫలముండుట భావనీయము. అట్లె యభినయ వ్యంజితమయిన స్థాయి శబ్దమున వ్యపదేశింపబడు రసమున నచింత్యమయిన యాస్వాద్యత యున్నది. సామాజికు డేకాగ్రుడు కాగా తన్మయీభావము పొందిన వాడు కాగా సమర్థమయిన యాస్వాదయితృత సిద్ధ మగుచున్నది. హర్ష ప్రధానములయిన ధర్మాది వ్యుత్పత్తులు వైదగ్ధ్యము మొదలగు నవి యాస్వాద ఫలము లగుచున్నవి. ఇట్లు కర్మ కర్తృ ఫల సాదృశ్యమున్నది. కావుననె విభావాది జన్యమయిన ప్రతీతి విశేషము రసనా క్రియ యని వ్యపదేశము పొందినది. "సుమనసు లన్నము భుజించుచు హర్షాదుల పొందుదురు. రసముల నాస్వాదింతురు." అని చెప్పుటచే నన్యభోక్తృ విలక్షణముగా వారుందురని స్పష్టమయినది. అట్లె ప్రేక్షకులు స్థాయిభావముల నాస్వాదింతురనుట సాదృశ్యము ననుసరించిన కథనము. "సామాజికులు హర్షాదులు పొందుదురనుట శోకాదులును

సంగృహీతములె. కాని శోకకథనము యుక్తముకాదు. నాట్యము సామాజికులకు హార్షైకఫలమె కాని శోకాది ఫలముకాదు.” అనియు కొందరి భావము. ఈ చెప్పిన సమగ్రార్థమిట్లు శ్లోకీకృత మయినది.

నా ట్య ర స ము

౨౩౭. యథా బహుద్రవ్యయుతై ర్వ్యంజనై ర్బహుభిర్యుతం
ఆస్వాదయంతి భుంజానా భక్తం భక్తవిదో జనాః
౨౩౮. భావాభినయ సంబద్ధాన్ స్థాయిభావాం స్తథా బుధాః
ఆస్వాదయంతి మనసా తస్మా న్నాట్య రసాః స్మృతాః.

ఈ రెండు ననువంశ్యము లయిన శ్లోకములు. శిష్యాచార్య పరంపరలో నివి ప్రసిద్ధములు. సూత్రార్థమును సంక్షేపముగా ప్రకటించు వీనిని కారిక లనవచ్చును. మధురాది భేదమున వివిధములగు గుడాది ద్రవ్యముల గూడి దధి కాంజికాది సంబంధమున బహువిధము లగు వ్యంజనముల సంయుత మయిన యన్నమును అన్న రసజ్ఞులయిన జనులు భుజించుచు నాస్వాదింతురు. అట్లె బుధులు భావాభినయ సంబద్ధములయిన స్థాయిభావముల నాత్మ సమావేశమున నాస్వాదింతురు. కావున నివి నాట్యరసములని ప్రఖ్యాతము లయినవి. ఇది సామాన్య రూపమయిన కారికార్థము. విభావ భేదము రసభేదమున హేతువు. అన్నాస్వాదమున గలుగు నాస్వాదములోగూడ బహుద్రవ్య సమ్మిశ్రన విశేషమున భేద భానముండును. రసనా వ్యాపార మునకన్న నాస్వాదనము భిన్నము. రసనా వ్యాపారము కేవలము భోజన క్రియ. మానస వ్యాపార మాస్వాదనము, తదధికము. ఆస్వాదనము రసనా వ్యాపార మొకటి కాదు. ఆస్వాదనము మానస మయిన యవికల వ్యాపారము. కేవలము లోకమున రసనా వ్యాపారానంతరమున నాస్వాద మున్నది. అది యిచట ఔపచారికము. ఈ నాట్య ప్రక్రియలో విభావ వ్యభిచారి భావము లన్నియు శుద్ధ సత్వరూపములు జ్ఞాన స్వభావములుగా నుండును. అభినయము లను భావములు. అనుభావ రూపములయిన యభినయములను వేరుగా నిర్దేశించుట వాని ప్రాధాన్య పురస్కృతము. భావాభినయములచే సంబద్ధము లనుటలోని భావమిట్లు పరిగ్రాహ్యము. భావ సంభావన మొనరించు

భావకులు హృదయ సంవాద క్రమమున తన్మయీ భావము పొంది ప్రమాతృ భూమినుందురు. అప్పు డచట ప్రతిష్ఠితము లయిన స్థాయి భావము లచింత్య స్వరూపములు. అవి యంతట సాధారణీ కృతము లగును. నిర్విఘ్న ప్రతిపత్తి వశమున నింద్రియాంతర విఘ్న సంభావన మేమాత్రము లేని శుద్ధ సత్వ స్వభావ మయిన మనసుచే నవి యాస్వాద్య మానము లగును. అట్టి మానసాస్వాదన సమయములో స్వ పర వివేక శూన్య మయిన స్వాద చమత్కార ముదయించును. ఆ చమత్కార పారవశ్యమున హృద్యతాతిశయము సంవిచ్చర్వణము కలుగును. ఈ సమయము నందలి యీ సంవేదనము లోక ప్రత్యయ ముకన్న యోగి ప్రత్యయముకన్న విసదృశము. లౌకిక ప్రత్యయములో నానా విధములగు విఘ్నముల బాహుల్య ముండును. ఇందు విఘ్న ముండదు. యోగి ప్రత్యయమున విషయాస్వాద మేమియు నుండదు. విషయా స్వాదశూన్యత్వమున యోగి ప్రత్యయము పరుషము. ఈ రెండిటికన్న నీ నాట్యరస సంవేదనము విలక్షణాకారము. ఇందు సుఖ దుఃఖాది విచిత్ర వాసనా సంస్కారము లేవికాని హృద్యతాతిశయమునె యాధానించునవి కాగలవు. వాని యనువేధ మట్టిదిగనె యుండును. బుధు లీదృశమగు సంవిచ్చర్వణమున భావాస్వాద మొనరింతురని నాట్య రహస్యము. లౌకికములయిన ప్రత్యక్షాదు లీసమయమున నెందుకు కొఱగావు. అవి కేవలము పూర్వోపయోగులు. ఇది యిచటి నాట్య రసాస్వాద ప్రక్రియ.

నాట్య రసమనుటలో భావమిది. సముదాయ రూపమగు నాట్యమున రసము లిట్లుండు నని. నాట్యమె రసమని. రససముదాయమె నాట్యము. రసములు నాట్యమునందె కాదు. కావ్యమున గూడ రసములున్నవి. రసము నాట్యాయ మాన మగును. కావ్యార్థ విషయమున ప్రత్యక్ష కల్పముగా సంవేదన ముదయింపగా రసోదయ మగునని యభినవుల యుపాధ్యాయులనిరి. వారు కావ్య కౌతుకము నందిట్లు నిరూపించిరి. "ప్రయోగత్వ మనాపన్నే కావ్యే నాస్వాద సంభవః" ప్రయోగమున రూపము పొందని కావ్యమున నాస్వాదము సంభవింపదు– అని. కాని కావ్యమున భావార్థము లన్నియు స్ఫుట

ముగా ప్రత్యక్షములై యవభాసింప గలవు. వర్ణనా చమత్కా-రములచే వైశద్యములచే ప్రౌఢ పరిపాకములచే నుద్యానములు కాని కాంతలు కాని చంద్ర చందనాదులు గాని సమ్యక్ అగ్పితము లగును. వాని సంభావనాతిశయమున సామాజికులు వాని ప్రత్యక్షాను భూతి నందికొందురు. ఇది కావ్యకౌతుకాభిసంధి. కావ్యమున గూఢ రసచర్వణ మున్నదని కొందరి భావము. కావ్యమున గుణాలంకార ముల వలన గల్గు సౌందర్యాతిశయము రసమాస్వాదింప జేయు నందురు.

శ్రీ మ ద భి న వు లిట్లనుచున్నారు. "వయంతు బ్రూమః" కావ్యము దశరూపకాత్మకమె. అందు భాష, వృత్తి, కాకువు, నైపథ్యము మొదలగునవి సముచిత గుంభనము కల్గవె రసవత్తనాపా దింప గలవు. సర్గబంధాత్మక మయిన కావ్యములో స్త్రీలును సంస్కృ తోక్తులు కలవారుగ నుండుట శక్తిరహితుని కావ్యక్రియ యసి యన రాదు. సర్గ బంధౌచిత్యము ననుసరించి యిది స్వమాత్రమున హృద్య మని న్యాయ్యభావనము చేయవచ్చును. అప్పుడనౌచిత్య మేమాత్ర మవభాసింపదు. సందర్భ సముచితము లయిన దశరూపకముల సంధి సంధ్యాది సంఘటనమును సర్గబంధానుగతముగ సంధానించినపుడు దశరూపాత్మమయిన నాట్య ముల్లసిల్లును. అది నాట్య తనువు. హృదయ సంవాదము నందలి తారతమ్యము ననుసరించి శ్రోతృ ప్రతి పత్తృ స్ఫురణ ముండును. ఆ స్ఫురణము స్ఫుటము కావచ్చును. అస్ఫుటము కావచ్చును. ఇట్లది యతి విచిత్రముగ నుండును. సహృద యులు కొందరు స్వభావముననె నిర్మల ముకుర హృదయు లగుదురు. వారెన్నడును సంసారోచితము లయిన క్రోధ మోహాభిలాషాదులకు పరవశము లయిన మనసులు కలవారు కాజాలరు. వారల కట్టి దశ రూపకాకర్ణన సమయమున గూడ నాట్య లక్షణమయిన రస సంచ యము స్ఫుటముగనె యవభాసించును. సాధారణీకృతమయిన రస నాత్మకమయిన చర్వణ వారిసొత్తు. ఆ చర్వణమున రస సంచయమును వారు సాక్షాత్కరించుకొందురు. ఇట్లు కాజాలని వారు ప్రత్యక్షోచిత మయిన యట్టి చర్వణా లాభమునకై నటాది ప్రక్రియ నభిలషింతురు.

వారి వారి క్రోధ శోకాది సంకటమగు హృదయ గ్రంథి భంజనమునకై
ముని గీతాది ప్రక్రియ నిర్మించినాఁడు. "సర్వానుగ్రాహకం శాస్త్రం"
అని కదా! న్యాయము. రసములు నాట్యముననె కాని లోకమున
లేవన్నది నిశ్చితార్థము. కావ్యమును నాట్యమె. కావ్యమున రస
మున్నది. ఆస్వాద మున్నది. కావుననె నటునందు రసము లేదు.
"కుత్రతత్ర్హి?" "విస్మృతిశీలోన బోన్యతే" రస మెచ్చట నున్నది?
మరచి పోవువాని నెట్లు బోధింతుము! రసము దేశ- కాల- ప్రమాతృ-
భేదా నియంత్రితమని చెప్పనే చెప్పితిమి. ఇక రసాశ్రయ విషయమున
నాశంక యేల?

అయిననటునం దాస్వాదనోపాయమేది? యని యడుగుదు.
అవును. నటున కాస్వాదనోపాయ మేమున్నది? ఆతఁడు కేవలము
పాత్రము మాత్రము. పాయసాస్వాదము పాత్రమున కెట్లుండును?
పాత్రము పాయసాస్వాదన కుపాయమగును. నటునకు రసభావ
యోగము లేదు. ఉన్నచో మరణాదులలో తత్త్వావేశ ముండు నన
వలయును. లయాది భంగమును గలుగును. నటునందు రస భావ
యోగ మున్నదని తలచుట భ్రమ. రసభావములు వాసనా వేశ వశ
మున నటునందుండునని యనుసంధి బలమున నాతఁడు లయా ద్యను
రణ మొనర్చునని కొందరందురు. నటుని యభినివేశ మట్లని
పించును. ఆతఁడు పాత్రలీనుఁడయి సామాజికులకు తాదాత్మ్యాభిమాన
ముత్పాదించును. ఇట్లు నటోపయోగము భావించుట సముచితము.
ప్రతిశీర్షము మకుటము చిత్రపుస్తాదికము సర్వము నాట్యములోని యర్థ
భాగాభిష్యందము. సర్గబంధాదికము శబ్దభాగాభిష్యందము. ఈ
యంశము హృదయ సంవాది యర్థమును వితతము చేయుటలో
స్పష్టము కాగలదు. కొందరిట్లు భావింతురు. అభినయాది సామాగ్రీ
మయముగా బహిర్దృశ్యమానమగు నాట్యము నట ధర్మకర్మ రూప
మని యాశయ పడి నాట్యమువలన రసములు కలుగునని యందురు.
నాట్యమె రసమని నిరుక్తమయిన యర్థమె సుశ్లిష్టము. ఇవి నాట్య
రసములు స్మృతములని యనుట సంప్రదాయావిచ్ఛేదము సూచిం
చును. + + + రసము రత్యాద్యనుకరణ రూపమని యనువారు

భావించునది యొకటి కలదు. శోకము సుఖహేతు వెట్లగునని వారు చోదనము చేయుదురు. నాట్యగతముల కొక విశేషము కలదని పరిహారమును పలుకుదురు. వారిచోద్యము హృదయ గ్రాహి కాదు. ప్రతీయమాన శోకము ప్రత్యేతయగు వాని స్వాత్మలో దుఃఖ మూధానించునని నియమమా? శత్రు దుఃఖమున ప్రహర్షమె కలుగును. అన్య దుఃఖమున మధ్యస్థతయె కలుగును. భావపర్యంత మవి వస్తుస్వభావ మాత్రముననె యుండుట శోక తంత్ర మయినందున పై మత మమతము. మా మతమిది· సంవేదనమె యానంద ఘన మాస్వాద్య మగును. సంవేదనము నందు దుఃఖాశంక లేశ మాత్రమేని లేదు. ఆ సంవేదన చిత్రతా కరణమున నెన్నియో సహకరించును. రతి శోకాది వాసనా వ్యాపార మంతయు సంవేదనము చిత్రీకరించును. అభినయాది వ్యాపారము సంవి దుద్బోధనమున రతిశోకా ద్యుల్లాస మున సమర్థము. ఇది రసతత్త్వము. దీని సంశోధనమె యిటుపై జరుగును. చోద్యముఖమున శోధనము సముచితమని ముని సంభావనము. చోద్యమిందు త్రివిధము.

రససంశోధనము

౧. రసములనుండి భావములు నిష్పన్నము లగును.
౨. భావముల వలన రసములు నిష్పన్నము లగును.
3. పరస్పర సంబంధమున రస భావములు నిష్పన్నము లగును.
వీనినె ప్రకారాంతరమున ప్రశ్న త్రయముగా భావింప దగును.
౧. రసముల వలన భావము లుదయించునా?
౨. ఇందు విపర్యయమె యభిమతమా?
3. అన్యోన్య జనకతయె సమ్మతమా?

ఈ మూడు పక్షముల సమీక్షానంతరము తత్త దభిప్రాయ వైచిత్ర్యమున మూడు పక్షములు నెట్లో యంగీకృతము లగును.

౨3౮. "అత్రాహ —కిం రసేభ్యో భావానా మభినిర్వృత్తిః?
ఉతాహో! భావేభ్యో రసానామితి?
ఉచ్యతే; కేషాంచిన్మతం, పరస్పర సంబంధా దేషామభినిష్పత్తి రితి
తన్న. కస్మాత్? దృశ్యతేహి; భావేభ్యో రసానా మభినిర్వృత్తిః
నతు రసేభ్యో భావానా మభినిర్వృత్తి రితి —"

ఇంక పక్షత్రయ మున్నది. ఆద్య ద్వయము కాదని మూడ వది స్థాపించుట యింక గోచరించును. దీని భావ మిది. నర్తకుడు రసచిత్తుడై ప్రయోగ మారంభించును. భావములు ప్రకటించును. అట్లు సామాజికులు గుర్తింతురు. కరుణము వలన శోకము కలుగుట యున్నది. కరుణ రసము శోక భావ ముత్పాదించినట్లె కదా! ఇక నా శోకమున విభావాద్యుపచిత స్వభావుడయిన వానిలో కరుణ ముప్పతిల్లు చున్నది. కాన రసమున భావమా? భావమున రసమా? యను సందే హము కలుగును. కావుననె కాలభేదమున పరస్పరము జన్మ యున్న దని తృతీయ పక్ష ముత్థిత మగును. ఈ పక్షత్రయోదయములో వేరొక నిదానము నూహ్యము కా గలదు. నటునందే యపూర్వ భావమున్నది. రామునందే యది యున్నది. ఆ భావమున నుపచయ మున్న రసము. కాకున్న భావము. ఈ విధానము యుక్తముగ లేదు. రస స్వరూప మీ విధమున నుండుట యంగీకృతము కాదు. ఈ చెప్పి నదియు సంగతము కాదు. అనుకార్యులయిన రామాదులందు భావము గోచరించును. అనుకర్త రసము సంభావించును. ఇట్టిదిది లోకప్రకృతి. ఇది నాట్యాచార్యున కభీష్ట మయిన శిక్షారీతి. ఈ రీతి భావనమున రామనటులందున్న విధానమును సామాజికుడు సంభావిం చును. అని రసభావములు పరస్పరము జన్మకలవి యగుటయు సంగత మగునని శ్రీ శంకుకు డనెను. ఇది యుక్తము కాదు. సామాజికు డనుకార్యానుకర్తృ విభాగ మేమాత్రము భావింపడు. ఆతని ప్రత్య యమె వేరు. అది లోకాతిక్రాంతము. రస విషయమున ననుకరణ వాదము పూర్వమె దూషిత మయినది. కావున నిచటి పక్షత్రయ మును మొదట మేము నిరూపించిన విధముననె పరిగ్రాహ్యము. రస ముల వలన భావములు కలుగునా? భావముల వలననె రసములు కలు గునా? అహో! అన్యోన్య జనకత సమ్మతమా? ఈ మూడు పక్ష ములె యభ్యుపగతములు. విభావాదుల వలన రసనిష్పత్తి యని భరత సూత్రమున నున్నది. కావుననె ద్వితీయ పక్ష ముత్థానము బొందినది. లోకమున విభావానుభావము లనునవి యేవియు లేవు గదా! లోకమున నవి హేతు కార్యావస్థామాత్రముననె యుండును కదా! విభావాదుల వలన రసనిష్పత్తి నేల యంగీకరించిరి? హేతు

కార్యావస్థా మాత్రములుగ నుండునవియె రసనోపయోగులై విభావాది రూపమున పరిగణితము లగునని రస ప్రసాదమున విభావాది భావము లుపపన్నములగుట యంగీకరించిన వేరొక యాపత్తి వాటిల్లును. విభావాది ప్రసాదమున రసమను ప్రాగ్వచనము భావించి రస ప్రసవముగా విభావాది రూపత్వ మంగీకరింప పరస్పరాశ్రయ దోషము కలుగును. ఇతరేత రాశ్రయములు పదార్థ సమర్పకములు సంతర్పకములు కాజాలవు. ఈ ప్రశ్నోత్తరము కూడ ప్రకృతము భావింపదగియున్నది. ఇప్పటికిది పక్షత్రయ భావార్థము.

“తన్న” ఇత్యాది గ్రంథము పక్షత్రయ సమాధానాత్మకము. పై చెప్పిన పక్షార్థ ముచితము కాదు. ఏల? భావముల నుండి రసము లభినిర్వృత్తము లగుట లోక గోచర మగుచున్నదే కాని, రసములనుండి భావము లభినిర్వృత్తములగుట గోచరము కాదు. ప్రతీతి పథమున భాసించు ప్రమదాదులు రసాస్వాద మాపాదించుట యిదివరలో నిరూపితము. కావున రసముల వలన భావములు కలుగు ననరాదు. భావ శబ్దార్థమును పర్యాలోచనము చేసినచో నీ యర్థమె విశదము కాగలదు. ఈ విషయమున నీ శ్లోకము చిర ప్రసిద్ధముగా నున్నది.

భా వ రీ తి

౨౪౦. నానాభినయ సంబద్ధా న్భావయంతి రసానిమాన్
యస్మా త్తస్మా దమీభావాః విజ్ఞేయా నాట్యయోక్తృభిః

సహృదయ హృదయంగతము లయిన యీ రసములను నానాభినయములతో సమ్యక్ సుబద్ధములగు వానిని సంపాదించి పెట్టును కావున భావము భావ మగును. నాట్య యోగులిట్లు తెలియ వలెను.

౨౪౧. నానాద్రవ్యైః బహువిధైః వ్యంజనం భావ్యతే యథా
ఏవం భావా భావయంతి రసా నభినయైః సహ

కేవలము భావ శబ్దమె ప్రవృత్తి నిమిత్త మనుట కాదు. అంతమాత్రమె యయిన నేమియు చెప్పినట్లు కాదు. ఇట్లు ప్రకృతమున యోజనము చేసికొన వలయును. బహు విధములగు నానా ద్రవ్యములచే వ్యంజనము భావిత మగును. “వ్యజ్యతే ఇతి వ్యంజనం” అనుపానాదిక మిచట వ్యంజనము. రసమిచట వ్యంజన మనుట సమ్మ

తము. అట్లె బహువిధాభినయములచే భావములు రసముల భావింప జేయును. కావున రసమెన్నడు భావహీనము కాదు. "న భావ హీనో౽స్తి రసః" రసము భావములనుండి కలుగు ననుపక్షమె సము చితముగ భావనీయము.

ఈ యంశమున చోద్యవాదులు స్వాశయోన్మీలనము చేయ వచ్చును. "న భావో రసవర్జితః" భావ మేదేని కాని రసవర్జితముగ నుండనే యుండదు. లోకమున హేతుకార్య వ్యవహారమె కాని విభా వాది వ్యవహార మేదియు లేదు. విభావ మనుభావమను భావము లందలి వ్యవహార భావము రస ముఖము. కావున "న భావో రస వర్జితః", చోద్యమిట్లు కలుగగా నికనిది యుత్తర మగును. "పరస్పర కృతా సిద్ధిః తయో రభినయో భవేత్." రస భావముల సిద్ధి పరస్పర కృతము. అభినయ మిట్టిదే యగును. భావమునకు భావత్వము రసా ధీన మగును. రసమున రసత్వ నిష్పత్తి భావాధార మగును. సహృ దయ సామాజికునకు అభినయమున సాక్షాత్కారము సంపన్నము కాగా హేతు కార్యాదులుగా లోక ప్రసిద్ధము లన్నియు నా సాక్షా త్కారమున నుపయోగించునవై విభావాను భావాది వ్యపదేశము పొందును. కాన పరస్పర కృతమగు సిద్ధి భద్ర భవనముగా సంభా వితము కాగలదు. పరస్పరాశ్రయమను దూషణ మిా రూపమున నున్నట్లు గోచరించినది కదా!

౨౪౨. న భావహీనో౽స్తి రసో, న భావో రసవర్జితః
పరస్పర కృతాసిద్ధి స్తయో రభినయో భవేత్

ఇతరేతర సిద్ధి విషయమున నీ దృష్టాంతము చూడుడు!

౨౪౩. వ్యంజనౌషధి సంయోగో యథాన్నం స్వాదుతాం నయేత్
ఏవం భావా రసాశ్చైవ భావయంతి పరస్పరం

వ్యంజనౌషధి సంయోగ మన్నము స్వాదువు చేయునట్లు భావములు రసములు పరస్పరము భావనా భూతములై సిద్ధి కల వగును. వ్యంజన మోషధిని స్వసంబంధమున స్వాదువు రసనీయము చేయును. ఓషధి వ్యంజనమును స్వసంబంధమున స్వాదు వాస్వాద్యము చేయును. దాని స్వాదుత దీని యధీనము. దీని స్వాదుత దాని యధీనము. అట్లె భావ రసము లన్యోన్య భావనము కల వగును. భావములు రసముల

భావింప జేయుట యనగా నిష్పాదింప జేయుట యని భావము. రసములు భావములను భావింప జేయుట యనగా వానిని భావములనుగా నొనర్చుట భావాది శబ్దములచే వ్యపదేశింప దగిన వానిగా నొనర్చుట యని భావము. "ఏతదుక్తం భవతి" అన్యోన్యాశ్రయ మంతట దోషము కాదు. ఒకచో నొక క్రియలో నన్యోన్యాశ్రయము దోషము. క్రియా భేదమున నది దోషము కాదు. చూడుడు! వ్యంజనాదుల సంబంధ మన్నమున నాహ్లాది రసవత్త నాపాదించును. ఆశ్రయ మయిన యన్నము వ్యంజన సుఖయోగ్యత సంధానించును. కేవల మన్నము స్వాదువు కాదు. కేవలము పచ్చడి రుచిరము కాదు. అన్నము పచ్చడి కలిసి స్వాదుత కూర్చును. ఇదియే భావ రస రహస్యము. భావములచే రస్యమానతయు, రసములచే హేత్వాదులకు విభావాది వ్యపదేశ్యతయు సిద్ధ మగుచున్నది. పటోద్దేశమున తంతువులు పటకారణ మనదగి యున్నవి. తంతూద్దేశమున పటము కార్య మగును. వీని యందు పరస్పర సిద్ధి యున్నది. అయిన నది దోషము కాదు. అట్లె ప్రకృతము.

౨౪౪. యథా బీజాద్భవేత్ వృక్షః వృక్షా త్పుష్పం ఫలం యథా
తథా మూలం రసాః సర్వే తేభ్యో భావా వ్యవస్థితాః

బీజమున వృక్షము కలుగును. వృక్షమున పుష్పము ఫలము కలుగును. అట్లె రసము సర్వ మూలము. వాని వలన భావములు వ్యవస్థితము లగుచున్నవను సామాన్యార్థము కల యీ శ్లోకార్థము భావించుట కిది హృది థార్యము. ఈ చెప్పిన పక్షవాదములలో "భావముల వలన రసముల నిష్పత్తి" యను వాద భావము సత్యమగునేని మయినచో ముని "నహి రసాదృతే కశ్చిదప్యర్థః ప్రవర్తతే" రసము లేక ఏ యర్థమును లేదు." అని యేల యనెను? భావములనె మొదటగా నుద్దేశింప లేదేమి? అని యాశంక కలుగ వచ్చును. అప్పుడీ శ్లోకార్థము సమాధి నిచ్చును. బీజము వృక్షమూలముగా నుండును. అట్లె రసములు మూలములు. ఇట్లని ప్రీతి పూర్వక మయిన వ్యుత్పత్తి యందర కుండును. కావ్య పురస్సరమయిన నట వ్యాపార మంతయు కవిగత సాధారణీ భూత సంవిన్మూలముగా నుండును. కవి యందలి యీ సంవిత్ పరమార్థతః రసము. సామాజికుడు భావనా వైశద్య

కమున సంవిత్ప్రతీతి వశీకృతు డగును. సంవిద్విశేషమయిన యాత్మని యనంతర కాలమున గలుగు నావాపోద్ధార బుద్ధిలో విభావాదులు గోచరించును. కావ్యమున నాట్యమున సామాజిక హృదయమున నిదియే రీతిసీతి. కాగా కవిగత మగు రసము మూలముగా గణింప దగిన బీజ స్థానీయము. కవి సామాజిక తుల్యుడె. అందుననె శ్రీ మ దానంద వర్ధనుడు "శృంగారీచే త్కవిః కావ్యే జాతం రసమయం జగత్" అనినాడు. కావ్యము వృక్ష స్థానీయము. అభినయాది నట వ్యాపార మంతయు పుష్పాది స్థానీయము. సామాజిక రసాస్వాదము ఫల స్థానీయము. కావున విశ్వము రసమయ మయినది. మూలము రసము విశ్వమంతయు రసమయము. ఇక రసేతర మేది? "నహి రసాదృతే కశ్చిదప్యర్థః ప్రవర్తతే" యనినది యిందులకే. మూలము రసము. రస వివర్త మంతయు రసము. రసము మూలమై యింతటి సృష్టి సర్వస్వ మిచ్చినది. అంతయు రసమయ మయినది. ఇచటి యీ విజ్ఞాన వాదములో సత్కార్య వాదము నేకత్వ దర్శన మంతయు గుర్తించి పెకలింప వచ్చును. కాని ప్రకృత ముపయోగింపని ప్రస్తుత లన సందర్శనము మిథ్యా ప్రయాసము. ఈ ప్రయాస సంశ్రయము మాకు పూర్వశిక్షితము కాదు. అది యట్లుండు గావుత. ఇట కొందరిట్లందురు. భావము బీజము. దాన రసవృక్షము. అది యభినయ కుసుమసుందరము. దాని వలన గలుగు భావ ఫలమును భావుకులు భుజింతురు. అని. ఇది యంతయు ప్రకృత విరుద్ధ వ్యాఖ్య. ఇట్లెయయిన భావమె యుపక్రమ పర్యవసానములం దుండవలెను. అట్లు లేదు. ముని పలుక లేదు. పూర్వము చెప్పినట్లుగా మూడు పక్షము లభిప్రాయ వైచిత్ర్యమున నభ్యుపగతము లయినట్లు భాసించును.

౧. భావముల వలన రసములు గలుగు ననుట విభావాది సంయోగమున రసనిష్పత్తి యని భరతుడనుటచే సామాజిక హృదయం గతము లయిన రసములు విభావాది సంపత్తి సౌభాగ్యమున రసనీయములై రసము లగుచుండుటయను మొదటి పక్షము సంగతము కావచ్చును.

౨. రసముల వలన భావములు గలుగు ననుట. లోకమున

హేతువులుగా కార్యములుగా నుండునవి యలౌకిక కావ్య శరీర గర్భ ప్రవేశమున భావ్యమాన స్వభావములై విభావానుభావాది వ్యపదేశము పొందు చున్నవి. రస మన్నది యున్నందుననె విభావనాదిక ముపపన్నము. కాన రస పూర్వకము భావమనుటయు సంగత మగును.

3. పరస్పర సిద్ధి యనుట. వ్యంజన మన్నము నన్నము వ్యంజనము నాస్వాద్యము చేయునట్లు రసభావ సిద్ధి యున్నది. రసముండుటచే భావములకు భావ్యమానత కలిగినది. విభావాదుల వలననె రసములకు రస్యమానత కలిగినది. రసము భావాధీనము. భావము రసాధీనము. ఇట్లీ రసభావములు పరస్పర సిద్ధికములు. అయిన నితరేతరాశ్రయ మిచట దోషము కాదు. ఇతరేతరాశ్రయ మేక క్రియలో దోష మగును. ఇచటివి విభిన్న క్రియలు. ఇట్లు పరస్పర సిద్ధి సుసంగతము కాగలదు.

ఉత్పత్తి వర్ణ దైవతములు

ఇట్లిప్పటి కుద్దిష్ట విభక్త రసములకు పరీక్షా పరిశుద్ధ మయిన సామాన్య లక్షణము నిరూపిత మయినది. విశేష లక్షణ మిక చెప్పవలయును. రసముల కుత్పత్తి, వర్ణ, దైవత, నిదర్శనము లున్నవి. వాని నిక వ్యాఖ్యానింప వలెను. సామాన్య లక్షణము చెప్పిన పిమ్మట విశేష లక్షణ కథన మావశ్యకము. ఉత్పత్తి వర్ణ దైవతాదులు విశేష లక్షణాంశ పూరకములు. ఇం దుత్పత్తి యనునది యుత్పాదకముల కుత్పాద్యములకు విశేష లక్షణముగా నుండి వేరుబాటు సూచించును. ఉత్పాదకములలో నుత్పాదకత్వ మనునది యుత్పాద కాంతరములకన్న విలక్షణముగా నుండుట. ఉత్పాద్యములందలి యుత్పాద్యతయు నుత్పాదకముల వలన గలిగిన విశేషము సూచించును. * * శ్వేతాది వర్ణములు వర్ణములు. వర్ణ దేవతల నిరూపణ మాగమానువిద్ధత్వము సూచించును. ఉత్పత్త్యాదులు నిశ్చయ దర్శనములో నుపాయములుగా నుండును. విభావాదుల యోగమున నిందు వైలక్షణ్య ముదయించుట నిదర్శిత మయినది.

సూచకరసములు

ఆ రసముల యుత్పత్తిలో హేతువులగు సూచకములు నాలుగు రసము లున్నవి. శృంగారము రౌద్రము వీరము బీభత్సము నని. రసములకు సంబంధించిన యుత్పాద్యోత్పాదక ప్రకార మెంత యున్న నది యీ చతుష్టయముననె సంభవించునని నిశ్చిత మగు చున్నది.

౨౪౫. శృంగారాద్ధి భవేద్ధాస్యో రౌద్రాత్తు కరుణోరసః
వీరాచ్చైవాద్భుతోత్పత్తి ర్బీభత్సాచ్చ భయానకః

౨౪౬. శృంగారానుకృతిర్యాతు సహాస్య ఇతి సంజ్ఞితః
రౌద్రస్యాపితు యత్కర్మ సజ్ఞేయః కరుణోరసః

౨౪౭. వీరస్యాపిచ యత్కర్మ సోఽద్భుతః పరికీర్తితః
బీభత్స దర్శనం యచ్చ భవే త్సతు భయానకః

శృంగారమున హాస్యము కలుగును. రౌద్రమున కరుణ ముద యించును. వీరమున నద్భుత ముత్పన్న మగును. బీభత్సమున భయానకము జనించును. శృంగారానుకరణమునకు హాస్యమని సంజ్ఞ. రౌద్రకర్మ కరుణము. వీరకర్మ యద్భుతము. బీభత్స దర్శనము భయానక మయినది. ఇందు వివృతి నిట్లు గ్రహింప వలెను. శృంగారము రెండు విధముల హేతు వగును. తదాభాస రూపముగ తదనుకార రూపముగ నది హేతు వగును. శృంగారాభాసమున శృంగారము హేతువగుట కలదు కదా! విభావాభాసమున ననుభావా భాసమున వ్యభిచార్యా భాసమున రత్యాభ్యాసము ప్రతీతము కాగా చర్వణాభాస సారముగా శృంగారాభాసము నిష్పన్న మగుచున్నది. శృంగారాభాసము నందుండు రతి కామనాభిలాష మాత్రముగ నుండును కావున నది వ్యభిచారి భావమాత్రమె కాని స్థాయిభావము కాదు. అది స్థాయికల్పముగ భాసించును. తద్వశమున విభావాదు లాభాసరూపము పొందు చున్నవి. రతి యిట్టిపట్టుల స్థాయ్యాభాస మాత్రమె. సీతను కామించు రావణుని హృదయము "సీత నన్నుపే క్షించు చున్నది" అను భావమును స్పృశింపదు. "నేనామెకు శత్రు వును. నన్నామె యుపేక్షించినది" అనెడు భావము నాతని హృద

యను స్పృశించిన రావణాభిమానమె విలీన మగును. "సీత నాయం దనురక్తా" అను నిశ్చయ భావమాతని కుండుటయు ప్రకృతమున నుపయోగము కారాదు. కామజ మోహా సారములో నిది యపేక్షి తము కాదు. ఇది యంతయు రంగము చూచి రజతమని భావించుట వంటిది. "శుక్తౌ రూప్యాభాసవత్" రావణుఁ డొకప్పు డిట్లు భావింప వచ్చును. "సీత యను నామ మాకర్షకము. మోహ మంత్రము. విన్నంతనె మనసు సీత లేక క్షణమేని సహింపదు. కామాతురుఁడ నయిన నాకు సీతా ప్రాప్తి సుఖ మెప్పుడు కలుగునో తెలియదు కదా!" ఈ రావణ వాక్యమున నింతలో రత్యాభాసమె నిశ్చయింప వలెను. హాసము స్ఫురించు నన నక్కఱ లేదు. సీత విభావ మనుట రావణుని వయసునకు ప్రకృతికిని విరుద్ధము. చింతా దైన్య మోహాది వ్యభిచారి గణము అశ్రుజాత పరిదేవితా ద్యనుభావ జాతము ననుచి తమై యాభాస రూపము పొందు చున్నది. ఇట్లాభాస రూపమై హాస్యమునకు విభావము కావచ్చును. ఇట్లాభాస ప్రకారము శృంగా రమున నుండుట సూచిత మయినది. ఇట్లె కరుణాది రసముల యాభా సము లందన్నిట హాస్య ముండుట గుర్తింప వలెను. హాస్య విభావ ముగా నుండునది యనౌచిత్య ప్రవృత్తి కృతముగా నుండును. అనౌ చిత్య మేకమాత్ర రస నియతము కాదు. అన్ని రసముల విభావాను భావాదులలో ననౌచిత్య ముండును. వ్యభిచారి భావములందు ననౌ చిత్య వార్త నిట్లే సంభావింప వలెను. కావుననె సంవిత్సతత్త్వ నిష్ణు ణులగు చిరంతనులు రసభావ తదాభాస వ్యవహార మంతట ప్రదర్శిం చిరి. మోక్ష హేతువగునది యయినను ఆభాస రూపమయినచో శాంతాభాస గణనము చేయవలెను. బంధువు కానివాని మరణమున శోకమును నిరూపించిన కరుణము హాస్య రూపమగును. ఇదే విధ మున రసము లందంతట నూహ చేసి యాభాస స్వభావము గుర్తింప వలెనని ముని భావము.

ఒకరసము యొక్క ఫలానంతరము ద్వితీయ రస మవశ్యంభావి యగుచున్నది. రౌద్రము చూడుడు. రౌద్రమునకు వధ బంధాదికము ఫలము. వధ బంధాదికము విభావముగా కరుణ మవశ్యము సంభ

వించును. నియమముగా భయానకము కలుగును. శృంగారానంత రము నియమముగా కరుణము వ్యాపించుట తాపస వత్సరాజాది నాటకములందు విశదముగ నున్నది. ఇట్టి పట్టులందలి శోకము బాంధవ్య కృతమని భావించుట సముచితము కాదు. బాంధవ్యము వలన శోకము కలుగునన్న నియమము లేదు. శృంగార ప్రాణము లయిన పదముల ప్రయోగించి కవులు కరుణ ప్రలాపములలో నంతట శృంగారమె జీవితముగా నుండుట స్పష్టము చేసినారు. కుమార సంభవములోని రతిప్రలాపములలో శృంగారమె కరుణ జీవితమని స్పష్టము. ఏవం. వీరమున భయానక ముత్పన్న మగును. రసము రసాంతరమును ఫలముగ జేసి ప్రవర్తించుట కలదు. ఈ వీరమె యుదాహరణము. మహాపురుషుల యుత్సాహము జగద్విస్మయ ఫలము ననుసంధించుకొనును. రౌద్ర మట్లుకాదు. అది పర వినాశనమునె ఫలముగ చేసికొని ప్రవర్తించును. కాని కరుణమును ఫలము చేసికొను నవరాదు. విదూషక హాసము సర్వ సామాన్యముగ నాయికా హాస మును ఫలముగ భావించునది యగును. రసము రసాంతరము నాక్షే పించు (వ్యక్తముచేయు) ననుటలో శృంగార ముదాహరణము. శృంగారానుకృతి హాస్యమని ప్రకీర్తితము. హాస్య మేవం విభావక మన్నమాట. పరస్పర ఫలముగా రసాంతరాక్షేప ముండుననుటలో రౌద్ర ముదాహరణము. రౌద్రమున వధ బంధాదికము ఫలాత్మక మయిన కర్మ. ఆ కర్మ వలన కరుణ మున్నది. ఈ రౌద్ర కరుణ ముల మధ్యలో నత్యంతము వ్యవహితమయిన పరంపర పరాకృతము. వీరఫల మద్భుతమని యనుటచే సమనంతర ఫలముగ రసాంతరాక్షేప ముండుటలో నుదాహరణము చెప్పినట్లయినది. వీరమునకు సమ్యక్ నికట ఫల మద్భుతము. శృంగారమును వీరమున కనంతర ఫలమగును. సహాభావమున రసాంతరాక్షేపముండుటలో బీభత్స ముదాహర ణము. బీభత్సమునకు సంబంధించిన విభావాది దర్శనమున భయానక మావిర్భవించును. బీభత్స దర్శనము భయానక విభావ మగును. ఈ యుత్పత్తి హేతువులగునవి యన్నియు యథానుకూలముగ పురుషార్థ చతుష్కమున వ్యాపించునవి కాగలవు. త దనుకూల మయిన సౌందర్యాతిశయ ముత్పాదింప గలవు. ఉపరంజకములు కాగలవు.

ఇట్లనుగాములుగా నుండునట్లు రూపకములందు నిబంధించుట సముచితము. రసము లివియె యని పూర్వమంటిమి. రసముల కిట్లు వర్ణ దైవతములు భావింపవలెను.

రసము	వర్ణము	దైవతము
శృంగారము	శ్యామ	విష్ణు
హాస్యము	సిత	ప్రమథ
కరుణము	కపోత	యమ
రౌద్రము	రక్త	రుద్ర
వీరము	గౌర	మహేంద్ర
భయానకము	కృష్ణ	కాలదేవ
బీభత్సము	నీల	మహాకాల
అద్భుతము	పీత	బ్రహ్మ

ఇట్లు రసముల కుత్పత్తి వర్ణ దైవతములు నిరూపితములు. చిత్త భావాస్పదము లయిన రసములకు వర్ణ దైవతములు నిరూపించుట సాభిప్రాయము. వర్ణాభిధానము పూజాదులలో ధ్యానములో నుపయోగించును. వేషధారణ మొనరించు నటులకు ముఖరాగ యోజనమున నుపయోగించు ననియు నందురు. శాంతమద్భుతము స్వచ్ఛము పీతముగా నుండునని శాంతవాదుల పాఠము. తత్తద్రససిద్ధిలో నాయా దేవతల పూజించుట సముచిత సంప్రదాయమని సూచించుట దేవతా నిరూపణ భావము. విష్ణువు కామ దేవుడు. ప్రమథులు భగవన్మహాదేవుని గణముల వారు. క్రీడా పరాయణులు. రుద్రుడు త్రైలోక్య సంహారకర్త. మహా కాలనాథుడు బీభత్స దైవతము. ఆతడు తద్విభావమగు కంకాలము ధరించును. శ్మశానము సేవించును. మహేంద్రుడు త్రైలోక్య రాజు. దేవేంద్రుడు. బ్రహ్మ యచింత్యాద్భుత స్రష్ట. ఈ వర్ణ దైవతాత్మక విధాన మంతయు నాగమ సిద్ధముగా నున్నది.

లక్షణ నిదర్శనములు

విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయుక్తము లయిన రసముల కిక లక్షణ నిదర్శనముల వ్యాఖ్యానింతుము. రసములకు స్థాయిభావముల

గూడ నాభాషింతుము ఇంతవఱకు సర్వరస సాధారణముగ సామాన్య లక్షణ స్వరూపముల నుల్లేఖించితిమి. రసతత్త్వ వివేచనమున కంత మాత్రము చాలదు విశేష లక్షణము నిరూపింప వలెను. విశేషలక్షణము సజాతీయముల నుండి భేదము సూచించును. విజాతీయ వ్యవచ్ఛేదము లేక సజాతీయత కుదురదు. సామాన్య లక్షణము నిరూపించిన యనంతరము విశేష లక్షణము చెప్పవలయును. విశేష రూపములయిన లక్షణములు నిదర్శనములు ప్రత్యేకముగా నిరూపించుట యావశ్యకము. సామాన్య లక్షణమునకు విశేషలక్షణములు నిదర్శనములుగా నుండును. వానియందు సామాన్య లక్షణము నిర్దిష్ట మగును. యోజిత మగును. స్థాయిభావములను వివేచనముతో నిరూపింతు మనుట లోకోత్తర రీతిచే వానియం దాదరము సూచిత మగును.

లోకమున చిత్తవృత్త్యాత్మకము లయిన భావము లున్నవి. అవి యొకప్పుడు స్థాయిభావము లగును. అవి బహు ప్రకారములగు వ్యవసాయముల నిరూపించును. నానా నిబంధనముల నిర్దేశించును. కర్తవ్య ప్రబంధము ప్రబోధించును. అట్టివవి విశ్రాంత్యేకాయతనములై రూప ప్రతిష్ఠములై యుండుట నుపదేశ విధమున నన్వేషింతు మని భావము. యథాయోగము విభావముల నాహరించు కవి నటులు వానికి రసత్వమాపాదింతురు. రస రసనమునకు కవుల నవ దృష్టి యొకటి సవ్యాపారమగును. పరినిష్ఠితార్థముల విషయీకరించు కొని యున్మేషము పొందు విపశ్చి ద్దృష్టి మరియొక టున్నది. ఈ దృష్టి ద్వయమున విశ్వ మనిశము నిర్వర్ణన మొనరింప వలయును. నటనోపజీవులగు నటులకు నవదృక్కు రాదు. వారి దది రసముల రసింపదు. రసోపయోగి విభావాద్యౌచిత్య మిప్పు డుపదేశించి స్థాయిభావముల రసీకరింతుమని లక్షణ ఫలము ప్రదర్శిత మయిన ట్లగును.

నవరసములు

౧. శృంగారము.

౨౪౮. సుఖప్రాయేష్ట సంపన్న ఋతుమాల్యాది సేవకః
పురుష ప్రమదా యుక్తః శృంగార ఇతి సంజ్ఞితః

౨౪౯. ఋతుమాల్యాలంకారైః ప్రియజన గాంధర్వ కావ్య సేవాభిః
ఉపవనగమన విహారైః శృంగారరసః సముద్భవతి

౨౫౦. నయన వదన ప్రసాదైః స్మిత మధుర వచో ధృతి ప్రమోదైశ్చ
మధురైశ్చాంగవిహారైః తస్యాభినయః ప్రయోక్తవ్యః

ఫలీభూతమయిన కామ మశేష హృదయ సంవాది. కామ ప్రధానము శృంగారము. లోకములో శుచిగా మేధ్యముగా నుజ్జ్వలముగా దర్శనీయముగా నుండునది శృంగారముగా నున్నదని శృంగార పదమున నుపమిత మగుట కలదు. సముజ్జ్వల వేషమువాని జూచి యీతడు "శృంగారి" "శృంగారవాన్" అందురు. వేష ముజ్జ్వలముగ లేనప్పుడు శృంగారపద ప్రయోగమున్న నది యుపచరితము: ముఖ్యముగా రత్యాస్వాద మున్నప్పుడె శృంగార శబ్దము ప్రవర్తించును. గోత్ర మనునది పితృ సంతానమును, కులమన్నది మాతృసంతానము చెప్పును. లోకమున గోత్ర కులాచార ప్రయోషములై నామకరణమను నియమమున నారీ నరుల కాప్తోపదేశ సిద్ధము లయిన నామములు శృంగార భావమునె సూచించు చున్నవి. పురుష సంతానమునకు పితృసంతానానుసారముగా "విష్ణుశర్మ" మొదలగు నామములను, స్త్రీలకు మాతృవంశాను సారమున "కనకప్రభ" "చంద్రప్రభ" మొదలగు నామములను సంకేతముగా నేర్పఱచెదరు. అట్లె రసములకు భావములకు నాట్యాశ్రితము లయిన పదార్థములకును సంప్రదాయాచారోత్పన్నము లాప్తోపదేశ సిద్ధములగు నామముల యేర్పాటున్నది. "శృంగారరసము" అనునది హృద్యోజ్జ్వల వేషాత్మకము. ఆచారసిద్ధమయిన నామము. ఆ శృంగారము స్త్రీ పురుష హేతుక ముత్తమ యువ ప్రకృతిక మగును.

ఉ జ్జ్వ ల త

ఉజ్జ్వల వేషాత్మకమందే శృంగార పద ప్రయోగ మున్నది. ఇం దతిప్రసంగము లేదు. కేవల మాప్తోపదేశమె యిందు నియామకము కాదు. రతి సమాస్వాద్యమగుచో శృంగార మనుట సముచితము. రత్యాస్వాద మొనరించువారు రతి బహుమాన పరుని చూచి "వీడు శృంగారి" యందురు. కేవలము తద్వ్యసనమున నుండు

వాఁడు రసనాస్వాద దశాకాలమున శృంగారి యనిపించు కొనినను వానియందా శృంగారిత చిర ముండదు. శాస్త్రానిషిద్ధము, సంప్రదాయానుసారి, యజుగుప్సితము, సంస్ఫుటము, మనోహరము, సమాస్వాదోపయోగి యగునదియె శృంగార శబ్ద వాచ్య మగును. సముజ్జ్వల లోకమున శృంగార పద ముపమానముగ ప్రయుక్త మగుటలో నిది నిదానము. "ఉపమీయతే తదుపయోగితయా తథా మీయతే లక్ష్యతే ఇతి యావత్" ప్రకృతమున కుపయోగించు విధమున నది లక్షిత మగును. శృంగార పద వాచ్యమగు ముఖ్యార్థము లేనప్పుడు శృంగార పద ప్రయోగ ముపచరితమని యనవే యంటిమి.

రసాదులకు సంబంధించిన నామము లన్నియు నా శాస్త్ర మర్యాదల గుర్తించిన పెద్దల వ్యవహారమున నిరూఢము లయినవి. ప్రాక్తనులయిన బ్రహ్మాద్యాప్తులు వీని నిర్మించిరి. ఆ నామము లాచార వ్యవహారమున లోకమున సిద్ధము లయినవి. హృద్య సముజ్జ్వల వేషాత్మకత యిందు హేతువు. లోక వ్యవహారములందున్న శబ్దము లా యా శాస్త్ర సమయ సంకేతముల ననుసరించునవి యయి నను వృద్ధ వ్యవహార పరంపరగా లోకమున ప్రసిద్ధములై యుపచార వశమున నితరములందును ప్రయుక్తము లగుట ప్రసిద్ధముగనె యున్నది. చూడుడు! "వీడు సాంఖ్య పురుషుడు. ఇంటిలో నేపనియు చేయడు. నా కాతడు పూర్వరంగ మొనరించినాడు. నాకు మేలయినది." ఈ వ్యవహారమున సాంఖ్యపురుష పూర్వరంగ పదము లిట్లు సిద్ధము లయినవి.

ఉ త్త మ యు వ ప్ర కృ తి

శృంగారము స్త్రీ పురుష హేతుక ముత్తమ యువ ప్రకృతికె మనుటలోని భావమిట్లు పరిగ్రాహ్యము. పరస్పరా భిలాష కల స్త్రీ పురుషుల సంభోగాత్మక మయిన లౌకిక రతిని ముందు భావింపవలెను. అందీమె యితని వనిత యని భాసించును. ఆ వనిత యభిలాషమాత్ర సార కామావస్థానవర్తిని. ఇది లౌకిక రతి విశేషము. కావ్యమందలి స్థాయిరూపము దీనికన్న విలక్షణము. ఈ స్థాయి ప్రారంభాది ఫల పర్యంతము వ్యాపించును. పరిపూర్ణ స్వైక

ఫలముగా భాసించును. ఇది కావ్యరతి. కవి లౌకిక రతి వాసనా
నువిద్ధు డయినను నాట్యానుకూలముగా విభావాదుల నాహరించును.
రత్యాస్వాదమునకు తగిన విధమున ననుభావముల సంధానించును.
ఆస్వాదయిత యగు సహృదయుడును పూర్వ శిక్షలో కొంతగా దీని
యుపయోగము కలవాడగును. ఇకేవిది నిరుక్తము. రతి క్రీడా సార్థ
మంతయు పరమార్థముగా కామినీ కాముకులదె. వారియందే సుఖము
ధారా విశ్రాంత మగును. కవికృతమయిన ఋతు మాల్యాది విషయ
సౌందర్యము సంకల్ప సంవేదనాత్మకమై యద్వితీయాన్యోన్య నిమజ్జన
సారముగా మీలన స్వరూపమగు పరమభోగ మిచ్చును. అంతట
సంవిన్మాత్రమె ప్రధానము. తదన్యమగు జడమంతయు భోగ్యము.
ఆధార భేదమున రతి భేద ముండును గావున రసమొకటియె యెట్లగు
నని శంకించుట కేవలము రసతత్వానభిజ్ఞత. రతి యనునది యంతట
నేకరూపము. రతిలో నెచ్చటను సంవిదైక వియోగము రానే రాదు.
కావుననె శృంగార ముత్తమ యువ ప్రకృతి యనుట. యువకు డుత్త
ముడు. యువతి యుత్తమ. ఇట్టి యువ ప్రకృతులె శృంగారాలంబ
నము. ఉత్తమ యువ శబ్దమున వారి సంవేదనము వివక్షితము. ఉత్త
భౌతిక ధర్మము వివక్షితము కాదు. సంవేదనమె యుత్తమ యువత్వ
మనునది యిందలి విశేషము. యువత్వ మవస్థా సూచకముగా వ్యవ
హారములో నున్నది. ఆ యువల సమాస్వాద యోగ్యమగు సంవిత్తు
శృంగార రసీభావము పొందును. అనుత్తమత్వమున సంవి ద్దార్ఢ్యము
సిద్ధింపదు. అయువత్వమున రతి సంపత్తు కలుగదు. పరస్పరము జీవిత
సర్వస్వాభిమాన రూపముగా నా సంవిత్తు వారి చిత్తవృత్తి వ్యాపించి
స్మృతి సంక్రామ మిచ్చును. వారి వేషాదికము విభావానుభావా
త్మక మగును. రతి స్థాయిని వ్యాపించి వ్యభిచారు లుజ్జ్వలము
లగును.

శృంగార విభాగము

ఉజ్జ్వలోత్కృష్ట మయిన శృంగారాత్మను విభాగమున వ్యాఖ్యా
నించుట సముచితము. ఈ శృంగారమునకు సంభోగము విప్రలంభ మని
రెండధిష్ఠానము లున్నవి. వీనియందు నవస్థ శృంగార రూపమున భాసిం

-చును. శృంగారమునకివి రెండు భేదము లన్నమాట. ఈ దశాద్వయ మందును తదాస్థా బంధాత్మక మయిన రతి యనుగతముగనె యుండును. ఆ రతియొక్క యాస్వాద్యమాన రూపమె శృంగారము. స్నేహరతి యభోగమున విరహమునందు హ్రాసము పొందునని, యిష్ట వస్తువునందలి యుపచిత రసమ్మై ప్రేమ రాశులగునని మేఘకవి పలికినాడు. కావుననె సంభోగమున విప్రలంభ సంభావనా భీరుత్వ ముండును. విప్రలంభమున గూడ సంభోగ మనోరాజ్యానువేధ ముండును. ఈ చెప్పినది శృంగార శరీరము. అభిలాషేర్ష్యా ప్రవా సాది దశలు వీనియందె యంతర్భవించును. ఆస్థా బంధాత్మక రతి యున్నప్పుడు అప్పటి భోగమున సంభోగ శృంగారమను వ్యపదేశము కలుగును. కావుననె సాతిశయ చమత్కారము కలుగును. ఉజ్జ్వల వేషము లేకున్న నుత్తమ రతి కలుగ ననుట యపభాషితము. అను జ్జ్వల వేషమున శృంగార మెట్లు ? అంతట నొకటి యనుట వచనాతి భారము.

సంభోగ శృంగారము

సంభోగ విప్రలంభములలో సంభోగము ఋతువు మాల్యము, అనులేపనము, అలంకారము, ఇష్టజనము, విషయము, వరభవనము, ఉపభోగము, వన గమనము, అనుభవనము, శ్రవణము, దర్శనము, క్రీడ, లీల మొదలగు విభావములచే నుత్పన్న మగును. శృంగారము నందు స్త్రీ పురుషు లిద్దరు పరస్పరము విభావము లగుదురు. ఋతువు మొదలగునవి వారి యుత్తమత్వమున నుపయోగించును. ఉత్తముల కనవసరమున రతి యుదయింపదు. ఋతువనుట వసంతాది ఋతు వులు పరిగ్రాహ్యములు. కామోద్దీపకమగు సమాలంబన మనులేపనము. విదూషకుడు మొదలగు వారిష్టజనముగ నిందుపయోగింతురు. జలావ గాహనాదికమగు లీల యిందు క్రీడ. కేవల మీా చెప్పినవె కాక స్త్రీ పురుషులకు హృద్యము లగునవి శృంగార విభావములె యగును. హృద్యతమ మయిన యీా విషయ సంభార మంతయు పూర్ణముగ నున్నప్పు డుత్తమునకు రతి కలుగును. కావుననె రత్నావల్యాదు లందు హర్మ్య వర్ణనము ఉద్యాన గమనము కామదేవ పూజ వసం

తము సర్వము సంగృహీత మయినది. సముచిత మయిన యీ సర్వస్వ మంతయు విభావము. ఆలంబన విభావ ముద్దీపన విభావ మనుట కాల్పనికము కావునసె ముని యే విభాగమును చెప్పలేదు. సర్వము విభావ మనుట యుక్తముగ నున్నది. ఒకే రూపకమున సద్యానవస్తు మాల్యాదు లన్నియు నుండుట నొకే రస మవభాసించును. ఐశ్వర్య పూర్ణుడగు వాని కాత్మీయ సమృద్ధి సంభార సంస్కార వశమున విభావ వర్గము పూర్ణముగనె యుండును, ముక్తకాదులలో వేరుగా నున్నను రస సంవిత్ ఆవిర్భవించును. ఒక్కొకచో ననుత్తమల కపరిపూర్ణోద్దీపనమున గూడ ముఖ్య సౌభాగ్యము సుసంగతము కావున చమత్కార ముదయించును. సౌభాగ్యము లేకున్న చమత్కారము లేదు. కవి వీనిని నిబంధించును. నటు డభినయమున సాక్షాత్కార కల్పముగ జేయును. అప్పుడు సామాజికునకు వీతవిఘ్న భోగాత్మకముగా రస ముదయించును. అవ్యవధానమున రసోదయమె యను భవ కల్పము. గమన క్రియవలె పర్యంతమున రసనాక్రియ నిష్పన్న మగుననుట కాదు. ప్రథమావసరముననె రసనా క్రియ కలుగును. ఇది విభావ సాక్షాత్కారాత్మకము. ప్రథమ కక్ష్యలోనే రసనా గోచర మనదగిన విభావ సాక్షాత్కారము నయన చాతుర్యా ద్యను రాగ ప్రక్రియలచే రసనాభిముఖముగ భాసించును. కాన నాయభి నయము లనుభావములై యాభిముఖ్య నయనమ నుభావనమై రసాస్వాదమున సమర్థాచరణ ముద్దీపనమై సహృదయుల కవభాసించును.

శృంగారాభినయము

నయనచాతురీ – భ్రూక్షేప – కటాక్ష సంచార లలిత మధురాంగహార వాక్యాద్యనుభావములచే తదభినయమును ప్రయోగింప వలెనని భరతులు సూచింతురు. ఈ నయన చాతుర్యాదికముచే కాంతా దృష్టిని గుర్తింప వలెను. భ్రూక్షేపమున నొక తారాకర్మ లక్షిత మగును. ఇచటి యోజన మిట్లుండును. నయనముల చాతుర్యము, భ్రూక్షేపము కల కటాక్షము, సంచరణమున లలిత మంథర మధుర మనోహరముగ నుండవలయును. అంగముల కర్షణాకర్షణములు హారణములును స్వకార్య క్రియా కాలమున లలిత సుకుమారములుగ

మధురములుగ భాసింపవలెను. శ్రవణ సుఖకరము లయిన వాక్యములు నుండవలెను. ఇట్లిందాంగిక వాచికాభినయము లక్షిత మగుచున్నది. ఇంతియె కాక ముఖరాగ పులకాది సాత్త్వికమును పరిగ్రాహ్యము. ఈ నయన చాతుర్యాదిక మనుభావకముగ నుండుటచే తాటస్థ్యము లేదని గుర్తింప వచ్చును. ఈ యభినయము లాభిముఖ్యమిప్పించునవి యగుట స్వాత్మైక విశ్రాంతి లేదనియు గ్రహింప వచ్చును.

వ్యభిచారి వ్యవస్థ

ఆలస్య ముగ్రతాజుగుప్సా వర్జముగా నితరము లన్నియు నిందు వ్యభిచారి భావము లగును. విభావ సమయముననే రసనీయమై యనుభావావసరమున నవస్థావేశాస్పదమై యుండు రసమునకు వ్యభిచారి భావములు స్వ స్వరూపమును రసనీయముగ చిత్రించుకొనుచు సాతిశయ పరిపోషణము సంపాదింప గలవు. నిర్వేదాదులు సంభోగ శృంగారమున వ్యభిచారులు కాజాలవు. విప్రలంభ కృత శృంగారమును నిర్వేద –గ్లాని –శంకా – అసూయా –శ్రమ –చింతా– ఔత్సుక్య– నిద్రా –సుప్త– స్వప్న –విబోధ– వ్యాధి – ఉన్మాద – అపస్మార– జాడ్య –మరణా ద్యనుభావములచేనభినయింప వలెను. విప్రలంభమునందు దుఃఖమయము లయిన వ్యభిచారు లున్నవి. కాన సంభోగ శృంగారమున నాలస్యాదివ్యతిరిక్తములగు సుఖమయము లయిన ధృత్యాదులు వ్యభిచారులుగా నుండుట సముచితమని సూచిత మగుచున్నది. ఇందు పరస్పరాంశోపజీవనము జీవితము. కావుననె ముని విప్రలంభము ననుద్భిన్నముగనె నిర్దేశించి నాడు. అందువలననె భగవదనుగ్రహ పవిత్ర వాక్కులకల కాళిదాసు సంభోగవిప్రలంభాత్మక వ్యామిశ్ర రసనా సంపత్తికై రమ్య రచనము సారించినాడు. స్వప్నాంతర్భూతముగ స్వప్నము నిరూపించి స్వకర్మ పూర్వావస్థా వర్ణమున మొనరించినాడు. – – సంభోగదశలో విభావము సన్నిధిలో నుండగా నిద్రాదులుండవు గావున విబోధము వ్యభిచారిభావముగ నుండును. సంభోగమున నొకప్పుడు రతిశ్రమకృత నిద్రాదు లుండ వచ్చును. కాని వాని నిరూపణము రతిలో చిత్రతను సాపాదింపదు.

విప్రలంభమునందు నిద్రాదులు చిత్రతాపాదకము లగును. రతిభావనచే నిద్రయు నిద్రాభావనచే రతి భావనయు పరస్పరము జాతపోషణములై వైచిత్రి నాపాదింప గలవు. ఉన్మాదాపస్మార వ్యాధుల యంత్యత కుత్సితదశను కావ్యమునగాని ప్రయోగమున గాని నిరూపింపదగదు. వానిని నిరూపించినచో నా దశలో స్వాజీవిత నింద యుదయించును. దేహోప భోగ సారమయిన రత్యాత్మకాస్థాబంధమును విచ్ఛిన్న మగును. ఒకప్పుడు మరణమును చెప్ప వలసి వచ్చినచో నచిరకాలమున సమాగమము వర్ణింప వలెను. అప్పుడు శోకమున కవస్థితి కలుగదు. "అజరాజు నదీసంగమ తీర్థమున దేహత్యాగమున నప్పుడె యమరత్వము పొంది, మరల నందన వనమున పూర్వావస్థాధిక చతుర యయిన కాంతతో కూడు నెను.—" అని రఘువంశమున నిరూపించు సుకవి కాళిదాసు వాక్యభేదమున గూడ మరణమును జెప్పలేదు. విభావానుభావ సంధానము చూపినాడు. పూర్వార్థమునె సుతరాం ద్యోతింప చేసినాడు. ఈ చెప్పిన వ్యభిచారి భావములును స్వానుభావములచే ననుభావితములై విప్రలంభము ననుభవింప జేయును. కావుననె విప్రలంభమున నిర్వేదాదు లననుభావములని యనుట. కేవలము విప్రలంభానుభావము చెప్పుటయు విప్రలంభమున విడంబనము. ఇచట నన్నిటికి విరహము ఫలము. విరహమునశృంగారమునకు సుష్ఠుపోషణ ముండును. విరహము వినా శృంగారము ప్రయోగమున గాని కావ్యమునగాని హృద్యము కానేరదు. సంభోగ శృంగారమున గూడ ఏకఘన శర్కరాస్వాద స్థానీయతను పరిహరించుటకై కలహ విప్రలంభము హేతువుగా కవులు వైషమ్యమునో గోత్రస్ఖలిత స్పర్థనో యితరమునో నిబంధింతురు. కామము వామమని వాత్స్యాయనాదు లనిరి. ఈ వ్యభిచారి భావములు విద్యుదున్మేష నిమేష విధమున ప్రకటములై తిరోధానము పొంది వైచిత్ర్య మాపాదింప గలవు. వ్యభిచారులు స్థిరములు కావు. స్థాయి భావమును స్థిరము కాదు. అయినను సంస్కార రూపముగా నుండునని, ధారావాహి సజాతీయ రూపముగా నుండునని స్థాయిభావము స్థిరమని యంటిమి. వ్యభిచారిభావములు క్షణకాలమేని యుండవు. స్వకీయ సంస్కారమును స్థాయి సంస్కారముననె ప్రోషింప జేయును. అస్థి

పెద్దలు సంభావించిరి. కావున వ్యభిచారులందు వేరువేరుగా కొందరు దాహరణము చూపుట తంత్ర న్యాయానుపాతి కాదు. వ్యభిచారి క్షణమేని యుండనందున వెంటవెంటనే విచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్య విత్యర్థాంతర ముదయించును. "చలం హి గుణవృత్తం" అని పెద్దలనిరి. ప్రయోగ వైచిత్ర్యమనుసరించి యన్య వైచిత్ర్య సంధాన ముండవచ్చును. వ్యభిచారి యొకటి నిరూపింప మధ్యలో నంతమున నెన్నియేనికలుగును. ఈ విషయ మిక మానెదము గాక.

స్వ రూ ప ప రి శో ధ న ము

వాక్యైక వాక్యమున నవస్థాద్వయ సూత్యతముగా నిరూపిత మయిన శృంగార స్వరూపము నిక పరిశోధింప వలసి యున్నది. ఒక డిట్లనును. "ఈ శృంగారము రతి ప్రభవమేని కరుణాశ్రయ భావము లేల కలుగు చున్నవి?" అని. ఇందిది యందుము. అననే యంటిమి, "శృంగారము సంభోగ విప్రలంభ కృతము" అని. వైశిక శాస్త్ర కారులు శృంగారము దశావస్థ మనిరి. వేశము = వేశ్యావర్గము. తత్సంభోగాత్మకము తత్ప్రయోజన మయిన శాస్త్రము కామసూత్రము. కామసూత్రము రచించిన మాన్యు లభిలషితాది మరణాంతావస్థాదశకమున శృంగారము నిరూపించినారు. కాన చింతాదులు కూడ రతివ్యభిచారు లగునని వారంగీకరించినట్లు విశదము. రతి రూపము పరస్పరాస్థా బంధాత్మకముగా నుండగా తదంగము లయిన దశావస్థలు విప్రలంభాంగము లగును. రూపక కర్త లట్లే నిరూపించిరి. వ్యభిచారుల కన్న భేదము కానరానందున కరుణము విప్రలంభమున కన్న నెట్లు భిన్నమని శంకింతురు.

కరుణముశాప – క్లేశ – వినిపతితేష్టజన – విభవనాశ – వధ – బంధముల గలుగు నిరపేక్ష స్వభావము. విప్రలంభ కృతమగు శృంగారము ఔత్సుక్యచింతా సముత్థమయిన సాపేక్ష భావము. కాన కరుణము వేరు. విప్రలంభము వేరు. శృంగార మిట్లు సర్వ భావ సంయుక్త మగుచున్నది.

అధమ ప్రకృతి యగు వానికి స్థాయి సంయుక్తముగా నుండ నందున విప్రలంభ ముండదు. స్థాయ్యభావమున విభావ సామగ్రీ

వైకల్యము హేతువు. అట్టి వానియందు కరుణమె లబ్ధ ప్రతిష్ఠ మగును. ఉత్తమ ప్రకృతి యగు వానికి గూడ కరుణమున రతి విపరీతమగు శోకమె స్థాయి. కరుణము నిరపేక్ష భావము. రతిలో వలె బంధుజనాది విషయమున నిం దాలంబనాపేక్ష యుండదు. శాపక్లేశమున వినిపతితుడయిన యిష్టజనుని విభవ నాశము కాని వధబంధములు కాని కరుణ సముత్థాన కారణములు. ఉత్తమ ప్రకృతి యగు వానికి ప్రతీకార మొనర్ప శక్యము కాని శాప విధానమున శోకము కలుగును. కాకున్న నుత్సాహ క్రోధాదులె విభావములు కావలసి వచ్చును. కవికులచక్రవర్తి పురూరవునందు శోకశంక లేకుండుటకై యూర్వశీ శాపప్రాప్తి సూపలక్షితము కాకుండునట్లు నిబంధించినాడు. ఇది విభావ స్థాయి విభేదముగా గుర్తింప వలెను. రతి సంబంధము లేని నిర్వేదాదులు నిరపేక్ష శోకముననె కలుగును. కావుననె కరుణము నిరపేక్ష భావమనుట. ఇది యంతయు ప్రసంగమున కరుణ స్వరూపాభిధానము. దీని నిట్లు ప్రకృతమున నాయోజనము చేయ వచ్చును. విప్రలంభ మౌత్సుక్య చింతా సముత్థము. చింతా శబ్దమిచట నిఖిల నిర్వేదా ద్యుపలక్షకము. ఔత్సుక్య ప్రధానము లయిన చింతాదుల వలన విప్రలంభమునకు విజృంభ మున్నది. కాన సాపేక్ష రతిభావ మున్నచోట ఔత్సుక్య ప్రధానము లయిన చింతాది భావము లుదయించు చుండును. విప్రలంభమున విభావము కాని స్థాయి కాని సంభోగ సమయ విభావ స్థాయులకన్న భిన్నము కాదు. అది యేకఘన స్వభావమె. ఔత్సుక్య మనునది విషయానుమ్రఖ్యము. విషయము నశించినచో నది సంభవింపదు. ఇన్ని విధముల నీ శృంగారమును పరీక్షింప నది యేకవిధమని నిశ్చిత మగును. ఈ విశిష్ట వివరణ ప్రతిపాదితార్థమునే పై కారికలు నిరూపించు చున్నవి. వాని యర్థ మిట్లు సంగ్రాహ్యము.

శృంగార మనునది సుఖ ప్రాయేష్ట సంపత్తి కలది. ఋతు మాల్యాది సేవనము కలది. పురుష వనితా యుక్తము నగును. ఋతు మాల్యాలంకారములచే ప్రియజన గాంధర్వ కావ్య సేవనములచే నుపవన గమన విహారములచే శృంగార ముద్భవించును. ఆ శృంగారా

భినయమును నయన వదన ప్రసాదములతో స్మిత మధుర వచో ధృతి ప్రమోదములతో మధురాంగహారములతో ప్రయోగింప వలెను ఇది శృంగార వివేకము.

శృం గా ర ప ద్ధ తి

శృంగారము పురుష ప్రమదా యుక్త మనుట సాభిప్రాయము. పురుషుడు భోక్త. సంవేదనాత్మకుడు. భోక్తయె స్థాయిసంవిద్రూపుడు. వ్యభిచారిభావములు భోగ స్వభావములు. కాన రతియె పురుషుడు. "శ్రద్ధాదయోఽయం పురుషః" అని పల్కిరి కదా! ప్రమదయు నిట్లే. కాని భోక్తృత్వమున పురుషునకు ప్రాధాన్య మున్నది. ప్రమదకు భోగ్యత్వమె కలదు. ప్రాధాన్య ముండుట వలన పురుషుడు భోగ్యమున పరతంత్రుడు కాడు. అందుననే నాయికాంతర యోగ మున్నను పురుషునకు శృంగార హానిలేదు. భోగ్యము పరతంత్ర మయినందున నన్య సమ్మీలనములో శృంగార భంగము కలుగునని రసదర్శనము. విషయ సంభార పూర్ణత్వమున గలుగు రతియె సముచితము. నాయికలకు సర్వ సంపన్నత్వమును సావధానముగ కవులు నిరూపించిరి. కాకున్న నుత్తమత్వము కలుగదు. తమ తమ జాతి కులానురూప సంపద లేకపోయినచో రతి పురుషార్థ రూపమున నుపదేశింప దగినదిగా నుండదు. అట్టి రతి ప్రతీతి వైరస్య ముత్పాదించును. కొందరు రసము విషయ సామగ్రీ సంపూర్ణమని భ్రాంతి పొందుదురు. కావ్యార్థీభూత మయిన రసముకన్న భావకుడగు కావ్యార్థ విదునకు భావాంతర ముదయించుననని సుఖజనక మగుట కావ్యార్థమె రస మని యనభిజ్ఞు లనుమాటల కర్థము లేదు. విషయ సామగ్రియె రసమని యెన్నడనలేదు. శృంగార విషయమై సూత్రితార్థము పరీక్షించి ప్రతిష్ఠిత మొనర్చితిమి. తదర్థము సుఖ గ్రాహ్య మగుటకు సూత్రార్థము వివరించితిమి. కేవలము సూత్రము పరీక్షయె కాక తద్గ్రాహక కారిక నిరూపించితిమి. త దుత్పత్తి త దభినయము త దనుభూతి త ద్భేద వివేకము త దభిన్న స్వభావము శృంగారమున నింతవఱ కిట్లు విశద మొనర్చితిమి. ఇది శృంగార పద్ధతి.

౨. హాస్యము.

హాస్యమను రసము హాస స్థాయిభావాత్మకము. ఇచటి యాత్మ శబ్దార్థ మిట్లుండును. శృంగారమందలి రతి యాస్వాదనమను ప్రతీతి కలుగజేసి యా రతి రూపముననె యుండదు. అచటి విభావాదుల సాధారణ్య మట్టిది. హాసములోని యాస్వాదము వికృత వేషాదుల లోకవృత్తమున సామాజికులకు హాసహేతు వగును. విభావ సాధారణ్య ద్వారమున హాస్యైక స్వభావముగనె యుండును. హాసాత్మక రసనా స్వభావముగనె యుండును. హాసమె యచట చర్వణీయ మగును. రతి శోకము లిట్లుండవు. అవి హాస జాతీయములు కావు. రతి శోకములు విలక్షణ సంవి దాస్వాదము కలవై ధారా రూప సుఖ దుఃఖ రూపమున నుండును. నిస్సాధారణాత్మీయత్వ నియమ బలమున నుత్పన్నము లగుట యున్నందుననె ముని వానికి స్థాయిభావ ప్రభవ విశేషము చెప్పినాడు. ఇతరము లందు విభావమున సాధారణ్య సంభావన మున్నందున "తదాత్మక" మని యనవలసి వచ్చినది. హాస్యము వికృత పరవేషాలంకార – ధార్ష్ట్య – లౌల్య – కుహకాసత్ప్రలాప – వ్యంగదర్శన – దోషోదాహరణాది విభావములచే నుత్పన్న మగును. ఇందలి వేషము కేశాది రచన. హార కేయూర కటకాదిక మలంకారము. ఈ రెండును వికృతములుగా నుండవలెను. దేశ కాల వయోఽవస్థా విపరీతములుగ నవి యున్న హాస్యమునకు విభావ మగును. కాన రసము లన్నియు హాస్యమున నంతర్భూతము లగుట సూచితము. విదూషకు డేదేని వికృత వేష విధానమున హాస్యాభాసము రూపించు వాడగును. పరవేషాలంకారము లనుట పరునకు సంబంధించిన వేషా లంకారములని భావము. ఇతరుల వేషాలంకారము లనుకరించి ప్రదర్శించిన హాసము పుట్టింప గలవు. ధార్ష్ట్యము= నిర్లజ్జత. లౌల్యము= విషయములం దనియత ప్రవృత్తి. కుహకము= బాలుర నవ్వించుటకై కక్ష గ్రీవాదుల స్పృశించుట. వ్యంగము= అంగవిలోపము. చట్టిముక్కు మొదలగునది. దోషము = ఆ స్వభావములు లేకపోయిన నున్నట్లుగా భయాదుల నకార్య కరణాదుల వికృత వేషాదుల వర్ణించుట. ఇట్టివన్నియు హాస్యమున విభావములు.

ఓష్ఠ నాసా కపోల స్పందనములచే, దృష్టి వ్యాకోచాకుంచనములచే, స్వేదాస్యరాగ పార్శ్వ గ్రహణాదులచే హాస్యాభినయము ప్రయోగింప వలెను. స్పందనాకుంచనాదు లిందనుభావములు. అవహిత్థ – ఆలస్య – తంద్ర – నిద్ర – స్వప్న – ప్రబోధాసూయాదు లిందు వ్యభిచారి భావములు. ఈ చెప్పిన విభావానుభావ వ్యభిచారులను ప్రకృతి త్రయ భేదమున యథా యోగముగ యోజనము చేయవలెను.

ఆత్మస్థము, పరస్థము. అని హాస్యము రెండు విధములు. తానే హసించిన యాత్మస్థమని, యితరుని హసింప జేసిన పరస్థమని భావము. "ఆత్మగతము లయిన వికృత వేషాది విభావములచే విదూషకుడు తానే హాసము కలవాడగును. అది యాతని కాత్మస్థము. ఆతడు వానిచే పట్టపు దేవిని నవ్వించును. అది యామెకు పరస్థము." అని కొందరనుట యసంగతము. ఇట్లే యయిన విభావములకే యాత్మస్థత్వ విభాగము చెప్పినట్లగును. హాసమునకు చెప్పినట్లు కాదు. కించ, స్వామిశోక మనుజీవులకు శోక మాపాదించుట యున్నది కావున సర్వరసములందును పరస్థత యుండు ననవలసి వచ్చును. రాణులందు స్వయంభూ రూపమున వ్యక్తమయిన క్రోధము గంభీరుడయిన ప్రభువునకు పరిజనులకు పరస్థము కావలసి వచ్చును. కావున నీ చెప్పనది యిచటి తత్త్వము. ఒకడు నవ్వునప్పుడు వానిని చూచి వేరొకడు తాను విభావములను గాంచక పోయినను నవ్వుట లోకమున గోచరమగుచున్నది. ఒక్కొ-కచోట విభావాదుల గుర్తించినను గాంభీర్యమున నవ్వక పోవుట యున్నది. అట్లు నవ్వని వారు కూడ పరకీయ హాస మవలోకించి యా క్షణమున హాస విశేషము కలవారగుట లోక స్వభావముగనే యున్నది. ఆమ్ల దాడిమాది. రసాస్వాదము సంక్రమణ స్వభావ మగుట సర్వ ప్రసిద్ధము. ఒకరు దాడిమా స్వాదము చేయునప్పుడు వేరొకరికి దంతోదక వికారము కలుగును. ఇదియె సంక్రమణ స్వభావ తత్త్వము. హాసమును సంక్రమణ స్వభావము. సంక్రమణ శీలునందు సంక్రమించును. ఆత్మస్థ పరస్థ విశేషము నిట్లె గుర్తించుట నిశ్చయించుట సముచితము.

హాస విషయమున నానువంశ్యము లయిన యార్యా లివిగో !

౬౫౧. "విపరీతాలంకారై ర్వికృతాచారాభిధాన వేషైశ్చ
వికృతై రంగవికారై ర్హసతీతి రసః స్మృతో హాస్యః
౨౫౨. వికృతాచారై ర్వాక్యై రంగవికారైశ్చ వికృత వేషైశ్చ
హాసయతి జనం యస్మా త్తస్మాత్ జ్ఞేయో రసో హాస్యః"

విపరీతాలంకారముచే వికృతాచారములచే వికృత శబ్దములచే వికృత వేషములచే వికృతాంగ వికారములచే లోకము హాసించును గావున హాస్యము రసమయినది. వికృతాచారములు వికృతవాక్యములు అంగ వికారములు వికృత వేషములు హాస ముత్పాదింప జేయును. గావున హాస్యము రసమగునని తెలియ వలెను.

౨౫౩. స్త్రీ నీచ ప్రకృతావేష భూయిష్ఠం దృశ్యతే రసః
షడ్భేదాశ్చాస్య విజ్ఞేయాస్తాంశ్చ వక్ష్యామ్యహం పునః
౬౫౪. స్మిత మథ హసితం విహసిత ముపహసితం చాపహసితమతిహసితం
ద్వౌ ద్వౌ భేదౌ స్యాతా ముత్తమ మధ్యా మాధమ ప్రకృతౌ

ఈ హాస్యరసము స్త్రీలలో నధికముగా గోచరించు చున్నది. నీచ ప్రకృతు లందధికముగ భాసించుచున్నది. హాస్యమున కాఱు భేదము లున్నవి. వాని చెప్పెదము స్మితము, హసితము, విహసితము, ఉపహాసితము, అపహాసితము, అతిహాసితము. అని వాని పేర్లు. ఉత్తమ ప్రకృతి, మధ్యమ ప్రకృతి, అధమ ప్రకృతులలో ని యారును రెండు రెండు భేదములుగా గోచరించును. అందు స్మిత హాసితములు జ్యేష్ఠులకు గలుగును. విహసితోపహాసితములు మధ్యములకు గలుగును. అపహాసితాతిహాసితము లధములకు గలుగును. జ్యేష్ఠాదులందు రెండు రెండుండు ననుట యథాక్రమముగ విభావ తారతమ్యము ననుసరించిన విధానము తెల్పునని కొందరు భావించిరి. అదియుక్తము కాదు. అట్లే యయిన నింక ననేక భేదములు కలుగ వలసి యుండును. కాన సంక్రమణా భిప్రాయముననె వీని భావించుట సముచితము. స్మిత ముత్తమ ప్రకృతిలో నుండును. అది యుత్తమ ప్రకృతిలో సంక్రమించిన హాసిత మగును. ఇట్లె విహాసితము సంక్రమింప నుపహాసిత మగును. అపహాసితము సంక్రమింప నతిహాసిత మగును. ఇట్లె భావ కథన ముచితము. కావుననె హాసము

త్రతవస్థమని మున్నుందనుట సంగత మగును. హాస మారు విధము లగుట వేరువిధమున నుపపన్నము చేసికొన వచ్చును. స్మితములోని యాపత్తి తగ్గినచో హాసిత మగును. హసిత మధిక మయిన విహసిత మగును. విహసితము పరస్పర సమీపగతము కాగా నుపహాసిత మగును: ఉపహాసితము పెదబట్టి నపహాసిత మగును. అపహాసితము మితిమీరి యతిహాసిత మగును. ఇట్లువీనిలో నుపసర్గ భేదమున నర్థభేద మూహ్యము.

౨౫౫. ఈషద్వికసితై ర్గండైః కటాక్షైః సౌష్ఠవాన్వితైః
అలక్షిత ద్విజం ధీర ముత్తమానాం స్మితం భవేత్
౨౫౬. ఉత్ఫుల్లానన నేత్రంతు గండై ర్వికసితై రథ
కించి ల్లక్షిత దంతంచ హసితం తద్విధీయతే

ఉత్తములకు సంబంధించిన స్మితహాసితముల స్వరూప మిందున్నది. గండస్థలములు కొంతగా వికసించి యుండుట కటాక్షములు సౌష్ఠవము కలిగియుండుట, పండ్లు కనపడకుండ నుండుట ధీరముగా నుండుటలతో నుత్తముల స్మిత ముండును. హాసితమునందు ముఖనేత్రములు విప్పారి యుత్ఫుల్లములుగా నుండును. గండములు వికసితములై యుండును. దంతములు కొంతగా నుపలక్షితము లగును. ఇది హసిత విధానము.

౨౫౭. ఆకుంచితాక్షి గండం యత్ సస్వనం మధురం తథా
కాలాగతం సాస్యరాగం తద్వై విహసితం భవేత్.
౨౫౮. ఉత్ఫుల్ల నాసికం యత్తు జిహ్మ దృష్టి నిరీక్షితం
నికుంచితాంసక శిర స్తచ్చో పహసితం భవేత్.

ఇందు మధ్యములకు సంబంధించిన విహసితో పహసితము లున్నవి. విహసితము నందు నేత్రములు కపోలములు నాకుంచితములై యుండును. మధురమగు స్వరము కూడియుండును. తత్కాల సమాగతమయిన ముఖరాగ ముండును. ఇట్టి దానిని విహసిత మందురు. ఉపహాసితము నందు ముక్కు విప్పారును. కన్నుల చూపు కుంచితమై ముడుచు కొనినట్లు వంకరగా నుండును. భుజములు శిరము వంచుకొని పోవును. ఇది యుపహాసిత విధానము.

౨౫౯. అస్థాన హసితం యత్తు సాస్రు నేత్రం తథైవచ
ఉత్కంపితాంసక శిర స్తచ్చా పహసితం భవేత్.

౨౬౦. సంరబ్ధ సాస్రు నేత్రంచ విక్రుష్ట స్వర ముద్ధతం
కరోపగూఢ పార్శ్వాంచ తచ్చా తిహసితం భవేత్.

ఇందథములకు సంబంధించిన యపహసితా తిహసితముల స్వరూప మున్నది. అపహాసితము నందలి హాస మస్థాన ప్రవృత్తమగును. కాలముకాని కాలమున ననగా నేడువవలసిన సమయమున హాసిత ముండును. కండ్లనిండ నీరుండును. భుజములు శిర ముత్కంప ముతో నుండును. ఇది యపహసిత స్వరూపము. అతిహసితమునందు నేత్రము లశ్రువుల కూడి యుండును. సంరంభముతో నుండును. శ్రవణకటువు నుద్ధతమయిన స్వరముండును. నవ్వు మానవుడు చేతులతో పార్శ్వములపట్టుకొనవలసి వచ్చును. ఇట్టి దతిహసితము. రూపకములందు కార్యోత్పన్నము లయిన హాస్య స్థానములను పరిశీలించి యుత్తమ మధ్య మాధములకు తగినట్లుగా నీ హాస రీతులను వినియోగింప వలెను.

౨౬౧. ఇత్యేషస్వసముత్థ స్తథా పరసముత్థశ్చ విజ్ఞేయః
ద్వివిధః త్రిప్రకృతి గతః త్ర్యవ్యస్థభావో రసో హాస్యః

హాస్య రస మిట్లు స్వ సముత్థముపరసముత్థము నని తెలియ వలయును. అసంక్రాంతము లయిన స్మిత విహసితా పహసితములు పర సముత్థములు. సంక్రాంతము లయిన హాసితో పహసితా తిహసితములు స్వ సముత్థములు. హాసితాది రూపమున సంక్రమణ ముండుటబట్టి యుత్తమ ప్రకృతిలో స్మితాది రూపముగా నుండునని గ్రహించునది. రతి క్రోధ శోకాదులకు సంక్రమణ ముంపడని పూర్వమె చెప్పితిమి. వాని యందలి విభావ మొక్క సమయముననె త చ్చిత్తవృత్తి మయ పురుషునందు విభావత్వము పొందును. అంతియె కాని యీ విభావము లాతని చిత్తవృత్తి ననుసరించి సంక్రమింపవు. స్వపర సముత్థముగా ద్వివిధ మయిన హాస్య ముత్తమ మధ్యమాధమ ప్రకృతి ననుసరించిన దగుట త్రి ప్రకృతిక మగును. స్మితాది భేదమున త్ర్యవస్థ భావము నగును. ఇది హాస్య రసము.

3. క రు ణ ర స ము.

అవసర సంప్రాప్త మయిన కరుణ రసము నిక వ్యాఖ్యానింతుము. కరుణమను రసము శోకస్థాయిభావ ప్రభవము. అది శాప క్లేశ వినిపతి తేష్టజన విప్రయోగ విభవనాశ వధ బంధ విద్ర వోప ఘాత వ్యసన సంయోగాది విభావములచే గలుగును. అశ్రుపాత పరిదేవన ముఖశోషణ వైవర్ణ్య స్రస్తగాత్రతా నిశ్వాస స్మృతిలోపాద్యనుభావములచే త దభినయమును ప్రయోగింప వలయును. నిర్వేద గ్లాని చిం తౌత్సుక్య వేగ భ్రమ మోహ శ్రమ భయ విషాద దైన్య వ్యాధి జడ తోన్మాదా పస్మార త్రాసా లస్య మరణ స్తంభ వేపథు వైవర్ణ్యాశ్రు స్వర భేదాదులు హాస్యమున వ్యభిచారులుగా నుండును.

ఇందును స్థాయిభావ ప్రభవ మనుటను శృంగారము నందువలె గ్రహింప వలెను. శాపము నిందు గ్రహించుటచే ప్రతీకార మొనరింప శక్యము కానివానిని గ్రహింప వచ్చునని సూచితము. శాపక్లేశమున పతితు డయిన యిష్టజనుని విప్రయోగాదులిందు పరిగ్రాహ్యములు. విద్రవ మనునది దేశమునుండి యుచ్చాటనము. అది విప్రయోగమున గూడ నుండును. ఉపఘాత మగ్న్యాదులవలన మరణము. అగ్న్యాది కృతము విద్రవమని చోరాది కృత ముపఘాతమని యనుట యుక్తము కాదు. విభవ నాశాదులు స్వాత్మ గతములై యున్న నుత్తమ ప్రకృతి యగువానికి శోక మాపాదింప నేరవు. మధ్యమాధమ ప్రకృతులకు శోక మాపాదింప గలవు. ఆత్మోపాలంభము దైవోపాలంభ ముపాలంభముగా పరిగ్రాహ్యము. అనుభావములందలి నిశ్వాస పదమున త దనంతరము గలుగు నూర్ధ్వ శ్వసన రూపమయిన యుచ్ఛ్వాసము కూడ స ముపలక్షిత మగును. స్మృతి లోప పదమున స్తంభ ప్రలయములు లక్షితము లగును. ఇందలి వైవర్ణ్య మశ్రువు స్వర భేదమనునవి బహి రుద్భిన్న స్వభావము లయిన చిత్తవృత్తి స్వరూపములె, వక్త లిట్లందురు. "ఈతని కంఠ మశ్రు పూర్ణము. కంటిలో నీరు గానరాదు." అని. ఈ యశ్రు ప్రభృతులు వ్యభిచారిత్వా భినేయ త్వోపజీవనమునకై మధ్యలో నిర్దిష్టత్వము లయినవి. ఇష్టజనుల విభవ నాశాదికమును విసిగాని

కనిగాని కవులు కరుణ విభావముగా గూర్పవలెనని యిచటి తాత్ప ర్యము. ఈ చెప్పిన యర్థ నిరూపకములుగా నీ యార్యలున్నవి.

౨౮౨. "ఇష్టవధ దర్శనాద్వా విప్రియ వచనస్య సంశ్రవా ద్వాపి
ఏభి ర్భావ విశేషైః కరుణ రసో నామ సంభవతి

౨౮౩. స స్వన రుదితైః మోహాగమైశ్చ పరిదేవితై ర్విలపితైశ్చ
అభినేయః కరుణరసో దేహాయాసాభిఘాతైశ్చ"

ఇష్టజనుని వధ దర్శనమున, అప్రియ వచనము వినినందున నిట్టి భావముల కరుణ రసము సంభవించును. సస్వన రుదితములతో మోహము పొందుటలతో ఏడ్పులతో పెడబొబ్బలతో దేహాయాస మొదవించు నభిఘాతములతో నీ కరుణ రసము నభినయింప వలెను. ఇవి యన్నియు బహువచనములతో నిర్దిష్టము లగుటలో నిది తాత్ప ర్యము. ప్రకృతి దేశ కాల దశా హేత్వాది భేదమున నివి యనేక ప్రకారము లగును. వాని నన్నిటి నిచట జ్ఞాపనము చేయుట బహు వచన భావము. మోహ వ్యభిచారి భావమున నితర వ్యభిచారి భావములను గూడ గుర్తింప వచ్చును. పాతన వేష్టనాదికము దేహా యాసము. ఉరస్తాడనాదిక మభిఘాతము. ఈ యనుభావములు యథా సంభవముగా ప్రకృతి భేదము ననుసరించి విభాగింప వలయును.

౪. రౌద్రరసము.

రౌద్రరసము క్రోధ స్థాయిభావాత్మకము. రక్షోదానవోద్ధత మనుష్య ప్రకృతి సంగ్రామ హేతుకము. రౌద్రము క్రోధా ధర్షణా ధిక్షేపా వమానా నృతవచనో పఘాత వాక్పారుష్యా భిద్రోహ మాత్స ర్యాది విభావములచే నుత్పన్న మగును. తాడన పాటన పీడన చ్ఛేదన ప్రహరణాహరణ శస్త్ర సంపాత సంప్రహార రుధిరాకర్షణాది కర్మ లిందుండును. రక్తనయన భ్రుకుటీ కరణా వష్టంభ దంతోష్ఠ పీడన గండస్ఫురణ హస్తాగ్ర నిష్పేషా ద్యనుభావములచే రౌద్రాభి నయమును ప్రయోగింప వలెను.

స్థాయిభావ ప్రభవ మనుట యిందు లేదు. హాస్యములో వలె స్థాయి భావాత్మకత యున్నది. ఇందలి చర్వణ కూడ క్రోధ మయ ముగనె యుండును. అందువలననె క్రోధాత్మకము. ఉద్రిక్తముగా.

చంపవలెనని తలచు వా రుద్ధతులు. తద్వేషధారులు నటు లుద్ధతులు. ఉద్ధతుల ప్రకృతి కలవా రుద్ధత ప్రకృతులు. ప్రకృతి యనునది చర్వణోదయ హేతువగు స్వభావము. యుద్ధ హేతుకోద్ధత మానవులయిన భీమసేనాదులందు రుధిర పానాదిక ముండును. రక్షోదానవులు స్వభావ రౌద్రులని కొందరనుట యుక్తము కాదు. భీముడు యుద్ధ నిమిత్తముగా రుధిర పాన మొనర్పలేదు. వేరు నిమిత్తముననె యట్లు చేసినాడు. ఉద్ధత స్వభావు డగుట వలననె యాతడు క్రోధ పరవశుడై యనుచితము కూడ ప్రతిజ్ఞ చేసినాడు. ఆ ప్రతిజ్ఞా నిర్వహణమునకె వేణీకవి నాటకమున భీమునకురాక్షసాధిష్ఠానము నిరూపించినాడు. కావున భీముని వంటి వారందరు స్వభావ క్రోధనులు. వారి ననుకరించు నటులట్టి ప్రకృతి కలవారుగనె నటింతురు. రక్షోదానవోద్ధత మనుష్యులు స్వభావ క్రోధనులు. వారు నుద్దీపన మపేక్షింతురా? అవును. వారు నుద్దీపన మపేక్షింతురు. క్రోధాది విభావములు పర కర్తృకములు. ఆధర్షణము దారాదులను ఖలీకరించుట. అధిక్షేపము దేశమును జాతిని అభిజనమును విద్యను కర్మలను నిందించుట. అనృత వచన మసత్య కథనము. ఉపఘాతము గ్రహ భూతాదు లొనరించు నుపమర్దనము. వాక్పారుష్యము చంపుదునని భయపెట్టుట. అభిద్రోహము చంపవలెనన్న తలంపు. మాత్సర్యము గుణములం దసూయ. రాజ్యాపహరణాదికములును రౌద్రమున విభావము లగును. కవి వీనిని విభావముగా వర్ణింప వీనిచే రౌద్ర ముత్పన్న మగును. తాడనాదులు రౌద్ర కర్మలు. రక్త నయనాదులు రౌద్రాను భావములు. వీని వివేకమునకె వేరుగా జెప్పుట. వీనియందను భావ రూపత్వము సమానమె యయినను విశేషమును తెలియ జెప్పుటకై వేరుగా నిరూపించుట యావశ్యక మగుచున్నది. విశేష మిట్లున్నది. తాడన పాటనాది కర్మలను వచన మాత్రముననె వర్ణింప వలెను. రంగమున ప్రత్యక్షముగ వానిని ప్రదర్శింప రాదు. యుద్ధము, రాజ్యభ్రంశము, మరణము, నగరోపరోధము ప్రత్యక్షముగ రంగమున ప్రదర్శింప రాదని నిషేధ మున్నది. రక్త నయనాదులను రంగమున ప్రత్యక్షముగ ప్రదర్శింప వచ్చును. రక్షోదానవోద్ధతాదుల ననుకరించి యభినయించునప్పు డుద్దీపనములు లేకున్నను

తచ్చేష్టిత మనుకరించు నప్పుడు సర్వాంగోష్ఠ్యాదికము కూడ తాడనాది ప్రధానముగనె యుండును. వాని యారంభము సర్వమట్లె యుండు-నని మునియు ననును. ఉద్దీపనములు సంభవించి నప్పుడు రక్త నయ నాదికము తాడనాది గ్రస్తమె యగును. తాడన మనునది చప్పట్లు చఱచుట. పాటనము బద్దలు చేయుట. పీడనము మర్దనము. రక్షః ప్రభృతులు కర్మ విధానమున గూడ ప్రహరింతురు. అప్పుడు రక్తము చిమ్ముటయె కాని యధిక ముండదు.

ఈ రౌద్రమునం "దసమ్మోహ ముత్సాహ మావేగ మమర్ష చపలత యుగ్రత గర్వములు వ్యభిచారి భావములు. వికృతేక్షణము స్వేదము వేపథువు రోమాంచము గద్గదాదులు నిందు సంభవిం చును."

ఉత్సాహ మీ రౌద్రమున వ్యభిచారిగ నుండును. క్రోధమె యిందు ప్రధానముగ రసనీయము కదా! స్వేదాదులిందు బాహ్యములు, ఆభ్యంతర సాత్వికము లేక పోయినను విషస్పర్శ జ్వరాదుల వలన నవి కలుగును. క్రోధమున విషాదుల వలన నవి కలుగుటచే ననైకాంతికము లనియతము లనవలెను. ఆంతరముగా ననుద్రిక్తముగా నుండియు నుద్రిక్తములై బాహ్యములగు స్వేదాదులచే వ్యక్తములై వ్యభిచారి రూపముగా నిచట నిరూపితము లయినవి.

రక్షోరీతి

రక్షోదానవాదులందే రౌద్ర ముండునన్న భావమున నిచట చోదకుని చోద్యమొకటి యున్నది. "రక్షోదానవులకె రౌద్ర రస మంటివి. ఇతరుల కది లేదా!" యని ఇందిది యుత్తరము ఉన్నది. ఇతరులకును రౌద్రరస మున్నది. కవి నిరూపించిన వారల కందరకున్నది. నటు డనుకరించు వారల కందరకున్నది. కాని యధికార మిందు స్వీకరింతుము. రక్షోదానవాదులు స్వభావసిద్ధముగనె రౌద్రులు. అట్లని నిత్యము పరిజనమున క్రుద్ధు లగుదు రనుకొన గూడదు. వారు స్వభావ రౌద్రము కల వారగుటయె కాదు. అంగ రౌద్రమున గూడ నుందురు. వారు బహుబాహులు. బహు ముఖులు. ప్రోద్ధూత వికీర్ణ పింగల శిరోజులు. రక్త నేత్రముల గిట్టున త్రిప్పు

డురు. భయంకర మయిన నల్లని రూపము కలవారు. లోక ప్రసిద్ధాకారము కన్న వారలకు విపరీత వికృతాకార ముండును. వారు తప మాచరింతురు. కాని యది ఘోరముగ నుండును. పర వినాశ మభిలషించి వారు తప మొనరింతురు. వారు కంటికి కన్పడక పోయినను వారిలో క్రోధాభిసంధి యున్నదనిపించును. వారు రాగులయినను క్రోధకాలమున వలె రక్తనేత్రముల త్రిప్పుచునే యుందురు. కేవలము వారి శరీరమె యిట్లుండుట కాదు. వారి చేష్టిత మేది యయినను రౌద్రాస్వాద జనకముగనె యుండును. వారి స్వభావ చేష్టితము రౌద్రముగనె యుండును. వాగంగాదికము సర్వము రౌద్రముగ నుండును. వారిచిత్తమున వికార ముదయింపక పోయినను వారి విధానము తాడనాది ప్రధానముగనె యుండును. వారి మానస చేష్టిత మప్రత్యక్షము కావున నిందు సూచింపలేదు. వారు శృంగారము సేవించినను ప్రసభముగ బలాత్కరించి సేవింతురు. వారు ప్రమదల కూడినను క్రూరాకారముననె యుందురు. వారి ప్రేమ సల్లాపమును "ఆః! సీతే! పతి గర్వ విభ్రమ హారద్రాఘ్యామ్యద్భ్య!" పరుషముగ క్రూరముగ నుండును. వారు బతిమలాడుకొనుట కూడ విరసముగనె యుండును. ఇది యంతయు రక్షోదానవుల రీతి.

ఉ ద్ధ త రీ తి

ఉద్ధత మనుష్యులు బహు బాహు ముఖములతో నుండరు. అయినను వారిలో రౌద్రాది వికారము సంగ్రామ సంప్రహారములతో నుండును. అట్లె వా రనుకరింతురు. తామస ప్రకృతులై తత్సదృశముగ గోచరింతురు. కేవలము రక్షో దానవుల కార్యము లుండక పోయినను సంగ్రామ సంప్రహారములు తాడన పాటనాదులు నుండును. బహు బహుత్వాదులు లేకపోయిన నుద్ధతులు క్రోధోచితము లయిన వాగంగ చేష్టితములచే రౌద్ర ప్రకృతు లగుదురు. పరశురామా శ్వత్థామాదులు వీర ప్రధానులు. అయినను కారణ మహిమచే వారల యందలి క్రోధము రౌద్రాస్వాద యోగ్య మయినది. రాక్షసాదులు కూడ తగిన కారణోదయమున క్రోధము పోగొట్టుకొని హాస శోకాదులు కలవా రగుదురు. రక్షో దానవాదులకు కేవలము

రౌద్రరసమె యుండు ననసక్కఱలేదు. హాస్య కరుణాది యోగము కూడ కలదు. రక్షోదానవాదుల దర్శించి నప్పుడు సామాజికుల యాస్వాదము క్రోధాత్మకముగ నుండును. ఆస్వాద మనునది హృదయ సంవాద రూపము కావున తామస ప్రకృతులయిన సామాజికులకే క్రోధమున హృదయ సంవాదము కలుగును. అట్టి సామాజికు లౌకవిధముగ దానవ సదృశులు. తన్మయీ భావము పొంది క్రోధ మాస్వాదింతురు. అందరిట్లాస్వాదము పొందరు.

౭౬౪. "యుద్ధ ప్రహార ఘాతన వికృత చ్ఛేదన విదారణైశ్చైవ
సంగ్రామ సంభ్రమాద్యై రేభిః సంజాయతే రౌద్రః
౭౬౫. నానా ప్రహరణ మోక్షైః శిరః కబంధ భుజకర్తనైశ్చైవ
ఏభిశ్చార్థవిశేషై రస్యాభినయః ప్రయోక్తవ్యః
౭౬౬. ఇతి రౌద్రరసో దృష్టో రౌద్ర వాగంగ చేష్టితః
శస్త్ర ప్రహార భూయిష్ఠ ఉగ్ర కర్మ క్రియాత్మకః।"

యుద్ధము ప్రహారములు ఘాతనములు వికృత చ్ఛేదన విదారణములు సంగ్రామ సంభ్రమాదులచే రౌద్రముజనించును. నానావిధప్రహరణ ములచే శిరః కబంధ భుజములను ఖండించుటలచే, నిట్టి యర్థ విశేష ములచే రౌద్రాభినయమును ప్రయోగింపవలెను. రౌద్ర రస మిట్లుం డును. రౌద్ర వాగంగ చేష్టితముగ, శస్త్ర ప్రహార బహుళముగ, నుగ్ర కర్మ క్రియాత్మకముగ రౌద్రము కన్పడుచున్నది. ఇందలి యనుభావములు మరణ ప్రాధాన్యమును గూడ సూచించును. ఇంతటి క్రోధాతిశయము వీరములో నుండదు. రౌద్రమునం దుగ్రతా ప్రధా నము లయిన శిరఃకర్తనాదులు వాని క్రియాభినీతి ప్రధానముగా నుండునని భరతుడు భావించు చున్నాడు.

౫. వీర రసము

వీరమను రస ముత్తమ ప్రకృతికము. ఉత్సాహాత్మకము. అది యసమ్మోహము, అధ్యవసాయము, నయ బల పరాక్రమ శక్తి ప్రతాప ప్రభావాది విభావములచే నుత్పన్న మగును. స్థైర్య, ధైర్య, శౌర్య, త్యాగ, వైశారద్యా ద్యనుభావములచే వీరాభినయము ప్రయోగింప వలెను. ధృతి, మతి, గర్వ, మావేగ, ముగ్రత,

యమర్ష, స్మృతి, రోమాంచము' ప్రతిబోధము మొదలగునవి వీరమున వ్యభిచారి భావములు.

వీర మిప్పుడు క్రమ ప్రాప్తము. పూర్వము చెప్పిన రౌద్రమున సంగ్రామ సంప్రహార యోగ మున్నది. యుద్ధవీరమున గూడ నది యున్నది. కానివీరమున జిఘాంస యుండదు. ఇది యానంతర్య హేతువు. ఉత్తమ ప్రకృతి యనుట యుత్తముల స్వభావమని చెప్పుట. ఉత్సాహ ముత్తమ స్వభావముకాన వీరరస ముత్తముల రసము. కావ్యమున నాట్యమున ప్రయోగము పొందు వీరరసమునకు ఉత్తమ ప్రకృతి హేతువగును. ఉత్తమ వర్ణ్యుల కంతట ఉత్సాహ మాస్వాద్య మగును. కావుననే ధీరోదాత్తాదులగు నలుగురు నాయకులందు వీరత్వ మనుగతముగా నుండుట ప్రసిద్ధము. ప్రతిమానవు డుత్సాహము కలవాడే యగును. కాని యవిషయమున నుత్సాహ ముపదేశ్య చరితము కాదు. చరిత ముపదేశార్హ మయినప్పుడు వారి యుత్సాహ ముచితావసరముననె యుండును. అసమ్మోహమున నున్నప్పుడే యవసరౌచిత్యము గుర్తింప గలరు. కావుననే యసమ్మోహాది సంపత్తి విభావముగా నుపదిష్ట మయినది. అసమ్మోహమున నిశ్చయ ముండవలెను. అప్పుడే వస్తుతత్త్వాధ్యవసాయము కలుగును. ఇది చక్కని మంత్రశక్తి. రావణాదుల కసద్వస్తువు లందభినివేశ ముండుట యసమ్మోహాధ్యవసాయము కాదు. నయము సంధి విగ్రహాది గుణములను సమ్యక్ ప్రయోగమున కూర్చుట. వినయ మింద్రియ జయము. బలము హస్త్యశ్వ రథ పాదాతము. పరాక్రమము పరకీయ మండలాదుల నాక్రమించుటకై దండయాత్ర. యుద్ధాదికమున సామర్థ్యముండుట శక్తి. ప్రతాపము శత్రు విషయమున సంతాపము కలుగ జేయగలడన్న ప్రసిద్ధి. ప్రభావ మనునది, యభిజన ధన మంత్రి సంపత్తి. ఇంక యశః ప్రభృతులను గూడ విభావములుగా పరిగణింప వచ్చును. ఈ చెప్పినవి సంపూర్ణ స్వభావము లయినపుడు విభావము లగును. ఉత్తమున కొకప్పుడొక్కటి యధికముగా నుండునని వేరువేరుగా నుదాహరించుట యుక్తము కాదు. రామాదుల చరితమంతయు నిందుదాహరణము. సచివా

యత్త సిద్ధులగు వత్సరాజాదులు నాయకులుగా నున్నప్పుడు యథా యోగము ఈ విశేషములు సచివగతములై కూడ విభావము లగు చున్నవి. ఇవి ప్రతినాయక గతములై యున్నను ఉత్సాహ వ్యంజ కము లగును. నాయక ప్రతినాయక గతముగా కూర్చునపుడు కవి యథాయోగము వ్యస్త సమస్త భేదకల్పనము చేసికొనుట జాలును. అనుభావములలో స్థైర్యమనునది అచలనము. గాంభీర్య కృతమగు సంవరణము ధైర్యము. శౌర్యము యుద్ధాదిక్రియ. వైశారద్య మను నది సామాద్యుపాయ చతుష్కములో యథావిషయముగ ఒకటి, రెండు, మూడు, నాలుగుగా నియమించుట. వివిధ ధర్మకామాదుల నర్థింప వలయునని తలచి విషాదములేక విస్మయములేక వ్యామో హములేక క్రియాధ్యవసాయము కలవాడై యుండుట యుత్సాహ మగును. ఆపదలోగూడ యసంతోషము పొందక మిథ్యాజ్ఞానము విడనాడి తత్త్వ నిశ్చయమున పట్టుదలతో నుండుట యుత్సాహము నకు హేతువగును. రౌద్రమునం దిట్లుకాదు. అది తమఃప్రధానమై నందున యనుచిత బంధాదులుకూడ అందు కలుగ వచ్చును.

౭౬౪. ఉత్సాహ ధ్యవసాయాత్ అవిషాదిత్వాత్ అవిస్మయా మోహాత్
వివిధా దర్థవిశేషాత్ వీరరసో నామ సంభవతి—

౭౬౫. స్థితి ధైర్య వీర్య గర్వైః ఉత్సాహ పరాక్రమ ప్రభావైశ్చ
వాక్యైశ్చ ఆక్షేపకృతైః వీరరసః సమ్య గభినేయః—

ఉత్సాహము, అధ్యవసాయము, విషాదము లేకుండుట విస్మయ వ్యామోహములు లేకపోవుట. ఇట్టి వివిధ విశేషమున వీరరసము సంభవించును. స్థైర్య, ధైర్య, వీర్య, గర్వములచే, ఉత్సాహ, పరా క్రమ, ప్రభావములచేతను, తిరస్కార వాక్యముల చేతను వీరరస మభినయింప వలెను. ఇందు ఉత్సాహ సమపేక్షితము. బలములేని విషణ్ణ ప్రాయుడగు వానిని ఉత్తేజన మొనర్చుట ఉత్సాహము. "మీ రిట్లుండుడు! మీరు యుద్ధ మొనర్పు" డని సేనాబలమును వ్యాపారింప జేయుటలో భృత్యులకు కర్తవ్యము సూచించి తన పలుకుబడిని చెల్లించుట ఇందు అపేక్షితము. వస్త్వంతరములను

సూచించుటకు తత్ప్రధానముగ గంభీర దురవగాహార్థము లయిన వాక్యముల ఆవశ్యకతయు ఇందున్నది.

౬. భ యా న క ర స ము

భయానక మనెడు రసము భయస్థాయిభావాత్మకము. వికృత రవము, సత్వదర్శనము, శివోలూకత్రాసము, ఉద్వేగము, శూన్యాగారము, అరణ్యగమనము, స్వజనవధ, బంధనముల దర్శనము, శ్రవణము, కథనము మొదలగు విభావములచే ఉత్పన్న మగును. ప్రవేపిత కర చరణ నయన, చపల పులక ముఖవైవర్ణ్య స్వరభేదా ద్యనుభావములచే భయానకాభినయము ప్రయోగింప వలెను. స్తంభ, స్వేద, గద్గద, రోమాంచ, వేపథు, స్వరభేద, వైవర్ణ్య, శంకా, మోహ, దైన్య, ఆవేగ, చాపల, జడతా, త్రాస, అపస్మార, మరణాదులు భయానకమున వ్యభిచారులుగా నుండును.

వీరము, భీతాభయ ప్రదాన సారము. వీరానంతరము భయానకము క్రమ ప్రాప్తమైనది. వికృత రస మట్టహాసము. పిశాచముల దర్శనమును సత్వ దర్శన మందురు. త్రాసోద్వేగము లితరులందుండునవి. శూన్య భవనము చేరుట, అరణ్యము చేరుట, భయ ముత్పాదించును. స్వజనుల వధ బంధములను ప్రత్యక్షముగ చూచుట ప్రమాణమున వినుట, ఒకప్పు డతిక్రాంత విశేషములను అనుసంధానమొనర్చి స్మరించి తెలియుట, విభావ మగుచున్నది. కంపమాన కరచరణములు భయవ్యంజకము లగును. భయానకములోని పులకము రోమకూపముల ఉన్నతి. స్త్రీ, నీచ, బాలాదులలో భయము గన్పడును. ఉత్తమ, మధ్యమ ప్రకృతులలో భయముండదు. అయిన అట్టివారు కూడ గురువుల వలన, రాజుల వలన, భయము పొందుదురు. అపుడు వారిలో స్వరభేదము, భావ విపర్యయము కలుగును. "అమాత్యులు ప్రభువు లగుదురు. స్వేచ్ఛాచారినైనను నిత్యము భయపడుచునే ఉన్నా"నని యౌగంధరాయణుడే అనినాడు. ఇందు అనుభావములు సుశ్లిష్టములై ఉండవలెను. వానిని చూచి సహజముగ ఈతడు భయపడినాడని గురు రాజాదులుకూడ తలచ వలెను. అస్వాభావికము లైనచో కృతకములుగ నుండి బాగుగా సంగతములు

కావు. బహుతర కాలానువర్తనమున గాని ఆస్వాద్యములు కావు. అప్పుడు రసత్వము దూరాపేతమగును. స్వాభివికమై అకృతకముగనే ఇవి ఉన్నచో చర్వణములో కాలలవ మేని అపేక్షితము కాదు. వెన్వెంటనే సమాస్వాదము కలుగును. అవయవములు దిగజారి పోవుట, ముఖమున శోషము కలుగుట, అతివేగమున హృదయము స్పందించుట, ఇందుండు విశేషములు.

౨౭౯. వికృతరవ సత్వదర్శన సంగ్రామారణ్య శూన్యగృహగమనాత్
గురు నృపయో రపరాధాత్ కృతకశ్చ భయానకో జ్ఞేయః

౨౮౦. గాత్రముఖ దృష్టి భేదై రూరుస్తంభాభి వీక్షణోద్వేగైః
సన్నముఖశోష హృదయస్పందన రోమోద్గమైశ్చ భయమ్

౨౮౧. ఏతత్ స్వభావజం స్యాత్సత్వసముత్థం తథైవ కర్తవ్యమ్
పునరేభిరేవభావైః కృతకం మృదు చేష్టితైః కార్యమ్

౨౮౨. కర చరణ వేపథు స్తంభ గాత్ర సంకోచ హృదయ కంపేన
శుష్కోష్ఠ తాలు కంఠై ర్భయానకో నిత్య మభినేయః.

వికృతధ్వనులు, పిశాచదర్శనము, సంగ్రామ, అరణ్య, శూన్యగృహ గమనము, రాజ గురువులకు అపరాధమొనర్చుట, వీని వలన భయానకము కలుగును. గాత్ర, ముఖ, దృష్టి భేదములచే, ఊరు స్తంభములచే, అభివీక్షణ, ఉద్వేగములచే, ముఖశోష, హృదయ స్పందన, రోమోద్గమములచే భయము నభినయింప వచ్చును. సత్వ సముత్పన్నమగునది స్వాభావ జన్యమగు భయము. కృతక భయమును మృదు చేష్టితములచే నొనర్పవలెను. కర చరణ కంపములు, స్తంభ గాత్ర సంకోచ హృదయ కంపములు, శుష్కోష్ఠ తాలు కంఠములు, మొదలగు వానిచే భయానకమును ప్రయోగమున నభినయింప వలెను. ఇట్టిది స్వాభావ జన్యమగు భయము రజ స్తమః ప్రకృతులు కలిగిన నీచులకు కలుగును. సత్వ గుణ ప్రధానులగు వారలకు సత్వజన్యమగు భయముండును. అది ప్రయత్న కృతము. మృదు చేష్టితములచే నొనర్చునది కృతకము. రాజాదులు కూడ గురువులను దర్శించినపుడు కృతకముగా భయము ప్రదర్శింతురు. మృదువుగా గాత్ర కంపనాదులను ప్రదర్శింతురు. "ఇట్టి కృతకత్వము కేవలము

భయానకమునందే ఉన్నదేమి? అన్నిటి యందును కృతకత్వము రావచ్చునుగదా? ధనార్థిని వేశ్య కృతిక రతిని ప్రదర్శించును. ఇట్లే ఇతరములును" అని యొకప్పుడు శంకాతంకము కలుగును. భయము ప్రదర్శింపగా గురువు వినయము కలవాడని గుర్తించును. కృతక శృంగారమున నేమియు పురుషార్థము లేదు. పురుషార్థ విశేషము లభించు విధముననే ప్రవర్తింపవలసి ఉన్నది. ప్రభువగువాడు పరాను గ్రహమునకై కృతకమగు క్రోధ విస్మయాదులను ప్రదర్శింపడు. అట్లాత డొనరించినచో అవి స్థాయిభావములు కావు. కేవలము వ్యభి చారి భావములు మాత్రమగును. కృతకమయిన నకృతకమయినను కర చరణ కంపాదులచే భయానకము నభినయింప వలెనని సూచ నము.

౭. బీ భ త్స ర స ము

బీభత్సమను రసము జుగుప్సాస్థాయి భావాత్మకము. బీభ త్సము అహృద్యము, అప్రశస్తము, అప్రియము, అచోక్ష్యము, అనిష్ట శ్రవణదర్శనములు, ఉద్వేజనము, పరికీర్తనము మొదలగు విభావ ములచే నుత్పన్నమగును. సర్వాంగ సంహార ముఖ వికూణ నోల్లేఖన, నిష్ఠీనోద్వేజనా ద్యనుభావములచేత నభినయము ప్రయోగింప వలెను. అపస్మారము, ఉద్వేగము, ఆవేగము, మోహము, వ్యాధి, మరణము, బీభత్సమున వ్యభిచారి భావములు. ఈ విషయమున పరంపరా ప్రాప్తములగు ఈ ఆర్యలున్నవి.

> ౭౭౩. అనభిమత దర్శనేనచ గంధ రస స్పర్శ శబ్దదోషైశ్చ
> ఉద్వేజనైశ్చ బహుభి ర్బీభత్సరసః సముద్భవతి.
>
> ౭౭౪. ముఖ నేత్ర వికూణనయా నాసా ప్రచ్ఛాదనావనమితాస్యైః
> అవ్యక్త పాద పతనై ర్బీభత్సః సమ్య గభినేయః.

అనిష్టము చూచినందున గంధ రస స్పర్శ శబ్ద దోషములచే నానా విధోద్వేజనములచే బీభత్స రస ముద్భవించును. ముఖనేత్రములను ముడుచు కొనుట, ముక్కు మూసికొనుట, ముఖము వంచుకొనుట, పదముల తడబాటు మొదలగు వానిచే బీభత్సము నభినయింప వలెను. భయానకాంతరము బీభత్సము క్రమప్రాప్త మయినది.

బ్రాహ్మణులకు లశునమిష్టము కానట్లు స్వభావ సిద్ధముగా కొందరి హృదయములకు కొన్ని యిష్టములు కావు. ఆ యా వస్తువు లప్రియము లగుటలో ధాత్వాది దోషములు హేతువు. శ్లేష్మ బాధితునకు క్షీర మిష్టము కాదు. మలబాధితునకు భోజనేచ్ఛయే పోవును. నిష్ఠీవనము కళ్ళె వెళ్ళ గ్రక్కి ఉమియుట. ఉద్వేజనము గాఢముగా విదలించుకొనుట. దుర్గంధ ప్రవేశమున నాసాప్రచ్ఛాదన ముండును. అవ్యక్త పాద పతనము లనేక విధముల కలుగును. కాలికేదేని రాయి, మేకు, తగిలిన అడుగు దూరము పడును. అస్థి కంకాల వ్యాకులమయిన శ్మశానమున సంచరించునప్పుడు అస్ఫుటముగ నడుగులు వేయుట ఉండును. ఒకప్పు డంగలు చాచి నడచుట, ఒకప్పుడు కొద్దికొద్దిగా అడుగులు వేయుట ఉండును. ఇట్టి వన్నియును భీభత్సాభినయమున కుపయోగించున వగును.

౮ అద్భుత రసము

అద్భుతమను రసము విస్మయ స్థాయి భావాత్మకము. అద్భుతము. దివ్యజన దర్శనము, ఈప్సితార్థ మనోరథ ప్రాప్తి, ఉపవన దేవకులాది గమనము, సభా, విమాన మాయేంద్రజాల సంభావనము, మొదలగు విభావములచే ఉత్పన్న మగును. దాని అభినయమును, నయన విస్తారము, ఉనిమేష ప్రేక్షణము, రోమాంచము, అశ్రు స్వేద హర్షములు, సాధువాద దాన ప్రబంధము, హాహాకారము, బాహువదన చేలాంగుళి విభ్రమణము మొదలగు అనుభావములచే ప్రయోగింప బడును. స్తంభాశ్రు స్వేద గద్గద రోమాంచ వేగ సంభ్రమ ప్రహర్ష చపల తోన్మాద ధృతి జడతా ప్రలయాదులు వ్యభిచారి భావములు.

రూపకాంతమునం దంతట నద్భుతరసము ప్రయోగింపవలెనని నియమమున్నది. ప్రస్తుత మద్భుతము క్రమప్రాప్త మైనది. దివ్యప్రాణులు గంధర్వాదులు. ఈప్సితమనునది ప్రాప్తి శక్యమగు పదార్థము. తదితరమగునది మనోరథమని వ్యవస్థ. దేవకుల గమనమున సరస నివేశనాదులు గోచరము లగును. అవి అద్భుత విభావము లగును. విమానాదులు దివ్యరథములు. మాయ యనునది రూప-

పరిన ర్తన క్రియ. ఇంద్రజాలము మంత్ర ద్రవ్య వస్తు యుక్త్యాదులచే సంభవించని వస్తువుల ప్రదర్శించుట. సాధు సాధువని పలుకుట సాధు వాదము. ధనాది దానము నిరంతరము హాహాశబ్ద ప్రయోగము తగిన యనుభావములు. ఈ విషయమున ఈ కారిక లున్నవి.

౨౭౫. యత్త్వతిశయార్థ యుక్తం వాక్యం శిల్పంచ కర్మరూపంవా
తత్సర్వ మద్భుతరసే విభావ రూపంహి విజ్ఞేయం.

౨౭౬. స్పర్శ గ్రహోల్లుకసనైః హాహాకారైశ్చ సాధువాదైశ్చ
వేపథు గద్గద వచనైః స్వేదాద్యై రభినయస్తస్య.

అతిశయార్థ యుక్తమయిన వాక్యముకాని, శిల్పముకాని, కర్మ రూపముగాని అది సర్వ మద్భుతరసమున విభావ రూపమని తెలియ వలయును. లోక వచనమునకన్న అతిశయముగా నుండు వాక్యము శిల్ప కర్మాదులు సర్వమిందు విభావమగును. స్పర్శగ్రహము, ఉల్లు కసనము, హాహాకారము, సాధువాదము, వేపథు గద్గద వచనములు, స్వేదాదులు నద్భుతాభినయమున కుపయోగించును. స్పర్శగ్రహ శబ్దమున స్పర్శము వలని స్పర్శరూపమగు నభినయమును గుర్తింప వలెను. ఉల్లుకసనము –ఆహ్లాదముతో శరీరము నూర్ధ్వ ప్రవేశమునకు విదలించుట. హాస్యాదులందువలె స్థాయిభావాత్మక వాదమును సాభి ప్రాయముగా గుర్తింపవలెను.

అవాంతర భేదములు

౨౭౭. శృంగారం త్రివిధం విద్యా ద్వా జ్నేపథ్య క్రియాత్మకమ్
అంగ నేపథ్య వాక్యైశ్చ హాస్య రౌద్రౌ త్రిధా స్మృతౌ

౨౭౮. ధర్మోపఘాతజశ్చైవ తథార్థాపచయో ద్భవః
తథా శోకకృతశ్చైవ కరుణ స్త్రివిధః స్మృతః

౨౭౯. దానవీరం ధర్మవీరం యుద్ధవీరం తథైవచ
రసం వీరమపి ప్రాహ బ్రహ్మా త్రివిధమేవహి

౨౮౦. వ్యాజాచ్చైవాపరాధాచ్చ విత్రాసితక మేవచ
పున ర్భయానకంచైవ విద్యాత్ త్రివిధ మేవహి

౨౮౧. బీభత్సః క్షోభణః శుద్ధ ఉద్వేగీస్యా ద్ద్వితీయకః
విష్ఠాక్రిమిభి రుద్వేగీ క్షోభణో రుధిరాదిజః

౹౮౨. దివ్యశ్చ సందజశ్చైవ ద్వివిధా ఖ్యాతేద్భుతో రసః
దివ్యో దర్శనతో దివ్యో హర్షానందజః స్మృతః

ఆయా రసములం దవాంతర భేదము లిందు ప్రదర్శితము లగును. విభావములు ప్రధానములు. ప్రధాన విభావానుగుణముగ ననుభావము లుండును. వాని నింతవరకు నిరూపించుట అయినది. అనుభావము లెట్లానుకూల్యము పొందవలెనో కొంత దిఙ్మాత్రసూచన మావశ్యకము. వాఙ్నేపథ్య క్రియాత్మకముగా శృంగారము మూడు విధములు. వాక్య శృంగారము. రాగోద్బోధకములగు వచన రచనలచే ప్రసరించును. నేపథ్య శృంగారము వేష భూషాదుల ఆకర్షణము నుండును. క్రియాత్మక మంగాంగ సంబంధము కలది. హాస్య రౌద్ర రసములు అంగ నేపథ్య వాక్యములచే మూడు విధములు. వాక్య రౌద్రమును స్వభావ రౌద్రమని వ్యవహరింతురు. వాక్యమంతయు స్వభావానుసారిగా ఉండును గదా! కరుణము మూడు విధములు. ధర్మనాశనమున కలుగునది; అర్థహాని వలన కలుగునది; శోక కృతముగా కలుగునది అని. వీనిలో మొదటిది ఉత్తములకును కలుగును. అట్టిది శోభన హేతువని ప్రసిద్ధి. ధర్మ శబ్దమున అగ్నిష్టోమాది క్రియలను గుర్తించునది. నియమాను సారమున యాగయజనము ప్రతినాయక గతముగా నున్నచో విభావము కాగలదు. దానవీరము, ధర్మవీరము, యుద్ధవీరమని వీర రసముగూడ త్రివిధ మగుటను బ్రహ్మయె చెప్పినాడు. భయానకము గూడ త్రివిధ మగును. వ్యాజ భయానకము అపరాద్ధ భయానకము; విత్రాసితక భయానకము అని వాని పేర్లు. వ్యాజమున కలుగునది కృతకము. వ్యాజభయానకములో అనుభావ మార్దవము భాసించును. అపరాద్ధ భయానకము అపరాధ మొనరించు చోరాదులకు సంబంధించినది. స్వభావ సిద్ధముగా భయపడు స్త్రీ బాలాదులు తృణము కదలినను భయపడుదురు. అది విత్రాసితక భయానకము. విశేషముగా భయపడువారు విత్రాసితులు. బాలాదు లట్టివారు. భయానకము అట్టివాని ప్రకృతి ననుసరించియుండుటచే విత్రాసితక భయానకము గురువు మొదలగు వారలకు అపరాధ మొనరించినందున ఉత్తములగువారు కూడ పరమార్థముగా భయావేగములు పొందుదురని కొందరనుట యుక్తముగ లేదు.

భయమనునది వినాశ శంకాత్మకము. ఉత్తములందు సంభవింపదు. భయము స్త్రీ నీచ ప్రకృతికమని లోకప్రసిద్ధి యున్నది. భీభత్సము శుద్ధము. ఉద్వేగి అని రెండు విధములు. క్షోభ మాపాదించునట్టిది. రుధిరాది జన్యముగనది శుద్ధ భీభత్సము. విష్ఠా క్రిమి కీటకములచే నుద్వేగి భీభత్సము కలుగును. దీని నిట్లు స్పష్టముగా గుర్తించునది. రుధిరాంత్రాది దర్శనమున గలుగు భీభత్సము క్షోభకారి యగుట వలన శుద్ధము. ఇష్టాదులవలన కలుగునది ఉద్వేగి. అది హృదయ మును చలింప చేయును. అశుద్ధ విభావక మగునది యశుద్ధము. అభినవోపాధ్యాయుల భట్టతోతు లిట్లనిరి. శుద్ధభీభత్స మిట్లుండును. సంసార నాట్య నాయక రాగములకు ప్రతిపక్షముగా నుండి, మోక్ష సాధనమై విభావ విశేషమున గలుగు భీభత్సము శుద్ధము. శోకమున తన శరీరము చూచియు జుగుప్స పడుటను కవులు వర్ణించుచునే యున్నారు. కావున భీభత్సముకూడ నిట్టి విశేషముతో కూడి త్రివిధ మగును. ముని భరతుడు రెండు విధములుగా భీభత్సమును చెప్పుట నిట్టిది దుర్లభము కాదని ప్రచురము సూచించుటయే. అద్భుతరసము దివ్యము. ఆనందజన్యమని ద్వివిధము. దివ్యదర్శనమున దివ్యము కలుగును. హర్షమున నానందజన్య ముదయించును. దివ్యాద్భుతము నందు సభా విమానాదులనుభావములుగా నుండును. మనోరథా వాప్తిచే కలుగు నానందమున రెండవ యద్భుత ముదయించును. ఇట్లీ విధముగ రసవిషయమున విభావాదులు నిరూపితములైనవి. ఈ నిరూపితములనే గాక నిరూపించని విభావాదులను గూడ నూహించి గుర్తింప వచ్చును.

౯. శాంత రసము

శాంతరసము శమ స్థాయిభావాత్మకము. మోక్షప్రవర్తకము. అది తత్త్వజ్ఞానము, వైరాగ్యము, ఆశయశుద్ధి మొదలగు విభావాదు లచే కలుగును. శాంతాభినయమును యమ నియమములు, అధ్యాత్మ ధ్యాన ధారణములు, ఉపాసనము, సర్వభూతదయ, సన్యాసస్వీకా రము మొదలగు ననుభావములచే ప్రయోగింప వలెను. నిర్వేద,

స్మృతి, ధృతి, పర్వాశ్రమ, శౌచ, స్తంభ, రోమాంచాదులు శాంత రసమున వ్యభిచారిభావములు.

౨౮౩. మోక్షాధ్యాత్మ సముత్థ స్తత్వజ్ఞాన అర్థహేతు సంయుక్తః
నైశ్శ్రేయసోపదిష్టః శాంతరసో నామ సంభవతి

౨౮౪. బుద్ధీంద్రియ, కర్మేంద్రియ, సంరోధా దాధ్యాత్మ సంస్థితోపేతః
సర్వప్రాణి సుఖహితః శాంతరసోనామ విజ్ఞేయః

౨౮౫. న యత్ర దుఃఖం, న సుఖం, న ద్వేషో నాపి మత్సరః
సమస్సర్వేషు భూతేషు స శాంతః ప్రథితో రసః

౨౮౬. భావా వికారా రత్యాద్యాః శాంతస్తు ప్రకృతిర్మతః
వికారః ప్రకృతే ర్జాతః పున స్తత్రైవ లీయతే

౨౮౭. స్వం స్వం నిమిత్త మాసాద్య శాంతాద్భావః ప్రవర్తతే
పున ర్నిమిత్తాపాయేచ శాంతయేవోపలీయతే

మోక్షాధ్యాత్మజన్యము, తత్త్వజ్ఞాన ఫలకమయిన హేతువులు కలది, నిశ్శ్రేయసోపదేశము కూడినది శాంతరసము కలదు. బుద్ధీంద్రియములను కర్మేంద్రియముల నిగ్రహించి ఆధ్యాత్మికమగు సంస్థానముతో కూడుకొని సర్వప్రాణి సుఖహితముగా శాంతరసము సర్వప్రసిద్ధమైనది. అందు దుఃఖము లేదు. సుఖము లేదు. ద్వేషము లేదు. మత్సరము లేదు. సర్వభూతములందది సమము. అట్టిది శాంతరసమని ప్రథిత మగుచున్నది. రత్యాది భావము లన్నియు వికారములు. శాంత మొక్కటియే ప్రకృతి. వికారము ప్రకృతివలన కలుగును. మరల ప్రకృతియందే విలీనమగును. స్వ స్వ నిమిత్తము ననుసరించి శాంతమువలన భావము ప్రవర్తిత మగుచున్నది. నిమిత్తము తొలగి పోగా భావము సర్వము శాంతమునందే విలీన మగుచున్నది.

శాంతాక్షేపము

నాట్యరసము లెనిమిది అని కొందరనిరి. నవరసములని కొందరు పఠింతురు. నవరసమత మనుసరించి శాంత స్వరూపమిక వ్యాఖ్యానింతము. కొందరు శాంతము లేదందురు. శాంతము ఇతర రములం దంతర్భవించు నందురు. వాని వాని జెప్పి శాంతరస సిద్ధాంతము నిరూపించుట సనుచితము. శాంతప్రియు లిట్లందురు.

శాంతము శమ స్థాయిభావాత్మకము. తపస్యాయోగి సంపర్కాది విభావములచే అది ఉదయించును. దానిని క్రోధా ద్యభావ రూపము లైన అనుభావములచే అభినయింప వలెను. ధృతి మతి ప్రభృతు లిందు వ్యభిచారులని ఈ వాదమును కొందరు సహింపలేకున్నారు. శమ శాంతములు పర్యాయములు. భావములు నలుబది తొమ్మిది యన్న పరిగణన మున్నది. శాంతమును రసముగా నంగీకరించిన నలుబది తొమ్మిది యన్న సంఖ్యను త్యజింప వలసి యుండును. ముప్పది మూడు వ్యభిచారులు, సాత్వికము లెనిమిది. స్థాయి భావము లెనిమిది. మొత్తమీ నలుబది తొమ్మిది పరిగణితములు. మరియు నిది సంభావనీయము. ఋతు మాల్యాది విభావములు సమ నంతరముననే కలుగు శృంగారాదులలో ననుశ్రుతము లగుననిరి. తపము, అధ్యయనము మొదలగునవి శాంతమున విభావములు కాజా లవు. తత్త్వజ్ఞానమునకది అనంతర హేతువులు. కామాదులు లేకుం డుట కూడ అనుభావము లనజాలము. సర్వ చేష్టలయు పరమ మేన్న దును ప్రయోగ యోగ్యము కాదు. సుప్త మోహాదులు వంటిది గూడ నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసములచేత భూశయనాదులచే నింకనిట్టి చేష్ట లచే ననుభావములు కావలసి యున్నవి. ధృత్యాదులు వ్యభి చారు లంటిమి. అవిమాత్ర మెట్లు శాంతమున వ్యభిచారులు కాగ లుగును? ప్రాప్త విషయముల ననుభవించుట దాని వలన కలిగిన స్థిర చిత్తత, ధృతి స్వరూపము, లభించిన దానితో సంతుష్టి పడుట అనునట్టి ధృతి వ్యభిచారి యగునా? కేవల మకించిత్కరత్వమున తత్త్వ జ్ఞానోపాయము వ్యుత్పాదితము కాజాలదు. పరదుఃఖ దుఃఖిత మనస్కులు కొందరున్నారు. వారేమియు నొనరింప జాలరు. వార లందు తత్త్వ జ్ఞానోపాయ మేది? కొందరు సమ్యగ్దర్శనమున సమా వస్థను పొందియుందురు. అట్టి నిశ్చలభావముతో వారు సంసార మున సంచరించుచునే యుందురు. ఇక శాంతమన్న రసమెట్లు సంభ వించును? శాంతరసము లేనే లేదు.

శాంతము రసమే.

ఈ విషయమున నీ యంశమును సిద్ధాంతము చేయదలచితిని.

ధర్మార్థ కామములు మూడును పురుషార్థములు గదా! మోక్షమును పురుషార్థము. ఈ మోక్ష పురుషార్థము నానా శాస్త్రములందు నిరూపిత మైనది. స్మృతేతిహాసాదులలో ప్రతిపాదిత మైనది. ఉపాయ ప్రదర్శన పురస్సరముగ వ్యుత్పాదిత మైనది. అంతట సముచిత ప్రాధాన్యము కలిగి యున్నది. ఇది యంతయు సుప్రసిద్ధము. శాంతము రస మేల కాదు? కామాదుల విషయమై సముచితములగు చిత్తవృత్తులు రతి మొదలగు శబ్దవాచ్యములై యున్నవి. అవి కవి నట వ్యాపారమున సమాస్వాద యోగ్యతను పొందుచున్నవి. అట్టి హృదయ సంవాదము పొందిన సామాజికులందు శృంగారాది రసములై యాస్వాద్యములైనవి. అదే విధముగ మోక్షమనెడు పరమ పురుషార్థమునకు దగిన చిత్తవృత్తియు హృదయ సంవాద భాజనులైన సహృదయులకాస్వాద్యమానమై రసత్వము పొందును. ఇందు రసతాసిద్ధి లేదనుటలో యుక్తి గోచరింపదు. అట్టి పరమ పురుషార్థోచితమైన చిత్తవృత్తియే యిందు స్థాయిభావము. దీని స్థాయిభావ విషయమున నీ విషయమును సమీక్షింపవలెను. ఈ స్థాయిభావ మిట్టిది. ఈ నిర్వేదమన్నది ఏమి? నిర్వేదము తత్త్వజ్ఞాన జన్యమని కొందరందురు. దారిద్ర్యాదుల వలన కలుగు నిర్వేద మొకటి ఉన్నది. దానికన్న నిది వేరు కావలయును. తత్త్వజ్ఞానము దారిద్ర్య విలక్షణ మైనందున, తత్త్వ జ్ఞాన ప్రభవ నిర్వేదమును విలక్షణమే యనవలయును. కావుననే స్థాయి భావములను చెప్పి సంచారి భావములను నిరూపింప దలచి తన్మధ్యమున ముని నిర్వేదము పఠించినాడు. అమంగళ ప్రాయమైన నిర్వేదము మాంగళికమని ఇచట నిరూపించినాడేమి? ఇందిది భావమై యుండవచ్చును. నిర్వేద మమంగళ ప్రాయమె యగు గావుత! అయినను వ్యభిచారులలో ప్రథమముగా పరిగణించుట సాభిప్రాయము. ఈ నిర్వేద మొకప్పుడు స్థాయిభావమగును. అట్టి స్థాయితా కథనమునకె యిట్లు ప్రాధాన్యమిచ్చి నిరూపించుట యని త దభిప్రాయము. తత్త్వజ్ఞాన జన్యమైన నిర్వేదము తదన్య స్థాయిభావముల కుపమర్దకము. రత్యాదిభావము లన్నియు భావ వైచిత్ర్యమును సహింపగలవు. ఈ నిర్వేదము సందది లేదు. నిర్వేదము పరమస్థాయి శీలము. ఇది స్థాయ్యంతరముల నన్నిటి నణచి పెట్టును. దారిద్ర్యాదుల వలన

కలిగిన నిర్వేదము శోక ప్రవాహ ప్రసరణ రూపమగు చిత్తవృత్తి విశేషమునకు వ్యభిచారి యగును. కాన తత్త్వజ్ఞాన జన్యమైన నిర్వేదమే శాంతస్థాయి.

శమము స్థాయి

నిర్వేదము స్థాయి యనినపుడు వేరొక పర్యనుయోగమున కవకాశము కలుగు చున్నది. తత్త్వజ్ఞానజన్య నిర్వేదము స్థాయి అని చెప్పుట సమ్మతమైనచో తత్త్వజ్ఞానమే విభావమని అనవలయును కదా! అట్లనలేదేమి? వైరాగ్య బీజము విభావ మనెను. అందు విభావత్వ మెట్లున్నది? తత్త్వ జ్ఞానమునకు వైరాగ్య బీజాదులు ఉపాయములందురు కాబోలు! అట్లైన నేమి యనినట్లైనది? నిర్వేద కారణము తత్త్వజ్ఞానము. తత్త్వజ్ఞాన కారణము వైరాగ్యబీజ మని నట్లైనది. కాగా వైరాగ్యాదులందలి విభావతావ్యవహారము కారణ కారణముగా నున్నదనవలెను. అట్లనుట అత్యంతమతిప్రసంగము. నిర్వేదము వైరాగ్యరూపము "ఎచ్చట నేదియు నుపాదేయము కాదు." అనెడు జ్ఞానమును కలుగ జేయునది. ఇట్టి నిర్వేదము తత్త్వ జ్ఞానమునకే యుపాయ మగుచున్నది. విరక్తుడగువాడు తత్త్వజ్ఞానోదయమున కనుకూలముగా ప్రయత్నపడును. తత్త్వజ్ఞానమున మోక్షము కలుగును. అంతియేకాని తత్త్వము తెలిసి నిర్వేదము పొందుట కాదు. "నిర్వేదమున మోక్షము కలుగు" ననుట యుక్తము కాదు. వైరాగ్యమున ప్రకృతి లయము కలుగునని కదా! పూజ్యులు పలికిరి. తత్త్వ జ్ఞాని యగు వానికి దృఢతర వైరాగ్య మంతట నుండ వచ్చును. అట్టి వైరాగ్యమె జ్ఞానమునకు పరాకాష్ఠ. కాన తత్త్వజ్ఞానమె స్థాయి కావలెను. వైరాగ్యము తత్త్వజ్ఞాన మూలా పరంపరచే పరిపోషము పొందును. కావున నిర్వేదము స్థాయికాదు. తత్త్వజ్ఞానమె స్థాయి కావలసి యున్నది. తత్త్వజ్ఞానము శమము. శమమె స్థాయి యనుట సముచితముగ నుండును.

"పాడుగుగల గోవని కోడెదూడనే వ్యర్థముగ పితికినాడు" "యువతియని లావణ్యము లేని పండు నాలింగనము చేసికొనినాడు" "వైడూర్య మనుకొని కంచుముక్కనే యాశించినాడు." గుణములు

లేని కృపణు నిన్ను ప్రణమించు మూఢుడేమి గెయొనర్పలేదు? దీనిలో చిరకాలము భ్రమపడి వంచితుడై స్వీకార్య మేదియు లేదని తెలిసి సమ్యక్ జ్ఞానము పొందిన వాని స్థితి యున్నది. ఇది నిర్వేద మగునా? తత్త్వజ్ఞాన మగునా? సంశయ మక్కరలేదు. ఇది ఖేదరూపమైన నిర్వేదము. ఇది తత్త్వజ్ఞానములోని భావము కాగలదు. అక్షపాద పాదులు విషయ గంధము మిథ్యాజ్ఞాన మూలమనిరి. మిథ్యాజ్ఞానము తత్త్వజ్ఞానమున నశించు ననిరి. ఆ తత్త్వజ్ఞానము వైరాగ్యమునకు కారణమని వారు తలచినట్లే కదా! "దుఃఖ జన్మ ప్రవృత్తిదోష మిథ్యాజ్ఞానానాం, ఉత్తరోత్తరాపాయే తదనంతరాపాయాత్ అపవర్గః."

ఇట్లు వారనినంత మాత్రమున నేమైనది? వైరాగ్యమె నిర్వేదము కాలేదా? అట్లని ఎవరనిరి? వైరాగ్య నిర్వేదములకు భేద మున్నది. రాగాదుల ప్రధ్వంసము వైరాగ్యము. శోక ప్రవాహ ప్రసర రూపమగు చిత్తవృత్తి విశేషము నిర్వేదము. పోనిండు, వైరాగ్యమె నిర్వేదమని తలచుడు! ఈ వైరాగ్య నిర్వేదము స్వాకారణ వశమున మధ్య కలుగునదేకాని మొదటినుండి యుండదు. సాధ్య మోక్షమున వైరాగ్యము సూత్ర స్థానీయము కాలేదు. అదియుగాక ఇది తత్త్వజ్ఞాన జన్యమగుట శమమునే చెప్పినట్లైనది. శమమునకే నిర్వేద నామము పెట్టినట్లైనది. మే మనిన శమమె స్థాయి యనెడు భావము పోషించి నట్లైనది. శమ, శాంతములు పర్యాయము లను కొందురు కాబోలు! అట్లు తలచ నక్కరలేదు. హాస హాస్యములు పర్యాయములు కావు. అవి సిద్ధ సాధ్యములు లౌకికాలౌకికములు. సాధారణా సాధారణములు. శమ శాంతములు కూడ నిట్టివె. ఇంతటి వైలక్షణ్య ముండగా శమ శాంతములు పర్యాయము లనరాదు. సముచిత చిత్తవృత్తి హృదయ సంవాదమున సహృదయులలో రసీకరించుట యన్నది శమమున నున్నది. శమ చిత్తవృత్తియె పరపురుషార్థోపచితమై శాంత రసత్వము పొందు ననవలెను.

రత్యాదులందొకటి స్థాయి

కొందరీ విధముగ భావింతురు. రత్యాది చిత్తవృత్తి విశే

షము తెలిసియుండి యున్నవి. అవియె తగిన విభావముల గూడి రసీభవించును. ఇంకను విభావ విశేష సంశ్రయము కలవై విచిత్రముగా భాసించును. అట్లు చిత్ర విచిత్రములగు వాని యందొకటి శాంతము నందు స్థాయి కావచ్చును. వివిక్త సేవనము, శ్రుతము, స్వాత్మ విషయమైన రతిని పోషించును. అట్టి స్వాత్మరతియె మోక్ష సాధనమనియు, అట్టి రతియె స్థాయిగా నుండుననియు శాస్త్రకారు లనిరి. ఆత్మ రతియగు మానవుడు ఆత్మతృప్తుడై ఆత్మ సంతుష్టుడే యగునేని అతడాచరింప వలసినది లేదు. అని గీతాగురు వనినాడు. సర్వ విషయమును వైకృతముగ చూచినపుడు విశ్వ విశ్వమును శోచ్యముగ పరిశీలించినపుడు, సాంసారిక వృత్తాంత మంతయు నపకారియని గుర్తించి నప్పుడు, అసమ్మోహ ప్రధానమగు సాతిశయ వినయ ముదయించును. అట్టి వినయము నాశ్రయించిన మానవుడు సర్వలోక స్పృహణీయమైనను ప్రమదాది బాహ్య విషయ సర్వస్వము నంత నేవగించు కొనును. సాతిశయమగు వినయ ప్రకర్షమున విస్మయపడును. అట్టి వానికి మోక్ష సిద్ధి యున్నది. కావున వీనిలో నన్యతమ మేదేని స్థాయి కాదగును అని.

ము ని మ త వి రు ద్ధ ము

కాని ఇది ముని మతము కాదు, భరతుడు దీని సమ్మతింపడు. ముని భరతుడు విశిష్ట విభాగములను పరిగణించు చున్నాడు. అట్టి వాని నితరములను పరిగ్రహించు చున్నాడు. దీని నంతను పరిశీలింపగా నిది నిశ్చితమగును. అలౌకిక హేతు సామగ్రిచే రత్యాదు లపవర్గ విషయము లగుట నంగీకరింప వచ్చును గాని వానిలో నొకటి స్థాయి యగుట క్లిష్టపడదు. రత్యా ద్యనేకములలో నే యొకటియు స్థాయి కాలేదు. వాని స్వరూప తత్త్వము పరిశీలింపగా స్థాయిత్వము సుదృఢ మనలేము. శిథిల ప్రాయముగా గోచరించును. ఉపాయ భేదమున నేదేనియు స్థాయి కావచ్చు ననుటయు భావ శైథిల్యమునే సూచించును. రత్యాదులలో నేదేని యొకటి శాంత స్థాయి యనుట సంగతముగా లేదు.

అన్నియు కలసి స్థాయి

రత్యాదులన్నియు పానక రసము వలె విభాగము లేనివై సంకీర్ణము లగును. పానకమునందు గుడ మరీచ్యాదు లెన్ని కలసి నను సమాస్వాద సమయములో వేరు వేరుగా గోచరింపవు. అన్నియు వ్యామిశ్రములై ఏక విధమున భాసించును. అట్లే రత్యాదులును. కాన శాంతమునందు విభాగ హీతములైన రత్యాదులన్ని స్థాయి భావములు కావచ్చునని కొందరందురు గాని నిదియు మనోజ్ఞము. కాదు. చిత్తవృత్తు లెప్పుడును సమకాలమున కలుగవు. తత్సమయ ములో తదన్యోదయము విరోధము. అవిభాగమున రత్యాదు లుండు ననుట భావ తత్త్వము కాదు. ఇంతగా వాద గోష్ఠిలో స్థాయి కాద గినది కనపడుట లేదు. అయినచో నిక శాంత స్థాయి ఏది అని పించును. ఇట మీదట నాయంశమునే వివరింతుము.

సిద్ధస్థాయిత

తత్త్వజ్ఞానమె మోక్షసాధనము. కావున మోక్షమున తత్త్వ జ్ఞానమె స్థాయి యగుట సముచితము. తత్త్వజ్ఞాన మనునది ఆత్మ జ్ఞానమె. ఆత్మ యొక్క జ్ఞానము ఆత్మజ్ఞానము. ఇట్లన్నను జ్ఞాన మాత్మేతరమన నక్కర లేదు. ఆత్మగ్రాహ్య మాత్మజ్ఞానము. ఇది ఇంద్రియ జన్య జ్ఞానాదులకన్న పరము. ఈ యంశ మాకరములందు వితతముగా నున్నది. జ్ఞానానందాది విశుద్ధ ధర్మయుక్తమగు యాత్మయే పరికల్పిత విషయోపభోగము లేనిది, శాంతమున స్థాయి యగును. ఇది నిత్యస్థాయి. ఇది సిద్ధస్థాయి భావము. ఇది స్థాయియని వేరుగా వచింప నక్కర లేదు. రత్యాది చిత్తవృత్తులు తత్తత్కార ణాంతర సముదయమున నుత్పన్నము లగును. కారణాంతరముల ప్రళయమున నిరుద్ధము లగును. ఉత్పద్య మానములు నిరుధ్య మాన ములు అగునవి స్థాయి రూపాత్మ భిత్తి నాశ్రయించినవై అపేక్షా కృతముగా స్థాయి భావములని అనుచున్నాము. వానియందు సహజ ముగ స్థాయిత్వము లేదు. తత్త్వజ్ఞాన మనునది సకల భావాంతరము లకును భిత్తిస్థానము. సర్వ స్థాయిలకన్నను స్థాయితమము. రత్యాది చిత్తవృత్తుల నన్నిటిని వ్యభిచారి భావములనుగా నొనర్చును.

కావుననే నిసర్గ సిద్ధముగ సిద్ధస్థాయి భావమని గుర్తింప వలెను. ఇదియే కారణముగ ముని దీనిని వేరుగా గణింప లేదు. వేరుగా పరిగణనము కూడ యుక్తము కాదు. ఖండము, ముండ మున్నచో వాని మధ్యలో గోత్వ మిది మూడవది యని ఎవరును పరిగణింపరు. కాబట్టి నలుబది తొమ్మిది భావములను భరతుడు పరిగణించుట యుక్తమే అగును. తత్త్వజ్ఞానమునకు పృథగ్గణన మెట్లుండును కాబోలు ? పృథగాస్వాదమున్నందున సర్వము సంగతమగునని యందుము. రత్యాదిభావములకు తత్త్వ జ్ఞానమునకును భేద మున్నది. రత్యాదులు ఇతర సంప్రుక్తములు కొంతగా లౌకిక ప్రతీతికవి గోచరము లగును. చిత్తవృత్త్యంతరముల సంబంధమున కలుషము లగును. ఆత్మజ్ఞాన మిట్లుకాదు. సమాధితర సమయమున ననుసంధీయమాన మగును గాని వికల్ప రహితముగనే ఉండును. ఇం దేమాత్రము లౌకిక ప్రతీతి లేదు. లోకమున నిది కొంతగా భాసించు గావుత ! అయినను ఇతర స్థాయిభావముల పరిగణించునట్లు దీని పరిగణింప నక్కరలేదు. శాంతేతరములైన రసములందు ఈ సిద్ధస్థాయి యుపయోగము లేదు. ఇది ఎన్నడును వ్యభిచారి భావముల వలె లక్షణీయము కాదు. వ్యభిచారిత్వము సంభవింపదు. సామాన్యముగా వ్యభిచారులు వైచిత్ర్య మాపాదించునవియగును. ఇది అట్లు కాదు. శమైక స్వభావక మగునిది దమము అనికూడ వ్యపదేశింప తగును. శమమని నిర్వేదమని దీనినన్నచో భావమని యనరాదు. ఈ నిర్వేదములోక నిర్వేదముకన్న విలక్షణము. దారిద్ర్యాదుల వలన లోక నిర్వేదము కలుగును. తత్త్వజ్ఞానము, శమస్థితి, సర్వమిది యాత్మ స్వరూపము. రత్యాదులనునవి యాత్మ యందలి కాలుష్యోపరాగ విశేషములు. ఇది రత్యాదుల ననుగమించినను అవ్యవధానమున సమాధి బలమున విశుద్ధ రూపముతోడనే యుండును. సమాధినుండి వ్యుత్థిత చిత్తుడైనను ప్రశాంతముగనే ఉండును. తత్త్వజ్ఞాన స్వరూపమైన స్థాయిభావమునకు సర్వవిధ లౌకికాలౌకిక చిత్తవృత్తి కలాపము వ్యభిచారి యగును. యమ నియమాదులు తత్త్వజ్ఞానా నుభావములుగా నున్నవి. అంగోపాంగా భినయములును తత్త్వజ్ఞానమున నున్నవి. వానినే స్వభావాభినయములని నిరూపింప దలచితిమి. అట్టి వన్నియు తత్త్వజ్ఞాన

విషయములే యగును. అభినయముల స్వభావమే అట్టిది. ఈశ్వరానుగ్రహాదులు కూడ విభావ రూపమున తత్త్వ జ్ఞానమునకుపష్టంభము సంపాదింప వచ్చును. నాశోన్ముఖములైన రత్యాదు లింక ఆస్వాద్యములు కావు. విప్రలంభమున నౌత్సుక్యము, రౌద్రమున నుగ్రత, కరుణ, వీర, భయానకాద్భుతములలో నిర్వేద ధృతి త్రాస హర్షములు, వ్యభిచారి భావములు ప్రధానముగా నవభాసించునట్లు రాగ ప్రతిపక్షమైన జుగుప్సలో రాగాత్మకములు ముఖ్యముగా భాసింపవు. దయ యను పేరుగల పరోపకార ప్రయత్న రూపమైన నుత్సాహమిం దంతరంగముగ నుండును. స్వాత్మ సంతృప్తుడు, పరార్థ ఘటనోద్యుక్తుడు కావచ్చును. ఇట్లుత్సాహ మంతరంగముగ నున్నదని, కొందరు దయావీరమని, ధర్మవీరమని, తత్త్వ జ్ఞానమును వ్యపదేశించిరి.

ఉత్సాహ మెల్లప్పు డహంకార ప్రాణము. శాంతమున నహంకార శైథిల్యముండును. విరుద్ధముగా నుండునది రతిలో నిర్వేదము వలె వ్యభిచారిగా నుండవచ్చును. పరోపకార కరణమున నుత్సాహామె ప్రకర్షముతో నుండును. ఏ యవస్థయు నుత్సాహ శూన్యముగ నుండదు. ఇచ్ఛాప్రయత్నములు లేక నేదియు నుండదు. స్వాత్మోద్దేశమున నుండు తత్త్వజ్ఞానికి కర్తవ్యాంతర మేమియు మిగులదు. శాంత హృదయులు కొందరు పరోపకారమునకై శరీర సర్వస్వ మర్పింతురు. అది శాంత విరోధికాదు. అకృత కృత్యులకు 'ఆత్మానం గోపాయేత్' అని శరీర రక్షణ ముపదిష్టమగుచున్నది. సన్యాసులకు శరీర రక్షాది తాత్పర్యమె ఉండదు. చతుర్వర్గ సాధకత్వమే దేహ రక్షణమున నిదానము. కృతకృత్యుడగు తత్త్వజ్ఞాని, వీతరాగి సన్యాసి, జలాగ్ని శ్వభ్రములలో దుముక వచ్చుననియే ఉన్నది. అట్టి వాడెట్లైని శరీరము త్యజింప వచ్చును. అట్టి శరీరము పరార్థమె త్యజింప బడునేని సర్వము సంపన్న మైనట్లే. దేహాత్మ మానవులకు దేహమె సర్వస్వము. ధర్మాదులు నిర్దేశింపక పరార్థమై త్యాగమట్టి వారలకు సంభవింపదు. యుద్ధమందును పర పరాజయమునకై ప్రవర్తించుటయె కాని శరీర త్యాగమునకై యుద్యమింపరు. శుభతర

మగు దేహాంతరము సంపాదింప వలెనని యే కొందఱు భృగుపతన మొనరింతురు. స్వార్థ ముద్దేశింపక కేవలము పరార్థ సంపత్తికై ప్రయత్నించుట, దేహత్యాగ పర్యంత ముపదేశ మిచ్చుట, ఆత్మ జ్ఞానము లేని వారలకు కుదరనే కుదరదు. తత్త్వ జ్ఞానులగు వారు ఏ ఆశ్రమ మందున్నను ముక్తి భాజను లగుదురని స్మార్త వచన మున్నది. తత్త్వజ్ఞాన నిష్ఠుడు గృహస్థుడును ముక్తు డగునట! బోధి సత్త్వులు కొందరున్నారు. పరార్థమై ప్రయత్నించుటయె వారి ధర్మము. పరోపకారమె ఫలమని భావింతురు. ఇట్టి అభిసంధి వార లకు దృఢ మున్నది. అందుననే వారలకు తదుచిత దేహమే కలు గును. పరోపకారమున త్రివర్గ సంపత్తియే ప్రధానమని భావించు వారు అన్లే యుందురు. అర్థ కామో త్తర మైన సర్వ చరితము సకల లోక హృదయ సంవాదమున సుందర ప్రయోజనముగ నాటకమున నుండవలెనని లక్షణకారు లనిరి. తత్త్వజ్ఞానమునకు తగిన బీజ సంస్కా రములచే భావితులగు వారు ఇందు హృదయ సంవాదము పొంద గలరు. కాన శాంత మున్నదని అంగీకరింప వలెను. చిరంతనుల పుస్తకములందు శమ స్థాయి భావాత్మకమైన శాంత మనెడు రస మును భరతుడు లక్షణ పురస్సరముగ నిరూపించుట గోచర మగు చున్నది. ఇదియు నిచట ముఖ్యముగ పరిగ్రాహ్యము. సర్వరసములు సమాస్వాదమున శాంత ప్రాయముగనే ఉన్నవి. విషయ వ్యావృత్తి వలన కలుగునదియే కాదు. రసమునకు సంబంధించిన పర్యంతా స్వాదము సర్వము శాంత స్వరూపముగనే ఉండుట రస విదుల కతి రోహితము; శాంతముఖ్యత సర్వాలాభముతో నున్నది. ఇతరములు సంస్కారాంతర ములతో నుండును. ఇది యట్లుకాదు. సర్వ రస ములకిది ప్రకృతి. సామాన్యముగా నుండు దానిని వేరుగా పరిగణిం చక పోవుట లోకమునగూడ విశ్రుతము. శాంతస్థాయి సామాన్యా త్మక మగుట వేరుగా పరిగణితము కాలేదు. వివేచకులగు వారు సామాన్యమును విశేషములతో కలియ గలపరు. సామాజికాస్వాదము వివేచకత్వము నవలంబించి యుండును. శాంతమును వారి ప్రతీతిలో విషయమై యుండును. కాన శృంగారాదులకన్న నిది పృథగ్భావి తము.

శ్రీ సిద్ధాంత శాస్త్రము

ఇతి హాసములలో, పురాణములలో, శబ్దకోశములలో రసములు తొమ్మిది అనియే ప్రతీతి యున్నది. శ్రీమత్సిద్ధాంత శాస్త్రము లందును శాంతమును నిరూపించినారు. 'అష్టానా మిహ దేహానాం శృంగారాదీన్ ప్రదర్శయేత్, మధ్యేచ దేవదేవస్య శాంతం రూపం ప్రకల్పయేత్.' ఎనిమిది మంది దేవులకు శృంగారాదు లెనిమిది రసములను నిరూపింప వలెను. అష్టదేవుల మధ్యలో దేవ దేవునకు శాంతరూపము కల్పింప వలెను, అని సిద్ధాంత శాస్త్రము చెప్పినది. శాంతమునందు వైరాగ్య సంసార భీరుత్వాదులు విభావములు. వైరాగ్యాదులు నిరూపింప శాంతము సుజ్ఞాత మగును. మోక్ష శాస్త్ర చింతాదు లనుభావములు. నిర్వేద, మతి, ధృతి, స్మృత్యా దులు వ్యభిచారి భావములు. భక్తి శ్రద్ధ లనునవి ఈశ్వర ప్రణిధాన విషయముగనే ఉండును. వానిని వేరు రసములని అన నక్కరలేదు. ఈ నిరూపణ సముచితముగ ఈ సంగ్రహ కారికను భావింప వచ్చును.

౧౮౮. మోక్షాధ్యాత్మ నిమిత్తః తత్త్వజ్ఞానార్థ హేతు సంయుక్తః
నిశ్శ్రేయసధర్మయుతః శాంతరసోనామ విజ్ఞేయః

ఈ కారికలో మూడు విశేషము లున్నవి. మూడింటిలో విభావ స్థాయ్యనుభావ యోగము నిదర్శిత మైనది. తమతమ నిమిత్త మను సరించి శాంతము వలన భావము కలుగునని, నిమిత్తము తొలిగిపోగా, శాంతము నందే భావము లయించునని భరతుడనుట భావగర్భముగా నున్నది. శాంతము సర్వప్రకృతి యని చెప్పినట్లైనది.

శాంతాస్వాద మీ విధముగా నుండును. ఉత్సాహ రత్యాదు లన్నియు నుపరాగము సంపాదించును. ఆత్మ స్వరూపమునందు వాని వలన నొక యుపరంజనము కలుగు చున్నది. ఉపరక్తమైన ఆత్మ స్వరూపమె వానియం దనుభూత మగును. దారమున దూరదూర ముగా రత్నములను కూర్చినపుడు రత్నాంతరాళమందు సితతరముగా సూత్రము నిర్భాసించును. రత్యాదు లుపరంజకముగా నున్నప్పుడు వానియం దాత్మ స్వరూప మిట్లే సిత సూత్రమువలె గోచరించును. రత్యాదు లేవియు నుపరంజకములుగా లేకపోయినను ఆత్మ భావము

పరా శాంతియు భాసించును. ఇట్లు పానమానమగు నిది సకల దుఃఖ జాల హీనమై పరోన్ముఖత్వ మిచ్చునదై పరమానంద లాభమున సంవిదేకరూపమై విశ్రాంత మగును. ప్రయోగ ప్రబంధముల మహిమచే సాధారణ రూపమున నిర్భాసించి అంతర్ముఖా వస్థాభేద మున లోకోత్తరానంద మిచ్చి సంవిన్మయమగు హృదయ సంవాద మగును. ఇది దీని తత్త్వస్వాద ప్రక్రియ.

ఇట్లే రసములు తొమ్మిదియే. ఇవియే పురుషార్థోపయోగులు. రంజనాధిక్య ముండుటను బట్టి ఇవియే ఉపదేశింప దగినవి. వీని కతిరిక్తముగా రసాంతరములు సంభవింపవు. ఆర్ద్రతా స్థాయికముగా స్నేహము రసమని కొందరందురు. గంధ స్థాయికముగా లౌల్య రసమని కొందరందురు. ఇట్లే భక్తియు రసమను వారునున్నారు. ఇట్లనుట రసహృదయము కాదు. ఇవన్నియు రత్యుత్సాహాదులందే పర్యవసించును. లక్షణ లక్షితముగ నవ రసాఖ్యాన మింతవరకు జరిగినది. ఇటుపై భావలక్షణ మపేక్షితము. రసలక్షణ మున్నగాని భావాది లక్షణము పూర్ణము గాదు. రస లక్షణమును భావ విభా వాదులు నిరూపించిన గాని పూర్ణము కానేరదు. సర్వము రసము కేంద్రీకరించు కొనినవి యగుట వాక్యైక వాక్యమున నిఖిలము రస లక్షణమే యగును.

భావచక్రము

ఇప్పుడిక భావముల వ్యాఖ్యానింతుము. ఈ మాట యిది వరలో ననినదే. మరల చెప్పుటేల? "పూర్వపు క్రమము ననుసరించి విభావాదులను జెప్పవలయును. కాని ప్రధానము లగుట స్థాయివ్యభి చారుల రూపింప వలెను. అందునను మరల నిట్లనుట". అని కొంద అనుకొందురు. ఇది యట్లుకాదు. "వయం తు బ్రూమః" మేమిట్లం దుము. భావశబ్దమున చిత్తవృత్తివిశేషములె వివక్షితములు. ఆ భావ ములకు యోగ్యతావశమున యథాయోగముగా స్థాయి సంచారి విభావానురూపత సంభవించును. బాహ్యములయిన ఋతుమాల్యాది విభావములు, బాష్పాదు లయిన యనుభావములు భావశబ్దమున వ్యపదేశింప దగవు. స్థాయి వ్యభిచారి సాత్వికములె భావములు.

విభావానుభావములకు ప్రాసంగికముగా లక్షణము చెప్పెదము-
"విభావానుభావములు కూడ సంవిత్స్వభావమున నిమజ్జనోన్మజ్జనము
పొందుట యున్నదని సంవిదాత్మకములె యని భావించిన, విశ్వ
మంతయు భావమయమె యగును. అప్పు డభినయధర్మి మొదలగు
వానిని వేరుగాచెప్పుట కుదురదు. కాన స్థాయి వ్యభిచారి సాత్వి
కములె భావములనుట యుక్తిసంగతము. భావములు చిత్తవృత్త్యా
త్మకములు. భావపదమున రెండు వ్యుత్పత్తులు సంభావితములు
కావచ్చును. "భవతీతి భావః" అని యొకటి. "భావయతీతిభావః"
అని రెండు. రతిభావ మని యనినప్పుడు రతిప్రాదుర్భావములో ప్రక
ర్షగతి భాసించును. మొదటి భవనము పిమ్మట నుండదు. అప్పటి
దా యనంతర ముండదు. వీనిలో తరతమభావముండును. ఇట్టి చిత్త
వృత్త్యాత్మకము లయిన భావములు పరిమితకాలభావులై గోచరించును.
ఇది మొదటిరీతి ననుసరింప లభించెడి తాత్పర్యము. భావింపజేయు
నను రెండవవ్యుత్పత్తి చూడ నిది లభించును. "భావయంతి, ఆస్వా
దనం కుర్వంతి, హృదయం వ్యాప్నువంతి" "భావింప జేయును.
ఆస్వాదన మాపాదించును. హృదయము వ్యాపించును". అని. భావ
పదమున నిట్లనుద్భిన్నార్థము లున్నవి. అనుద్భినోద్భేదమున భావ
భావమును విశదము చేయుట యుక్తము.

౨౮౯. "భావా ఇతి కస్మాత్ ? కిం భవంతీతి భావాః ?
కిం వా భావయంతీతి భావాః ? — "

భావము అని యనుట యేల ? ఉద్భవనముననె యవి భావములా ?
భావింప చేయుచున్నవి కావున భావము లగుచున్నవా ? అయినచో
నవి వేనిని భావింపజేయును ? వేనివ్యాపించును ? ఏమియాచరించును ?
ఇట్లు భావవిషయమున ప్రశ్న కలుగును. ఇందిది సమాధానము.
వాగంగసత్త్వోపేతము లయిన కావ్యార్థములను భావింప జేయునవి
కావున భావము లని యనదగును. కావ్యము కవనీయము. అందు
పదార్థవాక్యార్థములు రసములందే పర్యవసానము పొందును. కావ్య
మున ప్రధానము లగుట యసాధారణము లగుట రసములు కావ్యార్థ
ము లగుచున్నవి. ప్రధానముగా నర్థింపబడునవి యగుట రసము లర్థ
ములు. అర్థశబ్ద మిం దభిధేయవాచి కాదు. రసాదులు స్వశబ్దాభిధేయ

ము లు కావని ధ్వనికారాదులు నిరూపించిరి. తద్వివరణమయిన సహృదయాలోక లోచ న మం దు ని ది వివృత మయినది. కావ్యార్థములగు రసముల నివి భావింపజేయును. ఆస్వాద్యమగు లౌకికార్థ మంతయు స్థాయివ్యభిచారికలాపముననె నివృత్త మగును. మొదట స్థాయి యవభాసించును. అనంతరము సర్వసాధారణభావమున నాస్వాద ముదయించును మొదట గోచరించియు నుత్తరభూమి నందికొని యాస్వాదమునకు భావకము నిష్పాదకము నగును. వాగంగసత్త్వములు సంబంధించియున్న కావ్యార్థములను భావములు భావింపచేయును. ఆహార్య మంతగా ముఖ్యము కానందున నిందు జేరలేదు. వాచికాదులె యంతరంగములు, కావ్యము వలన గూడ రసాస్వాదము కలుగును కదా! కావ్యమున నాహార్యమునకు పూర్ణత లేదు. అందుననె యిందది యుపాత్తము కాలేదు. చిత్తవృత్తులలౌకికములు. వాచికాద్యభినయ ప్రక్రియారూఢములై లౌకికదశలో నాస్వాద్యము కాని స్వాత్మస్వరూపము నిప్పు డావిష్కరింప జేయును.

భావపదము భూ ధాతు నిష్పన్నము. భావితము వాసితము కృతము మూడు సమానార్థములు. లోకమున గూడ నిది ప్రసిద్ధము. "ఈ గంధమున రసమున నిది సర్వము భావితము". అని. ఇది యంతయు వ్యాప్త్యర్థము. కస్తూరికాగంధము వ్యాపించినది. గుణమునకు సంక్రాంతి లేనందున కస్తూరిగంధము వేరొక గంధమును కలుగ జేయదు. ఆ గంధసదృశ మయిన గంధాంతరము నచట కలుగదు. గంధాదులు యావద్ద్రవ్యభావులు. కేవలము కస్తూరికాద్రవ్యమె రూప దేశ చైతన్యాక్రమణ స్వభావము కలదై వస్త్రాదికమున గూడ నట్టి ప్రతిపత్తి కలుగజేయును. అట్లె ప్రకృతమున గూడ భావింప వలెను. మొదటి దశలో వాచికాద్యభినయములు దేశ కాల విశేష గతములు గనె భాసించును. కాని సాధారణీభావము పొందినవై మృగమదామోద విధానమున సామాజికులను వ్యాపించును. అప్పుడు సామాజికాత్మలను స్వచిత్తవృత్తి వ్యాపన ద్వారమున భావింపజేయును. కాన నివి భావములు. ఈ విషయమున వ్యుత్ప

త్త్యంతరమును దర్శించు ప్రాక్తన వ్యుత్పత్తిగ్రాహకము లయిన శ్లోకములు గలవు.

౨౯౦. "విభావైరాహృతో యోఽర్థో హ్యనుభావైస్తు గమ్యతే
వాగంగసత్త్వాభినయైః స భావ ఇతి సంజ్ఞితః
౨౯౧. వాగంగముఖరాగేణ సత్త్వేనాభినయేన చ
కవేరంతర్గతం భావం భావయన్భావ ఉచ్యతే
౨౯౨. నానాభినయసంబద్ధాన్భావయంతి రసానిమాన్
యస్మాత్తస్మాదమీ భావా విజ్ఞేయా నాట్యయోక్తృభిః"

విభావ మనునది విషయము. వానిచే నిష్పాదిత మగు నర్థము వాగంగసత్త్వాభినయరూపము లయిన యనుభావములచే గమ్యమాన మగును. దానికే భావమని సంజ్ఞ. వాగంగసత్త్వాభినయము లను భావములు. స్వాభినయసంహితము లయిన వ్యభిచారిభావములను గూడ నిచట కొందరు సంభావించుచు వ్యభిచారిభావములచే భావము మిశ్రీకృత మగు ననుచున్నారు. వ్యభిచారులకును వ్యభిచారు లుండును. నిర్వేదమున చింత వ్యభిచారి. శ్రమమునకు నిర్వేదము వ్యభిచారి అని వారి భావము. ఇట్లనుట యుక్తము కాదు. స్థాయి భావమునకు వ్యభిచారిత కలుగ వచ్చును. కాని వ్యభిచారిభావము లకు స్థాయిత రాదు. వ్యభిచారులకును స్థాయిభావత్వముకలుగునేని మూలవ్యభిచారి యాస్వాదమున రసాంతరమును కలుగ వలసి యుండును. వ్యభిచారిభావమునకు వ్యభిచారిభావముండు ననుట కన్న ముఖ్యమయిన స్థాయిభావమునకె యన్నియు వ్యభిచారు లనుట యుక్తముగా నుండును. విభావనిర్ణీత మనుభావములచే గమ్య మగు నని భావనిర్వచనము చేయుట లోకానుసారిగా నున్నది. కవి నట శిక్షోపయోగిగా నున్నది. ఇదివరలో పలికిన రెండువ్యుత్పత్తులు సామాజికాభిప్రాయము ననుసరించినవి. ఇదియె శ్లోకద్వయమున వ్యక్త మగును. వాగంగముఖరాగమున సత్త్వమున నభినయమున కవి యంతర్గత మగు భావమును భావింప జేయునది భావమగును. నానాభినయసంబద్ధము లగు రసముల సామాజికులను భావింప జేయు నవి యగుటచే భావవ్యవహారము కలుగునని నాట్యప్రయోక్తలు గుర్తింప వలెను. నన్నానాని పుణు డగు కవి యనాది ప్రాక్తన-

సంస్కార ప్రతిభానమయ మగు భావము కలవాడై యుండును. అది లౌకికవిషయజన్యము కాదు. దేశకాలాదిభేద మందుండదు. అది సర్వసాధారణీభావమున సమాస్వాదయోగ్యము. అట్టిదానిని సమాస్వాదయోగ్యముగ జేయునదియె భావము. భావము చిత్తవృత్తిలక్షణమని చెప్పితిమి. వాగంగముఖరాగ మనుచోట ముఖరాగము వైవర్ణ్యరూప మయిన సాత్త్వికము. సత్త్వము చిత్తైకాగ్రత. తజ్జనితము సాత్త్వికము. వైవర్ణ్యాత్మక మయిన ముఖరాగము సాత్త్వికాంతర్గత మయినను ప్రాధాన్యమున పునరుక్త మయినది. శుభాభినయమంగోపాంగయుక్తముగా నున్నను ముఖరాగము లేకపోయినచో శోభాన్వితముగా నుండ దందురు. అందుననె ముఖరాగము సూచిత మయినది. ఈ భావములు సామాజికుల విశిష్టచిత్తవృత్తులను రసనయోగ్యముల నొనరింప గలవు. అట్లు వారి మానసములు భావితము లగును. భావములు వారికి తగిన యుద్బోధ మీయగలవు. సామాజికు లెల్లప్పుడు సర్వభావములను బుద్ధివిషయములనుగా జేసికొన జాలరు. ఈ భావము లాస్వాద్యము లనువారి బుద్ధివిషయములను జేయగలవు. నానాభినయసహితములగు రసములను భావింపజేయు ననుట, అభినయములుకూడ బుద్ధిగోచరము లగునని భావము. భావములు స్వగతయోగ్యరూపమున రసములను రసనయోగ్యములుగ నొనరించుటయె యధివాసనాత్మక మయిన భావన. నిర్వేదోపరక్త మగు రతి యౌత్సుక్యోపరక్త మగునట్లు అలౌకికాస్వాదవిషయము లగు స్థాయిభావములను భావము లధివాసింప జేయగలవు.

ఇది రసప్రకరణ మగుట చిత్తవృత్త్యుద్భవహేతు వయిన విషయము విభావార్థ మని విజ్ఞాత మయినది. అయినను విభావ మనుటలో ప్రవృత్తినిమిత్తము తెలియవలసి యున్నది. విభావమని యనుటేల? ఋతుమాల్యాదులు విభావశబ్దమున వ్యపదిష్టము లగుటలో హేతు వేమి? ఇదిగో చెప్పెదము. విభావ మనునది విజ్ఞానార్థము. విభావము, కారణము, నిమిత్తము, హేతువు అనునివి పర్యాయములు. వాగంగసత్త్వాభినయము దీనిచే విభావిత మగును గావున నిది విభావ మగుచున్నది. "విభావ్యతే ఇతి విభావః", విభావితము విజ్ఞాతము

అనునవి సమానార్థకములు. స్థాయిభావములకు వ్యభిచారిభావముల కును వాగాద్యభినయము లున్నవి. వాగాద్యభినయసహితము లయిన స్థాయివ్యభిచారిభావములు వీనిచే విశిష్టస్వరూపమున విజ్ఞాతము లగును. అందుచే నివి విభావము లగుచున్నవి. అభినయము లనేక కారణముల వలన గలుగుట ప్రసిద్ధముగ నున్నది. చూడుడు. హాసము హర్షాదుల వలన గలుగును. ఘర్మము, ధూమము, రోగము మొదలగు వానివలన బాష్ప ముదయించును. ఆ బాష్పము వలన ఘర్మాదులలో నేది గోచరమగును? ఘర్మమె గోచరించునా? ధూమమె గోచరించునా? ఇట్టి సందేహమున విభావము సహకారి. విభావము ఝుడితి నిశ్చయము గోచరింప జేయును.

౨౯౩. బహవోఽర్థా విభావ్యంతే వాగంగాభినయాశ్రయాః
అనేన యస్మాత్తేనాయంవిభావ ఇతి సంజ్ఞితః

వాగంగాభినయముల కాశ్రయము లయిన నానావిధ రసభావార్థ ములు బాగుగా దీనిచే విభావితము లగును గావున నిది "విభావ" సంజ్ఞ కల దయినదని పరంపరాగత మయిన శ్లోకమును గలదు.

అ ను భా వ ము

అనుభావ మనునది యేమి? చేష్టాదుల ననుభావము లని యేల యనవలెను? ఇందిది యుత్తరము. వాచికాంగికసాత్త్వికాభినయము దీనిచే ననుభావిత మగును. చిత్తవృత్తిస్వరూపము లయిన భావము లను సూచించునవై వెలువడు వాచికాద్యభినయములు స్పష్టగోచ రము లగుట కివి యుపకరించును.

౨౯౪. వాగంగాభినయేనేహ యతస్త్వర్థోఽనుభావ్యతే
శాఖాంగోపాంగ సంయుక్తస్త్వనుభావస్తతః స్మృతః

అంగోపాంగముల కూడిన యర్థము వాగంగాభినయమున ననుభావిత మగును గావున అనుభావ మని వ్యవహారము కలిగినది. కాగా భావము లిట్లు విభావానుభావసంయుక్తము లని తేలినది. భావము వ్యాఖ్యాత మయినది. విభావానుభావములను జెప్పగా భావస్వరూ పము విశద మగును. భావము సిద్ధస్వరూప మగును. భావముల [illegible] విభావానుభావములను జెప్పవలయును. విభావానుభావ

సంయుక్తము లయిన భావముల లక్షణనిదర్శనముల జెప్పుట సముచితము. అందు విభావానుభావములు లోకప్రసిద్ధములు. లోకస్వభావానుగతములు. కాన వానికి లక్షణము చెప్ప నక్కఱలేదు.

౨౯౫. లోకస్వభావసంసిద్ధా లోకయాత్రానుగామినః
అనుభావా విభావాశ్చ జ్ఞేయాస్త్వభినయే బుధైః

అనుభావములు విభావములును లోకస్వభావముననె సిద్ధము లగుచున్నవి. లోకయాత్ర ననుసరించి యున్నవి. అభినయములం దీ విధాన మిట్లు ప్రసిద్ధమై యున్నదని బుధులు గుర్తింతురు. ఎనిమిది స్థాయిభావములు. ముప్పదిమూఁడు వ్యభిచారి భావములు. ఎనిమిది సాత్త్వికభావములు. ఇట్లు భావములు త్రిభేదములు. ఇవి కావ్యరసాభివ్యక్తి హేతువులు. ఇవి యన్నియు నలుబది తొమ్మిది భావము లున్నవని తెలియ వలెను. వీని వలని సామాన్యగుణయోగమున రసములు నిష్పన్నము లగును.

౨౯౬. యోఽర్థో హృదయసంవాదీ తస్య భావో రసోద్భవః
శరీరం వ్యాప్యతే తేన శుష్కం కాష్ఠమివాగ్నినా

సహృదయుల హృదయసంవాదము పొందిన రసోద్భవభావము సర్వము శరీర మంతట ప్రసరించును. శుష్క మయిన కాష్ఠము నగ్ని వ్యాపించిన విధమున భావము శరీరధాతువు లం దంతట ప్రసరించును.

విభావానుభావములు కావ్యార్థము నాశ్రయించి యుండును. వానిచే నీ నలుబదితొమ్మిది భావము లభినిష్పన్నము లగును. ఆ భావములచే నయిన సామాన్యగుణయోగమున రసములు నిష్పన్నము లగును. కాఁగా స్థాయిభావములె రసత్వము పొందుట యెట్లు కుదురును? ఇదిగో! చెప్పెదము. ఈ లోకదృష్టాంతము భావింపుఁడు! సామాన్యముగా మానవులంద రేకవిధముగా నుందురు. సమాన లక్షణములతో నుందురు. పాణిపాదోదర శరీరములు తుల్యముగా నుండును. అంగప్రత్యంగములు సమముగా నుండును. ఇట్లు పురుషు లంతట సమానలక్షణములతో నున్నను కులము, శీలము, విద్య, కర్మ, శిల్పములందు విచక్షణు లగుట వలన కొందరు మాత్రమె రాజత్వము పొందుదురు. ఇతరు లల్పబుద్ధులు మరికొందరు వారలకె యనుచరు

లగుదురు. ఇట్లే ప్రకృతమున గూడ పరిశీలింప వచ్చును. విభావానుభావవ్యభిచారిభావములు స్థాయిభావముల నాశ్రయించి యున్నవి. స్థాయిభావము లనేకముల కాశ్రయములుగా నున్నందున ప్రధానములై స్వామిరూపమున నుండును. తదితరభావములు స్థాయిభావముల కంగములై యుండును. స్థాయీతరభావము లితరస్థానము లందుండు పురుషుల వలె నప్రధానములు కదా ! ఇట్లు స్థాయీతరభావములు గుణరూపమున (అప్రధాన) స్థాయిభావముల నాశ్రయించి యుండును. వ్యభిచారిభావములు పరిజనములుగా నుండును. ఇట్లు స్థాయిభావములు సర్వప్రధానభావమున నుండుటచే స్థాయిభావములు రసత్వము పొందుట సూచిత మయినది. ఇందేమి దృష్టాంత మందురో ? నరేంద్రుడు బహుజనపరివారములతో గూడి యున్నను ఆ నరేంద్రుడే నరేంద్రఖ్యాతి వహించును. ఎంత గొప్పవా డయినను వేరొక పురుషు డా ప్రఖ్యాతి వహింపజాలడు. అదేవిధముగ విభావానుభావ వ్యభిచారి పరివృత మయిన స్థాయిభావమె రసనామము పొందునది యగును. ఈ విషయము నిట్లు శ్లోకించిరి.

౧౯౭. యథా నరాణాం నృపతిః శిష్యాణాం చ యథా గురుః
ఏవం హి సర్వభావానాం భావః స్థాయీ మహానిహ

సమానలక్షణలక్షితు లయినను నరులందరు నరేంద్రులు కాజాలరు. విశిష్టగుణయుక్తు డొకడు మాత్రము నృపతి యగును. ఆతడు సర్వాధికుడు. శిష్యజను లనేకు లుందురు. వారిలో నొకడు విచక్షణుడు గురు వగును. ఆతడు సర్వాధికుడు. ఇట్లే సర్వభావములలో స్థాయిభావము సర్వాధికముగ నుండును. ఇంతవఱకు రససంజ్ఞ కల వాని లక్షణనిదర్శనములు నిరూపితము లయినవి. ఇక భావసామాన్యలక్షణము చెప్పెదము.

స్థాయిభావములు

రతి : స్థాయిభావములందు రతి యనునది ప్రమోదాత్మకము. ఋతువు, మాల్యము, అనులేపనము, ఆభరణము, భోజనము, వరభవనము, వీని యనుభవనము, అప్రతికూలత మొదలగు విభావము

లచే నీ రతి యుదయించును. స్మితవదన, మధురకథన, భ్రూక్షేప, కటాక్షాద్యనుభావములచే రతి నభినయింప వలెను.

౨౯౮. ఇష్టార్థవిషయప్రాప్త్యా రతిః సముపజాయతే
సౌమ్యత్వాదభినేయా సా వాఙ్మాధుర్యాంగచేష్టితైః

ఇష్టార్థవిషయముల ప్రాప్తిచే రతి జనించును. రతి సౌమ్యస్వభావక మయినందున వాఙ్మాధుర్యమున లలితాంగచేష్టితమున నభినయింప వలెను. అని దీని శ్లోకించిరి. ప్రమోదమాహ్లాదమె దీని స్వరూపము. మధురవచోవిలాసము మనోహరచేష్టితములు రతి నాశ్రయించి యుండుననుట ప్రసిద్ధము.

హాసము: ఇతరుల చేష్టల ననుకరించుట, కుహకాసంబద్ధ ప్రలాపములు, ఎల్లప్పు డితరుల దోషముల నుద్ఘాటించుట యను పౌరో భాగ్యము, మూర్ఖత మొదలగు విభావములచే హాస ముదయించును. పూర్వము నిర్దేశించిన హసితాద్యనుభావములచే హాసము నభినయింప వలెను. ఈ విషయమున నీ శ్లోక మున్నది.

౨౯౯. పరచేష్టానుకరణాద్ధసః సముపజాయతే
స్మితహాసాతిహసితైరభినేయః స పండితైః

పరుల చేష్టలను వికృతముగా ననుకరించుట వలన హాస ముద యించును. స్మితహాసము మొదలగు విధానములచే హాసమును దాని స్వరూపమును గుర్తించిన వారభినయింపవలెను. హాసవిభావాను భావము లిట్లుండు నని యభిజ్ఞులు తెలియ వలెను.

శోకము: ఇష్టజన వియోగమున, విభవనాశమున, వధ బంధ దుఃఖానుభవనాది విభావములచే శోక ముదయించును. ఇందు అశ్రుపాతము, పరిదేవితము, విలపితము, వైవర్ణ్యము, స్వరభేదము, స్రస్తగాత్రత, భూమిపతనము, సస్వన రుదితము, ఆక్రందితము, దీర్ఘ నిశ్వసితము, జడత్వము, ఉన్మాదము, మోహము, మరణము మొద లగునవి యనుభావములు. వీనిచే శోకమును ప్రయోగింపవలెను. సామాన్యముగా రుదితము మూడువిధముల నుండును. ఆనందజన్యము, ఆర్తిజన్యము, ఈర్ష్యాసముద్భవము నని. విభావగతి ననుసరించి వీని యభినయవిధానము లీ విధమున నుండును.

౧. కపోలములు హర్షాతిశయమున నుత్ఫుల్లములై యుండును. అనుస్మరణమున నపాంగములనుండి యశ్రువులుప్పతిల్లును. శరీర మంతట రోమాంచము కలుగును. ఈ ఆనందసముద్భవ మయిన రుదితమును పై విధానముల నభినయింప వలెను.

౨. ఆర్తిజన్యమగు రుదిత మీ విధమున నుండును. కన్నీరు సమధికముగా జాలువారును. ఈ రుదితమున కంఠస్వన మతిశయించును. శరీర మస్వస్థముగా నుండును. అనిర్దిష్టములు భావశూన్యము లయిన చేష్టితము లధికముగా నుండును. భూమిపై పడుట పొర్లుట దొర్లుట లుండును. ఇందలి విలపితము సాతిశయము.

౩. ఈర్ష్యాకృత మగు రుదిత మీ రీతి నుండును. పెదవులు కపోలములు మాటిమాటికదరును. నిశ్వాసము లుండును. శిరఃకంప ముండును. బొమముడులు చిడిముడిపాటులు కుటిలదృష్టు లుండును. స్త్రీల కీర్ష్యాకృతముగా గలుగు రుదిత మిట్లు చిత్రముగా నుండును.

౩౦౦. స్త్రీనీచప్రకృతిష్వేష శోకో వ్యసనసంభవః
ధైర్యేణోత్తమమధ్యానాం నీచానాం రుదితేన చ

వ్యసనమున గలుగు శోకము స్త్రీల యందును నీచప్రకృతులందును స్పష్టముగ గోచరించును. ఉత్తమమధ్యమస్వభావమున నుండువారు ధైర్య మవలంబింతురు. నీచస్వభావులగు వారు రుదితమున వ్యథ పడుదురు.

క్రోధము : ఆధర్షణము, ఆకర్షణము, కలహము, వివాదము, ప్రతికూలవిధానము, మొదలగు విభావములచే క్రోధ ముదయించును. దీనిని వికృష్టనాసాపుటములచే, ఉద్వృత్తనయనములచే, ఓష్ఠసందంశనములచే, గండస్ఫురణములచే నింక నిట్టి యనుభావములచే నభినయము ప్రయోగింపవలెను.

౩౦౧. రిపుజో గురుజశ్చైవ ప్రణయప్రభవస్తథా
భృత్యజః కృతకశ్చేతి క్రోధః పంచవిధః స్మృతః

క్రోధ మయిదువిధములు. శత్రువుల వలన గలుగునది. గురుజన్య మగునది. ప్రణయము వలన గలుగునది. భృత్యుల వలన

గలుగునది. అయిదవది కృతకము. శౖతువిషయమైన నిషేధనముగా నిర్యంౖతణముగా కోపింప దగును. ముఖమును ౖభుకుటీకుటిలముగ భయంకరముగ నొనర్పవలెను. ఓష్ఠపుటముల సందంశింపవలెను. చేతితో చేతిని పట్టుకొని పిసికి కొనవలెను. కోపముపడి తన భుజము లను చూచుకొనుచు రోషింప దగును. గురువు విషయమున గలిగిన ౖకోధమున కొంచె మవాఙ్ముఖముగ దృష్టిని సారింప వలెను. కొంతగా పెడముఖము పెట్టవలెను. గురువిషయమున గూడ ౖకోధము పడవలసి వచ్చినది గదా యని కన్నీరు కలవాడు కా వలెను. చెమటను తుడిచికొనుచుండ వలెను. ఉత్కటచేష్టితముల నవ్యక్తముగ నాచ రింప వలెను. తన ౖకోధచేష్టితములు గురువున కంతగా గోచరము కారాదు. గురువిషయమున గలిగిన రోషము వినయము నియంౖతి తమై యుండవలెను. ౖపణయమున గూడ కోపము కలుగును గదా! ౖపణయము కల ౖపియురాలి విషయమున రోషము కలిగినప్పుడీ విధ ముగ చేష్టితము లుండును. ౖపియురాలి సమీపమున నల్పతరముగ సంచరింప వలెను. అటునిటు మందగమనమున సాలోచనముగ ౖపవ ర్తింప వలెను. అపాంగవిక్షేపము లొనర్చుచు కంటినీరు విరజిమ్ముచు విహరింపవలెను. ౖభుకుటీభంగము కలవాడై స్ఫురితోష్ఠుడై ౖపియా విషయమున రోషింప వలెను. పరిజనములందు గలిగిన రోష మీ విధముగా నుండును. భయపెట్టుట, బెదరగొట్టుట, కండ్లురుముట, విస్ఫారిత నేౖతములతో నిశితముగా జూచుట, చూచియు చూడ నట్లుగా విరుద్ధవికృతౖపేక్షణముల ౖపసరింపజేయుట, ఇట్లు వివిధదృష్టి విక్షేపములతో నుండియు ౖకూరతా రహితముగ పరిజనజన్యమయిన రోష మభినయింప వలెను. ఇక కృతకకోప మీ విధమున నుండును. అవసర మేమాౖతము చూడకనే యకారణముగ కోపౖపవృత్తితో నుండవలెను. తా నాయాస పడినట్లు ౖశమపడినట్లుండి మాటిమాటికి విసుగుకొనవలెను. కృతకకోప మెల్లప్పుడు వీరరసాంతరచారిగ నుండుట యుక్తము. ఈ చెప్పిన విధానముల భావించి యయిదు విధములయిన రోషము నభినయింప వలెను.

ఉ త్సా హ ము: ఉత్సాహ మనునది యుత్తమౖపకృతికము.

అది విషాదము లేకపోవుట శక్తిధైర్యశౌర్యాదు లుండుట యను నిట్టి విభావములచే గలుగును. స్థైర్యముతో ధైర్యముతో కూడిన సమారంభమున, త్యాగమున వైశారద్యమున నింక నిట్టి యనుభావవిశేషమున నీ యుత్సాహ మభినయింపవలెను.

౩౦౨. అసమ్మోహాదిభిర్వ్యక్తః వ్యవసాయనయాత్మకః
ఉత్సాహస్త్వభినేయః స్యాదప్రమాదోత్థితాదిభిః

వ్యామోహ మేమాత్రము లేకపోవుట మొదలగు వానిచే నుత్సాహము వ్యక్తము కావలెను. సముచిత మయిన ప్రయత్నశీలముగ నుండవలెను. నయస్వభావముగ నుండవలెను. ప్రమాదరాహిత్యము సావధానత మొదలగు స్థిరగుణముల సంపదలచే నుత్సాహ మభినయింప వలెను.

భయము: భయభావము స్త్రీ నీచ ప్రకృతికము. దీనియందీ విభావము లుండును. గురురాజాపరాధములు, శూన్యభవనము, అరణ్యము, పర్వతము, గహనప్రదేశము, గజసర్పదర్శనము, ఇతరులు బెదిరించుట, కాంతారసంచారము, దుర్దినము, చీకటిరాత్రి, చిమ్మచీకటి, గుడ్లగూబ నక్క తోడేలు మొదలగు రాత్రిసంచార మొనర్చు జంతువుల వికటారావసంరావముల శ్రవణము. ఇంకనిట్టివి. ఈ విభావములచే గలిగిన భయమును వక్ష్యమాణానుభావములచే నభినయింపవలెను. ప్రకంపితహస్తపాదములు, హృదయకంపనము, గాత్రస్తంభము, ముఖశోషణము, జిహ్వోపరిలేహనము, స్వేద వేపథు త్రాసములు, రక్షణ మొసరించువారి నన్వేషించుట, పరుగులెత్తుట, లాగుట పీకికొనుట ఇట్టివన్ని యనుభావములు. ఇందీ శ్లోకము లున్నవి.

౩౦౩. గురురాజాపరాధేన రౌద్రాణాంచాపి దర్శనాత్
శ్రవణాదపి ఘోరాణాం భయం మోహేన జాయతే

౩౦౪. గాత్రకంపన విత్రాసైః వక్త్రశోషణ సంభ్రమైః
విస్ఫారితేక్షణైః కార్యముభినేయ క్రియాగుణైః

౩౦౫. సత్త్వవిత్రాసనోద్భూతం భయముత్పద్యతే నృణాం
స్రస్తాంగాక్షినిమేషైస్తు అభినేయం తు సత్తమైః

భయము గుర్వపరాధమున, రాజాపరాధమున గలుగును. రౌద్రా కారము కలవాని దర్శనమున గలుగును. ఘోరము లగువాని శ్రవణ మునను గలుగును. మోహమునను భయము జనించును. ఇట్లు జనిం చిన భయమున నీ విధముగా నభినయింపవలెను. గాత్రకంపనములు బెదరిపోవుట ముఖమెండిపోవుట సంభ్రమము నేత్రములు విప్పారుట యిట్టి యభినేయక్రియాగుణములచే నభినయింపవలెను. క్రూరజంతు వులు విక్రోశపెట్టుట వలన గూడ మానవులు భయపడుదురు. అట్టి భయమును నర్తకులు శిథిలాంగములచే నేత్రనిమీలనములచే నభిన యింప వలెను. గాత్రకంపనాదులు భయమున ననుభావములు.

౩౦౬. కర చరణ హృదయకంపైః ముఖశోషణ వదనలేహన స్తంభైః
సంభ్రాంతవదన వేపథు సంత్రాస కృతై రథ నయేౘస్యా

కరచరణకంపములచే హృదయకంపనములచే, ముఖశోషణముచే, వదనలేహనముచే, స్తంభపడుటచే, సంభ్రాంతవదనముచే, వేపథు వుచే, బెదరిపోవుటలచే, నీ భయము నభినయింప వలెను.

జు గు ప్స : జుగుప్స యనునది స్త్రీనీచప్రకృతికము. అది యహృద్యదర్శనమున నట్టివాని శ్రవణమున పరికీర్తనమున నింక నిట్టి విభావములచే గలుగును. సర్వాంగసంకోచము నిష్ఠీవనము (ఉమ్మట) ముఖవికూణనము ఛీత్కార థూత్కారములు మొదలగు ననుభావము లచే జుగుప్స నభినయింప వలెను. ఈ విషయ మిట్లుపశ్లోకిత మయినది.

౩౦౭. నాసాప్రచ్ఛాదనేనేహ గాత్రసంకోచనేన చ
ఉద్వేజనైః సహృల్లేఖైర్జుగుప్సామభినిర్దిశేత్

ముక్కుమూసికొనుట శరీరము ముడుచుకొనుట ఉద్వేగపడుట ఛీత్కా రము లొనర్చుట యనువానిచే జుగుప్సభావమును నిర్దేశింప వలయును.

వి స్మ య ము : విస్మయభావము మాయేంద్రజాల మానుష్య కర్మాతిశయ చిత్రపుస్త శిల్పవిద్యాతిశయాది విభావములచే గలుగును. దానిని నయన విస్తారానిమేషప్రేక్షిత భ్రూక్షేప రోమహర్షణ శిరఃకంప సాధువాదాద్యనుభావములచే నభినయించి ప్రయోగింప వలెను. ఈ విషయమున శ్లోకము.

30౮. కర్మాతిశయనిర్వృత్తో విస్మయో హర్షసంభవః
సిద్ధిస్థానే త్వసౌ సాధ్యః ప్రహర్షపులకాదిభిః

విస్మయము హర్షసంభవము. కర్మాతిశయమున గలుగును. ప్రహర్ష పులకాదులచే దీని నభినయించి సాధింపవలెను. ఇట్లీ స్థాయిభావములు రససంజ్ఞ కలవని తెలియవలెను.

వ్యభిచారిభావతంత్రము

వ్యభిచారిభావముల నిక వ్యాఖ్యానింతుము. వ్యభిచారిభావము లెవ్వి? వాని నట్లేల యనవలయును? అట్లనుటలోని యభిప్రాయమేమి? ఇందిది సమాధానముగా చెప్పెదము. "వి, అభి" అనునవి రెండు నుపసర్గలు. "చర" యనునది గత్యర్థక మయిన ధాతువు. "వివిధమాభిముఖ్యేన రసేషు చరంతీతి వ్యభిచారిణః" రసములందు వివిధముగా నాభిముఖ్యమున సంచరించునవి గావున వ్యభిచారు లగును. వాగంగసత్త్వ సముపేతము లయిన రసములను ప్రయోగమున సహృదయహృదయసంవాదము కలుగు విధమున సహృదయులకు చర్వణా విషయములుగ జేయునవి యగుట వ్యభిచారు లగును. ఇవి యన్నియు చిత్తవృత్తిస్వభావములు. దృష్ట శ్రుతము లగు జగజ్జడపదార్థములు భావసంభావితము లగునప్పుడు స్వస్పందసుందర మయిన యనుభూతి ప్రాదుర్భావ ప్రారంభములో చిత్తవృత్తులందు స్పంద ముదయించును. కించిద్విషయముగా నున్న చిత్తస్పందము వృత్త్యాత్మకమై గూఢముగా నున్న సంస్కారాత్మక మయిన స్మృతి నందుకొనును. స్మృత్యాత్మక మయిన సంభావనముతో ప్రకృతస్పందధారసంవాదము పొందగా భావసంకేతము కలుగును. చిత్తమున క్షణ ముదయించి లయించునది యయినను హృదయ మధివాసితము చేయును. ఇట్లు భావనాత్మక మయిన భావము సహృదయాస్వాదమునం దుండు రసము నభిముఖముగ జేయును. తానును తరంగముసాగరమున వలె రసరూపమున విలీన మగును. ఇట్టి స్వభావ సముపేత మయినందున వీనిని వ్యభిచారిభావము లనవలెను. చిత్తవృత్తిస్వభావము లయిన భావములు తమయంతట తాముండుట స్వరూపప్రతిష్ఠ కాదు. రసాభిముఖముగనె తమ వ్యాపారము సారించును. తదభిముఖముగనె స్వప్రతిష్ఠము లగును. ఇది వీని తంత్రము.

ర స సం చా ర ము

వాగంగసత్వసముపేతము లయిన రసముల పొందించు విధాన మిట్లుండును. సూర్యుఁ డీ దిన మీ నక్షత్రము పొందించు నని లోకమున నొక నిర్ణయ మున్నది. వాని నెట్లు పొందించును ? బాహువులతో తీసికొని పోడు. స్కంధమున మోసికొని పోడు. కాని సూర్యుఁడీ నక్షత్ర మీ దినము పొందించును. ఈ మాసము పొందించు" నని లోకప్రసిద్ధ మయిన వ్యవహార మున్నది. అట్లె యీ వ్యభిచారిభావములు రసములు ప్రయోగము పొందునట్లు చేయును. వ్యభిచారులుండుటచే రసములు ప్రయోగప్రసారము పొంది యభివ్యక్తములై సచేతసుల కాస్వాద్యము లగును. ఇట్లె వీని గ్రహింప వలెను. అలౌకిక వాచికాద్యభినయ ప్రక్రియారూఢము లగుటచే స్వాత్మ నివి యాస్వాద్యము చేయగలవు. లౌకిక దశలో సమాస్వాదమున కందని స్వాత్మ యిపు డాస్వాద్య మగును. స్థాయులు వ్యభిచారు లన్నియు సామాజిక మానసముల వ్యాపించును గదా ! లోకమున జనించిన ప్రతిప్రాణియు నిట్టి సంవిత్తివిశేషములతో నవశ్యము కూడి యుండును. ఏ ప్రాణియు చిత్తవృత్తివాసనాశూన్యముగ నుండదు. ఒకని కొక చిత్తవృత్తి యధికము కావచ్చును మరియొకని కది తక్కువగా నుండ వచ్చును. వేరొకనికి సముచితవిషయ నియంత్రిత మగును. అన్యున కన్యథా యుండును. చిత్తవృత్తులలో నేదియో యొకటి పురుషార్థమున కుపయోగించును. వ్యభిచారిభావములుగా పరిసంఖ్యాతము లగు నివి సముచిత విభావములు లే నప్పుడు జన్మమధ్యలో నెప్పుడు కలుగనె కలుగవు. రసాయనము సేవించిన వాని కెన్నడు గ్లాన్యాలస్యశ్రమాదులు కలుగవు. అట్టివాని కెవని కేని కలిగిన విభావబలముననె కలుగవలయును. అట్లు కలిగినను హేతుప్రక్షయమున క్షీయమాణము లగును. ఏమాత్రము సంస్కారశేషముగా నయిన నుండవు. రత్యాదులం దొక విశేష మున్నది. అవి తమ కర్తవ్యమును సంపాదించి ప్రలీనకల్పము లయినను సంస్కారవిశేషములుగా నుండగలవు. "న హి చైత్ర ఏకస్యాం స్త్రియాం రక్త ఇత్యన్యాసు విరక్తః" చైత్రు డొక వనితపై యనురాగము కలిగి యున్నా డనుట,

అన్యవనితలందు విరక్తుడని యభిప్రాయము కాదు. కాన స్థాయిరూప మగు చిత్తవృత్తి సూత్రమున, సూత్రమ్మువలె యుండు వ్యభిచారి భావములు, ఉదయాస్తమయ వైచిత్ర్య శతసహస్రధర్మములతో నుండు స్వాత్మ కథిముఖమ్మువై స్థాయిభావములను విచిత్రములనుగా నొనర్చుచు ప్రతిభాసించును. "ఈతడు గ్లాని పొందినాడు." అని యని నప్పుడు "ఎందువలన ?" అని హేతుప్రశ్న కలుగును. అందుననె దాని యస్థాయిత స్పష్ట మగుచున్నది. "రాము డుత్సాహశక్తికల వాడు" "దుష్యంతు డనురక్తుడయినాడు" అనినప్పుడు హేతుప్రశ్న కలుగదు. ఇట్టి స్థలములందు విభావము లుద్బోధకమ్ములై స్వరూపోప రంజకత్వమును సంపాదించునవై రత్యుత్సాహాదులం దుచితత్వానుచి తత్వ మాత్ర మాపాదింప గలవు. అంతియె కాని, యా విభావములు లేనందున సర్వథా నిరుపాఖ్యములు కావు. సర్వప్రాణులందును వాసనాస్వరూపమున నవి యుండు ననుట నిరుక్తము. వ్యభిచారి భావము లిట్లు కాదు. తమ విభావాభావమున తమ నామగంధమేని యుండదు.

రసలక్షణసమయముననె స్థాయిస్వరూపము నిరూపిత మయి నను మఱల నిచట నిర్దేశించుటలో నీ యాశయ మున్నది. ఈరత్యాదు లొకప్పుడు వ్యభిచారిభావములును కాగలవని వ్యభిచారిత్వ ఖ్యాపనమె తదాశయము. విభావము లధికముగా నుండుటయె స్థాయి త్వము. అల్పవిభావము లున్న వ్యభిచారిత్వమె. రావణాదులలో నన్యోన్యానురాగము లేదు. కాన రావణాదిరతి వ్యభిచారిభావము. గురువు ప్రియుడు పరిజనము మొదలగు వారియందు యథాయోగము వీరశృంగారాదు లున్నప్పుడు రోషము కల్గినను వ్యభిచారిభావమె యగును. ఇట్లె భావాంతరము లందును గుర్తింప వలెను. శమము విషయములోమాత్ర మొక విశేష మున్నది. శమమొకప్పు డప్రధా నము కావచ్చును. కాని యది వ్యభిచారిభావము కాజాలదు. అది యన్నిట ప్రకృతిగానుండును గాన స్థాయితమము. రత్యాదిభావ ములు వానివాని కారణాంతరముల సముదయమున నుత్పద్యమానము లగును. కారణాంతరప్రలయమున నిరుధ్యమానము లగును. ఇట్లగు

-చున్నను కొంతకాలము స్థాయిరూపాత్మభిత్తి నాశ్రయించునవి కావున స్థాయిభావము లగుచున్నవి. తత్త్వజ్ఞానము సకలభావాంతర ములకు భిత్తిస్థానీయము. సర్వస్థాయిభావముల కన్న స్థాయి తమము. రత్యాది స్థాయిచిత్తవృత్తుల నన్నిటిని తత్త్వజ్ఞానము వ్యభిచారీక రించును. తత్త్వజ్ఞానము నిసర్గముగా సిద్ధస్థాయిభావము. ఇకనిటుపై ముప్పదిమూడు వ్యభిచారిభావముల తత్త్వమావిష్కరింతుము.

వ్య భి చా రు లు

౧. ని ర్వే ద ము: దారిద్ర్యము, వ్యాధి, అవమానము, అధిక్షేపము, ఆకర్షణము, క్రోధము, తాడనము, ఇష్టజనవియోగము, తత్త్వజ్ఞానము మొదలగు విభావములచే జనించును. స్త్రీ నీచదుర్బలుల నిర్వేదమును రుదిత నిశ్వసితోచ్ఛ్వసిత సంప్రధారణాద్యనుభావము లచే నభినయింప వలెను. చిరకాలము విభ్రమవిప్రలుబ్ధు డుపాదేయ ముల స్వీకరింప లేడు. అట్టివానికొక సమ్యక్ జ్ఞాన ముదయించును. అది నిర్వేద మాపాదించును. తత్త్వజ్ఞాననిర్వేద మిట్లే యుండును. ఈ నిర్వేద మాత్మస్వభావము కాదు. ఆత్మస్వభావము శాంతస్థాయి యని యంటిమి. ఆశాహతు డయిన జను డంతట నైరయస్థ్య మాశం కించును. అన్నిటిని జుగుప్సించును. అతని దది యొక నిర్వేదము. అట్టి నిర్వేదము పురుషార్థసిద్ధికి కాజాలదు. రత్యుత్సాహాదుల వలె నత్యంత ముపరంజనమునకు కాజాలదు. హాసవిస్మయాదుల వలె చిత్తచమత్కృతి-య నాపాదింపజాలదు. కేవల మన్యముఖప్రేక్షముగా నుండును. ఇట్టిది వ్యభిచారిభావము మాత్రమె. ఈ వ్యభిచారి నిర్వే దము స్వావమాననా రూపముగ నుండును. రుదిత శ్వసితానుపాదే యతాదులచే దీని వర్ణింప వచ్చును.

౩౦౯. "దారిద్ర్యేష్టవియోగాద్యైర్నిర్వేదో నామ జాయతే
సంప్రధారణనిశ్వాసైః తస్య త్వభినయో భవేత్"

దారిద్ర్యమున నిష్టవియోగాదుల వలన నిర్వేద మనునది కలుగును. నిశ్చయనిశ్వాసములతో దాని నభినయింప వలెను. ఈ విషయమున నానువంశ్యము లయిన యీ యార్యలున్నవి.

౩౧౦. "ఇష్టజనస్య వియోగాత్ దారిద్ర్యాత్ వ్యాధితస్తథా దుఃఖాత్
బుద్ధిం పరస్య దృష్ట్వా నిర్వేదో నామ సంభవతి

౩౧౧. "బాష్పపరిప్లుతనయనః పుంస్త్వ నిశ్వాసదీన ముఖనేత్రః
యోగివ ధ్యానపరో భవతి హి నిర్వేదవాన్ పురుషః"

ఇష్టజనవియోగము వలన దారిద్ర్యము వలన వ్యాధి వలన దుఃఖము వలన నిర్వేదము సంభవించును. పరుని సమృద్ధి చూచినప్పుడును నిర్వేదము కలుగును. నిర్వేదము కల పురుషుడు బాష్పపరిప్లుతనయనుడు, నిశ్వాసదీనముఖనేత్రుడు, యోగివలె ధ్యానపరుడు నగును. నిరంతరచింతావ్యాకులు డగును. కావున ధ్యాన మొనరించు వాని వలె నగును.

౨. గ్లా ని : వ్యాధి, తపోనియమము, ఉపవాసము, మనస్తాపాతిశయము, మదనసేవనము, మద్యసేవనము, అతివ్యాయామము, అధ్వగమనము, క్షుత్పిపాసలు, నిద్రానాశము మొదలగు విభావములచే గ్లా ని జనించును. హీనస్వరము కల క్షామవాక్యములు, నయన కపోలోదరముల యుత్క్షేపణము, మందముగా పదముల కదలిక, వేపనము, అనుత్సాహము, శరీరవైవర్ణ్యము, స్వరభేదము మొదలగు ననుభావములచే గ్లా ని నభినయించి ప్రయోగింప వలెను. జరాభావమున గ్లా ని కలుగును. కలాభ్యాసాదుల వలన కలుగు బలాపచయమునను గ్లా ని యగును.

౩౧౨. వాన్త విరిక్త వ్యాధిమ తపసా జరసా చ జాయతే గ్లా నిః
కార్శ్యేన సాధనేయా మంద్రభ్రమణేన కంపనేన

౩౧౩. గదితైః క్షామక్షామైః నేత్రవికారైశ్చ దీనసంచారైః
శ్లథభావేనాంగానాం ముహుర్ముహుర్నిర్దిశేద్గ్లానిం

వ్యాధులలో గ్లా ని కలుగును. తపసుచే వయసుచే (ముసలితనము) కలుగును. కృశత్వమున, మందభ్రమణమున కంపనమున గ్లా ని నయింప వలెను. హీనస్వరము పడినమాటలతో నేత్రవికారములతో దీనదీన సంచారములతో, అవయవములు విశ్లథము లగుటలతో గ్లా ని నిట్లు మరల మరల నిర్దేశింప వలెను.

౩. శ ం క : శంక సందేహాత్మకము. స్త్రీ నీచప్రభవము. చౌర్యము పట్టుకొనుట నృపాపరాధము పాపకర్మాచరణము మొదలగు విభావములచే నిది కలుగును. పరదారాభిషంగము విరుద్ధా-

చరణముల వలన ననిష్ట మూహించుటను గూడ శంక జనించును. శంక యొకప్పుడు తనయందే కలుగును. పరునియందును గలుగును. తాను ఇతరుడు నపరాధమును సమముగ నొనర్చిన వారె యయినను రాజాదులు ఇతరునె దండించునప్పుడు శంక స్వగత మగును. ఇతరుడు వికారాకులుడై యున్నప్పుడు దోష మొనరించినాడని యాతని దండింతురు. అప్పుడు శంక పరగతము. ముహుర్ముహురవలోకనమున వస్త్రాచ్ఛాదనమున ముఖశోషణమున జిహ్వాపరిలేహనమున ముఖ వైవర్ణ్య స్వరభేద వేపథువులచే శుష్కోష్ఠ కంఠాయాసములచే నింక నిట్టి యనుభావములచే నభినయము ప్రయోగింప వలెను. అవలోకనమున పార్శ్వావిలోకనమును గూడ గ్రహింప వలెను.

౩౧౪. చౌర్యాదిజనితా శంకా ప్రాయః కార్యా భయానకే
ప్రియవ్యలీకజనితా తథా శృంగారిణీ మతా

సాధారణముగా భయానకరసమందు చౌర్యాదిజన్య మయిన శంక ప్రయోగింప వలెను. ప్రియు డొనరించిన యపరాధమున గలుగు శంక శృంగారయుక్త మగును. ఈ శంకలో నాకారగోపన ముండుటను కొందరు చెప్పుదురు. తగిన చేష్టితముల ద్వారమున దాని గుర్తింప వలెను.

౩౧౫. ద్వివిధా శంకా కార్యా హ్యాత్మసముత్థా చ పరసముత్థా చ
యా తత్రాత్మసముత్థా సా జ్ఞేయా దృష్టిచేష్టాభిః
౩౧౬. కించిత్ప్రవేపితాంగ స్త్వధోముఖో వీక్షతే చ పార్శ్వాని
గురుసజ్జమానజిహ్వః శ్యామాస్యః శంకితః పురుషః

ఆత్మసముత్థము పరసముత్థము నని శంక రెండు విధములు. అందు మొదటిది దృష్టిచేష్టలచే తెలియదగినది. శంకితపురుషుని శరీరము కంపించుచుండును. అధోముఖుడై యాతడు పార్శ్వముల జూచును. నాలుకను బిగబట్టి యుండును. శ్యామవదను డగును.

౪. అ సూ య : నానాపరాధ ద్వేషపరైశ్వర్య సౌభాగ్య మేధా విద్యా లీలాది విభావములచే గలుగును. ముహుర్ద్వేషాదుల వలన గలుగు అసహనరూపమున నసూయ యుండును. అసూయ కల వాడు పరిషత్తులో పరుని దోషప్రఖ్యాపనము చేయును. గుణముల నభినందింపడు. ఈర్ష్యతో ననాదరముగ జూచును. విసురుడు

నాపులు ప్రకటింప జేయును. అధోముఖముగ నుండి బొమలు ముడుచుచు తిరస్కరించును. అవమానించును. నిందించును. ఇట్టి వన్నియు నసూయయని యనుభావములు. వీనిచే నసూయ నభినయింప వలెను. ఇందు దీ యార్యలు కలవు.

3౧౭. పరసౌభాగ్యైశ్వర్యా మేధా లీలా సముచ్ఛ్రయాన్ దృష్ట్వా
ఉత్పద్యతే హ్యసూయా కృతపరాధే భవేద్యశ్చ

3౧౮. భ్రుకుటీకుటిలోత్కటముఖైః సేర్ష్యాక్రోధ పరివృత్త నేత్రైశ్చ
గుణనాశనవిద్వేషైః తత్రాభినయః ప్రయోక్తవ్యః

పరునకు సంబంధించిన సౌభాగ్యైశ్వర్య మేధా లీలా వైభవములను జూడగా నసూయ కలుగును. అపరాధ మొనరించిన వాడు నసూయించును. భ్రుకుటి కుటిలము లయిన యుత్కటముఖములచే, సీర్ష్యా సహితములు సక్రోధములు నగు పరివృత్తనేత్రములచే, గుణనాశన విద్వేషములచే నసూయ నభినయింప వలెను.

౫. మ ద ము : మద్య ముపయోగింప మద ముదయించును. మద్యపానమున నానందము కలుగును. సమ్మోహము కలుగును. ఆనందసమ్మోహ సంగమమె మదము. మద మిది త్రివిధము. ప్రథమమదమ ముత్తమమధ్యమాధములందు వర్ణిత మగును. ద్వితీయ మదము మధ్యమాధములం దుండును. తృతీయమద మధములందే వర్ణిత మగును.

౧. ఉత్తమగతమద మీ విధమున నుండును. స్వాపము, స్మితము, గానము, కించిదాకులత, బాష్పము, స్ఖలద్గతి, మంజుభాషణము, రోమాంచము.

౨. మధ్యమగతమదము. హాస్యము, గీతి, ప్రస్తుత, ఆకులపాటు, భుజక్షేపము, తొట్రుపడువంకరనడక మొదలగునవి.

3. అధమమదము. అస్మరణము, విస్మరణము, ఘూర్ణనముస్ఖ, లద్గమనము, రుదితము, ఛర్దితము, సన్నకంఠము, నిష్ఠీవనము మొదలగు నవి.

3౨౦. "జ్ఞేయస్తూత్తమస్త్రివిధః తరుణో మధ్య స్తథావకృష్టశ్చ
కరణం పంచవిధం స్యాత్తస్యాభినయః ప్రయోక్తవ్యః

౩.౨౦. "కశ్చిన్మత్తో గాయతి రోదితి కశ్చిత్తథా హసతి కశ్చిత్
పరుషవచనాభిధాయీ కశ్చిత్ప్రస్వపితి తథా స్వపితి"

తరుణము మధ్యము అవకృష్టము సని మదము మూడువిధములు. అయిదువిధముల కరణములతో దాని యభినయమును ప్రయోగింప వలెను. మత్తుడొకడు గాన మొనరించును. మరియొక డేడ్చును. వేరొకడు హసించును. మరియొకడు పరుషవచనములు పలుకును. ఒకడు నిద్రించును. గానరోదనహాసపరుషాభిధానస్వాపములు వారి వారి ప్రకృతి ననుసరించి యుండును. ఇదియె యిట్లు విశదము కా గలదు.

౩.౨౧. ఉత్తమసత్వః శేతే హసతి చ గాయతి చ మధ్యమప్రకృతిః
పరుషవచనాభిధాయీ రోదిత్యపి చాధమ ప్రకృతిః

౩.౨౨. స్మితవదనమధురరాగో హృష్టతనుః కించిదాకులితవాక్యః
సుకుమారవిద్ధగతిః తరుణమదస్తూత్తమ ప్రకృతిః

౩.౨౩. స్ఖలితాఘూర్ణితనయనః స్రస్తవ్యాకులితబాహువిక్షేపః
కుటిలవ్యావిద్ధగతిః భవతి మదో మధ్యమప్రకృతిః

౩.౨౪. నష్టస్మృతిః హతగతిః ఛర్దితహిక్కాకఫైః సుబీభత్సః
గురుసజ్జమానజిహ్వో నిష్ఠీవతి చాధమప్రకృతిః

ఉత్తమసత్వ డగు మానవుడు మద్యము త్రావి మత్తుడయినచో శయనించును. మధ్యమప్రకృతి యగువాడు నవ్వును గానించును. అధమప్రకృతికుడు బూతులు దుర్భాషలు పలుకును. ఏడ్చును. ఉత్తమప్రకృతి మానవుడు స్మితవదనముతో నుండును. మధురముగా గానము చేయును. పులకితదేహు డగును. కొంచె మాకులముగా మాటలు పలుకును. సుకుమారముగా తొట్రుపడు నడకతో నుండును. తరుణమదమునం దుత్తముని రీతి యిది. మధ్యమప్రకృతి తొట్రుపడును. గ్రుడ్లు త్రిప్పును. జారుడు జారుడుగా వ్యాకుల వ్యాకులముగా చేతులు భుజము లెగుర వేయును. వంకర వంకరగా జారి పడుచు నడుచును. అధమప్రకృతివాడు సర్వము మఱచిపోవును. నడువలేక చదికిలపడును. డోకికొనును. వెక్కిళ్ళుకలవా డగును. కళ్ళె శ్లేష్మ ముమ్మును, చూచుటకు బీభత్సముగా నుండును. బండ

బారిన బలువెక్కిన నాలుకకలిగి క్రాచి క్రాచి యుమ్మివేయును. ఉత్తమమధ్యమాధముల మదమును పైవిధమున నభినయింప వలెను.

౩౨౫. రంగే పిబతః కార్యా మదవృద్ధిః నాట్యయోగమాసాద్య
కార్యో మదక్షయో వై యః ఖలు పీత్వా ప్రవిష్టః స్యాత్

౩౨౬. సంత్రాసాత్ శోకాద్వా భయాత్ ప్రహర్షాచ్చ కారణోపగతః
ఉత్క్రమ్యాపి హి కార్యో మదప్రణాశః క్రమాత్ తజ్జ్ఞైః

౩౨౭. ఏభిర్భావవిశేషైః మదో ద్రుతం సంప్రణాశముపయాతి
అభ్యుదయసుఖైర్వాక్యైః యథైవ శోకః క్షయం యాంతి

నాట్యరంగమున ప్రవేశించిన మానవుడు మదమభినయించు నపుడు నాట్యయోగము ననుసరించి రంగమున బహిరంగముగ త్రాగుచు మదవృద్ధిని క్రమముగా ప్రదర్శింప వలెను. మద్యము త్రావి రంగము ప్రవేశించునేని క్రమముగా మదక్షయ మభినయింప వలెను. సంత్రాసము శోకము భయము హర్షము మొదలగు కారణముల వశమున మదప్రణాశ మభినయించి నిరూపింప వలెను. అతిశయించిన మద మయినను సంత్రాసాదుల వలన తగ్గి పోగలదు. మదాభిజ్ఞు లట్లే దీని నిరూపింప వలెను. అభ్యుదయకరములు సుఖకరములు నయిన వాక్యములచే శోకములు క్షయము పొందునట్లు సంత్రాసాదిభావవిశేషములచే మదము శీఘ్రముగా క్షయము పొందును.

౬. శ్రమము : శ్రమ మనునది మార్గగమనము వ్యాయామ సేవనము మొదలగు విభావములచే సముత్పన్న మగును. వ్యాయామాదులవలన గలిగిన మనఃశరీరఖేదము శ్రమ మగును. గాత్రపరిమర్దనము సంవాహనము నిట్టూర్పులు ఆవలింతలు మెల్లగా పదములు వేయుట నయన వదన వికూణనములు సీత్కారము మొదలగు ననుభావములచే శ్రమము నభినయించి ప్రయోగింప వలెను. ఇందిది యార్య.

౩౨౮. నృత్తాధ్వవ్యాయామాన్నరస్య సంజాయతే శ్రమో నామ
నిఃశ్వాసఖేదగమనైః తస్యాభినయః ప్రయోక్తవ్యః

నృత్తమువలన మార్గాయాసమున వ్యాయామమున నరునకు శ్రమ మనునది కలుగును. నిశ్వాస ఖేద గమనములచే దాని యభినయము ప్రయోగింప వలెను.

౭. ఆ ల స్య ము : ఖేదము, వ్యాధి, గర్భము, స్వాభావము, శ్రమము సౌహిత్యము మొదలగు విభావములచే నాలస్య మనునది కలుగును. ఆలస్యము స్త్రీలకు నీచప్రకృతులకు సంబంధించి యుండును. ఈ యాలస్యము పురుషార్థములం దనాదరస్వరూపము. కొందరు శ్రమాదుల వలన పురుషార్థముల నాదరింపరు. కొందరు స్వాభావసిద్ధ మగు మాంద్యమున ననాదరము కలవా రగుదురు. ఈ యాలస్య మును సర్వకర్మవిద్వేషము శయనాసన నిద్రా తంద్రీ సేవనాద్యను భావములచే నభినయింప వలెను.

౩౨౯. ఆలస్యం త్వభినేయం ఖేదోపగతం స్వభావజం చాపి
ఆహార వర్జితానా మారంభాణా మనారంభాత్

ఖేదజన్యము స్వాభావజన్య మని యాలస్యము రెండు విధములు. దీని నాహారము లేమిచే కార్యారంభముల నారంభింపమిచే నభినయింప వలెను.

౮. దై న్య ము : దౌర్గత్యము మనస్తాపము మొదలగు విభావము లచే దైన్యము కలుగును. అనోజస్యము దైన్యము. దైన్యమును ధృతి లేక పోవుట, శిరోరోగము, గాత్రగౌరవము, అన్యమనస్కత మృజాపరివర్జనము మొదలగు ననుభావములచే ప్రయోగింప వలెను.

౩౩౦. చింతౌత్సుక్యసముత్థా దుఃఖాద్యా భవతి దీనతా పుంసాం
సర్వమృజాపరిమార్జనజైః వివిధై రభినయ స్తస్య

చింత, తహతహల వలన పురుషులకు దీనత కలుగును. దుఃఖమున గూడ కలుగును. మృజాపరిత్యాగ కృతముగా గలుగు వివిధాను భావములచే దైన్యము నభినయించి ప్రయోగింప వలెను.

౯. చి ం త : ఐశ్వర్యభ్రంశము ఇష్టద్రవ్యాపహారము దారిద్ర్యము మొదలగు విభావములచే చింత కలుగును. దారిద్ర్యాదుల వలన గలుగు ధ్యానము చింత. ఈ చింత స్మృతిరూపము కాదు. తదన్యము. గ్రసనమున అదనము(తినుట)వలె, ఖేలనమున గమనము వలె నన్యము. నిశ్వసితోచ్ఛ్వసిత సంతాప ధ్యానాధోముఖ చింతన కృశత్వాదులచే చింత నభినయింప వలెను. వితర్కానంతరము చింత

కలుగ వచ్చును. చింతానంతరమేని వితర్క ముదయించును. వితర్కము కన్న చింత వేరు. ఆర్యు లీ యార్య లనిరి.

33౧. ఐశ్వర్యభ్రంశేష్టద్రవ్యక్షయజా బహుప్రకారా తు
హృదయవితర్కోపగతా చింతా నృణాం సముద్భవతి

33౨. సోచ్ఛ్వాసైః నిశ్వసితైః సంతాపైశ్చైవ హృదయశూన్యతయా
అభినేతవ్యా చింతా మృజావిహీనైరధృత్యా చ

మానవుల కైశ్వర్యభ్రంశమున నిష్టద్రవ్యనాశనమున బహువిధముగా చింత కలుగును. ఇది హృదయవితర్కోపగతము. హృదయమున వితర్క ముండగా చింత యుదయించును. చింతావ్యాకులిత హృదయునకు వితర్కము తలసూపును. ఉచ్ఛ్వాససహితము లయిన నిశ్వాసములతో సంతాపములతో మృజారాహిత్యమున ధృతిలేమిచే హృదయశూన్యత్వమున చింత నభినయింప వలెను. ఇవి చింతానుభావములు.

౧౦. మోహము : దైవోపఘాతము, వ్యసనాభిఘాతము, వ్యాధి భయము, ఆవేగము, పూర్వవైరానుస్మరణము మొదలగు విభావములచే మోహ ముదయించును. ప్రహారము మత్సరము త్రాసనము మొదలగునవియు మోహవిభావములు. వీని వలన చిత్తమునకు గలుగు మూఢత్వమును మోహ మందురు. మోహమునకు ప్రాగవస్థను మోహశబ్దమున వ్యపదేశింతురు. నిశ్చైతన్యము భ్రమణము పతనము ఆఘూర్ణనము అదర్శనము మొదలయిన యనుభావములచే నభినయింప వలెను. నిశ్చైతన్యము సర్వేంద్రియమోహము. వైచిత్ర్యము కూడ మోహానుభావము. సుఖజన్యమగు మోహమును కవిప్రసిద్ధముగ నున్నది. ఈ శ్లోక మీ యార్య యీ యర్థమునకె నిరూపకములు.

333. అస్థానే తస్కరాన్ దృష్ట్వా త్రాసనైర్వివిధైరపి
తత్ప్రతీకారశూన్యస్య మోహః సముపజాయతే

33౪. వ్యసనాభిఘాతభయ పూర్వవైరసంస్మరణ రోగజో మోహః
సర్వేంద్రియసమ్మోహాత్ తస్యాభినయః ప్రయోక్తవ్యః

అస్థానమున తస్కరులను జూడగా ప్రతీకార మొనర్పజాలని వానికి మోహము గలుగును. ఎవరేని వివిధముగ త్రాసపెట్టినందు వలనను

మోహము జనించును. వ్యసనమున పరాహతు డయినప్పుడు, భయము పొందినపుడు పూర్వవైరము స్మరించినప్పుడు రోగముకలిగినప్పుడును మోహ ముదయించును. సర్వేంద్రియ సమ్మోహమున దాని యభినయమును ప్రయోగింప వలెను.

౧౧. స్మృతి : సుఖ దుఃఖ కృతము లయిన భావములను స్మరించుట. స్వాస్థ్యమున, గతరాత్రి నిద్ర లేనందున, సమాన దర్శన స్పర్శన, శ్రవణముల వలన నట్టివాని యభ్యాస ప్రణిధాన చింతాదుల వలనను కలుగును. దానిని భ్రూక్షేపము, శిరః కంపనము, భ్రూ ముఖ సమున్నమనము, ఊర్ధ్వావలోకనము, అంగుళీ భంగము, మొదలయిన యనుభావములచే నభినయింప వలెను.

33౫. "సుఖ దుఃఖ మతిక్రాంతం తథా మతి విభావితం యదావృత్తం
చిర విస్మృతం స్మరతి యః స్మృతిమానితి వేదితవ్యో ఽసౌ

33౬. స్వాస్థ్యాభ్యాస సముత్థా శ్రుతి దర్శన సంభవా స్మృతి ర్నిపుణైః
శిర ఉద్వాహన కంపైః భ్రూక్షేపై శ్చాభినేతవ్యా

గతించిన సుఖ దుఃఖమును మతి విభావిత మయిన యతీత విషయమును చిరకాలముగా మఱచిన దానిని స్మరించినచో స్మృతి కలవాడని యందురు. స్వాస్థ్యాభ్యాసముల వలన నిది కలుగును. శ్రవణ దర్శనములచే నుదయించును. అవి యిందు విభావములు. తలనూపుట, కనుబొమ లెగుర వేయుట వీనిచే దీని నభినయింప వలెను.

౧౨. ధృ తి : శౌర్యము, విజ్ఞానము, శ్రుతి, విభవము, శౌచాచార సంపత్తి, గురుభక్తి, మనోరథ లాభము, క్రీడాసిద్ధి, జ్ఞానము, తపస్సు, మొదలగు విభావములచే ధృతి కలుగును. ధృతి యనునది యాత్మ యందలి సంతోషము. ప్రాప్త విషయ భోగమున నప్రాప్తాతీతోపహత వినష్ట విషయముల నుద్దేశించి శోక తాపములు పొందక పోవుట, మొదలగు వానిచే నవ్యగ్ర భోగము కల్గును. ఇట్లు ధృతిని వర్ణింప వలెను.

33౭. విజ్ఞాన శౌచ విభవ శ్రుతి శక్తి సముద్భవా ధృతిః సద్భిః
భయ శోక విషాదాద్యైః రహితాతు సదా ప్రయోక్తవ్యా

౩౩౮. ప్రాప్తానా ముపభోగః శబ్ద స్పర్శ రూప రస గంధానాం
అప్రాప్తైశ్చ న శోకః యస్యాంహి భవేత్ ధృతి స్సాతు.

విజ్ఞానము, శౌచము, విభవము, వేద శాస్త్రాధ్యయనము, మొదలగు వానిచే ధృతి కలుగును. భయ శోక విషాదాదు లిందుండవు. ప్రాప్త పదార్థముల శబ్ద స్పర్శ రూప రస గంధముల ననుభవించుట యిందు ముఖ్యానుభావము. ధృతి యుండగా లేని వానికై శోక ముండదు. ఉన్న వానితో తుష్టి పడుట దీని స్వరూపము.

౧౩. వ్రీ డ : అకార్య కరణాత్మకము, గురువ్యతిక్రమణము, అవమానము, అవజ్ఞానము, ప్రతిజ్ఞను నిర్వహింపక పోవుట, పశ్చాత్తాపము, మొదలగు వాని వలన గలుగు మనస్సంకోచ రూపముగా నుండును. నిగూఢ వదనము, అధో ముఖముగా నుండుట, ఆలోచన మొనర్చుట, భూ విలేఖనము, వస్త్రాంగుళీయక స్పర్శనము, గోళ్లు గిల్లుకొనుట, మొదలయిన యనుభావములచే వ్రీడ నభినయింప వలెను.

౩౩౯. కించి దకార్యం కుర్వన్ దృష్టో యో దృశ్యతే శుచిభి రన్యైః
పశ్చాత్తాపేన యుతో వ్రీడిత ఇతి వేదితవ్యో సౌ
౩౪౦. లజ్జా నిగూఢ వదనః భూమిం విలిఖన్ నఖాంశ్చ వినికృన్తన్
వస్త్రాంగులీయకానాం సంస్పర్శం వ్రీలితః కుర్యాత్

ఇతర డకార్య మొనరించినాడని శుచిగా నుండు వారు భావించినపుడు పశ్చాత్తాపము పొందిన వాడు వ్రీడితుడని తెలియ వలెను. ఆతడు సిగ్గుచే వదన మెత్తికొనలేడు; భూమిని లిఖించును, నఖములు గిల్లి కొనును, వస్త్రము మెలి వేయును. ఉంగరము త్రిప్పుకొనును. ఇవి యాతని చేష్టలు.

౧౪. చ ప ల త : రాగ ద్వేష మాత్సర్యా మర్షములు, ఈర్ష్యా ప్రతికూల విధానములు మొదలగు విభావములు వలన మనస్సు కుదురుగా నుండక పోవుట చ ప ల త. ఆలోచింపకయే కార్య మొన రించుట వాక్పారుష్యము, బెదిరించుట, వధ బంధ సంప్రహార తాడ నాదులు చపలతలో ననుభావములు.

౩౪౧. “అవిమృశ్య తు యః కార్యం పురుషో వధ తాడనం సమారభతే
అవినిశ్చిత కారిత్వాత్ స తు ఖలు చపలో విబోద్ధవ్యః”

పర్యాలోచన మొనరింపక వధ తాడనాది కార్యము లొనరించినపుడు మానవుడు యవినిశ్చిత కారి యగును. గావున చపలుడని తెలియ వలెను.

౧౫. హర్షము : మనోరథ లాభము, ఇష్ట జన సమాగమము, మనః పరితోషము, దేవ గురు రాజ భర్తృ ప్రసాదము భోజనాచ్ఛాదన లాభము, ఉపభోగములు, మొదలగు విభావములచే హర్ష ముదయించును. పై వాని వలన గలుగు చేతః ప్రసాదమె హర్షము. నయన వదన ప్రసాదములు ప్రియ భాషణాలింగనములు కంటకిత పులకితములు అస్ర ఖేదాదులు మొదలయిన యనుభావములచే హర్ష మభినయింప వలెను.

౩౪౨. అప్రాప్యే ప్రాప్యే వా లబ్ధేఽర్థే ప్రియ సమాగమే వాపి
హృదయ మనోరథ లాభే హర్ష స్సంజాయతే పుంసామ్

౩౪౩. నయన వదన ప్రసాద ప్రియ భాషణాలింగనైశ్చ రోమాంచైః
లలితై శ్చాంగ విహారైః స్వేదాద్యై రభినయ స్తస్య

ప్రాప్యాప్రాప్యార్థములు లభించి నపుడు అప్రాప్తము ప్రాప్త మయి నపుడు ద్రవ్యము లభించి నపుడు ప్రియ సమాగమమున హృదయ మనోరథ లాభమున పురుషులకు హర్ష ముదయించును. నయన వదన ప్రసాదములు ప్రియ భాషణములు, ఆలింగనములు, రోమాంచములు లలితాంగ విహారములు, స్వేదాదులచే హర్ష మభినయింప వలెను.

౧౬. ఆవేగము : ఉత్పాతము పెనుగాలి వర్షము, అగ్ని, కుంజరోద్భ్రమణము, ప్రియాప్రియ శ్రవణము, ప్రకృతి వ్యసనము, అభిఘాతము మొదలగు విభావములచే కలుగును. ఆవేగమునకు సంభ్రమ మని పేరు. ఉత్పాత కృత మనగా విద్యు దుల్కా నిర్ఘాత ప్రపతన చంద్ర సూర్యోపరాగ కేతు దర్శనములచే కలుగును. సర్వాంగ స్రస్తత, వైమనస్యము, ముఖ వైవర్ణ్యము, విషాదము, విస్మయము మొదలగు వానిచే నుత్పాత కృతావేగ మభినయింప

వలెను. వాత కృతావేగమును అవగుంఠనము, నేత్ర పరిమార్జనము, వస్త్ర సంగ్రహణము, త్వరిత గమనము మొదలగు వానిచే నభిన యింప వలెను. వర్ష కృతావేగమును సర్వాంగ సంపీడనము ప్రధావ నము, ఛన్నాశ్రయ మార్గణము మొదలగు వానిచే నభినయింప వలెను. అగ్ని కృతమును ధూమాకుల నేత్రత, అంగ సంకోచనము, విధూననము, అతిక్రాంతాపక్రాంతములు, మొదలగు వానిచే నభిన యింప వలెను. కుంజరో ద్భ్రమణ కృతమును త్వరితాపసర్పణము, చంచల గమనము, భయ స్తంభ వేపథువులు. పశ్చాదవలోకనము, విస్మయము మొదలగు వానిచే నభినయింప వలెను. ప్రియ శ్రవణ కృతమును అభ్యుత్థానము, ఆలింగనము, వస్త్రాభరణ ప్రదానము, అశ్రు పులకితాదులచే నభినయింప వలెను. అప్రియ శ్రవణము వలని యావేగమును భూమి పతన, విషమ వివర్తన, పరిధావన, విలాప నాక్రందనాదులచే నభినయింప వలెను. ప్రకృతి వ్యసన కృతమును సహసాపసర్పణము, శస్త్ర చర్మ వర్మధారణము గజ తురగ రథారో హణము, సంప్రహరణము మొదలగు వానిచే నభినయింప వలెను. సంభ్రమాత్మక మయిన నీ యావేగ మిట్లష్ట వికల్పములతో నున్నది. ఉత్తమ మధ్యములం దిది స్థైర్యముతో నుండును. నీచుల కపసర్పణ ములతో నుండును. ఆవేగ విభాగములుగా జెప్పిన వానిలో నన్ని టను ఆదిశబ్దమును కలుపుకొన వలెను. కాగా నుత్పాతాదులు, వాతాదులు వర్షాదులు, అగ్న్యాదులు, గజాదులు, ప్రియ శ్రవణా దులు, అప్రియ శ్రవణాదులు ప్రకృతి వ్యసనాదులుగా విభావము లుండునని స్పష్ట మగును. అట్లే విస్మయాదులు, అవ గుంఠనాదులు, ఛత్ర ఛన్న శ్రయణాదులు, ధూమాంధ్యాదులు, త్వరితాపసర్ప ణాదులు, పులకాదులు, విలాపాదులు, సన్నహనాదులుగా నను భావము లుండునని తెలియ దగి యున్నది.

౩౪౪. అప్రియ నివేదనాద్వా సహసా హ్యభిధారితారి వచనేన
శస్త్రాక్షేపాత్ త్రాసా దావేగో నామ సంభవతి

౩౪౫. అప్రియ నివేదనాద్యో విషాద భావాశ్రయోనుభావోస్య
సహసారిపర్శనాచ్చేత్ ప్రహరణ పరిఘట్టనైః కార్యః

అప్రియ నివేదనము వలన నావేగము కలుగును. సహసా శత్రు వచన నిశ్చయమున నావేగము కలుగును. శస్త్రాక్షేపమునను భయమునను ఆవేగము కలుగును. అప్రియ నివేదనమున గలుగు నావేదనమును విషాద భావాశ్రయము లయిన యనుభావములతో యభినయించునది. శత్రు దర్శనము వలన కలుగు దానిని ప్రహరణ పరిఘట్టనములచే ప్రదర్శింప వలెను.

౧౭. జ డ త : ఏ కార్యము నందు గాని ప్రతిపత్తి లేకుండుట. అర్థ పరిజ్ఞానము లేక పోవుట, ఇష్టానిష్ట శ్రవణ దర్శనములచే, వ్యాధ్యాదులచే జడత కలుగును. ఈ జడత నేమియు పలుక కుండుట నూట్లాడించ కుండుట తూష్ణీంభావము, అనిమేష నిరీక్షణము, పరవశత్వము, మొదలగు ననుభావములచే నభినయింప వలెను.

౩౪౬. ఇష్టం వానిష్టం వా సుఖ దుఃఖే వా న వేత్తి యో మోహాత్
తూష్ణీకః పరవశగో భవతి స జడ సంజ్ఞికః పురుషః

జడుడని పేరు పడిన పురుషుడు మోహమున నిష్టమనిష్టము, సుఖదుఃఖ మేమియు గుర్తింపడు. ఊరకనే యుండును. పరవశు డగును. జడిమ కలిగినపుడు చిత్తమున స్పంద ముండదు. స్పందము లేమి యేమియు గుర్తింపడు. ఇదియే సర్వకార్యాప్రతిపత్తి.

౧౮. గ ర్వ ము : ఐశ్వర్య కుల రూప యౌవన విద్యా బల ధన లాభాది విభావములచే గర్వము కలుగును. గర్వము వలన నితరుల తిరస్కరించును. గర్వమున నీ యనుభావము లుండును. అసూయ, అవజ్ఞ, అధర్షణము, సమాధానము చెప్పక పోవుట. భాషింపక పోవుట, తన అవయవముల చూచి కొనుట, విభ్రమము, అపహాసనము, వాక్పారుష్యము, గురువుల నతిక్రమించుట, యధిక్షేప వచనము, శూన్యావలోకనము, విడి పడి పోవుట, మొదలగునవి వానిచే గర్వమును వర్ణింప వచ్చును.

౩౪౭. "విద్యావాప్తేః రూపా దైశ్వర్యాత్ అథవా ధనాగమా ద్వాపి
గర్వః ఖలు నీచానాం దృష్ట్యంగ విచాలనైః కార్యః

విద్యా ప్రాప్తి వలన గర్వము కలుగును. రూపమున నైశ్వర్యమున గలుగును. ధనము వచ్చినను గర్వము వచ్చును. గర్వము నీచ

భావుల భావము. దృష్ట్యంగ విచాలనములచే గర్వ మభినయింప వలెను.

౧౯. విషాదము: కార్య భంగము వలన దైవ వ్యాపత్తి వలన విషాదము కలుగును. ఉపాయము లేనందున ప్రారంభించిన కార్యము భంగ పడినపుడు కలిగిన మనఃపీడ విషాద మగును. ఇందు సహాయాన్వేషణము, ఉపాయ చింతనము, ఉత్సాహ విఘాతము, వైమనస్యము, నిశ్వసితము, మొదలగు ననుభావము లుత్తమ మధ్యముల కుండును. పరిధావనము, ఆలోకనము, ముఖశోషణము, సృక్వ భాగములను నాలుకతో స్పృశించుట, నిద్ర, శ్వసితము, ధ్యానము, మొదలయిన యనుభావము లధమగతముగా నిరూపింప వలెను.

౩౪౮. కార్య నిస్తరణా ద్వా చౌర్యాభిగ్రహణ రాజదోషా ద్వా
దైవాదర్థ విపత్తే ర్భవతి విషాదః నరా పుంసామ్

౩౪౯. వైచిత్ర్యో పాయ చింతాభ్యాం కార్య ముత్తమ మధ్యయోః
నిద్రా నిశ్వసిత ధ్యానైః అధమానాం తుయోజయేత్

కార్య భంగము, చౌర్యాభిగ్రహణము, రాజ దోషము, దైవ ప్రాతికూల్యము, దారిద్ర్యము, కార్య విపత్తి, మొదలగు వాని వలన పురుషులకు విషాదము కలుగును. ఉత్తమ మధ్యములకు విచిత్రత యుపాయ చింతనములచే విషాదము కూర్ప వలెను. అధములకు నిద్రా నిశ్వసిత ధ్యానములచే కూర్ప వలెను.

౨౦. ఔత్సుక్యము: ఔత్సుక్య మనునది విలంబమును సహింప లేకపోవుట, ఇష్టానుస్మరణము, ఇష్ట జన వియోగము, ఉద్యాన దర్శనము, మొదలగు విభావములచే కలుగును. దానిని త్వర దీర్ఘ నిశ్వసితము. ఉచ్ఛ్వసితము, కార్శ్యము, మనశ్శూన్యత, దిగవలోకనము, రణరణకిత, అధోముఖ విచింతనము, నిద్ర, ఆలస్యము, శయనాభిలాష, మొదలయిన యనుభావములచే నభినయింప వలెను.

౩౫౦. ఇష్టజనస్య వియోగాత్ ఔత్సుక్యం జాయతే హ్యనుస్మృత్యా
చింతా నిద్రా తంద్రీ గాత్ర గురుత్వై రభినయోఽన్య

ఇష్టజన వియోగమున త దనుస్మరణమున నౌత్సుక్యము జనించును. చింతా నిద్రా తంద్రీ గాత్ర గురుత్వములచే దాని యభినయ

ముంచును. ఔత్సుక్య మనునది యొక విధమగు చిత్తములోని వేదన. దీనినే తహ తహ యందురు. ఔత్సుక్య ముత్సుకత్వము కలిగి యుండుట కాదు.

౨౧. ని ద్ర : దౌర్బల్యము శ్రమ క్లమ మదాలస్య చింతనములు, అత్యాహారము స్వభావము మొదలగు విభావములచే కలుగు మనస్సమ్మీలనము నిద్ర యగును. వదన గౌరవము, శరీరావలోకనము, కన్నులు త్రిప్పుట, ఒడలు విరచు కొనుట, మాంద్యము, ఉచ్ఛ్వసితము, సన్న గాత్రత, నేత్ర నిమీలనము, ఆవలించుటలు, మొదలగు ననుభావములచే నిద్ర నభినయింప వలెను.

౩౫౧. ఆలస్యాత్ దౌర్బల్యాత్ క్లమాత్ శ్రమాత్ చింతనాత్ స్వభావాచ్చ
రాత్రౌ జాగరణాదపి నిద్రా పురుషస్య సంభవతి
౩౫౨. తాం ముఖగౌరవ గాత్ర ప్రతిలోలన నయన మీలన జడాద్యైః
జృంభణ గాత్రవిమర్దై అనుభావై రభినయేత్ ప్రాజ్ఞః

ఆలస్యము దౌర్బల్యము క్లమము శ్రమము చింతనము స్వభావము రాత్రి జాగరణముల వలన పురుషునకు నిద్ర సంభవించును. పై హేతువులచే చిత్తమునకు వికసన ముండదు. అది నిమీలనము పొందును. అపుడు నిద్ర కలుగును. నిద్రా భావము ముఖము బరువుగా నుండుట, అంగ భంగము, నేత్ర మీలనము జడిమ, జృంభణము, గాత్ర మర్దనమునను ననుభావములచే నభినయింప వలెను.

౨౨. అ ప స్మా ర ము : దేవ యక్ష నాగ బ్రహ్మ రాక్షస భూత ప్రేత పిశాచ గ్రహణానుస్మరణ ఉచ్ఛిష్ట శూన్యాగార సేవన, అశుచి కాలాంతరాపరిపతన వ్యాధ్యాదు లపస్మారమున విభావములు. గ్రహ భూతాదుల వలన మానవునకు ధాతు వైషమ్యము కలుగును. దానిచే చిత్తము పట్టు దప్పి యావేశము పొందును. అపస్మార మిట్టి యావేశ రూపము. శ్మశాన సంచారమున, నుచ్ఛిష్ట గమనమున, నిట్టి యావేశము కలుగ వచ్చును. స్ఫురిత నిశ్వసితోత్కంపిత ధావన పతన స్వేద స్తంభన వదన ఫేన జిహ్వా లేహనా ద్యనుభావములచే నపస్మారము నభినయింప వలెను. సామాన్యముగా నీ యపస్మారము రస భావాభాస ఘట్టములందే సముచిత మగును.

౩౫౩. భూత పిశాచ గ్రహణానుస్మరణోచ్ఛిష్ట శూన్య గృహ గమనాత్
కాలాంతరాతిపాతాత్ అశుచేతశ్చ భవ త్యపస్మారః

౩౫౪. సహసా భూమౌ పతనం ప్రవేపనం వదన ఫేన మోక్షశ్చ
నిస్సంజ్ఞ స్యోత్థానం రూపా ణ్యేతా న్యపస్మారే

అపస్మారము భూత పిశాచ గ్రహణముల వలన భూతాదుల స్మరణ మున నుచ్ఛిష్ట సేవనమున శూన్య భవన ప్రవేశమున కాలాంతరాతి పాతమున నశుచి వలనను కలుగును. వెంటనే భూమిపై పడుట, కంపించి పోవుట, ముఖమున నురుగులు గ్రక్కుట, సంజ్ఞా రహిత ముగా నుండుట, యూరకనే లేచుట యనునవి యపస్మారమున చేష్టల రూపములు.

౨౩. సుప్తము : నిద్రాభిభవము సుప్తము. ఇంద్రియ విషయముల ప్రాప్తి, మోహనము, భూ తలమున శయన ప్రసారణాను కర్షణము మొదలగు విభావములచే సుప్తము కలుగును. నిద్రచే కలి గిన తిరస్కారము అని యనుట నిద్రోద్భవమునే సూచించును. నిద్ర యొక్క గాఢావస్థయె సుప్తమగును. ఉచ్ఛ్వాసితము, సన్న గాత్రత, నేత్ర నిమీలనము, సర్వేంద్రియ సమ్మోహనము, పలవరింతలు మొదలయిన యనుభావములచే దీని వర్ణింప వలెను, అభినయింప వలెను. విషయానుభవము వలన గలిగిన యింద్రియ సంతుష్టి సుప్తము నకు హేతు వగు ననుట యింద్రియ మోహన స్థితి సుప్తమునకు కారణ మగు ననుట, సుప్తములోని యాకృతి విశేషములను సూచిం చును.

౩౫౫. నిద్రాభిభవేంద్రియోపరమణ మోహనై ర్భవే త్సుప్తం
అక్షి నిమీలోచ్ఛ్వసనైః స్వప్నాయిత జల్పితైః కార్యః

౩౫౬. సోచ్ఛ్వాసైః నిశ్వాసైః మందాక్షి నిమీలనేన నిశ్చేష్టః
సర్వేంద్రియ సమ్మోహాత్ సుప్తం స్వప్నైశ్చ యుంజీత

నిద్ర వలన గలిగిన యభిభవము, యింద్రియ విరమణము, మోహస్థితి మొదలగు వానిచే సుప్తము కలుగును. అక్షి నిమీలనము, ఉచ్ఛ్వా సితము, పలవరింతలు, మొదలగు వానిచే సుప్తాభినయ మొనరింప వలెను. ఉచ్ఛ్వాసిత నిశ్వాసితములు, మెల్లగా నేత్ర నిమీలనములచే

నిశ్చేష్టుడై పర్వేంద్రియ సమ్మోహమున స్వాప్నాయితములచే సుప్త మును ప్రయోగింప వలె ననియు నిరూపించిరి.

౨౮. వి బో ధ ము : ఆహార పరిణామ నిద్రాచ్ఛేద, స్వప్నాంత తీవ్రశబ్ద స్పర్శ శ్రవణాది విభావములచే విబోధము కలుగును. స్వప్న జల్పనము కూడ ప్రబోధ విభావము. ఆహార పరిణామ మును విభావము, జృంభణము, అక్షి పరిమర్దనము శయ్యా మోక్షణము, మొదలగు ననుభావములచే విబోధ మభినయింప వలెను. ఇందొక యార్య యున్నది.

౩౫౭. ఆహార విపరిణామాత్ శబ్ద స్పర్శాదిభిశ్చ సంయాతః
ప్రతిబోధ స్త్వభినేయో జృంభణ వదనాక్షి పరిమర్దైః

ఆహార పరిణామమున ప్రతిబోధము కలుగును. శబ్ద స్పర్శాదులచే గూడ కల్గును. జృంభణములు, ముఖనేత్ర పరిమర్దనములు, దీని నభిన యించు ననుభావములు, భుజక్షేపము, అంగుళి స్ఫోటనము, గ్రీవాంగ వలనము, మొదలగునవి గూడ ప్రబోధానుభావము లగును.

౨౯. అ మ ర్ష ము : విద్య, ఐశ్వర్యము, బలము, అధిక ముగా కలవా రధిక్షేప మొనర్పగా నమర్ష కలుగును. అవమానితు నకు నమర్ష యుదయించును. అమర్ష గలిగినపుడు ప్రతిక్రియ నాచ రింప వలెనని భావ తీవ్రత యుండును. శిరః కంపనము, ప్రస్వేదనము, అధోముఖ చింతనము, ధ్యానము, అధ్యవసాయము, ఉపాయ సహాయా న్వేషణము, మొదలగునవి యమర్ష యనుభావములు.

౩౫౮. అధిక్షిప్తానాం సభామధ్యే విద్యా శౌర్య బలాదికైః
నృణాం ఉత్సాహ సంయోగా దమర్షో నామ జాయతే

౩౫౯. ఉత్సాహాధ్యవసాయాభ్యా మధోముఖ విచింతనైః
శిరః ప్రకంప స్వేదాద్యైః తం ప్రయుంజీత పండితః

సభా మధ్యమునందు విద్యా శౌర్య బలాధికులచే నధిక్షిప్తు లయిన మానవుల కమర్ష కలుగును. ప్రతి చికీర్షా రూప మయిన యుత్సాహ సంయోగము వలన నమర్ష కలుగును. ఉత్సాహాధ్యవసాయములు, అధోముఖ విచింతనములు, శిరఃకంపము, స్వేదము, వీనిచే పండితు డమర్షను ప్రయోగింప వలెను.

౨౬. అవహిత్థము : ఆకార ప్రచ్ఛాదనాత్మకము. అది లజ్జా భయా పజయ గౌరవ జిహ్మతాది విభావములచే నుత్పన్న మగును. అన్యథా కథనము, అన్యథావలోకనము, కథా భంగము, కృతక ధైర్యము, మొదలగు ననుభావములచే తదభినయమును ప్రయోగింప వలెను.

౩౬౦. ధార్ష్ట్య జైహ్మ్యాది సంభూత మవహిత్థం భయాత్మకం
తచ్చాగణనయా కార్యం నాతి చోత్తర భాషణాత్

ధార్ష్ట్యము, జిహ్మతలచే భయాత్మకమగు నవహిత్థము కలుగును. ఇతరులను లెక్కపెట్టక పోవుట, అధికముగా నుత్తరము పలుకక పోవుట, మొదలగు వానిచే దీని నభినయింప వలెను. భ్రూ వికారము. ముఖ రాగము, మొదలగు వాని నిది యాచ్ఛాదన మొనరించును.

౨౭. ఉగ్రత : చౌర్యాభి గ్రహణము రాజాపరాధము. యస త్ప్రలాపము మొదలగునవి దీనిలో విభావములు. వధ బంధన తాడన నిర్భరత్సనాదికములచే నుగ్రత నభినయింప వలెను.

౩౬౧. చౌర్యాఽభిగ్రహణ వశాత్ నృపాపరాధాత్ అథోగ్రతా భవతి
వధ బంధ తాడనాదిభి రనుభావైః అభినయ స్తస్యాః

పైన నిరూపించిన యర్థమె ధారణ యోగ్యముగా కారికలో నున్నది.

౨౮. మతి : నానా శాస్త్ర విచింతనమున కలుగును. ఊహాపోహాదులు మతిలో విభావములు. శిష్యున కుపదేశించి యర్థముల వికల్పించి సంశయముల చ్ఛేదించి దీని నభినయింప వలెను. ఇందీ శ్లోక మున్నది.

౩౬౨. నానా శాస్త్రార్థ బోధేన మతిః సంజాయతే నృణాం
శిష్యోపదేశార్థకృతః తస్యా స్త్వభినయో భవేత్

మానవులకు నానా విధములయిన శాస్త్రార్థములను వాని సిద్ధాంతములను సావధానముగా పరిశీలన మొనర్చి నపుడు మతి కలుగును. గ్రహణ ధారణ సమర్థులగు శిష్యుల నధ్యాపనము చేసి, వారల కుపదేశన మొనరించి, సిద్ధాంతార్థము ప్రబోధించుట దీనిలో ననుభావ మగును. ఈ యనుభావములచే దాని నభినయించునది.

౨౯. వ్యా ధి : వాత పి త్త కఫముల సన్నిపాతమున కలుగు వ్యత్యాసముచే వ్యాధి కలుగును. జ్వరాదులు కొన్ని వ్యాధిలోని విశేషములు. జ్వరము సామాన్యముగా ద్వివిధము. సశీతము, సదాహము నని. అధికముగా చలి పుట్టును. విపరీతముగా విదాహ ముదయించును. ఇందు సశీత వ్యాధి నీవిధముగా నభినయింప వలెను. సర్వాంగములను కంపింప జేయునది. కంపాధిక్యమున లేచిలేచి పడుటలును దీని యనుభావమె. శరీరము ముడుచుకొనుట యగ్ని వేడిమి కావలయునని యభిలషించుట, రోమాంచము ప్రదర్శించుట దవడలు పీకు, నాసా నికూణనము, ముఖ శోషణము, పరిదేవితము మొదలగునవి యన్నియు నిం దనుభావములు. సదాహ జ్వర మీా విధముగ నుండును. అవయవములు నటు నిటు కొట్టుకొనుట, కర చరణములను కదలించుట, నేలపై పడుకొనవలయు నని యభిలాషణము, చల్లని పూత పట్టించు కొనవలయునని కోరిక, చల్లని గాలి నభిలషించుట, యేడ్చుట; ముఖ శోషాధిక్యము, ఇట్టి వన్నియు నిందనుభావములు. ఇతరములయిన వ్యాధులును ముఖ వికూణనము గాత్ర స్తంభము, అవయవముల స్రస్తత కన్నుమూత, నిశ్వాసము, పెడబొబ్బలతో వేదన పడుట మొదలగునవి యిందనుభావములు. వానిచే దానిని ట్లభినయించ వలెను.

3౬3. సామాన్యతస్తు వ్యాధీనాం కర్తవ్యోఽభినయో బుధైః
స్రస్తాంగ గాత్ర విక్షేపైః తథా ముఖ వికూణనైః

తత్త్వము గుర్తించిన యభిజ్ఞులు సర్వ సమాన్యముగా వ్యాధుల యభినయ మిట్లొనర్ప వలయును. స్రస్తాంగత, గాత్ర విక్షేపము, ముఖ వికూణనము, మొదలగునవి యన్నియు నిం దనుభావములు.

30. ఉ న్మా ద ము : ఉన్మాదము = పిచ్చియెత్తుట. ఇష్ట జనుల వియోగమున కలుగ వచ్చును. విభవ నాశము వలన జనింప వచ్చును. మితి మీారిన దెబ్బ తగులుట వలన కలుగ వచ్చును. వాత పి త్త శ్లేష్మముల ప్రకోపములచే నుదయింప వచ్చును. ఇవి యన్నియు నిందు విభావములు. అకారణహాసము, అసమయ రోదనము, అసంబద్ధ ప్రలాపము, పెద్ద కేకలు, కూర్చొనుట, చివాలున

లేచుట, హఠాత్తుగా పరుగెత్తుట, నృత్యము చేయుట, పాటలు పాడుట, ఏమేమియో చదువుట, బూడిదలో పొర్లుట, విభూతి పుద్దు కొనుట, దుమ్ము పట్టించుకొని దులుపుట, తీగెలు, విడిచిన వస్తువులు, చిరిగిన చీరెలు, పగిలిన బొచ్చెలు, కుండ మూకుళ్ళు, ఆభరణములని భావించి, తనకవి యుపభోగములని సంభావించి, యనవస్థిత చేష్టితము లతో నితరుల చేష్టితముల ననుకరించుటలతో దీని నభినయింప వలెను. ఇందీ యార్యయు తత్త్వము నిరూపించు చున్నది.

౩౬౪. ఇష్టజన విభవనాశా దభిఘాతా ద్వాత పిత్త కఫ కోపాత్
వివిధాంచిత వికారా దున్మాదో నామ సంభవతి

౩౬౫. అనిమిత్త రుదిత హసితోపవిష్ట గీత ప్రథావితోత్క్రుష్టైః
అన్యైశ్చ వికారకృతై రున్మాదం సంప్రయుంజీత

పై నిరూపితార్థములు యార్యా వచనములలో సూచీకృతములై యున్నవి.

౩౧. మ ర ణ ము ; ఇది రెండు విధములు. వ్యాధి వలన కలుగునది, పెద్ద దెబ్బ వలన కలుగునది అని. ఉదరములో ప్రేగు లలో పుట్టిన వ్యాధులు, మాంస దోషములు, శూల నొప్పి, ఉన్న దాని నున్నట్లు గ్రహింప లేకపోవుట. విషమత్త్వము, గండమున మొటి మలు చిదుపగా కలిగిన ప్రమాదములు, విషజ్వరము, మశూచికాది వ్యాధులు, మొదలగువాని వలన కలుగునట్టి మరణము వ్యాధి జన్యము. అభిఘాత జన్య మయిన మరణ మీ విధముగా నుండును. శస్త్రముల వలన గాయ మధిక మగుట, కోడె త్రాచులు కొరుకుట, విషములు మ్రింగుట, క్రూర మృగములు, గజ తురగములు, బాధిం చుట, పశువుల నుండి, యానసములనుండి ప్రపాతము పొందుట, అట్లా కస్మిక ఘటనమున వినాశము జనించును. వీనికి సంబంధించిన యభి నయ విశేషములను చెప్పెదము. వ్యాధి జన్య మయిన మరణమున విషణ్ణ గాత్రత, వ్యాయతాంగ విచేష్టితము, కళ్లుమూసికొని పోవుట, ఎక్కిళ్లు వచ్చుట, దీర్ఘ శ్వాసములు, ఊపిరి తగ్గుటలు, అన్నియు నభినయములు. ఇందు పరిజనమును చూడరు. అవ్యక్తముగా నక్షర ములు పల్కుదురు. ఇట్టి యనుభావములచే దీని నభినయింప వలెను.

అభిఘాత జన్యమయిన మరణమున నానా ప్రకారము లయిన యభి నయ విశేషము లున్నవి. శస్త్ర క్షతము, అహి దంశము, విష పానము, గజాది వినిపాతము, క్రూర మృగములు నాశన మొనరిం చుట దీని యభినయములు. శస్త్రక్షతము కలిగినపుడు వెంటనే భూమిపై పడవలయును. కంపించి పోవలయును, కదిలి పోవలయును. ఇట్టివి త దభినయములు. విష వేగమున కార్శ్యము, వేపథు, విదా హము, ఎక్కిళ్ళు నురుగు కక్కుకొనుట, శరీరము దిగజారి పోవుట, జడత, మరణము, ఇవి యన్నియు విషవేగములుగా నున్నవి. ఈ శ్లోకములను చూడుడు.

౩౬౬. వ్యాధీనా మేకభావేహి మరణాభినయ స్మృతః
విషణ్ణగాత్రైః నిశ్చేష్టైః ఇంద్రియైశ్చ వివర్జితః

వ్యాధులన్నియు గుమికూడి వచ్చుట మరణాభినయమని ప్రసిద్ధముగా నున్నది. చేష్టలులేని విషణ్ణ గాత్రములు, ఇందుండును. ఇంద్రియముల పరిజ్ఞానము దీనిలో నుండదు. విష వేగము కలిగినపుడు ప్రథమ వేగ ములో చిక్కిపోవును. రెండవ వేగములో కంపము జనించును. మూడవ సమయమున దాహము, హిక్క నాల్గవది. ఫేనము అయిద వది. స్కంధ భంగ మారవది. ఏడవది జడత. మరణ మష్టమము. ఇట్లే దీని నిరూపించునది. మరణమునందు నానా విధములయిన యవస్థలు జనించును. అందలి భావములను చేష్టితములను గుర్తించి, అభినయ విదులయిన నాట్య బుధులు దీనిని బాగా ప్రయోగింప వలసి యున్నది.

౩౭. త్రా స ము : విద్యు దుత్పాతము, ఉల్కా పతనము, అశని నిపాతము, నిర్ఘాతము, పెద్ద ఉరుములు, మహా జంతువుల ధ్వనులు, ఇట్టి వన్నియు నిందు విభావములు. శరీరము ముడుచు కొనుట, కంపించి పోవుట, మహాకంపము, నిశ్చేష్టతా రూపమయిన స్తంభము, రోమాంచ గద్గద ప్రలాపాదులు అన్నియు నిం దనుభావ ములు. ఈ యర్థమునే నిరూపించుచు నీ శ్లోక మానువంశ్యముగా వచ్చినది.

౩౬౭. మహాభైరవ నాదాద్యైః త్రాసః సముపజాయతే
త్రస్తాంగాక్షి నిమేషైశ్చ తస్య త్వభినయో భవేత్

గొప్ప గొప్ప విరుద్ధ నాదములచే త్రాసము జనించును. త్రస్తాంగత, అక్షి నిమేషము మొదలగునవి యిం దనుభావములు.

33. వితర్కము : సందేహము, విమర్శము, విప్రతిపత్తి మొదలగునవి యిందు విభావములు. రెండు విధములుగా నాలోచనము చేయుట, ఏ పక్ష మవలంబింపక సందేహించుట, ప్రశ్న నిశ్చయము, ఆలోచనము కప్పి పుచ్చుట, ఆకార గోపనము మొదలగునవి యన్నియు దీని యనుభావములు.

౩౬౮. విచారణాది సంభూతః సందేహాతిశయాత్మకః
వితర్కః సోఽభినేయస్తు శిరో భ్రూక్షేప సంపన్నః

విచారణాదుల వలన కలుగును. సందేహాతిశయమున నుండును. ఇట్టిది వితర్కము. శిరో భ్రూక్షేప కంపనములచే దీని నభినయించు నది. ఇట్లు ముప్పదిమూడు వ్యభిచారి భావములు దేశకాలా వస్థానురూపముగ ఆత్మగత పరగతాది విభాగమున మధ్యస్థ మయిన రీతిచే నుత్తమ మధ్యమాధములు స్త్రీ పురుషులు తమ తమ ప్రయోగ వశమున వీని నుపపాదించి సామాజిక హృదయ సంవాదము సంపాదింప వలసి యున్నది. ఇంక నిటుపై సాత్త్విక భావములను యథానుపూర్వముగ నిరూపించెదము.

సాత్త్వికములు

సాత్త్విక భావములను నిరూపింతు మనుటచే వక్ష్యమాణములే సాత్త్వికము లని స్పష్ట మయినది. ఇతర భావములు సత్త్వము లేక యభినీతము లగునా ? వీనినే సాత్త్వికములని యనుట యేల ? సర్వ భావములకు మూలము సత్త్వము. సత్త్వ శాలియె భావముల నభినయింప గలడు. సత్త్వ శీలి సామాజికుడె యాస్వాదింప గలడు. అంతట సత్త్వ సామ్రాజ్య మున్నది ఇతరములు సత్త్వ సంపన్నములు కావనుట హృదయ తోష మిచ్చునదిగ లేదు. ఇట్టి యాశంక కలుగగా నిది చెప్పవలసి వచ్చు చున్నది. సాత్త్వికములందే సత్త్వ మున్నది. ఇందు సత్త్వ మనునది మనః ప్రభవ మయిన యొక విశేషము. సమాహిత మనస్కత్వ మున్ననే సత్త్వ ముపపన్న మగును. మనస్సమాధిలో సత్త్వము జనించునని భావము. రోమాంచాశ్రు వైవర్ణ్యాదులు ఆ

సత్త్వ స్వభావములు. యథా భావోపగతము లయిన నివి యన్య మన సుతో నుండగా నిరూపింప శక్యములు కావు. లోక స్వభావాను కరణ ముండును గావున నాట్యమున సత్త్వ ముండుట యిష్ట మయి నది. నాట్యధర్మి ప్రవృత్తము లయిన సుఖ దుఃఖ కృత భావము లన్నియు సత్త్వ విశుద్ధములు కానలయును. అప్పుడవి యథా స్వరూప ములు కాగలవు. రోదనాత్మక మయిన దుఃఖమున దుఃఖితు డభిన యింప జాలడు. ప్రహర్షాత్మకమయిన సుఖము నసుఖితు డభినయింప నేరడు. దుఃఖిత సుఖితులు మాత్రమె సమర్థులు కాగలరు. అట్టి వారే యశ్రు రోమాంచములను ప్రదర్శింప వలసి యుండును. అందు ననే యివి సాత్త్వికములని భావ వర్గములో నభివ్యాఖ్యాతము లయినవి. సాత్త్విక భావము లెనిమిది కలవు.

స్తంభము	స్వేదము
రోమాంచము	స్వరభేదము
వేపథువు	వైవర్ణ్యము
అశ్రువు	ప్రలయము

ప్రాణాత్మక మయిన వస్తు తత్త్వమునకు సత్త్వమని పేరు. మనస్సందు మగ్న మగును. అట్టి సత్త్వమున కలిగిన వగుటచే నివి సాత్త్విక భావము లయినవి. సత్త్వ గుణ మధికముగా నుండుట వలన సాధుత్వము కలిగి యున్నందునను ప్రాణవస్తువునే సత్త్వ మందురు. ఇట్లు జనించు భావములివి సాత్త్విక భావములు. ఇవి యీ విధముగా నాస్వాద్యము లగును. రత్యాది సంవేదన రూపము లయిన వృత్తు లన్నియు ప్రాణ భూమిలో ప్రసారము పొందినవై బాహ్యము జడమయిన భౌతిక నేత్ర జలాది విలక్షణములై భాసించును. రత్యాది గతమయిన విభావ సంపదయె ఇందును చర్వణా గోచర మగును. నానానుభావములు వీని నవగమింప జేయును. ఇట్టివి భావ సంజ్ఞికము లయినవి. పృథ్వీ భాగ ప్రధానమయిన ప్రాణము నందు సంక్రాంత మయిన చిత్తవృత్తి గణము స్తంభ మగును. అపుడు చేతన స్వభావము విష్టబ్ధ మగును. ప్రాణమునకు జల భాగ ప్రాధాన్యము కలుగగా బాష్ప ముదయించును. తేజస్సునకు ప్రాణ నైకట్య మున్నది. ఇందుచే ప్రాణానుగ్రహము తీవ్రముగా నతీవ్రముగా నుండును. ఇట్లు రెండు విధముల

సంబంధమున స్వేదము, వైవర్ణ్యము కలుగును. ప్రాణ మాకాశా నుగ్రహము పొందినచో గత చేతనాత్మక మయిన ప్రళయము కలుగును. వాయు స్వాతంత్ర్యములో ప్రాణమునకు మంద మధ్యోత్కృష్టా వేశము కలుగును. ఈ మూడు రీతులచే రోమాంచము, వేపథువు, స్వరభేదము కలుగును. ఇట్లు సాత్త్విక భావస్థితి యున్నదని భరత విదులు పలుకుదురు. బాహ్యములుగా గోచరించు స్తంభా దులు శరీర ధర్మము లయిన యను భావములు. అవి ఆంతరాలికము లయిన సాత్త్విక భావములను గోచరింప జేయ గలవు. పరమార్థముగా నివి యన్నియు రతి నిర్వేదాది గమకము లనుట స్థిర సిద్ధమయిన యర్థము.

౧. స్తంభము: హర్షము భయము రోగము విస్మయము విషాదము రోషము మొదలగు వాని వలన నిది కలుగును. నిస్సంజ్ఞత, నిష్ప్రకంపత, శూన్య జడాకృతిత్వము, స్విన్న గాత్రత, స్తంభ మభినయించుటలో నుపకరింప గలవు. వీని బుధు డుపయోగించును. కారిక లిట్లున్నవి.

3౬౯. హర్ష భయ రోగ విస్మయ విషాద రోషాది సంభవః స్తంభః
నిస్సంజ్ఞో నిష్ప్రకంపశ్చ స్థితః శూన్యజడాకృతిః
స్విన్నగాత్రతయా చైవ స్తంభం త్వభినయేద్బుధః

హర్షాదిపరవశ మయిన మనస్సు ఇంద్రియ ప్రదేశములందు సంచ రింపదు. వికల్పపర్యంత మయిన గమనముతో నుండదు. అవికల్పక ములై బహిర్వృత్తిమాత్ర నిష్ఠము లయిన నింద్రియముల కీ స్తంభ మధిష్ఠానము కాదు. కావుననే స్తంభము విష్టబ్ధచేతన స్వరూప మయినది. రత్యాదిగతము లయిన విభావములే గాని ఇతరవిభావ ములు వీనిలో నుండవనుట పునరుక్త మయిన నావశ్యకము. ఈ సాత్త్వికము లన్నియు బాహ్యవిషయ విశేషముల యాభిముఖ్య మపే క్షింపవు. వ్యభిచారిభావములలో గ్లాన్యాలస్యశ్రమమూర్ఛాదులు కొన్ని యాలంబనవిషయశూన్యములే యగును గాని బాహ్యహేతుక ములుగా నుండును. స్తంభాదు లబాహ్య హేతుకములు.

౨. స్వేదము: క్రోధము, భయము, హర్షము, లజ్జ, దుఃఖము, శ్రమము, రోగము, తాపము, ఘాతములు, వ్యాయామ

శ్రమము, ఘర్మము, సంపీడనము, వీని వలన స్వేదము కలుగును. వ్యజన గ్రహణము, చెమట తుడిచి కొనుట, వాతాభిలాషము, మొదలగు వాని నభినయించి స్వేదము ప్రయోగింప వలయును.

౩. రోమాంచము: స్పర్శ విశేషము, భయము, శీత వాత సంబంధము, హర్షము, క్రోధము, రోగము, హేతువుగా రోమాంచము కలుగును. దీని నభినయించుటలో గగురుపాటు కలిగినదని కంటకిత రూపముగా, నుల్లుకసన విశేషమున, పులకములచే, తన శరీరమును తాను స్పృశించుటచే, రోమాంచము నభినయింప వచ్చును.

౪. స్వరభేదము: భయ, హర్ష, క్రోధ, జరా, రూక్షతా, రోగ, మదములచే స్వరభేదము కలుగును. దీనినే వైస్వర్యమని స్వరసాదమని వ్యవహరించిరి. గద్గద స్వరమున స్వర భేదము నభినయింప వలెను.

౫. వేపథువు: శీతబాధ, భయము, హర్షము, రోషము, స్పర్శము, ముసలి తనము, వీని వలన నిది కలుగును. దీనికి కంప మనియు పేరు. వేపన స్ఫురణ కంపనములచే వేపథువు నభినయింప వలెను.

౬. వైవర్ణ్యము: శీత క్రోధ భయ, శమ, రోగ, క్లమ, తాపములచే వైవర్ణ్యము కలుగును. వీని నభినయించు నపుడు ముఖ వర్ణ పరావర్తనము, నాడీ పీడనము, ననుసరించుట సముచితము.

౭. అశ్రువు: అశ్రువునకే అస్ర మనియు వ్యవహారము. అనిమేష ప్రేక్షణమున శీత రోగముల వలన నిది కలుగును. బాష్పాంబు ప్లుత నేత్రుడై నేత్రములను తుడిచి కొనుచు నశ్రుకణముల విడుచుచు నస్రము నభినయింప వలెను.

౮. ప్రళయము: శ్రమ మూర్ఛా మద నిద్రాభిఘాత మోహాదులచే ప్రళయము కలుగును. నిశ్చేష్టుడై, నిష్ప్రకంపుడై, నిట్టూర్పులు వ్యక్తము కాకుండునట్లు భూ పతనమున ప్రళయ మభినయింప వలెను. నిలబడినచో శూన్య జడాకృతియై యుండును.

ఈ నిరూపించిన యనుభావములు ఆ యా రస విశేషములకు సంబంధించిన యనుభావముల కలయిక కలవిగనే యుండును. ఇట్లీ భావము లన్నియు "ఏకోన పంచాశత్" నలుబది తొమ్మిది. ఈ భావ వర్గము స్థాయి వర్గమని వ్యభిచారి వర్గమని సాత్త్విక వర్గమని నిరూపిత మయినది. రస వినియోగములో వీనికొక వ్యవస్థయు కలదు. అది యిక ప్రకృతము ప్రతిపాదనార్హము.

రస వి నియో గ ము

ఆలస్యము, ఉగ్రత, జుగుప్స విడనాడి మిగిలిన భావము లన్నియు తమ తమ సంజ్ఞా సంకేతములతో శృంగారము నవభాసింప జేయ గలవు. ఆ యా వ్యక్తుల సత్త్వముల ననుసరించి ప్రకృతి విశేషములను బట్టి యెట్టి భావములు సముచితము లగునో వానినే ఆ యా రసములందు నిరూపింప వలెను. స్థాయి సంచారి సత్త్వజము లయిన భావము లన్నియు యథావసర ముపయుక్తము లయినపుడె శృంగారము నుద్దీపింప జేయ గలవు.

౩౭౦. యథావసర మేతేహి స్థాయి సంచారిసత్త్వజాః
ఉద్దీపయన్తి శృంగారం రసమాసాద్య సంజ్ఞితమ్

సర్వ భావముల సందోహము కూర్చినచో రస ముల్లసిత మగునను కొనుట పొరపాటు. ఆ యా భావముల నివేశన మందలి సమీచీన రీతిని గమనించి సావధానులు కావలయును. గ్లాని శంక అసూయా శ్రమ చపలతా సుప్తము నిద్ర అవహిత్థము హాస్యమున నుండు భావములు. నిర్వేద చింతా దైన్య గ్లాన్యస్రము జడతా మరణ వ్యాధులు కరుణ రసమునందుండ దగును. గర్వము అసూయ మదోత్సాహములు ఆవేగామర్షములు, క్రోధ చపలతలు ఉగ్రత రౌద్ర సంభూతము లగును. అసమ్మోహము ఉత్సాహము, హర్షావేగములు, అమర్ష మతులు, ఉగ్రతా మదములు రోమాంచ స్వర భేదములు, క్రోధాసూయలు, ధృతి గర్వములు వితర్కము వీరమున కలుగును. వేపథువు, స్వరభేదము, రోమాంచము, గద్గదము, స్తంభము మరణము, స్వేదము, వైవర్ణ్యము, భయానకమున నుండును. అపస్మారము, ఉన్మాదము మదవిషాదములు మృత్యు వ్యాధి భయములు

బీభత్సాశ్రయమున నుండును. స్తంభ, స్వేద, మోహ రోమాంచ విస్మయ మూర్ఛా జడతా హర్షావేగము లద్భుతము నందుండును.

౩౭౧. యేచాన్యే సాత్త్వికా భావా నానాభినయ సంశ్రితాః
రసే ష్వేతేషు సర్వేషు తే జ్ఞేయా నాట్య యోక్తృభిః

నానా విధములగు నభినయములకు సంబంధించినవై రసోద్దీపన సమర్థము లయిన సాత్వికములను నాట్య ప్రయోక్తలగు వారు రసము లందు ప్రయోగింప వలెను. సాత్వికములకు సముచిత మయిన ప్రవేశ మంతట కలదని గుర్తించుట యుక్తము. రస సూత్రము నందు సాత్త్వికము లేకున్నను ప్రాధాన్య మున్నది. ప్రాధాన్య పురస్కృత మయిన విశేషమె సాత్వికములకు సర్వ రసములం దర్హస్థాన మిచ్చినది.

౩౭౨. న హ్యేకరసజం కావ్యం కించిదస్తి ప్రయోగతః
భావో వాపి రసోవాఽ ప్రవృత్తిర్వృత్తిరేవ వా

౩౭౩ బహూనాం సమవేతనాం రూపం యస్య భవేద్బహు
స మంతవ్యో రసః స్థాయీ శేషాః సంచారిణో మతాః

౩౭౪. దీపయంతః ప్రవర్తంతే యే పునః స్థాయినం రసం
తే,తు సంచారిణో జ్ఞేయాస్తే హి స్థాయిత్వమాగతాః

ప్రయోగ తంత్రము ననుసరించి పరిశీలించినచో నేక రస జన్యమగు కావ్యము లేనట్లు స్పష్టమగును. మొదటి నుండి తుది వఱకు కావ్య మొక రసమునె నిబంధింపదు. అనేక రసముల నిబంధించును. నానా భావముల నిబంధించును. భావము కాని రసము కాని ప్రవృత్తి కాని వృత్తి కాని బహ్వర్థములు సమవేతములై యున్నప్పుడు దేని రూపము విస్తరముగా నుండునో యదియె రస మగును. రసీ భావము పొందదగినది భావ మగును. ఇతర భావము లన్నియు సంచారి భావములు కా గలవు. స్థాయిగా నుండు రసమును దీపింప జేయుచు ప్రవర్తించు సంచారులు కొన్ని స్థాయిత్వముపొందగలవు.

౩౭౫. విభావానుభావయుక్తో హ్యంగవస్తుసమాశ్రయః
సంచారిభిస్తు సంయుక్తః స్థాయ్యేవ తు రసో భవేత్

విభావానుభావములతో గూడుకొని యంగముగా నుండు వస్తు సమాశ్రయము కల్గదై సంచారి సంయుక్త మయిన స్థాయి భావమె

రస మగును. స్థాయి సంచార్యాకార మాత్రమున నుండును గాని ప్రయోక్తలు సత్వాతిరిక్త విధానముననె స్థాయి ప్రయోగ మొనరింప వలెను. భావ రస ప్రవృత్తి వృత్తు లన్నియు ప్రయత్న ప్రయుక్తము లయి విమర్ద విశేషమున రంజనాతిశయ మాపాదింప గలవు. సత్వ ప్రయోజితార్థ ప్రయోగమె విరాజిల్లును.

౩౮౬. నానాభావార్థసంపన్నాః స్థాయిసత్వాభిచారిణః
పుష్పావకీర్ణాః కర్తవ్యాః కావ్యేషు హి రసా బుధైః

బుధు లొనరించు కావ్య రస యోజనము సుశ్లిష్ట బంధమై యుండును. నానా భావార్థ సంపన్నము లయిన స్థాయి సాత్వికి వ్యభిచారి భావములు కీర్ణ వికీర్ణములై పుష్ప రమ్యము లగును. నానా విధములగు భావముల ప్రయోజన సంపత్తి యుండు నట్లుగ రసముల నిబంధింప వలెను. కేవల మొక్క రసమె కావ్యమున నుండదు. సర్వ భావములు నుండును. సర్వ స్థాయి భావములు యథా యోగ్యముగా నివిష్టము లగును. సాత్వికములు వ్యభిచారులు నిల్లి రమ్య సంబంధ దీపనములై శోభించును. రసములు పుష్పావ కీర్ణము లగునట్లు సమీక్షించు బోధ బుధాధీనము. రస భావ వ్యవ స్థాన నిదర్శక మయిన యిది సర్వము తెలియుట సహృదయ స్వాత్మసిద్ధి. ఇది రసభారతీ వివేకము.

నాటక మీమాంస

నాట్యసంగ్రహమున నిరూపితార్థము లన్నియు నేకసంగతము లగుట పరస్పరము సంబంధించియె యుండును. రసభావకల్ప మంతయు దశరూపవికల్పనమున కుపయోగించును. కాగా దశరూపవికల్పనము ప్రసంగప్రాప్తము. దాని నిప్పుడు నామకర్మప్రయోగముల ప్రవర్తింప జేయుట సముచితము. ఇట్లు దీని నిప్పుడు ప్రవర్తింప జేయుట యేల ? రసభావాదుల సంకేతించిన సూత్రసారసంగ్రహములో దశరూపమన్న నామమేని శ్రుతి చేరలేదు. కాని దాన నేమి ? దశరూపవిధానమున పాఠ్యమును ప్రయోక్తలు యోజనము చేయవలయును. పాఠ్యవినియోగము దశరూపమునందె యగుట దశరూపవర్తన మావశ్యకము. దశరూపవికల్పన మిక వర్ణింతుము. “దశానాం రూపాణాం విభాగః

కల్ప్యతే ఇతి దశరూపవికల్పనం” పదిరూపముల విభాగ మిందు నిరూపిత మగును. కావున నిది దశరూపవికల్పనము. రూప మను నది యర్థమును ప్రత్యక్షీకరించును. తద్వాచక మగుటచే కావ్యము రూప మనదగి యున్నది. దశరూపవికల్పన మనునది పదిరూపముల విభాగకల్పన మని షష్ఠీసమాసమున సంగతము చేసికొనవచ్చును. దశరూపములు కల కావ్యము దశరూపమని బహువ్రీహియు సంగత మగును. ఇందు పదియె భేదములు. అన్యభేదములు సంగతములు కావు. ఇట్లు భేదాంతరాపాకరణము సూచించుటయు సముచితము. ఇట్లు దశరూపవికల్పన పదమును మెత్త పఱచి యేమో వ్యాఖ్యానించుట ప్రయాసమగును గాని కొంత యర్థమం దభ్యూహ్యా మున్నది. ఇకనిది పిండితార్థము. పూర్వ మభినయచతుష్టయము సంకేతించి నప్పుడు వాచికశబ్ద మందలి ప్రకృతి ప్రత్యయార్థమును భావించినచో నీ దశరూపవికల్పనము అందలి వాగ్భాగమునకె విస్తృతవర్ణన మని తేలును. కాగా సూత్రసారసంగ్రహములోని యంశప్రపంచనమె కాని యనిర్దిష్ట మిందు నిరూపిత మగుట లేదని భావము. ఇందు దశరూపవికల్పనము నామోద్దేశమున లక్షణయుక్తముగ నిరూపిత మగును. “ప్రకృష్టః ఉచితో యోగః ప్రయోగః” సముచితమయిన యోగము ప్రయోగము. ఇది పరస్పరసంబంధరూపము. ఇట్టి ప్రయోగానుసారమున గూడ దీని వర్ణింతుము. అందుచే పరస్పర సంబంధ వైచిత్ర్యకృత మయిన భేదము కూడ ఇందుత్ప్రేక్ష్యము కావచ్చును. ప్రకరణ నాటక లక్షణసంబంధమున నాటికావిభాగము రాగలదు. అట్లే లక్షణముల పరస్పరసంకీర్ణతచే కోహలాదు లంగీకరించిన తోటక- సట్టక- రాసకాదులును సంగృహీతము లగును. ఇట్లు నామకర్మప్రయోగముల దశరూపవికల్పనము ప్రకృతము వర్ణిత మగునని యిట్లు భగవ తుడాసూత్రించుచున్నాడు.

దశరూపములు

౩౭౭. వర్తయిష్యామ్యహం విప్రా దశరూపవికల్పనం
నామతః కర్మతశ్చైవ తథా హ్యైవ ప్రయోగతః

ఇందలి బహుధా రూపవికల్పనము నాట్యశివుని త్రైజసచక్షువు. నాట్యలక్షణమున నివి పది యున్నవి.

నాటకము	స్ప్రకరణము
అంకము	వ్యాయోగము
భాణము	సమవకారము
వీథి	ప్రహసనము
డిమము	ఈహామృగము

ఇందు రెండవదానికి స్ప్రకరణ మని పేరు. సహాశబ్దయోగము నాటకమునందువలె నంక ప్రవేశక సంధ్యాది సామ్యము సూచిత మగును. నామార్థము లక్షణమున వ్యాఖ్యాతము కాగలదు. పురాణాదులలో కన్న వీనియందు వైచిత్ర్యయోగ మున్నది. పురాణాదులలో నుపదేశదాయిత యున్నది. కర్మఫలసంబంధ ప్రదర్శన మున్నది. కాని యది యుచ్చావచ మనియత మయిన కవికథా ప్రాయము. ఈనాటకాదులందా ఫల ముఃపదేశము నొకచో ప్రయోజ్యముగ నుండును. ఒకింత సూచ్యముగ నుండును. కొంత యూహ్యముగ నుండును. కొంత యుపేక్ష్యముగ నుండును. సంధ్యాదివ్యవస్థ యుండుటయు స్ప్రయోజన మగుటయు నితిహాసాదివైలక్షణ్యమని కొందరనుట ఫల్గుప్రాయము. ఈ దశరూపకల్పము రసావేశమును ప్రత్యక్ష మొనర్చును. అట్టి రసావేశమున నిది నిర్వృతిసారము. కాన నిది యితిహాసాదుల కన్న విశిష్టము. సూచ్యాదివిభాగ మితిహాసాదులలో గూడ నుండ వచ్చును. దశరూపము కేవలము పాశఫల మన నక్కఱ లేదు. ప్రయోగపర్యంత మిది ప్రసరించును. కావ్యముగా మహాసామాన్యరూప మున్నను అవాంతర సామాన్యలక్షణము నిరూపించుటయు సముచితము. సామాన్యలక్షణము విశేషలక్షణ మను పూర్వముగా జెప్పుటయు యుక్తము.

సా మా న్య ల క్ష ణ ము

కొంద రిట్లందురు. "వృత్తిప్రభవత్వము దశరూపకమునకు సామాన్యలక్షణము. వృత్తులు తదంగములు అభినయములలో కావ్యములలో నుండవు." అని. ఇది యుక్తము కాదు. కావ్యార్థములందు వృత్తు లుండుట నటుండ నిండు. సంసారము సర్వము వృత్తి చతుష్కమున వ్యాపించి యున్నదని మొదటినుండియు నిరూపించు

చుచే యున్నాము. కేవల మభినేయవిషయముననె వృత్తివ్యవహార మంగీకరించుట హృదయగ్రాహి కాదు. అట్లై యయిన వృత్తుల సముత్థాననిరూపణ మంతయు నసంగతమె కావలయును. శ్రీవిష్ణువు నుండి కైశికి యుదయించిన దంటిమి. శ్రీవిష్ణుభగవానున కభినేతృత యేసుకలదు? భగవానునందు స్వచేష్టావేశము మాత్రమె మన మూహింతుము. కేవలము ప్రకృతనాటకాది విషయకముగనె వృత్తుల సంకేతించుట రమ్యము కాదు. వృత్తులు వృత్త్యంగములు సర్వకావ్యములందు సంభవించును.

మా తృ క లు

౩౭౮. సర్వేషామేవ కావ్యానాం మాతృకా వృత్తయః స్మృతాః
ఆభ్యో వినిస్సృతం హ్యేతద్దశరూపం ప్రయోగతః

సర్వకావ్యములకు వృత్తులు మాతృక లనుట సామాన్య లక్షణము. కావ్యార్థమె కాదు, విశ్వమంతయు వృత్తివ్యాప్తము. వృత్తులనుండి యీ దశరూపము ప్రయోగమున నుదయించినది. సర్వవిధము లయిన యభినేయము లనభినేయములయిన కావ్యములకు వృత్తులె (చేష్ట) మాతృకలు. కవిహృదయమున నివి వ్యవస్థితములై యుండి కావ్య ముత్పాదింప గలవు, అయిన నివి ప్రయుజ్యమానములై ప్రయోగయోగ్యతను పొందుటచే నా యంశ మభిసంధానించి "వృత్తులనుండి యభినేయకావ్య మభినిష్పన్నము" అని యనుట సంగతము. ప్రత్యక్షభావనాయోగ్యము లయిన నాలుగు వృత్తుల నిరూపణ ముండుట దశరూప సామాన్యలక్షణ మని పర్యవసిత మగును.

కొంద రిట్లనిరి.- ఒక్కొక రూపకమునకు పది పది రూపములు సంభవించును. వీథ్యంగము లంతట సంభవింపగలవు. పరగతవచనముల కనురూపముగా భాషించుట భాణమునం దున్నది కదా! ఆ భాణయోగ మాకాశభాషితమున సంగత మగును. ఇట్లె యితరముల సంగతియు నభ్యూహ్యము. కారికలోని "దశరూప" పదము- "దశరూపాణి యస్య తద్దశరూపం కావ్యం" పదిరూపములు కల కావ్యము- అను నర్థము సూచించును. కాన సకల ప్రబంధము నాటకము కాదు.

ప్రబంధరూప మొక కొంత నాటక మగును. తల్లక్షణాంశబాహుల్య ముండుటచే తద్వ్యపదేశయోగ మున్నది. దశరూప మనుట దశ సంఖ్యా విభాగార్థము కాదు. దశరూపలక్షణయోగమున్న సట్టకాదులు కూడ నిందు సంగృహీతములు కావలెను. వాని త్యాగ ముచితము కాదు" అని. ఈ యంశమును స్వావసరములందు విస్తరించి పల్కెదము.

స్వ ర గ్రా మ ము - కా వ్య బ ం ధ ము

"ప్రయోగయోగ్య చేష్టాప్రతిపాదకత్వమె దశరూప సామాన్య లక్షణ మయినచో నిదియేమి సామాన్యలక్షణము? చేష్టాతిరిక్త మయిన దేదియు సంభవింపనే సంభవింపదు. కావున విశేషలక్షణము కుదురదు కదా!" ఇట్లీ విషయమున నాశంక కలుగ వచ్చును. ఈ యాశంకాశమనముగా విశేషలక్షణావకాశము ప్రదర్శింపవలసి యున్నది. సంగీతతంత్రములో స్వరములు జాతులు శ్రుతులతో గ్రామత్వము పొందుచున్నవి. అట్లె వృత్తిభేదములచే కావ్యబంధ ములు కలుగు నను సామాన్యార్థము నీ కారిక సూచించుచున్నది.

> ౩౭౯. జాతిభిః శ్రుతిభిశ్చైవ స్వరా గ్రామత్వమాగతాః
> యథా తథా వృత్తిభేదైః కావ్యబంధా భవంతి హి

దృష్టాంతసహిత మయిన నిట్టి వచనములలో నొక భావ మున్నది. దృష్టాంతమున ప్రకృతమును ఘటించుచు వ్యుత్పాదనీయ మును వ్యుత్పాదింప జేయవచ్చును. సమానతంత్రసిద్ధముగా నీ యర్థము ప్రసిద్ధము. జాతి యనునది స్వరములలో గ్రహము మొద లగు పది విభాగములతో నుండును. విశిష్టము లయిన స్వరములె తగిన సన్నివేశము పొందినవై రక్తిని అదృష్టాభ్యుదయమును గలుగ జేయును గావున జాతు లనదగి యున్నవి. ఆ సన్నివేశమె జాతి. అది పది విధములు. శ్రుతి స్వరాది సమూహమున జాతి కలుగును. రసప్రతీతి నిది యారంభింప జేయుటచే గూడ నిది జాతి యయినది. సకలరాగముల కిది జన్మహేతు వగుట జాతి యయినది. శ్రుతి= ధ్వనిరక్త మరక్తముగా నుండును. మంద్రాది స్థానభేదమున స్ఫుట ముగా స్ఫురించు నాదమును ధ్వని యందురు. ధ్వనిస్థానము తదంత

-రాలము శ్రుతి యని భావము. శ్రుతి యనునది నాదవిశేషము. స్వర కారణము. జాతులు శుద్ధము లేడు విధములు. వికృతములు పదు నొకండు విధములు.

షాడ్జి	ఆర్షభి	గాంధారి
మధ్యమ	పంచమి	ధైవతి
నిషాది	అని శుద్ధజాతులు.	

౧. షాడ్జి: ఆరు స్థానము లందు పుట్టినది. నాసిక, కంఠము, వక్షము, తాలువు, జిహ్వ, దంతము లారు స్థానములు.

౨. ఆర్షభి: వృషభస్వరముతో సమముగా నుండునది ఋషభసంబంధి యార్షభి.

3. గాంధారి: నాభినుండి వెలువడిన వాయు వురః కంఠ సమాహతమై గలము శ్రోత్రము చలింప జేయునదై గోవ్రులకు సంతుష్టి నాపాదింప గలదు గావున గాంధార మయినది. ప్రసగీతమున సంతుష్టి పొందు గోవు లీ స్వరమును విని యున్ముఖములు కాగలవు.

౪. మధ్యమ: స్వరసప్తకములో మధ్య నుండు స్వరము. అటు మూ డిటు మూడు స్వరము లుండగా నిది మధ్యలో నుండును. శరీరము లోని మధ్యమస్థానము నుండి జనించుటచే మధ్యమ మయి నది. నాభినుండి వెలువడిన నాద మురఃకంఠసమాహృతమై నాభిని పొంది మరల మధ్యస్థానగత మగును గావున మధ్యమ మయినది.

౫. పంచమి: ఓష్ఠ కంఠ శిరో హృదయ నాభీ దేశము లను పంచప్రదేశము లందు జనించుటచే పంచమి యయినది. పంచస్థానో ద్భవము పంచమము.

౬. ధైవతి: ధీమంతులె దీనిని తెలియగలరు. కావున ధైవ తము. నాదము నాభి దిగువగా సంచరించి మరల నూర్ధ్వగమై ధావన మొనర్చునట్లు కంఠదేశ మేగును గావున ధైవత మయినది.

౭. నిషాది: మనస్సు దీనియందు నిషణ్ణ మగును. స్వరము లిందు నిషణ్ణము లగును. షడ్జాది మనోహర స్వరము లన్నియు నీ స్వరమున కూడు కొనును కావున నిది నిషాద మయినది.

స్వరముల సంవాదముండుట సంగీతశాస్త్రమున గ్రామ మని యందురు. షడ్జగ్రామము, మధ్యమగ్రామము, గాంధారగ్రామ మని గ్రామము మూడువిధములు. కుటుంబములోని వా రేకకుటుంబ మున నేకవిధముగా నున్నట్లు స్వరశ్రుతు లీగ్రామమున కూడి యుండును. షడ్జాది స్వరసముదాయమునె గ్రామ మనుట యుక్తము జాతిశ్రుతులచే స్వరములె గ్రామము లగునట్లుగా -నను దృష్టాంత మున నీ భావము స్పష్ట మగును. గ్రామము లన్నియు స్వరముల సముదాయరూపములు. ఇందేమియు విశేషము లేక పోయినను పర్యాయక్రమమున స్వరముల ప్రవిభాగభేదములచే నొకటి షడ్జ గ్రామ మని వేరొకటి మధ్యమగ్రామ మని వ్యవహారము కలుగు చున్నది. స్వరముల ప్రవిభాగభేదము లనేకరీతుల నున్నవి. అందిప్పుడు వీని నిట్లు పరిగణింప వచ్చును.

౧. స్వరములకు ప్రాధమ్యముండుట.
౨. ప్రాధమ్యము లేకుండుట
౩. స్వరముల ప్రధానత భాసించుట
౪. అప్రాధాన్యమె యవభాసించుట
౫. స్వరము లల్పముగా నుండుట
౬. స్వరముల భూయస్త్వ ముండుట
౭. స్వరముల పూర్ణత్వము గోచరించుట
౮. అపూర్ణత్వము గోచరించుట
౯. స్వరముల యారోహాంత్యత్వము
౧౦. స్వరముల యారోహమధ్యత్వము.

ఇట్లు గ్రామముల భేదము సిద్ధమయినట్లు స్వరస్థానీయములయిన వృత్తుల ప్రాథమ్యాప్రాధాన్యాదిదశకమున రూపకము రూపకాంతరము కన్న భిన్న మగుచున్నది. చూడుడు! చతుఃశ్రుతిక మయిన పంచమస్వరము త్రిశ్రుతికమై వేరొక గ్రామమును కల్పించును. అట్లె యొకటియె వృత్తి శ్రుతిస్థానీయము లయిన యంగములతో నొకప్పుడు సంపూర్ణమై యొక రూపకవిభాగము సూచించును. వేరొకప్పు డంగన్యూనమై యన్యరూపకవిభాగము సూచించును.

-ఈ భావవివేకము సూచించుటకె జాతిశ్రుతులు వేరువేరుగా నిరూపితము లయినవి.

వృ త్తి వి భా గ ము - నా ట క ప్ర క ర ణ ము లు

౩౮౦. గ్రామౌ పూర్ణస్వరౌ ద్వౌ తు యథా వై షడ్జ మధ్యమౌ
సర్వవృత్తి వినిష్పన్నౌ కావ్యబంధౌ తథా త్విమౌ

ఇందిక సంక్షేపముగా వృత్తివిభాగము సూచిత మగును. షడ్జ గ్రామము మధ్యమగ్రామము రెండు పూర్ణస్వరములై యున్నట్లు సర్వవృత్తివినిష్పన్నము లయిన యీ రెండు కావ్యబంధములు (నాటకము ప్రకరణము) రమ్యప్రసిద్ధములై యున్నవి. ఈ కారికలోని షడ్జ మధ్యమ పదములను కొందరు -షడ్జగ్రామరాగమని, మధ్యమగ్రామ రాగమని- భావించి గ్రామ శబ్దమున నీ యర్థమె వ్యపదిష్ట మని యనిరి. జాత్యాశ్రయము లయిన వీనిలో జాతిద్వారమున షాడబాంశకయోగ షాడవికాంశయోగము కలుగ వచ్చును. అప్పుడు పూర్ణ స్వరత్వమె కాక న్యూనస్వరతయు కలుగ వచ్చును. షడ్జమధ్యమ గ్రామములె యయినచో పూర్ణస్వరత్వము మూలకథితము సంగతము కాదు. కావున షడ్జగ్రామరాగ మధ్యమగ్రామరాగములను ప్రకృతము వివక్షింప వలెనని వారి యాశయ లేశము.

ఇది యుక్తము కాదు. ఈ కారికలో గ్రామశబ్దమున జాతిసముదాయము నిరూపిత మగుచున్నది. ఏదేని యొక యంశములో న్యూనస్వరతయు నుండవచ్చును. అయినను సముదాయపూర్ణత కెట్టి హానియు లేదు. కావున నిచటి నిగూఢరమ్యార్థము నిట్లు వ్యాఖ్యానించుట హృదయగ్రాహిగా నుండును.

షడ్జ మధ్యమ గ్రామములు రెండును విచిత్ర సన్నివేశములు కలవి. తదాలంబనమున సుందరతమములై సంపూర్ణ స్వర సముదాయమున శోభించును. ఇట్టి వీని విభాగకల్పనమున పూర్ణాపూర్ణాది స్వర భేదము కల జాత్యంశకముల ప్రసూతి యున్నది. ఇట్లే పూర్ణవృత్తి వృత్త్యంగములు కల నాటకప్రకరణముల ననుసరించి వృత్తిన్యూనము లయిన రూపకభేదముల పరికల్పన మున్నది. నాటకము ప్రకరణము

అను రెండును సర్వవృత్తి వినిష్పన్నము లయిన నానాబంధసమా శ్రయము లయిన విశేషములు.

ఈ రెండును వృత్తిపూర్ణము లయిన రూపకములు కాగా వృత్తిన్యూనము లయిన రూపకములు కొన్ని యున్నవి. వీథి, సమవ కారము, ఈహామృగము, ఉత్సృష్టికాంకము, వ్యాయోగము, భాణము, ప్రహసనము, డిమము అను రూపము లెనిమిది కైశికీ వృత్తిహీనములుగా నిర్మింప వలెను. దశరూపకములలో నాటకప్రకర ణములు వృత్తిపూర్ణము లనినప్పుడు శేషరూపకములు వృత్తిహీనము లని యనవచ్చును; కాని యట్లనక వీథీసమవకారాదినామగ్రహణ మొనర్చుటలో నీ భావమును గ్రహింప వలెను. రూపకము లిన్ని మాత్రమె కాదు. ఇందు చెప్పని రూపకములును సంభవించును. రూపకవిశేషములు కొన్ని యీ విధముగా వీనినుండి కలిగిన వని యీ నిర్దేశ ముదాహరణమాత్రమె యగుచున్నది. వృత్తుల వినియోగ విశేషము వృత్తివికల్పము వృత్తిసముచ్చయము వృత్త్యంగముల వినియోగ వికల్పసముచ్చయములు బహురూపక భేదములను నిర్మింప గలవు. ప్రాక్తనులు కోహలాదులు వీనికి నామములు మాత్రము నిర్మించిరి. ఇందు కొన్ని లక్షణమున సంగృహీత లయినవి. వీనిలో నాటకప్రకరణములు రెండు మాత్రము సర్వవృత్తిపరిపూర్ణము లని నియమము. ఇందు విపర్యయము లేదు. ముద్రారాక్షసనాటకము కైశికీవృత్తిహీనముగా నున్నదని కృత్యారావణనాటక మట్లె యున్న దని, వేణీసంహారనాటకమున సాత్త్వత్యారభటీమాత్రము గోచరించు చున్నదని కొందరు సూచించిరి.

కొందరిందు నవశ్యము వృత్త్యంతరానుప్రవేశము భావింతురు. అంతట వృత్తులు పరిమితములు కావలయుటయె నియతమయినచో నేదేని రూపక మపూర్ణవృత్తి యయినపుడు విరూపకమె యగును. నాటకము సకలాంగప్రక్రియాపరిపూర్ణ మయినందున ప్రకరణమును ప్రధానము. వినేయు డొకడు ప్రసిద్ధి ననుసరించుట లోకప్రసిద్ధము. కాన స్వప్రసిద్ధేతివృత్తక మయిన నాటకమున నొకడు వినేయు డగును. వేరొక వినేయుడు ప్రసిద్ధవస్తుక నాటకము చూచి యిదియేమి

యపూర్వమా! యని రూపకాంతరము భావింపగోరును. నాటకా భాసమేని దర్శింప కాంక్షించును. అభినవ వస్తువృత్త కౌతుకపర తంత్రుడై సముత్పాద్యవస్తుక మయిన ప్రకరణము భావించి వినేయుడు కా దలచును. ధర్మార్థకామములలో వినయము=శిక్షణ మభిలషించును. సర్వపురుషార్థము లందును వినయ మభిలషించును. అప వర్గమునను వినయ మతి యగును. ఇది యంతయు తదుపయోగి వ్యాపారాశ్రయణముతో నున్నప్పుడు సర్వవ్యాపారాక్షిప్తమై పూర్ణ వృత్తిక మయినప్పుడును సంగత మగును. నాటక మొకప్పుడు ద్వివృత్తికము త్రివృత్తికము కావచ్చును. అట్లు కాక రూపాంతరము నని యున్నచో నది యాభాసప్రాయ మగును. ఒక్కొకచో కైశికీ విహీనత యున్నను శృంగారయోగము సంభవించుట సమవకారమున నుండనె యున్నది.

కావ్యబంధవికల్పనము

నాటకప్రకరణములు రెంటను పూర్ణవృత్తికములు కాగా విశేషము లే నందున భేదమె యుండ దనుకొన గూడదు. వీథ్యాదు లన్నియు కైశికీహీనము లయినను వానిలో మిథోవిశేషము వానికి భేదము సంపాదించుచున్నది. అట్లె యిందును భేదకాంశ మున్నది. అది విశేషలక్షణముచే విశదము కాగలదు. ఇక నిటుపై కావ్యబంధ వికల్పనము నిరూపించుట సముచితము. కావ్యమున బంధనము పర స్పరాశ్రయ సంబంధమున నేకవాక్యతాకరణ సంబంధ ముండుట. విశేషలక్షణమున దాని వికల్పనము నిరూపిత మగును. నాటకము ప్రకరణము కన్న ప్రధానము. కల్పనావస్తుసంభావనము ప్రసిద్ధ్యుప జీవనముతో నుండును. ఇట్లె యందరి యనుభవము. ఉత్ప్రేక్ష యనునదియు ప్రమాణసమాగతము లయిన వస్తువులందే వ్యాపించును. స్వతంత్ర యోజనామాత్రమున నది యట్లు ప్రసరించును. "షడ్దంతహస్తి యాకాశాన పరుగిడుచున్నది." అనుటలో నిది సంభావ్యము.

నాటకతత్త్వము

౩౮౧. ప్రఖ్యాతవస్తువిషయం ప్రఖ్యాతోదాత్తనాయకం చైవ
రాజర్షివంశ్యచరితం తథైవ దివ్యాశ్రయోపేతం

౩౮౨. నానావిభూతిభిర్యుత మృద్ధివిలాసాదిభి ర్గుణైశ్చైవ
అంకప్రవేశకాఢ్యం భవతి హి తన్నాటకం నామ

౩౮౩. నృపతీనాం తచ్చరితం నానారసభావ చేష్టితం బహుధా
సుఖదుఃఖోత్పత్తికృతం భవతి హి తన్నాటకం నామ

దశరూపకములలో ముఖ్యమయిన నాటకతత్త్వ మిందు గలదు. తత్త్వప్రకాశమునకై యిందు పదియంశము లున్నవి. తత్త్వ విస్తరము స్పష్టగోచర మగుటకై యీ యర్థసారము గుర్తింప దగును.

౧. వస్తువు ప్రఖ్యాతముగా నుండవలెను.
౨. నాయకుడుదాత్తుడు ప్రసిద్ధుడు కావలెను.
౩. రాజర్షి వంశచరితము వర్ణితము కావలెను.
౪. తదంగముగా దివ్యాశ్రయము కావచ్చును.
౫. నానావిధవిభూతులు కూడి యుండవలెను.
౬. సంపత్సమృద్ధివిలాసాదులు గుణములు నుండవలెను.
౭. అంకములతో ప్రవేశకములతో నుండవలెను.
౮. రాజులచరిత వర్ణన ముండ దగును.
౯. నానారసభావ చేష్టితము లుండ దగును.
౧౦. బహుధా సుఖదుఃఖముల యుత్పత్తి కలది కావలెను.

నాటకము పురాణేతిహాసములందు ప్రమాణప్రసిద్ధ మయిన వస్తుప్రదర్శకముగా నుండుట సముచితము. ప్రఖ్యాతము లయిన భారతాదు లందున్న వస్తువును నాటకము విషయము చేసికొనును. భారతాదులలో గూడ కొంత యప్రసిద్ధవస్తు వుండునని తన్నిరాకరణమునకై ప్రఖ్యాతోదాత్తనాయకముగా నిది యుండుట సముచితమని శ్రీశంకుకు డనుటను మా యుపాధ్యాయు లంగీకరింపరు. ప్రఖ్యాతవస్తువు విషయముగా నుండుట యను సంశమునసె యిది గతార్థము. త్రివిధప్రసిద్ధిచే వస్తువునకు ప్రసిద్ధత్వము కలుగును. ఈతడు ఈ విధముగా ఈ దేశమున నాచరించె నన్నది తద్రూపము. అట్లు ప్రకర్షముగా ఖ్యాతవస్తువె నాటకమున విషయము. చక్రవర్తి యయినను వత్సరాజు కౌశాంబీవ్యతిరిక్త మయిన విషయమున

కార్యాంతరము లేకుండగనె సంచరించినట్లు నిరంతర నిర్వర్ణనము వైరస్య మాపాదించును. అట్టి యప్పుడు ప్రసిద్ధిఖండితమై ప్రతీతి విఘాతము కలుగును. కాగా రసచర్వణ మన్న కథయే కలుగదు. రాజప్రసిద్ధి యొకటి. విషయప్రసిద్ధి రెండు. ప్రఖ్యాతోదాత్తనాయకత మూడు. ఉదాత్తత వీరరసయోగ్యతా సూచకము. కావున ధీరలలిత ధీరప్రశాంత ధీరోద్ధత ధీరోదాత్తులను నలుగురు నాయకులు సంగృహీతు లగుదురు. ప్రఖ్యాత మయిన వస్తువును ఋషితుల్యు లయిన రాజుల వంశసాధుభావముతో నుండవలెను, దేవచరితము ప్రఖ్యాత మయినను నాటకమున ముఖ్యముగ నిబంధింప దగదు. దేవచరితము వరప్రభావాది బహులముగా నుండుటచే నుపాయోపదేశమునకు యోగ్యము కాదు. దేవచరితము ముఖ్యముగా నిబంధింప దగదు. వరప్రభావముల బహులబలము కల చరితమును నిబంధింప దగదు. ఈ రెండును సముచితోపాయమును నిర్దేశింపవు. ఈ యంశము మూలమున లేదు గాని ఫలబలమున గలిగిన ప్రతిషేధముగా గుర్తింప వలెను. రాజర్షి=ఋషివంటిరాజు. ఆర్షజీవనము కల రాజు. తద్వంశమున సాధుచరితమును వంశ్యచరిత మనవచ్చును. సర్వథా దేవచరిత మవర్ణనీయము కాదు. ఒకప్పుడు దేవచరితము నొకవిధముగ వర్ణింప వచ్చును. పతాకా ప్రకరీ నాయకాది రూపముగా దేవచరితము కూర్పవచ్చును. అట్టి యముఖ్యకథాభాగము దివ్యాశ్రయమున నుండ వచ్చును. ఇట్లుండుటయె యంగీకార్యము. "ఉపేతం ఉపగమః అంగీకరణం" అని యుపేతార్థము. నాగానంద నాటకమున నీ యంశమును భావింపవచ్చును. పూర్ణకరుణా నిర్భర యయిన భగవతి దేవి, మలయవతికి సాక్షాత్కరించినది. అది చూడగా నిట్లు వ్యుత్పత్తి భావుకులకు భాసించును. "నిరంతర భక్తి భావితాంతరంగుల కీ విధముగా దేవతలు ప్రసన్న లగుదురు. కావున దేవతారాధన పురస్సరముగ నుపాయానుష్ఠానము సముచితముగ నొనర్పదగును." అని. ఇట్లు దేవతాచరిత మముఖ్యముగ వర్ణించుటయె యుక్తము. అట్లు కాక దేవతాచరితము ముఖ్యముగనే వర్ణితమగుట యభీష్ట మయినచో విప్రలంభము కరుణ మద్భుతము భయానకము లను రసములకు సముచితముగ గూడ తచ్చరితము

వర్ణ్యమాన మగునేని యా దేవతాచరితము కూడ మానుషచరితము గనె సంపన్న మగును. ఇంకను దేవతల నచిత్తముగ నిబంధించి నట్లగును. ఇది యంతయు ప్రసిద్ధివిఘాతకము. దేవతల కట్టి వాని నిబంధనము ప్రసిద్ధము కాదు. విప్రలంభాదులు లేకున్న విచిత్రతయె యావిర్భవింపదు. రంజన మంతట విచిత్రతాప్రమాణ మని సచేతః ప్రమాణము. కావుననె దేవచరితమునందు హృదయసంవాదమును దుర్లభము. దేవులకు దుఃఖము లేదు. వా రేకాంతసుఖులు. దుఃఖమె యున్నచో తత్ప్రతీకారోపాయములో వ్యుత్పాదన ముండును. దివ్యనాయిక రాజర్షి చరితములో నుండునేని యవిరుద్ధము గనె తన్నిబంధన మావశ్యకము. కాళిదాసు విక్రమోర్వశీయములో నూర్వశి విక్రమచరితావిరుద్ధముగ నిబద్ధ యయినది. విక్రమ(పురూరవుడు)నాయకచరితముననె యూర్వశీవృత్త మాక్షిప్తమై యవభాసించినది. డిమాదిరూపకములలో దివ్యులు నాయకులయి నప్పుడు నివేదింపవలసిన యభిప్రాయమును నివేదించెదము.

నాటకమున నిబంధనములో నుండు ప్రసిద్ధిత్రయ యుక్తమయిన వస్తు వఫలము కాదు. అట్టిదది తగిన వ్యుత్పత్తిసంధానమునకై సమర్థ మగును. అదియె నానావిభూతి సంయుక్తతచే నిరూపిత మగును. ధర్మార్థకామమోక్ష విభవములు ఫలభూతములై విచిత్ర రూపముగా నుండును. అట్టివానితో నాటకము సంయుక్తము కావలెను. అనంతవిభూతు లందును అర్థకామములు సర్వజనాభిలషణీయములు. తద్బాహుల్యమును నాటకములో నిదర్శించుట యుచితమె యగును. అదియె బుద్ధివిలాసాదులచే గూడికొనుటచే సూచితము. బుద్ధి యర్థసమృద్ధి రాజ్యాదిసమృద్ధి. విలాసమున కామము లక్షిత మగును. ఆదిశబ్దము ప్రధానవాచి. అర్థకామ ప్రధానము లయిన ఫలసంపత్తులతో గూడుకొనవలె నని భావము. "రాజు సర్వ రాజ్యమును బ్రాహ్మణుల కిచ్చి వానప్రస్థము గ్రహింపవలెను" అనెడు ఫలమును నిబంధింపరాదు. అట్లు నిబంధించినచో భావుకుల ప్రతీతి విరసీకృత మగును. లోకమంతట బహులముగా నిట్టి ఫలమును చూచి [illegible]భవించియె యుండును కదా! నాటకములో నంతట గుణము

లనె నిబంధింప వలెను. అప్రధానభూతము లయిన చేష్టితములను వర్ణింపరాదు. వానిని హేయములుగా భావింపవలెను. ప్రధానము లయిన చేష్టితములె యంతట నుపాదేయములు. ప్రతినాయకగతము లయిన గుణములను వర్ణింపవలసి యున్నప్పుడు వాని నప్రధాన ములుగా వర్ణింపవలెను, ప్రతిపక్షనాయకుని గుణములు పూర్వపక్ష స్థానీయములై ప్రతిక్షేపార్హములుగా నుండును. తత్ప్రతిక్షేపమున సిద్ధాంతకల్ప మయిన నాయకచరితమునకు సముచిత మయిన నిర్వాహము కలుగును. జనపదకోశాది సంపత్తిసమృద్ధియు గల్గును. కౌము దీమహోత్సవాదులు విలాసములని సంధివిగ్రహాదులు గుణములని వ్యాఖ్యానించుట ముద్రారాక్షసనాటకమునకు సంబంధించిన చాణక్య శాస్త్ర పరిచయవేదనమాత్రఫలక మగును. వస్తుశబ్దమున రాజర్షివంశ్య చరితశబ్దమున సర్వవిధార్థరాశియు సంగృహీతమె యయినదికదా!

అం క ము

ఇంకను నాటకమన్న రూపకము అంకప్రవేశకములతో నుండ వలెను. అవాంతరవస్తుసమాప్తిలో విశ్రాంతికై వినివిష్టములగు విచ్ఛేద ములె యంకములు. నిమిత్తబలమున నప్రత్యక్షదృష్టము లయిన చేష్టితములను ప్రవేశకము లావేదించును. ఇట్టి యంకప్రవేశకము లతో నాటక మాఢ్యము కావలెను. ఇట్లేవంవిధ విశేషవిశిష్ట మగుట వలననె నాటకమను నామము కలిగినది. ప్రఖ్యాతాద్యు లయిన నృపతులకు సంబంధించిన చరిత మిందుండును. నృపచేష్టితము కల యిది నృపులకు ప్రహ్వీభావదాయక మగును. హృదయానుప్రవేశ మున రంజన ముల్లాసన మిచ్చి యుపాయవ్యుత్పత్తి పరిఘట్టిత మయిన చేష్టితముచే హృదయమును శరీరమును నర్తింప జేయును. కావుననె యిది నాటక మయినది. నాటకీయార్థము పురాణాద్యుపనిబద్ధ మయి నను హృదయభావకమై భావింప జేయుచున్నది. బహుప్రకారము లయిన రసభావచేష్టితము లిందున్నవి. ఇవి సంభావింప జేయగలవు. సంభావసంపాదకములు నటవ్యాపారాత్మకము లయిన యభినయములు ప్రహ్వీభావ మాపాదించి హృద్యతమ రసాస్వాద మనెడు సూచీ ద్వారప్రవేశమున కర్తవ్యమను సూత్రసమారోహము పొంది,

హృదయ మనెడు రోహణపర్వత ప్రరూఢము లయిన శౌర్యాది ధర్మము లనెడు రత్నముల గ్రథించును. రసాస్వాదము కర్తవ్యము హృదయరూఢ శౌర్యాదిధర్మగ్రథన మను ప్రక్రియల నభినయద్వార మున నాటక మాపాదింప గలదు. ఈ యంశ మిదివరలో నిరుక్త ప్రాయమె. నృపతిచరితమె యాస్వాద్య మగును గాని దేవచరిత మాస్వాద్యము కాదనుటలో నిది హేతువు. ఉపాయవైచిత్ర్యము మొదలుగా గల బహుప్రకారము లయిన సుఖదుఃఖోత్పత్తుల సంపాద నము నృపతిచరితమునందుండును గాని దేవచరితము నం దుండదు. అందుననె వైరస్య మాపాదించు ప్రతీతివిఘాతము సంభవించును. ఇట్టి దానిని నాటకమున నిబంధింపరాదు. కాననే వర్తమానరాజ చరితము కూడ వర్ణనీయము కాదు. అం దెంతగా నధ్యారోపము కావించినను విపరీతప్రసిద్ధిచే నది బాధిత మగును. ఎంతటి యారోపా భ్యూహ మున్న నకించిత్కర మగును. ఈ యంశప్రతిబోధనమున కె ప్రకర్షద్యోతక మయిన ప్రఖ్యాతగ్రహణము మఱల మఱల జేయవలసి వచ్చినది. వేదము శాస్త్రము నాటకము కాదు. అందు నియోగము ననె పురుషుడు ప్రవర్తితు డగును కాని ఫలోత్పత్తిచే ప్రవర్తితుడు కాడు. ఫలప్రాధాన్య పక్షమున గూడ నచట సందేహ మున్నది. సందిహాను డెట్లు ప్రవర్తించును! ఇట్లే పురాణాదు లందును గ్రహింప వలెను. పురాణము పురాణమె. నాటకము కాదు. ఇందలి సుఖ దుఃఖోత్పత్తి చిరవిలంబితప్రతీతిసిద్ధమై బాధోదయము సహింపనిదై ప్రత్యక్షాయమాణమై భాసించును. ఈ వాక్యమున నిది నిరూపిత ప్రాయము. సర్వరూపకముల యర్థము హృదయప్రవిష్టమై వినేయు లను వినీతులను జేయగలదు. కావుననె నాటకశబ్దము సర్వరూపక సామాన్యవచన మైనది. ఇట్లె నాటకశబ్ద మా యా స్థానము లందు ప్రయుక్త మయినది. కాగా రాజు లవశ్యవ్యుత్పాద్యులు. వారి వ్యుత్పత్తి ద్వారమున విశ్వమంతయు వ్యుత్పన్న మగును. కావున రాజహృదయ సంవాదసంపాదన యోగ్య మయిన రాజచరితప్రదర్శ నమున ప్రధానముగా ప్రధానార్థమున ప్రజలు వ్యుత్పాదితులు కా గలరు. అమాత్యాదు లందరు రాజానుయాయులుగ రాజకథాంగ ముగ నిరూపితు లగుదురు. అమాత్యాదులు ప్రయోగమున నంధిసహ-

కాని యప్రధానముగ నుందురు. సముద్రకములో గగనము వలె నున్నట్లుందురు. అమాత్యాదులు ప్రయోగమునకు వ్యుత్పాదకులు ప్రయోగము వ్యుత్పాద్యము. యథోచితముగా నాటకప్రయోగము వ్యుత్పాదక వ్యుత్పాద్యభావముచే ప్రధానపురుషార్థమున ప్రధానముగ వినేయులకు వేద్యవేదనమున వ్యుత్పత్తి నాధానించును. కావున నె యిది నాటకప్రఖ్య పొందినది.

శ్రీశంకుకు డిట్లు వ్యాఖ్యానించెను. "నృపతీనాం యచ్చరితం" అనుచోట నున్న "నృపతీనాం" అనెడు షష్ఠీబహువచనమున నీ యర్థము లభించును. విజిగీషువు శత్రువు మధ్యస్థుడు ఉదాసీనుడు మిత్రుడు మిత్రమిత్రుడు అను వారందరు నృపతులు. వీరి చరితము నిబంధనీయము. ఇది బహువచనార్థము." కొందరిట్లనిరి. "రాజర్షి వంశప్రభవు లయిన రాజులు మొదట నిర్దిష్టులు. ఇచటి నృపతులు చంద్రగుప్త బిందుసారాదులును కావచ్చును." అని. ఈ యర్థద్వయము మొదటి యార్య యందే సంగృహీతము. కాన ప్రథమ వ్యాఖ్యాతమె యుక్తార్థము.

ఇచట మరికొందరు మరియొకవిధముగా ననిరి. "దేవులు ధీరోద్ధతులు. నృపతులు ధీరలలితులు. సేనాపతి యమాత్యుడు ధీరోదాత్తులు. బ్రాహ్మణులు వణిజులు ధీరప్రశాంతులు– అనెడు భరతవచనము ననుసరించి పర్యాలోచన మొనర్పగా దేవతలకు నాటకనాయకత్వ ముపపన్నము కాదు. ధీరలలితుడొక్కడె నాటకనాయకుడు కా దగును." అని. ఈ వ్యాఖ్యార్థ మయుక్తము. జనకాదులు కాని రామాదులు కాని ధీరలలితులు కారు. వారు ధీరోదాత్తులు. వారి చరితనిబంధనము నాటకము లం దున్నది. వారు నాయకులుగ నున్నారు. "ధీరోదాత్తం జయతి చరితం రామనామ్నశ్చ విష్ణోః" అని పెద్దలనిరి. రాజులకె ధీరలలిత్వము వర్ణింప వలెను. ఇతరులకు వర్ణింప రాదు. సేనాపత్యమాత్యులకు ధీరోదాత్తత్వమె నిరూపింప వలెను. దేవులకు ధీరోద్ధతత్వమె వర్ణింపవలెను. ద్విజాతులకు ధీరప్రశాంతత్వమె యుక్తమను భరతపఠిత మున్నదందురు కాబోలును!

అందునను ప్రఖ్యాతోదాత్తనాయక మ్మనుచోట నలుగురు నాయకులు స్వీకృతులని వ్యాఖ్యాత మయినది.

అంకసంకేతము

౩౮౪. అస్యావస్థోపేతం కార్యం ప్రసమీక్ష్య బిందువిస్తారాత్
కర్తవ్యోఽకః సోపి తు గుణాన్వితం నాట్యతత్త్వజ్ఞైః

౩౮౫. అంక ఇతి రూఢిశబ్దో భావైశ్చ రసైశ్చ రోహయత్యర్థాన్
నానావిధానయుక్తో యస్మా త్తస్మా ద్భవే దంకః

౩౮౬. యత్రార్థస్య సమాప్తిః యత్ర చ బీజస్య భవతి సంహారః
కించిదవలగ్నబిందుః సోంక ఇతి సదావగంతవ్యః

ఇంతవర కార్యలు నాటకనిర్వచనము సూచించినవి. ప్రఖ్యాత వస్త్వాదిక మయిన యర్థ మంతట సుప్రసిద్ధము. అంకప్రవేశకము లప్రసిద్ధములు. అం దంకస్వరూపమును సంకేతమును విస్తరముగా నిరూపించుట యావశ్యకము. ఈ కారిక లంకభావ నిరూపకములు. నాటకము నందొక కార్య మున్నది. అది ఫలము. ఆ కార్యమును బిందుకృత మయిన వితతీకరణమున నేకావస్థానురూపముగా నాధికారిక మయిన యితివృత్తమును సంపన్న మొనర్ప వలెను. బిందు రూపార్థము ననుసంధాన మొనర్పగా గలిగిన బలము ముఖ్యవస్తువును సుసంగత మొనరించును. ఆధికారికము నట్లు సంపన్నముచేయగా కథావస్తుస్వభావాత్మకము లయిన ఆరంభ— యత్న— ప్రాప్త్యాశా— నియతాప్తి— ఫలాగమాత్మకము లయిన యవస్థ లవభాసించును. అప్పు డారంభాద్యవస్థా సముపేతముగా పరిపూర్ణముగా సంబంధప్రకర్షమును ప్రసమీక్షించి అంకమును నిర్మాణింప వలెను. ఇందలి భావ మిట్లున్నది. బిందుసూత్రస్యూత మయిన యితివృత్తము ప్రారంభాద్యవస్థాపంచకమున సంచరించునది కాగా ప్రారంభావస్థ పూర్ణత్వము పొందినప్పు డంకచ్ఛేద మొనరింప వలెను. బిందు ద్వారమున ననుసంధీయమాన మగు ద్వితీయాంకమును కూర్పవలెను. ఇది ఆరంభాత్మక మయిన ప్రథమావస్థకు సంబంధించిన యంకవిభాగము. ఇట్లె ప్రయత్నప్రాప్త్యాశా నియతాప్తి ఫలా-

గమము లనెడు నాలుగవస్థ లందును నిర్మాణము సముచితము. ఈరీతి ననుసరించి యయిదంకము లుండవలయుట ముఖ్యకల్పము.

ఇట్లయిదంకము లుండవలె నన్నట్లయినది. నాటకము పంచాంకన్యూన మగుట కాని పంచాంకాధిక మగుట కాని తగ దన్న నిర్బంధము లేదు. నాట్యతత్త్వజ్ఞులగు వారి దిశానుసరణమున వేరు విధమున గూడ నిర్మింప వచ్చును. నాటకము ప్రారంభము నుండి తుదివరకు ప్రధానమె యగును. కార్యానుకూల మయిన యవస్థ కుపక్రమ ముపసంహార మను నవస్థాద్వయాపేక్షమున రెండంకములు నితరావస్థల కొక్కొకయంకము ననెడు నియమాంగీకారమున నీ యయిదంకములు సంగతములు. ప్రారంభావస్థ కంకద్వయ మేర్పరచి నచో నితరములకు నాలుగు కాగా మొత్త మారంకములు సిద్ధము లగును. ఉపక్రమమున వలె నుపసంహారమున నంకద్వయము కూర్చి, నచో యత్నప్రాప్త్యాశా పతాకల కొక్కొక యంకము కాగా నేడంక ములు కలుగును. అన్ని యవస్థల కుపక్రమోపసంహారావస్థా ద్వయ యోగమున రెండు రెండంకములు కూర్చిన పదియంకములు కలు గును. ప్రాప్త్యాశ కొక యంకమునే కూర్చిన తొమ్మిది యంకములు, యత్నావస్థకు నొకే యంకము కాగా నెనిమిదియంకములు నిష్పన్నము లగును. ఇట్లీ విధ మయిన యంకనివృత్తి యితివృత్తములోని యంగాంగిభావ సమీహా విశేషమున కలుగును. అంతట నొకేవిధ మున నుండదు. ఒక యవస్థను ప్రధానమొనరించి నిబంధించినపుడు అవస్థాంతరమున మిశ్రీకరించి నిబంధించినపుడును భిన్నభిన్న భేదము లేర్పడును. ఇట్టి రీతుల యవలంబనముననె నాటిక న్యూనాంక మగు చున్నది. ఈ యంశమంతయు కారికలోని "తు" శబ్దమున "తత్త్వ" శబ్దమున దర్శిత మగుచున్నది. అవస్థా బిందు కార్య పదము లిందు పారిభాషికములు. వీని స్వరూపము విశదము కాగలదు. నాట్య తత్త్వజ్ఞు లీ విధముగా నన్యథాయోజనము చేయుటలో నంకాభివృద్ధి కలుగుచున్నది. ఈ యభివృద్ధియె గుణాన్వితరీతి.

అంక నిర్వచనము

అంక మను పదసంకేతము కలుగుటను రెండవ యార్య నిరూ

పించును. అంకమనునది రూఢి సూచించును. భావములు రసము లర్థములను ప్రరోహింప జేయగలవు. అధిరోహింప జేయగలవు. ఇట్లు నానావిధానయుక్త మగుటచే నంక మంక మయినది. ఇది యార్యాసామాన్యార్థము. ఇక నిది విశేషార్థము. అంకమనునది లక్షణమున రూఢ మగు శబ్దము. ఇది యన్యవ్యవచ్ఛేదము సంపాదించు లక్షణము. నాట్యాత్మక రూపకమున కిది నానాత్వమాపాదించును. అన్యభేదమును గూడ నిరూపించును. ఇతరము లభినేయములు కావు. ఇది యభినేయము. అభినేయమునందలి యేకదేశము రసభావోపలక్షితము లయిన యర్థముల ప్రరోహింప జేయును. హృదయసంవాద సాధారణతాకరణమున స్వసంవేదనమును ప్రత్యక్షమొనర్చి యభిరోహణ మిచ్చును. బీజ మంకురాకారమును ప్రరోహము పొందినట్లు రసాకారోదయ ప్రరోహ ముదయించును. ఈ రసప్రరోహ మభినేయరూపకాంశములచే సంపాదిత మగును. అందుచే నభినేయముల కన్న భేదము కలదగును. అభినేయరూపకమునకు లక్షణ మగును. ఇది యంతయు నంకశబ్దమున కన్వర్థమయినవ్యాఖ్య.

ఆర్యలోని రూఢిశబ్ద స్థలమున గూఢశబ్దపాఠము నంగీకరించి భట్టలోల్లటాదు లిట్లనిరి. భావములచే రసములచే గూఢము ఛన్నము వ్యాప్తమయిన యర్థము యదృచ్ఛాసిద్ధ మయిన అంకశబ్దమున చెప్పదగి యున్నది. అని. మరికొంద రిట్లనిరి. రూఢి=రోహణము. ఉత్సంగము. ఉత్సంగ మారోహించిన విధమున నారోహణ సంబంధ ముండుటచే నంకవ్యవహారము కలిగినది. ఈ యంశము నాటకాంశము. శృంగారాది రసములచే విభావానుభావ వ్యభిచారిరూపము లయిన యర్థములు, భావపదమున జెప్పదగిన విభావాదులచే యథానుకూలముగా భావాద్యర్థములు హృదయారోపితము లగును. హృదయమూ యర్థముల వహించును. ఇట్టి యంకము నానాప్రకారము లయిన యర్థములతో గూడుకొనును అని. ఇట్టి భావముల ప్రకటన మంతయు అజినారూఢ రత్నప్రాయముగ నుండును. మేము నిరూపించిన యర్థమె సంగతము.

అంకస్వరూపము

మూడవ యార్య స్వరూపము నిరూపించును. అర్థసమాప్తి, బీజసంహారము, బిందులగన మున్నచో నంక మని సదావగతి సముచితము. ప్రారంభాద్యవస్థాత్మక మయిన యర్థమునకు పరిసమాప్తి యున్నచో నంక మగును. అవస్థ యంకమున నసమాప్త మయినను బీజార్థసంహరణము యథానుకూలముగా సంధిభేదమున సముచితమై యుండునేని యప్పుడంకచ్ఛేదము యుక్తమె యగును. బీజసంహారమె బీజసంహరణము. బీజార్థమునకు సంబంధించిన దశావిశేషములు కొన్ని యున్నవి. అవి యన్నియు సంహార పద వాచ్యములు. ఉత్పత్తి యుద్ఘాటన ముద్భేదము గర్భనిర్భేదము ఫలసమానయన మని ముఖప్రతిముఖాదిసంధులలో యథాక్రమముగా నిరూపింపదగిన బీజము యొక్క దశావిశేషములు. ఇవి యన్నియు సంహారములె. అంకవిచ్ఛేదమున్న నర్థవిచ్ఛేద ముండరాదు. తదర్థమై యవలగ్న బిందుకముగా నంకమును కూర్పవలెను. బిందు వవలగ్న మగుట యనగా స్పష్టసంబంధము కలదగుట యని భావము. తాపసవత్స రాజములో తృతీయాంకసమాప్తిలో నిట్లున్నది.

> "ఆదౌ మానపరిగ్రహేణ గురుణా దూరం సమారోపితాం
> పశ్చాత్తాపభరేణ తానవకృతా నీతాం పరం లాఘవం
> ఉత్సంగాంతరవర్తినీ మనుగమా త్సంపిండితాంగీమిమాం
> సర్వాంగప్రణయప్రియామివ తరుచ్ఛాయాం సమాలంబతే"

ఇది వత్సరాజవచనము. పరిణయాభ్యుపగమము ననుసంధానము చేయు పద్మావతి ప్రాప్తిసంభవ మనెడు తృతీయావస్థను చతుర్థాంకము ప్రదర్శించుచున్నది. ఇందు బిందు వాయోజిత మయినది.

రమ్యభావస్పందము కల పై పద్యము నీ విధముగా భావింపవచ్చును. దీనిలో మూడువిధము లయిన భావము లున్నవి.

౧. వృక్షచ్ఛాయ యుదయసమయమున నధికప్రమాణము కలిగి యుండుటచే దూరముగా వ్యాపించి పొడవుగా నున్నది. అనంతరము తాప మధిక మొదవించు సమయములో నీడ పొట్టిదై లఘు

రూపము పొందినది. పిమ్మట దగ్గరగా నుత్సంగాంతరమున సంచరించినది. అనంతరము ముద్దకట్టిన విధముగ నొకచో గుమిగూడినది. అనంతరము సర్వాంగప్రణయము పొందినది.

౨. ప్రణయకుపిత ప్రియురాలు మొదట సమధికకోపమున దూరమేగినది. పిమ్మట పశ్చాత్తాపమున కృశించి తేలికయయినది. అనంతర మనుసరింపగా నుత్సంగము చేరినది. సర్వావయవకుంచిత యయినది. సర్వాంగ ప్రణయప్రియ యయినది.

౩. రూపకమునందు ఫలసిద్ధికై సమర్థ మయిన కార్యావస్థ ప్రథమసంధిలో సంధిసంధ్యంగప్రమాణ నియమానుసారమున దూరఫలజనకముగా నిరూపిత మగును. అనంతరము రెండవసంధిలో ప్రతిక్షేపకృత మయిన ప్రతిఘటనభరముచే కార్శ్యము పొంది లఘుస్వాభావిక మగును. మూడవసంధిలో ననుగమ వశమున సమీపసంచారము పొందును. చతుర్థసంధిలో సమాహారయుక్తిచే ప్రతిఘటనములు పరాహతములు కాగా నేకార్థప్రవణత్వమున సమాఢీకృత మగును. తుద కయిదవసంధిలో సర్వాంగశోభాసంబంధము కలదై ఫలాలంబనముతో నుండును.

ఇట్టి యర్థముల ప్రతిభాన మంతయు నభివ్యంగ్యసారము. ఇట్లు నాటకీయావస్థాప్రకాశము కల సన్నివేశరమ్యార్థములు ముద్రారాక్షసాదులందు సుశ్లిష్టములుగా నున్నవి.

అంకత్రివిధత

ఇట్లంకస్వరూప మిందు నిరూపిత మయినదని చిరంతనులు సంభావించిరి. కేవల మిది స్వరూపనిరూపణపరమె యని భావించుటలో విశేషము కానరాదు. మొదటి కారికలో నిరూపితము కాని యంశ మిందధిక మేమి లక్షణాభిహిత మయినది? ఆ యర్థమె రూపాంతరాభిహిత మన్నచో పునరుక్తమె యగును. కాన నిచటి యర్థతత్త్వము నీ విధముగా గుర్తించుట సముచితము. అంకస్వరూపము "అస్యావస్థోపేతం" అను మొదటి కారికయందే నిరూపితము. "అంక ఇతి రూఢిశబ్దః" అను కారికలో నామనిర్వచనము దర్శిత

మయినది. ఈ మూడవ యార్య యంకమునకు సంబంధించిన త్రివిధ త్వమును సూచించుచున్నది. కోహలు డిట్లనెను. అంకము మూడు విధములు. చూడ, అంకావతారము, అంకముఖము నని. సూత వందులు బహ్వర్థములతో నర్థోపక్షేపణ మొనరించుట "చూడ" యగును. అంకాంతరమున నంకయోగ "మంకావతార" మగును. స్త్రీ కాని పురుషుడు కాని యంకమునకు సంబంధించిన విశ్లిష్టముఖము నుపక్షిప్తము చేసినచో నది "యంకముఖ" మగును. అని. ఇం దొక యర్థ మనభిసంధాన పూర్వకముగనె సంప్రాప్త మగుట యన్న చూడాభేదమె దర్శిత మయినది.

రత్నావలిలో వైతాలికపాఠమున ప్రకృతమున కుపయోగించు నర్థమున్నది. సాగరికానురాగము తత్రత్యత్యభిజ్ఞామూలకమె కదా! అప్పుడు- "అయం స రాజా ఉదయనః"- అని సాగరిక తలచినది. వసంతక్రీడాదికము సర్వము దీనికై నిరూపిత మయినది. ఈ యంశమె శయ్యాచిత్రఫలకాదికృత మయిన రాజానురాగమునకు మూలము కావున చూలిక యనినారు. కాన చూలికాంకము ప్రథమము. ఏ యంకమున సర్వాంకముల బీజసంహారము అనగా సమ్మిలిత మయిన ప్రాప్తి యుండునో యది యవతారాంకము. రత్నావలిలో ద్వితీయాంక మిట్టిదె. అచట "ఇట్టికన్యక కిట్టి వరు నం దభిలాష యుక్తము" అని ప్రకృతమె సర్వము వర్ణిత మయినది.

అనుసంధాన మాత్రప్రాణముగా తదంశమున కుపయోగించు నట్లు వృత్తాంతము నిరూపిత మగునేని శ్లిష్ట మయిన యంకముఖ మగును. రత్నావలిలో తృతీయాంకమున నింద్రజాల వృత్తాంతము నిరూపిత మగుట దీని యుదాహరణము. చూలికాంకమున తదభిసంధానముండదు. ఇందు యౌగంధరాయణాదులకు తదభిసంధాన మున్నది. కాగా నిది యిచటి సంక్షేపార్థము. అంకమున వర్ణింపదగిన వస్తువు రెండువిధములు. ప్రధానము మొదటిది. తదుపయోగి రెండవది. తదుపయోగి వస్తువును నొకచో దైవవశమున నుపయోగించునది యగును. వేరొకచో నభిసంధిబలమున నుపయోగించునది యగును. కాగా నంకార్థము త్రివిధ మయినది. ఈ యంకార్థ మొకప్పు డొక్కే

యంకమున మిశ్రభావమున గూడ నిబద్ధ మగుట కలదు. కాన నంక భేదము లయిన చూలికాంకముఖములకు ప్రధానార్థస్పర్శము లేదని గ్రహింప దగును.

౩౮౭. యే నాయకా నిగదితాస్తేషాం ప్రత్యక్షచరిత సంభోగః
నానావస్థోపేతః కార్యస్త్వం కోఽవికృష్టస్తు

ప్రవేశకద్వారమున గూడ ముఖ్యచరితమును సూచ్యనిరూపితము కావచ్చు ననెడు శంకానివారణముగ నీ యర్థము సంభావనీయము. ధీరోదాత్తాదు లయిన విజిగీషు తన్మిత్ర ప్రభృతు లయిన నాయకులు ప్రతినాయకులును నాటకమున నుందురు కదా! వారి చరితము తదుపాయానుష్ఠానము తత్సంభోగ మనగా; సంబంధము ప్రత్యక్షసన్నిహితము కావలెను. సాక్షాద్దృశ్యమానము కావలెను గాని సూచ్యమానము కారాదు. అంక మీ విధముగనె యుండ వలెను. "నయతి ప్రాప్నోతీతి, వృత్తం ఫలం వా నాయకః" వృత్తము ఫలము పొందు నాతడు నాయకు డని భావము. నాయక వ్యుత్పత్తి చరిత ప్రత్యక్షముగా నుండ వలెను. సంభోగప్రత్యక్షత్వము లేకున్నచో ప్రేక్షకులకు కేవలము వారి క్లేశమె గోచరించును. సామాజికునకు వైరస్య ముదయించును. "ఇంతటి యీ కష్టమంతయు నేల ? " యనిపించును. సహృదయసామాజికుడు నిస్సుఖుడు కారాదు. అంకము నానాప్రకారావస్థా సముపేతము కావలెను. ప్రతినాయకగతము లయిన నానాప్రకారావస్థలు చరితసంభోగము లుపాదేయములు కావు. అవి యవిషయ ప్రవృత్తములు కావున హేయావస్థలె యగును. నాయకగతములుగా నుండునవి తద్వైపరీత్యమున నుపాదేయావస్థ లగును. ఇట్లె యీ శబ్దార్థమును గుర్తించునది. అంక మవికృష్ట మదీర్ఘముగా నుండుట రమ్యము. దీర్ఘ మయినచో ప్రయోక్తృ ప్రేక్షకులకు ఖేద మొదవించును.

౩౮౮. నాయక దేవీ గురుజన పురోహితామాత్య సార్థవాహానాం
నైకరసాంతరవిహితో హ్యంక ఇతి స వేదితవ్యస్తు.

ఇంతవరకు ప్రధానవర్ణనీయ వృత్తము నిరూపిత మయినది. తదుపయోగి వృత్త దిశాదర్శన మిందు నిరూపిత మగును. అంకమున

నాయకాదులు విచిత్రరసవిశేషయుక్తులు కావలెనని యూర్వ్యాసారము. నాయకులు ముఖ్యనాయకులు పతాకానాయకులు కావచ్చును. దేవీ జనము మహాదేవి దేవి భోగిని స్థాపిత మొదలగువారు. మాతృ పితృ భ్రాత్రాచార్యాదులు గురుజనులు. పురోహితు లమాత్యులు. ఇందు సార్థవాహపదము సేనాపతివాచకము. ఇతివృత్తవశమున వణిక్కు-యి నను గావచ్చును. అంకము వీరి యర్థాభిధాయకమై సంబంధించినది కావలెను. కావుననె యంకము నైకరసాంతరవిహితము. విచిత్రరస విశేషయుక్తము. దేవీయోగమున శృంగారము నాయకయోగమున వీర మితరయోగమున నితరము నుండవలె నని యభ్యూహించునది. అనేకరసాంకిత మగుట వలనను అంక మను సంజ్ఞ కలిగినది. అంకమున కేవలము చరితసంభోగములె ప్రత్యక్షము లగుట కాక వేరొక రంజనాతిశయమును గలదు.

అంకమునందు క్రోధప్రసాదశోకము లుండును. శాపకృతానర్థ వినాశ ముండును. గర్భసంధి కల యంకములో శంకాభయత్రాసకృత మయిన విద్రవ ముండును. వివాహ ముండును. అద్భుతమునకు సంబంధించిన సంభవాభ్యుపగమములు ఉపక్రమము దర్శనము నిర్వాహము ఇంకనిట్టి రంజక వర్గ మన్నియు నంకమున ప్రత్యక్షము లగును. "అక్షజం జ్ఞానం ప్రతి గతానీతి ప్రత్యక్షజాని" చక్షుర్గో చరము లగును. కేవల నయనేంద్రియ ప్రత్యక్షమె యిచట ప్రత్యక్ష శబ్దమున సూచిత మయినను అన్యేంద్రియవర్గమునకు ప్రత్యక్షత కలుగుటయు నున్నది. ఒకప్పుడు తత్త్వప్రత్యక్షమును గలుగును.

ప్రయోగపరిమితి

అంకప్రయోగమున కాలపరిమాణము కలదు. ఆ పరిమితి సూచనమున కిది యావశ్యకము.

౩౯౯. ఏకదివసప్రవృత్తం కార్యస్త్వంకోర్థబీజ మధికృత్య
ఆవశ్యకకార్యాణా మవిరోధేన ప్రయోగేషు

౩౯౦. ఏకాంకేన కదాచిద్బహూని కార్యాణి యోజయేద్ధీమాన్
ఆవశ్యకావిరోధేన తత్ర కార్యాణి కార్యాణి

౩౯౧. రంగం తు యే ప్రవిష్టాః సర్వేషాం భవతి తత్ర నిష్క్రమః
బీజార్థయుక్తియుక్తం కృత్వా కార్యం యథార్థరసం

అవాంతరప్రయోజనముతో కూడుకొనిన ఉపాయానుష్ఠాన రూప మయిన బీజార్థము సువర్ణనీయముగా సంభావించి యంకమును నిర్మింపవలెను. అంకము నందలి ప్రయోగాత్మకమయిన ప్రక్లృప్త వర్తనమును (ప్రవృత్తము) ఏకదినవ్యాప్తి కల్గి యుండునట్లు నిబంధింప వలెను. ఏకదిన మనుట ముహూర్తపంచదశకపరిమితి యని గుర్తించు నది. నిరోధన మొనరింప వలనుపడని యావశ్యకములయిన భోజనా దులకు నియతముగా వలసిన సమయముకాక, తత్సమయావిరుద్ధముగా ప్రయోగసమయమును నిశ్చిత మొనరించి యంకమును నిర్మింపవలెను. ప్రయోగకాల మీ యంశావిరుద్ధముగా నుండుట యుక్తము. ప్రేక్షకు లకు ప్రయోక్తల కావశ్యకము లయిన సంధ్యావందన భోజనాదుల కవిరోధముననె ప్రయోగముండవలె ననుటను నియతముగా గుర్తింప వలెను. కాన నొకే యంకమున కార్యానేకత్వము నిషిద్ధ మయినది. ఒకానొక సమయము ననుసరించి కార్యానేకత్వ ముండుటయు నభ్యుప గతము. ఏకాంకేన = ఒక యంకముచే, బహూని కార్యాణి= అనేక కార్యముల నొకప్పుడు యోజనము చేయవచ్చును. అట్టిసమయమున గూడ ఆవశ్యకకార్యావిరోధముననె కార్యములు కార్యములు కావలెను. కొందరీ యార్యను నిషేధపరముగా నిరూపించిరి. ఏకాంకే= ఒకయంకమున, నయోజయేత్ = యోజనము చేయ రా దని వారి భావము. కొందరు "ఏకాంకేన" అని తృతీయగనె సంభా వించి యార్యను విధిపరముగా యోజనము చేసినారు. అవశ్యంభావ మున నొనరింప వలసిన భోజనాదికార్యములు రంగమున ప్రత్యక్షము గనె ప్రదర్శింపవలయునో? అని శకించువాని కిది సంభావనీయము. మూడవ యార్య దీని నిరూపించును. తత్ర= ఆవశ్యకభోజనాదిక మొనరింపవలసి యున్నప్పుడు బీజార్థయుక్తియుక్త మయిన కార్య రసానుకూలకార్య మొనరించి రంగప్రవిష్టులు నిష్క్రమింప వలెను. ఆవశ్యకము లని సంధ్యావందన భోజనాదుల నచటనే యాచరింప రాదు. ఉపక్షిప్తావాంతరకార్య మసమాప్తముగ నున్నచో పాత్ర నిష్క్రమణ ముచితము కాదు. బీజార్థయుక్తియుక్తం= ఉపక్షే

పాత్మకమయిన బీజమునకొక ప్రయోజనముండును కదా! అట్టి బీజప్రయోజనముతో నయిన యుక్తి = సంబంధము నందు సంయుక్తమై యుపాయభూతముగా నున్న కార్యము ప్రయోజనానుసారి యగునట్లు విశిష్టరససంపదుపేతముగా నొనరించి తత్పరిసమాప్తిలో యవనికచే తిరోధానరూపమగు నిష్క్రమణమును ప్రదర్శింప వలెను. బీజార్థయుక్తి యనునది ఉద్ఘాటనము ఉద్భేదము గర్భనిర్భేదము ఫలసమానయన మను స్వరూపమున నుండునని కొందరనిరి. అంకమున నితివృత్తనియమ మిట్లున్నది. ఇతివృత్తకాలనియమ మీా విధమున నుండును.

౩౯౨. జ్ఞాత్వా దివసావస్థాం క్షణయామముహూర్త లక్షణోపేతాం
విభజేత్సర్వ మశేషం పృథక్పృథక్కార్య మంకేషు
౩౯౩. దివసావసానకార్యం యద్యంకేనోపపద్యతే సర్వం
అంకచ్ఛేదం కృత్వా ప్రవేశకై స్తద్విధాతవ్యం

క్షణ యామ ముహూర్త లక్షణ సముపేత మయిన దివసావస్థను గుర్తించి వేరువేరుగా నా యా యంకములందు సర్వకార్య మశేషముగా నిరూపింప వలెను. "ఈ క్షణమున నీ కార్య మొనరింప వలెను. ఈ సమయమున సంధ్యానుష్ఠాన మొనరింప వలెను." అని తల్లక్షణము గుర్తించియె నిబంధించుట సముచితము. ప్రత్యేకముగానే కార్యమయినను సర్వవిధముల స్వాత్మపూర్ణమె యగును. అందువనె సర్వము విభజేత్ =విభాగమున ప్రదర్శింప వలెను. దినమును రాత్రిని నాడికానియమమున గాని ఛాయాప్రమాణమున గాని యెనిమిది విధములుగా విభజించి యొక దినమునందలి యుపయోగి చేష్టితము నంకమున నిబంధింప వలెనని తాత్పర్యము.

దివసావసానకార్యము సర్వ మంకమున నుపపన్నము కానప్పుడు అంకచ్ఛేద మొనరించి ప్రవేశకములచే దాని నిరూపింప వలెనని మూలార్థము. మధ్యాహ్నస్నానభోజనాదులు కాని దూరమున జరిగిన దశరథమరణాదుల వంటి కార్యములు కాని నిరూపణీయము లయినప్పు డుపాయ మిందు సూచిత మయినది. దివసావసానకార్యమనుట దివసమందవసానము=సమాప్తి కల కార్య మని భావము.

ఇట్టి సర్వకార్యము నంకమున ప్రత్యక్షముగా ప్రదర్శించుట యుక్తము కాదు. అట్టిది ప్రవేశకప్రదర్శనీయము. అదృష్టార్థమును గూడ హృదయమున ప్రవేశ పెట్ట గలవి కావున ప్రవేశకము లయినవి. ఇచటి ప్రవేశక పదమున చూలిక అంకావతారము అంకముఖము ప్రవేశకము విష్కంభక మనునవి యభిప్రేతములు. కావుననె కోహలు డర్థోపక్షేపకముల నయిదింటిని నిరూపించినాడు. కార్యవశమున దూర దేశగమన మొనరించుట చూపవలసి యున్నప్పు డంకచ్ఛేదమున సంక్షేపముగా ప్రవేశకములచే దాని నిర్దేశింప వలెను.

ప్ర వే శ క ల క్ష ణ ము

అంకలక్షణ మిట్లు విస్తృతముగా నిరూపిత మయినది. అంక సంధానరూప మగు ప్రవేశకమునకు సామాన్యలక్షణము నిరూపింప వలెను. నాటకమున గాని ప్రకరణమున గాని నాయకుని చరితసంభోగములను సన్నిహితముగా ప్రత్యక్షముగా నుండునట్లు నిరూపింప వలెను. ఏకాంకరూపకమున గూడ అంకము నాయకచరిత ప్రత్యక్షతాశూన్యము కారాదు. అట్లొనరింపరాదు. ఇక నాటకమున ప్రకరణమున చెప్పునది యేమి? అంకమంతట ప్రత్యక్షనేతృచరితము కావలెను. నాటకప్రకరణములందే నాయకచరితసంభోగము లుండు నని రూపకాంతరము లందట్టి నియమము లేదని భావింప జనదు. నాటకప్రకరణములె ప్రవేశకాదిసహితము లన్యము లట్లు కాదని తలచుటయు యుక్తము కాదు. ప్రవేశకము పరిజనకథానుబంధముతో నుండును. సూతమాగధులు స్త్రీపురుషపరివారము చేటీకంచుకులు వీరందరు పరిజనపదవాచ్యులు. సూతమాగధులు చూలికాంకమున నుపయోగింతురు. చేటీకంచుకులు ప్రవేశకవిష్కంభకములం దుపయోగింతురు. వీరందరు పరస్పరశ్లిష్ట కథాసంబంధముతో ప్రవేశకము లందుందురు. ప్రవేశక మంకార్థసాధనమున కుపయోగించును. సంధానమున కుపయోగించును. ఈ సర్వార్థనిరూపకముగా నిది యున్నది.

౩౯౪. సన్నిహితనాయకోంకః కర్తవ్యో నాటకే ప్రకరణే వా
పరిజనకథానుబంధః ప్రవేశకో నామ విజ్ఞేయః

నాట్యార్థకథాయోగమున ప్రయోగ మనుసరించి ప్రవేశకాదులను నిరూపించుచున్నది.

అం క ని య మ ము

౩౯౫. ప్రకరణ నాటక విషయే పంచాద్యా దశపరా భవంత్యంకాః
అకాంతరసంధిషు చ ప్రవేశకాస్తేషు తావంతః

౩౯౬. అంకచ్ఛేదం కృత్వా మాసకృతం వర్షసంచితం వాపి
తత్సర్వం కర్తవ్యం వర్షాదూర్ధ్వం న తు కదాచిత్

పూర్వోపక్షిప్తాంక సంఖ్యానువాద ద్వారమున నిది హృదయసంధార్యము. సంధ్యవస్థానపరిపూర్ణోపనిబద్ధరూపము కల ప్రకరణమున గాని నాటకమున గాని యంకములు పంచాద్యముగా దశావరముగా నుండును. ఉపక్రమోపసంహారములను వితత మొనర్చినప్పుడు పది యంకము లుండును. విస్తరణము మాని సంక్షేపించినచో నారంకము లుండును. ఇదియె నియమము. నాటకప్రకరణములు పంచాంకన్యూనము లగుట కాని దశాంకాధికము లగుట కాని యుచితము కాదు. అంక మధ్యములందు సంధానస్వరూపము లయిన చిత్రసన్నివేశము లుండును. ఆ చిత్రతాసంపాదనమునకు పంచవిధప్రవేశకములను కూర్పవలెను. అంకాంతరసంధి నిమిత్తముగా ప్రవేశకములను సమీక్షింపవలెను. ప్రవేశకశబ్దము మహాసామాన్యవచనము. అన్నిటి యందిది వర్తించును. మాసకృతము వర్షసంచిత మయిన కార్యము సామాజిక హృదయగతమై యుండునేని యంకచ్ఛేద మొనరించి ప్రవేశక విష్కంభముల నిర్మింప వలెను. సంవత్సరాధిక నిబంధనము రుచిరము కాదు. మాసకృత వర్షసంచితకార్యముల కన్న నల్పకార్య మయినచో నంకముఖ ముచితము. ఇంక నల్పానుసంధేయ మున్నచో చూలిక యుక్తము. అల్పతమానుసంధాన మున్నప్పు డంకావతారము సముచితము.

ఈ విషయమున కొందరి భావము లీ విధముగ నున్నవి. శ్రీరాముడు వనవాస మొనరించి యయోధ్య ప్రవేశించిన పిమ్మట రామానుసంధాన మనుసంధనీయము కాకూడ దను నాశయమున "మాసకృతం వర్షసంచితం" అనుచోట ఒకమాసము రెండుమాస

ములు బహుమాసములని, ఒకవత్సరము రెండువత్సరములు బహు వత్సరములని సమాస మంగీకరించిరి. ఒకప్పుడు సంవత్సరమున కధిక ముగా మహాప్రభావు లగువారు చిరాతీత మనుసంధానింతురు. అట్టి వారి బహుతరకాలమును ప్రవేశకములచే వర్ణింప వలెను. కొందరు పురుషప్రాయులగు వారలకు సంవత్సరమున కధికముగా ననుసంధాన ముండదు.

ఈ భావ మీ కల్ప మీ కల్పనము సుసంగతముగా లేదు. మాసవర్షాదులకు నియతపరిమాణము స్వీకృతమై యున్నది. ద్వివచన బహువచనాంతముగ సమాసకల్పన మయుక్త మని ప్రాక్తనపరి భావలు సూచించు చున్నవి. వర్షాధికానుసంధాననిషేధము ఫల్గు ఫలమె యగును. ఏకవచనాంతముగనె సమాసము సముచితము. అయినను రామాయణ భారతాది చరితముల త్యాగప్రసంగము లేదు. ఇందులకె భరతముని "కార్య" పదము గ్రహించినాడు. కార్యసంచితము యత్ననిష్పాద్య మగునేని యొక సంవత్సరమని యచట గణించుట సంప్రదాయమున ప్రసిద్ధముగ నున్నది. సంవత్స రాధికముగా సంవత్సరము లచట నున్నను అవి యవిద్యమాన కల్ప ములె యగును. రామచరితమునందు పదునాలుగుసంవత్సరముల వనవాసము నిరూపింప వలసిన యవసరము కానరాదు. మారీచవధ సుగ్రీవరాజ్యదానము మొదలగు నవాంతరకార్యములు మూడు నాలుగు సంవత్సరములకు తగి యున్నవి. కాన సంవత్సరాధిక కాల నిషేధమున వర్షద్వయము నధికమును నిషేధించుట వలన ఫలము లేదు. వర్షసహస్రాయుష్కునకు వర్షశతాంతరాలము నందలి చరిత వ్యాఖ్యానమున గూడ నే దోషమును కలుగదు. కాన పంచాంక నాటకమున నయిదు కార్యదినము లనుట సంక్షేపము. దశాంకనాటక మున పదిదినము లనుట విస్తరము.

అంకచ్ఛేదనియమము

౩౯౭. యః కశ్చిత్కార్యవశాద్గచ్ఛతి పురుషః ప్రకృష్టమధ్వానం
తత్రాప్యంకచ్ఛేదః కర్తవ్యః పూర్వవత్తత్త్వజ్ఞైః

కార్యవశమున పురుషుడు దూరమార్గ మేగునేని పూర్వము వలె నచట గూడ దశరూపవిదు లంకచ్ఛేద మొనర్ప దగును. కార్య మత్యంత మాయత మయినందున పురుషు డనదగు నాయకు డనేక యోజన వ్యవహిత మగు నధ్వ ప్రతిదినము ప్రయాణించుట విశ్రాంతి శయ్య మొదలగు నవి రంగమున నెట్లు ప్రదర్శనయోగ్యము లగును ? అందుననె కార్యవశమున దూరాధ్వగమన మావశ్యక మయినచో నంకచ్ఛేద ముచిత మగును. డిమాదులలోని నాయకులు దివ్యులు. ఆకాశయానకాదికమున వారలకు సర్వము యుక్తము కాగలదు. అనాయక పురుషు డంకము విచ్ఛిన్నము కాకపూర్వమె నిష్క్ర మించును. అయినచో దివసావసానకార్య మెట్లుపపన్నము కావలెను ? ఆవశ్యకావిరోధమున ననెడి పూర్వవచనమున కన్న నిందు తిలమాత్ర మేని యధికము గోచరింపదు. ఈ భావమున భట్టలోల్లటాదు లీ కారికను పఠింపనే లేదు.

ఉపాధ్యాయు లిట్లనిరి. ఇది నిమిత్తాంతరము కాదు. పూర్వము చెప్పినదియె. అంకములో నుపపన్నము కానిదానిని ప్రవేశకములో జెప్పుట పూర్వకథనమె. అదియె ఇందుదాహరణముగా నార్య దర్శించినది. నాయకునకు దూరాధ్వగమన మన్నది సముచితమె కావచ్చును. అందువలన నీ యంకచ్ఛేదమును పూర్వలక్షణార్థమె యనుట సంగతము. "తత్రాప్యంకచ్ఛేదః" అనుచో "అపి"శబ్ద ముదాహరణాంతరమును సూచించును. ప్రవేశకము అంకార్థసంధాన ప్రయోజనము కలది కావున నిట్టిపట్ల దానికి స్థానము చెప్పుట యుక్తము. అంకాంతరము ననుసరించుటయు నంకమధ్యమున గలుగు నని తద్విషయమునే సూచించుట యగును. పూర్వాంక మయిన పిమ్మట రానున్న యంకము ననుసరించుట దీని విషయము. ప్రత్యం కాంతమునను బిందువుండుట ప్రసిద్ధ మయినందున ప్రవేశకము తదను సంధాన మొనరించును. దానిని చెప్పు వాక్యమునేని పలుకును. సంక్షిప్తముగా ప్రయోజనమును సూచించును. బిందువున కాధిక్య మేని కలుగ జేయును. తద్విస్తార మేని ప్రస్తరించును. ప్రకరణమున నాటకమున నావశ్యకముగా ప్రవేశక ముండును. ఉత్తమప్రకృతి విష

యమున నుపదేశమునకె యది ప్రవర్తించి బహులోపాయమున భూయస్తరావాంతరకార్యమునందు ప్రసరించును. కార్యబాహుళ్యము సంపాదించు నమాత్యాదులకును స్వకార్యనిరూపణమునకై ప్రవేశక మావశ్యకము. ఇతర రూపకములందు కార్యోపదేశము పరిమిత మయినందున ప్రవేశకోపయోగ మంతగా నుండదు. అంకాంతరము ననుసరించినదై బిందురూపార్థముల సంక్షేపార్థము నందిపుచ్చుకొని నాటకప్రకరణములందు ప్రవేశక ముండుననుట పై భావమునె సూచించును. ఇట్టి ప్రవేశకమునకు విష్కంభకము కన్న కొంత భేద మున్నది. ప్రవేశకశబ్ద మతివిశేష శబ్దవాచియు కాగలదు.

౩౯౮. నోత్తమమధ్యమపురుషై రాచరితో నాప్యుదాత్త వచనకృతః
ప్రాకృతభాషాచారః ప్రయోగమాశ్రిత్య కర్తవ్యః

ఉత్తమపురుషుల యాచరణ మిందుండదు. మధ్యముల వ్యవహారము నుండదు. ఉదాత్తవచనము లిం దక్కరలేదు. ప్రాకృతభాషాచార ములు ఇందు పర్యాప్తములు. ప్రయోగానుసారమున ప్రవేశకము నిట్లు నిరూపింప తగును. పరిజనులు కొంద రుత్తమ మధ్యము లుందురు. అట్టి వారి నివృత్త్యర్థమె ఇందుత్తమాచార నిషేధము. సంస్కృత ముదాత్తవచనము. తన్నిషేధము నూహ్యము. కొంద రిట్లనిరి. ఉదాత్తవచన మనునది స్వాత్మకార్యమున విశ్రాంత మయిన వచనము. "భర్తృదారిక నన్నాజ్ఞాపించినది" అని దూతి యనుట ప్రవేశకమున నుండదు. అట్టిది ప్రధానోపయోగియె యగును. అది సూచ్యము కానక్కరలేదు. దృశ్యమె కావచ్చును. ప్రయోగానుగాను సారమున సంస్కృతభాషయు సంస్కృతాచారమును విష్కంభమున వలె నిందును కూర్పవచ్చును. ఒక్కొక్కచో ప్రవేశక మొకటి కాలో త్థానగతిగా నుండును. కాలోదయము సూచించునది యగును. "ఈ వసంతసమయమున నన్ను సబహుమాన మాహ్వానించి" అను రత్నా వళి లోని పంక్తి ఇట్లు కాలసూచకము. సంరంభకార్యముల నది సూచింప వచ్చును. ప్రవేశక మొకప్పుడు వ్యాఖ్యాత్మక మయిన యర్థము నిరూపించును. ఒకప్పుడు సంరంభ విధానము లోని భావము బోధించును. ఒకప్పుడు కార్యగతిలోని భావము సూచించును.

నురియొకప్పుడు విషయార్థనిరూపక మగును. కాగా ప్రవేశక మయిదు విధముల సూచిత మగుచున్నది.

౧. కాలగతి సూచకము

౨. వ్యాఖ్యార్థ వాచకము

౩. సంరంభార్థ బోధకము

౪. కార్యార్థ నిరూపకము

౫. విషయార్థ ప్రతిపాదకము

ఒక్కొకచో ప్రవేశకము గూఢార్థము వ్యాఖ్యానించి నిరూపించును. తాపసవత్సరాజములో నమాత్యప్రణిధి పద్మావతీగృహమునందు వాసవదత్త నుంచుటలో నిగూఢప్రయోజనమును వ్యాఖ్యానించినాడు. ప్రవేశకము వేరొకచోట నుపాయాన్వేషణ మొనర్చునదిగా నుండును. వాసవదత్త నపహరించి యుజ్జయినికి తీసికొని పోదలచిన వత్సరాజు విషయము అందు ప్రయోజకులయిన యమాత్యాదుల సంరంభమును సూచించునదై యున్నది. ఇది శాలంకాయన వచనములలో స్పష్టము. కార్యనివేదక మయిన ప్రవేశక మాధికారిక కార్యము సూచించును. ఇందు పంచాంగానుష్ఠానమును సూచితము కాగలదు. కర్మల యారంభోపాయము, పురుషద్రవ్యసంపత్తి, దేశ, కాలవిభాగము, వినిపాతప్రతీకారము, కార్యసిద్ధి, అను నంగపంచకమును సూచించును. అట్టి యర్థమును సూచించు ప్రవేశకము తాపసవత్సరాజము, ప్రతిభాచాణక్యము, ముద్రారాక్షసము మొదలగువానిలో కలదు. విషయ నిరూపకాత్మక మయిన ప్రవేశక మంకావతారము నకు సూచకముగా నుండును. తదితివృత్తము బోధించును. తద్విశేషరూపమును సూచించును. నాగానందము ద్వితీయాంకములో చేటిక లిద్దరు మదనావస్థావృత్తాంతమును విశేషముగా వర్ణించుటయు చందనలతాగృహాదులు ప్రదర్శించుటయు నున్నది. ఇట్లనేక విధములుగా ప్రవేశక ప్రయోజనము లున్నవి. ఇప్పటి కిన్నిటి చెప్పుట పరిగణన మేమియు కాదు. ప్రవేశక మనేకార్థ మనుట ప్రవేశ స్వరూప ప్రకటనము. ఈ భావసామగ్రి యంతయు నీ కారిక పరమార్థముగా నున్నది. ఆ కారిక యిది.

౩౯౯. కాలోత్థానగతి రసా వ్యాఖ్యా సంరంభ కార్య విషయాణాం
అర్థాభిధానయుక్తః ప్రవేశకః స్యాదనేకార్థః

ఏవం ప్రాయ మయిన యర్థము ప్రవేశకమున ప్రదర్శితమగు నేని యది సంక్షిప్తముగ నుండునా? విస్తరముగ నుండునా? ఈ యార్య నిర్ణయము చెప్పును.

౪౦౦. బహ్వాశ్రయమపి కార్యం ప్రవేశకైః సంక్షిపేచ్చ సంధిషు వా
బహుచూర్ణపదైర్యుక్తం జనయతి ఖేదం ప్రయోగస్య

కార్యము బహ్వాశ్రయము కావచ్చును. దానిని సంక్షిప్తము చేయుట సముచితము. వచన ప్రతివచనములతో దాని సారించి పొడిగించుట ప్రయోగమున ఖేద మొదవించును. అంకార్థముల సన్నివేశనమునకై సంధిసంధాయకము లయిన ప్రవేశకము లయిదును అంకాశ్రయ మయిన బహువక్తవ్యమును విస్తృతమయినను సంక్షిప్త మొనర్పవలెను. సంధానమున కుపయోగించు నంతగా వానినచ్చట చెప్పవలయును. గద్యగతము లయిన ససంస్కృత ప్రాయము లగు నసమస్తపదము లచట ఖేదావహము లగును. కేవల చూర్ణపదప్రయోగము సుందరము కాదు. ప్రవేశకాదులలో నుత్కలికాప్రాయమును బహుతరసమాససంకీర్ణము నయిన రచనయు రమ్యము కాదు. అట్టిది యభినయ శాఖాంగములను త్రోసిపుచ్చును. సమాససంశయమున నర్థ నిశ్చయ మీయదు.

ప్రయోగబాహుల్యమున నంకమున నర్థసమాప్తి కానపుడు వృత్తాంతస్వల్పములు కథాకల్పము లయిన ప్రవేశకములతో నర్థ సమాప్తిని సూచింపవలెను. దివసావసానకార్యము అంకమున నుపపన్నము కాకపోయినపుడు ప్రవేశకమును సూచింప వచ్చునని పూర్వమనుట నిట్లే సర్దుకొనవలయును. ప్రత్యక్షప్రయోజ్య మయినను ప్రయోగవశమున నంకప్రయోజ్యము కాజాలని కథావస్తువునకు ప్రవేశకమె శరణము. ఇది యంతయు ప్రయోగ బహుతరబహుమానమునె సూచించును. దివసకార్యము లనేకములు కలవు. వానిలో సుందర మగునది, యుపదేశోపయోగి యగునది ప్రయోగపదవిలో నవతరించి ప్రత్యక్షముగ ప్రదర్శిత మగును. మిగిలిన దంతయు ప్రవేశకమున గతార్థ మగును. ఇతివృత్త నిర్వాహము మాత్రమె

యప్పటి దానిఫలము. అందుచేతనె యది సంక్షిప్తకథాప్రాయముగ నుండును.

రంగనిషిద్ధములు

౪౦౧. యుద్ధం రాజ్యభ్రంశో మరణం నగరోపరోధనం చైవ
ప్రత్యక్షాణి తు నాంకే ప్రవేశకైః సంవిధేయాని

యుద్ధము రాజ్యభ్రంశము మరణము పట్టణము ముట్టడించుట అంకమున ప్రత్యక్షముగ చూపరాదు. ప్రవేశకములచే నిరూపింప వలెను. యుద్ధమందు శస్త్రసంపాత బాహుల్య మున్నది. రాజ్యభ్రంశమున పతనములు మరణము లుండును. నగరోపరోధములో యంత్రప్రయోగము సురుంగప్రక్రియ లావశ్యకములు. వీనిని రంగమున చూపజనదు. ఇందు కొంద రిట్లందురు. మరణము రెండు విధములు. ఇతరుల క్రియాసంబంధమున సంపాద్య మగు మరణ మొకవిధము. చక్రముచే దైత్యశిరము ఛేదించుట యిట్టిది. ఇతరసంబంధి క్రియా నిరపేక్షముగనె వ్యాధ్యాదుల యభిఘాతమున గలుగు మరణము రెండవది. వీనిలో మొదటి మరణమె రంగనిషిద్ధ మగుచున్నది. రెండవది రంగనిషిద్ధము కాదు. కావుననె మరణ మిచట కారికలో వేరుగా నిరూపిత మయినది. ఇతరు డొనరించు మరణ మిందు చూపరాదని భావము. ఇతరు డొనరించు మరణము యుద్ధమున సంగృహీతము కాదు. అయుద్ధపూర్వకముగా నశంకితశిరశ్ఛేదమును లోకమున నున్నది. అట్టి దిచట తగదు.” అని

ఇట్లను వీరి నిట్లు ప్రశ్నింప వలెను. “ఇట్టి మరణము ప్రయోజ్య మిట్టిది ప్రయోజ్యము కాదు” అను విషయవిభాగములో నిదాన మేమి కలదు? మృతునకు నిష్క్రమణ మెట్లు? అవస్థాన మెట్లు? మరణ మనిషిద్ధ మన్నప్పుడు నాట్యోపయోగి సమస్త ధ్రువాగానాదుల ప్రక్రియలకు విలోపమె కలుగును. సామాజికులకు విరసతా ప్రతిపత్తియు కలుగును. మరణ మంతట సమానము. కాన రంగమున మరణము ప్రయోజ్యము కారాదు. మరణానుభావము ప్రయోజ్యము. “మరణానుభావ వర్ణనమున గలిగెడి విశేష మేమి కలదు? యుద్ధవీరరౌద్రాదులలో గూడ నీ యనుభావవర్ణనమున నేమి

ప్రయోజన మున్నది? తదనుభావముల గుర్తింపక పోయినచో ప్రవేశకములచే వర్ణించుట యెట్లు?" అని యందురేని మరణమున గూడ నిట్లె యనుట యుక్తము. అంతట సమాధి సమము.

ప్రత్యాపత్తిశూన్య మయిన మరణమును రంగమున ప్రయోగింపరాదు. అట్టిది సర్వవిధ ప్రక్రియా విలోపకము. దాని నిరూపింపరాదు. ప్రత్యాపత్తి—పునర్జీవనము. మఱల బ్రతుకుట యున్నచో మరణము నిరూపింపవచ్చును. కొన్ని నాటకములందు ప్రత్యాపత్తి యున్నది. నాగానందములో జీమూతవాహనుని మరణము నిరూపిత మయినది. అచట పునఃప్రత్యాపత్తి యున్నది. అందు జీమూతవాహనుడు క్షణ మాత్ర మనిశ్చితచేష్టాత్మకుడుగా నిరూపితు డయినాడు. అట్టి మరణము రంగప్రయోజ్యమె. కాని మరణానుభావసాక్షాత్కరణములో నదియు నొక విషయముగా నున్నది. మహాసాంపరాయములో వాహినీదలముల సాటోపపరిక్రమణ మవశ్యంభావి. అప్పుడు శస్త్రప్రవర్ణనాదు లుండక తప్పవు. తత్ప్రారంభవిధానములు నావశ్యకము లగును. ఇట్టి పరిక్రమాటోపము ప్రయోజ్యము కావచ్చును, కాని తన్నిర్వాహ మచట ప్రదర్శనీయము కారాదు. ఈ యంశమె నిషేధకారణమున స్ఫుటీకృత మయినది. నిర్వాహపర్యంతము యుద్ధమె ప్రయోజ్యము కాదు. అచిరప్రత్యాపత్తి లేకపోయినచో మరణ మప్రయోజ్యము. ఝుడితి ప్రత్యాపత్తిని నిరూపింపవలెను. కాకున్న నట్టిది ప్రత్యక్షప్రయోజ్యము కాకూడదు. ప్రవేశకములచే దానిని ప్రయోగింపజనును. ప్రవేశకము లని యనుటయుపక్షేపపంచకమధ్యమున నన్యతమమున సూచింప వలెను.

కొంద రిట్లందురు. "వ్యాధిజన్యమరణ మయిన నభిఘాతజమరణ మయినను రంగమున ప్రయోజ్యము కావచ్చును. మరణము ప్రయోజ్యమనుట తదనుభావములను ప్రయోగింప వచ్చునని భావము. ఇట్టి ప్రయోగమున చనిపోయి మఱల జనించినట్లు నిరూపింప నక్కఱలేదు. ప్రాణనిష్క్రాంతియు నిరూపింప రాదు. అపునర్జనిప్రకృతి నిష్క్రాంతరహిత ప్రకృతి ప్రతిపాదింప వలెను." అని. సహృదయు

నైరస్య నైమనస్య ప్రదాయి విషయ ప్రసక్తి విస్తరణ ముపకారి కాదు.

మరణాఖ్యానము తద్యత్నము సర్వథా యనాఖ్యేయ మనుట కీ విషయమును నిదర్శకము.

> ౧౦౨. అంకే ప్రవేశకే చ ప్రకరణమాశ్రిత్య నాటకే వాపి
> న వధః కర్తవ్యః స్యాద్యోఽభ్యుదయీ నాయకః ఖ్యాతః

ప్రకరణమున గాని నాటకమున గాని యభ్యుదయి యగు నాయకునకు ప్రత్యక్షముగ గాని వర్ణనమున గాని మరణము వధము నిరూపింపరాదు. అంకమున ప్రత్యక్షముగ నిరూపింప రాదని, ప్రవేశకమునను వర్ణనముచే నిరూపింప రాదని భావము. [ఉత్తరరామచరితము నందు శ్రీరాముడు శంబూకుని ప్రహరణ మొనరించుట ద్వితీయాంకమున నున్నది. శంబూకు డభ్యుదయి కాడు. కాని యది సముచితమా ? యనిపించును. శంబూకునకు ప్రత్యాపత్తి యున్నది. అత్యధిక తేజోమయ శరీరమును గలిగినది. వైరాజలోకసిద్ధియు నిదర్శిత మయినది. ఇది యంతయు శ్రీరాముని యుపక్రాంతమహాభ్యుదయ నాయకుని ధర్మైకప్రవణతా సూచకము. ఎట్లయిన నిట్టి వాని భావించియె కతిపయభావములు వెలువడినవి.] ప్రత్యక్షముగా నెవనికేని మరణము ప్రయోజ్య మనుటను కొందరే మాత్ర మంగీకరింప జాలరు. వారి మతమున నిచట "అంకే" యని యంకగ్రహణ మెందుల కనిపించును. కాగా నిచట "వధ" శబ్దమున మరణము సూచితముకాదు. పరు లొనరించు ఘాతప్రతిఘాతములె యిచట వధ ప్రతిపాద్యములుకాగా అన్యఘాతదానాదికమును ప్రత్యక్షముగా రంగమున ప్రదర్శితము కావచ్చును. అచిరప్రత్యాపత్తి యున్నను సమాశ్వాస మున్నను నాయకఖ్యాతునకు ఘాతదానాదికము ప్రదర్శనీయము కారాదు. ఇచట ఖ్యాతనాయకు డనుట పతాకానాయకాదు లర్థమని కొందరు తలచిరి.

నాయకునకు వధము చూపరాదు. వర్ణింపరాదు. ఆ నాయకున కపసరణమె నిరూపింప వలెను. "అశక్యే సర్వముత్సృజ్య అపగచ్ఛేత్. అదృష్టా హి జీవతః పునరావృత్తిః" ఏమియు శక్యము

కానప్పుడు సర్వము విడిచి యెటకేనిపోవలయును. పోయిన జీవము రాదు. జీవ మున్న చో మఱిల నన్నియు పొందవచ్చును. అని లోక సిద్ధ మయిన న్యాయము. కావున నపసరణ వర్ణనమె ప్రశస్తము. అథవా; నాయకునకు సనిబంధన బంధనాత్మక మయిన గ్రహణ మయినను నిరూపింప వచ్చును. వాసవదత్తాపహారములో (?) వత్స రాజు గ్రహణబంధన మిందు దృష్టాంతము. కిలింజహస్తి ప్రయోగ మున మహాసేన మహారాజు వత్సరాజు నంతఃపురమున సనిబంధనముగ బంధించుట కథాప్రసిద్ధము. నాయకునకు సంధి సంధానమేని సం యోజ్యము కావచ్చును. రాజమండల బలము కల బలవంతుడగు రాజు దండెత్తి య్యాక్రమించినచో నబలపాలకుడు సంధిపడుట సము చితము. ఇట్లర్థశాస్త్రము నిరూపించినది. కాన సంధి యుక్తము. ఇట్లీ యపసరణ బంధన సంధులు ప్రయోజ్యములు కాగా వీని విషయమున విషయవిభాగమును కూడ గుర్తింపవలసి యున్నది.

౪౦౩. అపసరణ మేవ కార్యం గ్రహణం వా సంధిరేవ వా యోజ్యః
కావ్యశ్లేషై ర్బహుభి ర్యథారసం నాట్యతత్త్వజ్ఞైః

కావ్యము ప్రధానరసానుసారమున నుండునుగదా! ఆ కావ్యా గ్రము నందలి బంధనాద్యుపపత్తు లన్నియు కావ్యశ్లేష శబ్దవాచ్య ములు. యథారసముగా కావ్యార్థశ్లేషోపలక్షితము లయిన యపసర ణాది కార్యములను నాట్యతత్త్వజ్ఞులు నిరూపింప వలెను. "కావ్యశ్లేష" స్థానమున "కార్యవిశేష" పాఠమును కొంద రంగీకరించిరి. అదియు మా కవిరుద్ధము కాగలదు. రససముచితముగా కార్యవిశేష సముపల క్షితము లయిన యపసరణ గ్రహణ సంధులను నాట్యవిదులు కూర్ప దగు నని భావము.

అ ప్ర యో జ్య సం గ్ర హ ము

౪౦౪. న మహాజనపరివారః కర్తవ్యం నాటకం ప్రకరణం వా
యే తత్ర కార్యపురుషా శ్చత్వారః పంచ వా తే స్యుః

ప్రత్యక్షప్రయోజ్యములు కారాని వాని సంగ్రహమును సామాన్యద్వారమున ప్రదర్శించుటకీ యార్య తగియున్నది. నాటక మును గాని ప్రకరణమును గాని మహాజనపరివారముగా నొనర్ప

రాదు. అందు కార్యపురుషు లయిదుగు రుండ దగును. నలుగు రుండ వచ్చును. సంఖ్యారూపమున మహాజనము – అనేకజను లుండరాదు. మహాజనపరివారము—మహాజనమున పరివరణము. ఆ వస్తువు ననుస రించి యనేకజనుల పరివరణము నాటకమున తగదు. ప్రకరణమున తగదు. 'వా' గ్రహణమున నితరమున గూడ తగదని తాత్పర్యము. దీని భావ మిట్లుండును. కొన్ని కథావస్తువులు బహుతరపురుషసాధ్య ములుగా నుండును. సముద్రమున సేతుబంధన మిట్టిది. ఇట్టిది సర్వము ప్రత్యక్షముగ ప్రదర్శనీయము కాకూడదు. "మహాజనపరివారం"— "మహతో జనస్య పరితో వరణం" పితా పుత్ర, శ్వశ్రూ స్నుషా, గురు శిష్యాది మహాజనులకు సభ్యజనులకు పరివరణము—చిత్తసంకోచము సంపాదించు పరిచుంబనాదికము సర్వ మేదయినను ప్రత్యక్షప్రయో జ్యము కాకూడదు. ప్రత్యక్షప్రయోగార్హ మగునదియు కార్యపురుష పంచకముతో గాని పురుషచతుష్కముతో గాని ప్రయోజ్యము కావలెను. ఈ కార్యపురుషులును ప్రకరీ పతాకాది రూపులై యుందురు. తత్పరివారస్వరూపులై యుందురు. పురుషప్రకర్ష మావ శ్యక మయినచో పదిమంది రంగప్రవిష్టులగుదురు. ఎనిమిదిమంది ప్రవిష్టు లగుదురు. అంతకధికముగా నున్నచో నభినయచతుష్టయ మవిభావనీయ మగును. దేవయాత్రా పరిదృశ్యమాన జనసమాజము వలె నెవ రుపలక్షితులు కారు. ఇట్లంకమున ప్రవేశకస్వరూపము వివృ తముగా నిరూపిత మయినది.

నాటకరూపదర్శనము

౪౦౫. కావ్యం గోపుచ్ఛాగ్రం కర్తవ్యం కార్యబంధ మాసాద్య
యే చోదాత్తా భావాస్తే సర్వే పృష్ఠతః కార్యాః
౪౦౬. సర్వేషాం కావ్యానాం నానా రసభావ యుక్తి యుక్తానాం
నిర్వహణే కర్తవ్యో నిత్యం హి రసోఽద్భుతస్తజ్జ్ఞైః

సర్వసముదాయాత్మక మయిన నాటకరూపదర్శనము ప్రకృత ప్రసంగప్రాప్తము. కార్యబంధ మధిగమించి కావ్యమును గోపుచ్ఛాగ్ర కల్పముగా నిర్మింప వలెను. ఉదాత్తములగు భావముల నన్నిటిని కావ్యపృష్ఠమున యోజనము చేయ వలెను. నానా రసభావ యోగ

యుక్తము లయిన సర్వకావ్యముల నిర్వహణమున నియతముగా నద్భుతరసమును తద్విదులు కూర్పవలెను. ఇది పిండిత మయిన మూలార్థము. కావ్యము గోపుచ్ఛాగ్ర మనుటను క్రమసూత్రాంగ మని కొందరనిరి. కొంద రిట్లనిరి. గోపుచ్ఛమున కొన్ని వెంట్రుకలు-హ్రస్వములుగా నుండును. కొన్ని దీర్ఘములుగా నుండును. అట్లె ముఖసంధిలో కొన్ని కార్యములు పరిసమాప్తము లగును. మఱికొన్ని ప్రతిముఖ పర్యంతము ప్రసరించును. కొన్ని యవమర్శావసానములుగా నుండును. ఇతరములు నిర్వహణపర్యవసాయు లగును. రత్నావలిలో ప్రమోదోత్సవము ముఖసంధి యందే నిష్ఠిత మయినది. బాభ్రవ్య వృత్తాంతము ముఖోపక్షిప్తమై నిర్వహణనిష్ఠ పొందినది. ఇట్టి దిది గోపుచ్ఛాగ్రరీతి. ఉదాత్తభావములు సారరూపము లయిన పదార్థములు. అట్టివానిని పర్యంతమున ప్రతిపాదింప వలెను. ఇందిది హేతువు. నాటకాదులన్నిటి యందు నిర్వహణమున నద్భుతరసమును కూర్పవలెను. అట్లయినచో నా కావ్యములు రసభావముల యోగమున పరస్పరసంబద్ధములు యుక్తములు కాగలవు. కాకున్న పరస్పర యోగయుక్తి కుదురదు. ప్రబంధార్థమున కేకవాక్యత ప్రాణము. ఏకవాక్యత లేకున్న ప్రబంధార్థమేమి యుండును? శృంగారమున స్త్రీ-రత్నము లభించును. వీరమున పృథివీలాభ మున్నది. రౌద్రమున శత్రుక్షయము కలుగును. కరుణాదులు తన్నివృత్తి సంపాదకములు. ఇట్టి యీ క్రమనియతి చూడగా నిది యవభాసించును, లోకోత్తరా-సంభావ్య మనోరథ ప్రాప్తిలో నద్భుత మావశ్యక మగుచున్నది. అసాధారణలాభము ఫలముగా కల్పిత మయినప్పుడు ఫలమేదియో యవశ్య మున్న దన్న సంభావనము కలుగును. క్రియకు ఫలమవశ్య-ముండు ననిపించును. కాగా నుపాయవ్యుత్పాదనాయత్తత వలని ప్రయోజన మేమిటె! యనిపించును. ఇట్లు భావింపగా నద్భుతావసానత్వ మొనరింప దగ దనిపించును. "దుష్కర మయిన నుపాయక్రమమున సిద్ధింప గలదని, యుపాయానుసారముననె ప్రవర్తింప వలెనని" వ్యుత్పాద్యజనున కభిప్రాయ ముదయించు టెట్లు? అందుననె కావ్య-మందలి, నానారసభావముల సంవాదసంబంధమునకై యద్భుతమును నిర్వహణమున నిరూపింప వలెను.

ఇప్పటి కీ విధముగా విధియుక్తముగా విహితముగా సంగ్రహముగా నాటకలక్షణము నిరూపిత మయినది. సంస్కృతలోకమున లక్ష్యము ప్రసిద్ధముగా నున్నది. ఇచట లక్షణము నిరూపిత మయినది. లక్షణబలము ననుసరించి లక్ష్యమును యత్నపురస్సరముగా ప్రసాధింపవలెను. లక్షణముచే శోభాయుక్తముగ జేయవలయును.

ప్రకరణసమీక్ష

ఇటుపై ప్రకరణలక్షణ మావశ్యకము. లక్షణయుక్తి ననుసరించి ప్రకరణలక్షణము నిరూపింతుము. విషయము లక్షణద్వారమున హృదయాను ప్రవేశము సంపాదించును. లక్షణవివేకమున కది మిక్కిలి యుపకారి.

౪౦౭. యత్ర కవిరాత్మశక్త్యా వస్తు శరీరం చ నాయకం చైవ
ఔత్పత్తికం ప్రకురుతే ప్రకరణమితి తద్బుధైః జ్ఞేయం
౪౦౮. య దనార్ష మథాహార్యం కావ్యం ప్రకరోత్యభూత గుణ యుక్తం
ఉత్పన్న బీజ వస్తు ప్రకరణ మితి తదపి విజ్ఞేయం

భేదములతో కూడుకొనిన ప్రకరణ లక్షణము నామనిర్వచన మిందున్నది. కావ్యనిర్మాత యగు కవి యాత్మశక్తి ననుసరించి కావ్యవస్తు వనదగు సాధ్యఫలమును, శరీరమని వ్యవహరింపదగు సాధ్యఫలోపాయ మయిన కావ్యాభిధేయవస్త్వాదికమును నిర్మించునేని యది ప్రకరణ మగునని బుధులు గుర్తింపదగును. కవిప్రతిభా సముత్పన్న వస్తుక మౌత్పత్తికము. ఔత్పత్తిక వస్తు వున్నందున నిది ప్రకరణ మయినది. కతిపయ యువ కవులు వస్తువు సముత్పాద్య మొనరింపరు. ప్రకరణమునిర్మాణింప దలతురు. వా రనుత్పాద్యమును కూర్చిన ప్రకరణము కాదు కద!, వారేమి చేయవలయును? అనుత్పాద్యాంశమును వా రెచటినుండియు గ్రహింపరాదు. వారొనరింపదగు దానిని రెండవ కారిక దర్శించును. వా రనార్ష వస్తువును పరిగ్రహింప దగును. పురాణాదు లార్షములు. పురాణాది వ్యతిరిక్తములయిన బృహత్కథాదు లనార్షములు. తదుపనిబద్ధములయిన మూలదేవచరితాదులను వారు స్వీకరింప వచ్చును. వారు వారి కావ్యము నాహార్యముగ నేని నిర్మింప వచ్చును. పూర్వకవికావ్యముల నుండి

వస్తు వాహరించుకొని వారు రూపించిన నది యభూత గుణయుక్తము కాగలదు. సముద్రదత్తచేష్టితాదు లిట్టివె. వారల్లాహరించిన వస్తు వాహార్యము. ఇతరకవులు కూర్చిన వాని నుండి తెచ్చికొనిన కథాంశము కవిత్వము కానేకాదు. అప్పుడచట ప్రకరణమను వాచోయుక్తి సంగత మగునా ? అగును. అదియు ప్రకరణ మగును. అందుననె యుత్పన్నబీజవస్తుకము ప్రకరణ మని నిర్వచన ముత్తరార్థములో గలదు. ఉత్పన్నము పూర్వప్రసిద్ధ ప్రసిద్ధ మయిన కావ్యము. అందలి బీజ మందలి వస్తువు కలది యుత్పన్నబీజవస్తు వగును. అదియు నభూతగుణ యుక్తమె. కాన ప్రకరణము కాగలదు. బృహత్కథాదుల లోని ప్రసిద్ధము లయిన గుణము లం దుండును. కావ్యాంతర సుప్రసిద్ధము లయిన గుణము లం దుండును. "ప్రకరోతి తదితి ప్రకరణం" దాని నిదియిట్లు ప్రకర్షయుతము చేసినందున ప్రకరణ మయినది. బృహత్కథాది సిద్ధము లయిన మూలదేవాదుల కథలకు కవి శక్తి యధికావాప మొనరించుచేని యది ప్రకరణ మగును. ఇదే విధముగ పూర్వకవి సముత్ప్రేక్షితము లయిన సముద్రదత్తచేష్టితాదుల వర్ణనమున గూడ కవియధికావాపము కూర్చి ప్రకరణ మొనరింపవచ్చు నని తాత్పర్యము. ప్రకరణము నం దితివృత్తము యోజనము చేయుటలో పూర్వము నిరూపించిన నాటకీయముల నతిదేశ ద్వారమున స్మరించుట యుక్తము. నాటకమున వస్తువు శరీరము. వృత్తిభేదములు నిరూపితము లయినవి. సలక్షణముగా వాని నన్నిటిని ప్రకరణమున గూడ సర్వసంధులందును సమాయోజనము చేయ వలయును. పూర్వము నాటకలక్షణావసరమున బుద్ధివిలాసాదియుక్త మని నానావిభూతిసంయుక్త మని యింక నింకను నాయకఫలవత్త్వము నియుక్త మయినది. అంకప్రవేశకాఢ్యతయు సూచిత మయినది. నానారసభావచేష్టిత సాహిత్యము సంహిత మయినది. సుఖదుఃఖోత్పత్తికృతత్వ ముల్లిఖిత మయినది. సర్వ మది యిందును సంయోజ్యము. కొందరు; అంకపరిమాణము, అంకాంతరసంధానహేతువు లయిన ప్రవేశకము లందు ప్రయోజ్యము కావలసిన దివసావసానకార్యాదులు నన్నియు ప్రకరణమున గూడ ప్రయోజ్యములని యనిరి. వేషమననిది వ్యా రనినది కానరాదు.

అతిదేశనియమము

౪౦౯. విప్రవణిక్సచివానాం పురోహితామాత్య సార్థవాహానాం
చరితం యన్నైకవిధం జ్ఞేయం తత్ప్రకరణం నామ
౪౧౦. నోదాత్తనాయకకృతం న దివ్యచరితం న రాజసంభోగం
బాహ్యజనసంప్రయుక్తం తత్ జ్ఞేయం ప్రకరణంతజ్ఞైః

అతిదేశప్రాప్త మని యతిప్రసంగము కూర్చ జనదు. ఈ యార్యాద్వయ మట్టి యతి ప్రసంగము వారించును. సచివుడు మంత్రి. అమాత్యు డధికృతుడు. సార్థవాహుడు పణ్యముల సమాహర్త. తద్దేశమున క్రయవిక్రయము లొనరించు వణిక్కుల కన్న సార్థవాహు డన్యుడు. ప్రకరణమునందు విప్రవణిక్సచివులయు పురోహితామాత్య సార్థవాహులయు నానారస సంయుక్త మయిన చరితమును నిబంధింప వలెను. నైకరసాంతర విహితత యతిదేశసిద్ధ మనియె సూచితము కాగలదు. ప్రకరణము ప్రఖ్యాతోదాత్తనాయకము కాదు. రెండవ యార్యలో నిది స్పష్టము. ప్రకరణ ముదాత్తనాయక కృతము కారాదు. ఉదాత్త నాయకతా నిషేధమున నాటకవైపరీత్య మర్థ సమాయాత మగునని, నాటకమున దేవవ్యక్తి నాయకుడుగా నుండుట నిషిద్ధమయినది కాన ప్రకరణమున దేవుడు నాయకుడుగా నుండవచ్చు నని యాపాదింతురేమొ; యది తగదనియే "న దివ్య చరితం" సూచించును. ప్రకరణము నందు దివ్యచరితము నిబంధింప రాదు. నాటకము దివ్యాశ్రయోపేతమని యంటిమి. దేవవ్యక్తులు ప్రయోజ్యులుగా నం దుండవచ్చును. ఆదేశరహితముగా నాయకు నాశ్రయించి దివ్యుల చరిత మిందు నుండ వచ్చునని ప్రసక్తము కావచ్చును గాని యదియు ప్రకరణమున నిషిద్ధ మగుచున్నది. నాటకములోని దేవులు ప్రధానాశ్రయమున నుందురు. తుల్యాయుక్తి ననుసరించి పరిశీలింప దేవుల వలె నప్రధానముగ నయిన రాజప్రవేశ మీ ప్రకరణమున నుండదగునేమొ యని యాశంక యుదయింప వచ్చును. కాని యిది నిరాకరింప దగినదె. రాజసంభోగము ప్రకరణ మున నుండదగదు. వారి భోగస్పర్శల కిం దవకాశము లేదు. విప్ర వణిక్సచివాదుల భోగసంభోగముల నిందభ్యూహించి నిబంధింప వలెను. అందుననె రాజసంభోగనిషేధమె నిరూపిత మయినది.

ప్రకరణము బాహ్యజనసంప్రయుక్త మగునే కాని కంచుకి మొదలయిన యంతఃపురజను లిందు నియుక్తులు కారాదు. కంచుకిప్రభృతు లంతఃపురోచితులు, తద్వ్యతిరిక్త బాహ్యజనులె చేటదాసాదులు ప్రవేశకాదులం దిం దుందురు. ఎవ రెవ రెట్టెట్టి వా రిందుండ దగుదురో యీ యార్య నిర్దేశించును.

ప్రకరణపరివారము

౪౧౧. దాస విట శ్రేష్ఠి యుతం వేశస్త్ర్యుపచార కారణోపేతం
మందకుల స్త్రీ చరితం కావ్యం కార్యం ప్రకరణే తు

కంచుకిస్థానమున దాసుడు, విదూషకస్థానమున విటుడు, అమాత్యస్థానమున శ్రేష్ఠి ప్రకరణమున నుండదగు వారు. వేశ్యావాటమునకు వేశమని పేరు. అందలి యాడినారు వేశవనితలు. వారి యుపచారవిశేషములను వైశికాధికారమున నిరూపింతుము. వేశోపచారము కారణముగా శృంగార ముండును. ప్రకరణము తాదృశ శృంగార సముపేతము కావలెనని తాత్పర్యము. ఇది యిట్టిదయ్యు మందకులస్త్రీ చరిత సముపేతము కావలెను. కులస్త్రీ విషయ మయిన చేష్టితము మందముగనె యుండ వలెను. ఉపాధ్యాయు లిట్లనిరి. మందకులము లందలి స్త్రీల చరితమునె ప్రకరణమున నిరూపింప వలెను. కావున ప్రకరణమున కులాంగనయు మందకులయె యగునని దర్శిత మయినది. పుష్పదూషితక మను ప్రకరణమున సీ భావమె సంభావిత మయినది. అందు సముద్రదత్తుడు అశోకదత్తాది శబ్దాకర్ణనమున శంక కలవాడయినాడు. అట్లాతని కా శంకానిబంధనము దుష్టము కాదు. అది నిర్వహణాంత ముపయోగించు చున్నది. నందయంతీ నిర్వాసన హేతు వయినది. నందయంతికి గృహాంతరావస్థయు నీ నిమిత్తక మని స్పష్టము. ఇదియె ముఖసంధిలో మూల మయినది. పరపురుషాశంకా సంభావనమున కిదియె హేతువు. దీని నిట్లె యంగీకరింప వలెను. అట్లంగీకరింపక పోయినచో పుత్రుడు సన్నిధానమున లే నప్పుడు కోడలి ప్రవృత్తిననుమానించి యామెను నిర్వాసితను జేయుట (యింటినుండి వెడల గొట్టుట) యు నామె శబరసేనాపతి యింట నుండవలసి వచ్చుటయు నుత్తమప్రకృతుల కంతయు ననుపపన్నమె

కావలసి వచ్చును. రాజోచితోత్తమ ప్రకృతులు కొందరున్నారు. వారి యా యుత్తమత్వము స్వపరాపేక్షాధీన మయినది కావచ్చును. అట్టి యుత్తమత్వమును వణిజ్మాత్రాదులందు సమారోపించి యం దితరులదూషణ మొనర్చుటచే బ్రహ్మయశము ఖండితము కాదు. స్వామియశమును ఖండితము కాదు. స్వయశమె ఖండితమగును. మిథ్యాయశస్కులు కొంద రితరుల యశమును మిథ్యాకలంకితము చేయుట కుద్యమింతురు. వారు వారి యశమునె కలంకితము చేసికొనిన నట్లగును. నాయకపద మాత్రమున యశము కలుగదు. దుర్యోధను నకు గలిగిన యశమేమి? కాన శంకాదు లేల? యనిపించును. ప్రక రణము నం దట్టి నాయకు డితరవణిక్కుల కన్న నుత్తముడుండ దగును. అట్టి యాతడె వ్యుత్పాద్యు డగుట సముచితము. ఈ యవాంతరవిషయమిక చాలును.

ఇంతవఱకు నిరూపణమున ప్రకరణము సప్తవిధ మనినట్లయి నది. ఆ విధము లి ట్లభ్యూహ్యములు.

౧. కవిప్రతిభానుసారమున వస్తుశరీరనాయకుల కూర్చి కల్పనా కథ నిబంధించుట

౨. అనార్షాహార్యముగా నభూతగుణయుక్తముగా నుత్పన్న బీజవస్తుకముగా కూర్చుట

౩. నాటకమునందలి వస్తుశరీరవృత్తిభేదముల నతిదేశమున సర్వసంధులందు కూర్చుట

౪. విప్రవణిక్సచివపురోహితామాత్యసార్థవాహుల నానారస చరితనిబంధనము

౫. ఉదాత్తనాయక దివ్యచరిత రాజసంభోగములు లేకుండుట

౬. బాహ్యజన దాస విట శ్రేష్ఠియుత మగుట

౭. వేశోపచారము మందకులస్త్రీచరిత ముండుట.

ఇట్లు ప్రకరణము సప్తవిధము. ఇట్లేని సప్తవిధ మనవచ్చును.

౧. ఉదాత్తనాయకకృతము కాకుండుట

౨. దివ్యచరితము లేకుండుట

౩. రాజసంభోగ రాహిత్యము
౪. బాహ్యజన సంప్రయోగ ముంటుట
౫. దాసవిటశ్రేష్ఠియుత మగుట
౬. వేశవనితోపచార ముండుట
౭. మందకులస్త్రీచరిత ముండుట

ఈ సప్తవిధప్రకరణమున ప్రత్యేకము భేదత్రయ మున్నది. కాగా ప్రకరణమున నేకవింశతిభేదములు కలుగును. వాని యభ్యూహా నిదాన మయిన భేదత్రయ మీ యార్యాత్రయములో దర్శిత మగును.

౪౧౨. సచివ శ్రేష్ఠి బ్రాహ్మణ పురోహితామాత్య సార్థవాహానాం
గృహవార్తా యత్ర భవేత్ న తత్ర వేశ్యాంగనా కార్యా
౪౧౩ యది వేశ్యాయువతి యుక్తం న కులస్త్రీసంగమోఽపి స్యాత్
అథ కులజన ప్రయుక్తం న వేశయువతి ర్భవే త్తత్ర
౪౧౪. యది వా కారణయుక్త్యా వేశకులస్త్రీకృతోపచారః స్యాత్
అవికృతభాషాచారం తత్ర తు పాఠ్యం ప్రయోక్తవ్యం

సచివాదులకు సంబంధించిన గార్హస్థ్యసంబంధి వార్త యుండు నేని యచట వేశ్యాంగన నాయికగా నుండరాదు. ప్రకరణము వేశ యువతి యుక్తమె యగునేని కులస్త్రీసంగమ మచట నుండరాదు. కులజనప్రయుక్త మగునేని వేశయువతి యుండరాదు. గార్హస్థ్యోచిత వార్త యంతయు పురుషార్థసాధక మయిన యితివృత్తముగా నుండును. అందు వేశ్య నాయికగా నిబద్ధ యగునేని యిక పురుషార్థ కథ యేమి? అంతయు నది కామకథ యగును. విటాదులు నాయకు లుగా నుందురేని గృహస్థతాచింతనమున నామెయు నాయికగా నిబంధనీయ కావచ్చును. గృహస్థతాచింతావర్ణనము లేకపోయి సచివవిప్రాదులకు వలె శ్రేష్ఠిసార్థవాహాదులకును వేశ్యాయోగ మవిరుద్ధమె యగును. కావున నామెయు ప్రదర్శనీయ యని యర్థ సామర్థ్యమున లభించును. అప్పుడచట కులస్త్రీసంగమము కూర్చ రాదు. ఇదియ రెండవ యార్యాసంకేతము. వారవనితయున్న కులస్త్రీ లేదు. కులవనితయున్న వారస్త్రీ యుండరాదు. ఇట్టి యీ

భేదద్వయము శ్లేష్మిసచివాదివిషయము. విటాదివిషయవ్యవహారము వేశ్యాకులజాసంకీర్ణముగనె యుండుననుట స్పష్టము. కారణయుక్తి ననుసరించి వేశవనితోపచారము కులవనితోపచారము నుండవలసి వచ్చినచో నవికృతభాషాచారముగనె యచట పాత్యమును ప్రయోగింపవలసి యుండును. ప్రకరణమున విటు డున్నప్పుడు వేశ్యస్త్రీ ప్రధానగా నుండదగి యుండుట చెప్పితిమి. అచటగూడ కులవనిత పితృపితామహాదుల యనురోధమున నుండదగును. ఇదియె కులవనిత యుండుటలోని కారణయుక్తి. అవికృతభాషాచారమున కిది భావము. కులవనిత కవికృత భాషయె యుండవలెను. శౌరసేని కులవనితా భాష. వేశ్యకు సంస్కృతభాష యుండవలెను. ఆచార మనునది కులవనితయందు వినయప్రధానముగ నుండును. వేశ్యలో విపరీతముగ నుండును.

దేవీచంద్రగుప్త రూపకమున నిట్లున్నది. అందు మాధవసేన నుద్దేశించి చంద్రగుప్తు డిట్లనును.

"ఆనందాశ్రు సితేతరోత్పలరుచో రాబధ్నతా నేత్రయోః
ప్రత్యంగేషు వరాననే! పులకిషు స్వేదం సమాతన్వతా
కుర్వాణేన నితంబయో రుపచయం సంపూర్ణయో రప్యసౌ
కేనాప్యస్పృశతాప్యధో నివసన గ్రంధి స్త్వయోచ్ఛ్వాసితః"

"నీలోత్పల కాంతి కల నీ నయనముల నానందాశ్రు వుదయించినది. నీ సపులకాంగముల స్వేదము కలిగినది. నీ సంపూర్ణనితంబములకు నుపచయము వచ్చినది. ఇదియేమే? వరాననా! ఏ స్పర్శ లేకున్నను నీ కోకముడి యుచ్ఛ్వాసితమయినదే!" ఇందు నాయికా ప్రవృత్తి వినయముఖ్యముగ నుండమి విశదమె. ఇందు వ్యుత్పాద్యమేవంవిధమె యయినందున అట్టి నాయికయె యున్నది. పూర్వాంకము లందు నీ రీతియె స్పష్ట మయినది.

౧. వేశవనిత నాయిక యయినచో కులస్త్రీభోగ ముండదు.

౨. కులీనాభోగ మున్నచో వేశవనితోపచార ముండదు.

3. విటాదివిషయమున వేశకులవనితోపచార ముండవచ్చును.

పూర్వోక్తము లయిన సప్తప్రకారముల కీ త్రయసంబంధమున నిరువదియొక్క భేదములు కలుగుట ప్రసిద్ధమె. ప్రకరణమున సామాన్యముగా నాయకోద్దేశమున మధ్యములె యుపయోగులుగా నుందురు. మధ్యమసంభవము బహుళ మగుట వలన బాహుళ్యమున విష్కంభక సంభావన ముండును. అందుచే ప్రకరణ విష్కంభకమును లక్షణయుక్త మొనరింప వలెను.

ప్రకరణ విష్కంభము

విష్కంభార్థ మిట్లున్నది. "విష్కంభయతి– ఉపస్తంభయతీతి విష్కంభకః" విష్కంభింప జేయునది కావున విష్కంభ మయినది. విష్కంభము వస్తువును సాధారము చేయును. ప్రతిష్ఠితము చేయును. ఇట్లొనర్చుటనే యుపస్తంభ మనవచ్చును.

౪౧౫. మధ్యమపురుషై ర్నిత్యం యోజ్యో విష్కంభకోఽత్ర తత్త్వజ్ఞైః
సంస్కృత వచనానుగతః సంక్షేపార్థః ప్రవేశకవత్

౪౧౬. శుద్ధః సంకీర్ణో వా ద్వివిధో విష్కంభకోపి కర్తవ్యః
మధ్యమపాత్రః శుద్ధః సంకీర్ణో నీచ మధ్య కృతః

౪౧౭. అంకాంతరాల విహితః ప్రవేశకోఽర్థ క్రియాం సమభివీక్ష్య
సంక్షేపాత్సంధీనా మర్థానాం చైవ కర్తవ్యః

తత్త్వజ్ఞు లగువారు విష్కంభకమును మధ్యమపాత్రలచే ప్రయోగింప వలెను. సంస్కృతభాషావచనమున నిది యనుగతము కావలెను. ప్రవేశకము వలె నిదియు సంక్షేపార్థకము. విష్కంభకము శుద్ధమని సంకీర్ణమని రెండు విధములు. కేవల మధ్యమపాత్ర ప్రయుక్త మయినచో శుద్ధవిష్కంభకము. నీచ మధ్య పాత్ర ప్రయుక్తమయినచో సంకీర్ణ విష్కంభకము. అర్థక్రియాకర్తవ్యతనె కర్తవ్యముగా నభిసంధాన మొనర్చుకొని ప్రవేశకవిధముననె సంకీర్ణ విష్కంభకమును సమాయోజన మొనరింపవలెను. మూడవకారికలో నర్థక్రియాస్వరూప మున్నది. సంధుల సంక్షేపము ననుసరించియు నర్థముల సంక్షేపము ననుసరించియు విష్కంభకము నంకమున గాని యంకముల యంతరాలమున గాని కూర్పవనును. ప్రవేశకస్వరూపకథనము లోని యర్థక్రియను చక్కగా సమీక్షించి విష్కంభకమును కూర్పవలెను.

విష్కంభకము నందు సంధుల సంక్షేపానుసంధాన మావశ్యకము. యుద్ధము రాజ్యభ్రంశము మొదలగునవి యన్నియు కావ్యార్థములు. వాని క్రియావస్థానుసంధానము నర్థక్రియాపేక్ష యనవచ్చును. ఇట్టి సమభివీక్షతోడనె విష్కంభకసంయోజన మపేక్షితము.

ఈ విష్కంభకనిర్మితిలో కోహాలుని భావ మిట్లున్నది. ముఖాంకమున నిదివిహితము కావచ్చును. అంతరాంతరమునను విహితము కావచ్చును. ఇది యాతని భావము. "మధ్యమపురుషనియోజ్యము నాటకమున ముఖసంధిమాత్రసంచారము విష్కంభకమని, ప్రవేశకము వలె నాటకయోగమున విధానయోగ్య" మని యనెను కద! అంకాంతరాలవిహితమని యిందున్నదేమి? కాగా సంకాంతరానుసారి యగునె! అయిన నేమి? మా భావమున దోషము లేదు. కోహాలవచన ముపలక్షణార్థము. ముఖాంకమున నుండవచ్చును. అంతరాంతరముల నుండ వచ్చును. ఇది భావింపుడు! బీజము బిందువును ప్రథమమున నుపక్షిప్తము లగును. అందు పృథగ్జనులకు ప్రవేశము లభింపదు. అది సచివాదులకు గోచరము. ఉదాత్తప్రకృతులు బీజబిందునిర్వాహకులు. ఇట్టి విశిష్టుల యుపక్షేపమున విష్కంభకమునకే యవసర మున్నది. ఒకప్పు డంకాంతరము లందును మంత్రగుప్తత బీజబిందువులందు వలె సమముగనె యుండునేని యట్టి ఘట్టములలో గూడ విష్కంభకప్రవేశ మనివారితమె యగును. మంత్రచింతనములో పృథగ్జనులకు ననుప్రవేశము కార్యవశమున సంభవించినను ప్రథమోపక్షేపములో ప్రవేశక ముండరాదు. ఇట్టి నిర్ణయమె యుక్తము. మధ్యమపాత్రలు ప్రథమోపక్షేప మొనరింప దగుదురు. అప్పుడు శుద్ధవిష్కంభ మగును. పృథగ్జనులకు ప్రసక్తియున్నచో సంకీర్ణవిష్కంభకమె సముచితము. పృథగ్జనుడు మంత్రచింతనములో ననుప్రవేశము పొందవలసి యున్నదని ప్రథమోపక్షేపమునందు ప్రవేశక మేర్పఱచుట యుక్తము కాదు. విష్కంభక మంకాంతరానుసారి యని యనుట సామాన్యోక్తి. అంకమధ్యమని యనుటచే ప్రస్తావనాంకమధ్యవర్తితయు విష్కంభకమునకు సూచితనిరుక్త మగుచున్నది. ప్రవేశకవిష్కంభక విషయమున లింగవచనము లతంత్ర

ములు కావున స్త్రీల కనుప్రవేశ ముండవచ్చును. సంఖ్యాధిక్యము నుండవచ్చును.

నాటిక

ప్రధాను లయిన రాజప్రాయజనులకు నాటకము సకలపురుషార్థ విషయ మయిన వ్యుత్పత్తిని సంపాదింపగలదు. మధ్యమప్రాయ జనులకు ప్రకరణము పురుషార్థవ్యుత్పాదక మగును. మధ్యమప్రాయ జను లపూర్వకుతూహలము కలవారు కావున నిరువదియొకటి భేద ములు ప్రకరణమున నుపపాదించుటచే చిత్రవ్యుత్పత్తి సూచిత మయి నది. రూపకముల సామాన్యలక్షణ ప్రస్తావములో పరస్పరము లక్షణ సాంకర్యమున బహుభేదములు సంభవించుట సూచిత మయినది. వానిలో నాటకప్రకరణములు రెండు ప్రధానములు. సర్వరూపక ప్రసరణ కారకములు. ఈ రెండిటి లక్షణసాంకర్యము సూచించినచో సర్వరూపకదర్శనము కలుగును. కాన వీని సంకీర్ణత దర్శనీయ మయి నది.

౪౧౮. అనయోశ్చ బంధయోగా దన్యో భేదః ప్రయోక్తృభిః జ్ఞేయః
ప్రఖ్యాతస్త్వితరో వా నాటకయోగే ప్రకరణే వా

నాటకప్రకరణము లను వీని బంధయోగమున, ఉభయ సంబంధ సంయోగమున వేరొక భేద ముదయించుననని ప్రయోక్తలు గుర్తింప వలెను. నాటకయోగము బహుల మయినచో ప్రఖ్యాత మనవచ్చును. ప్రకరణసంబంధ మధిక మయినచో నితర మన వచ్చును. నాటకకావ్యబంధమున నీ సంకీర్ణభేద ముదయించును.

ఉద్దేశక్రమానుసారమున వాని వాని లక్షణముల విస్తరించుట మరల నాయా లక్షణముల పరామర్శించుట యంతయు నిది గౌరవము. అట్లుకాక సంకీర్ణస్వభావక మయిన నాటిక నిచట లక్షణయుక్తముగ నిరూపించుట యుక్తభావము. ఈ యార్యాత్రయ మిందు పర్యాప్తము.

౪౧౯. ప్రకరణ నాటక భేదా దుత్పాద్యం వస్తు నాయకం నృపతిం
అంతఃపుర సంగీతక కన్యా మధికృత్య కర్తవ్యా
౪౨౦. స్త్రీప్రాయా చతురంకా లలితాభినయాత్మికా సువిహితాంగీ
బహునృత్త గీత పాఠ్యా రతిసంభోగాత్మికా చైవ

౪౨౧. రాజోపచారయుక్తా ప్రసాదన క్రోధ దంభ సంయుక్తా
నాయక దేవీ దూతీ సపరిజనా నాటికా జ్ఞేయా

ప్రకరణనాటకములచే నయిన భేదమున నాటిక కలుగునని దూరాన్వయమున గుర్తించునది. నాటికలో నంతయు నాటకలక్షణ ముండదు. అంతయు ప్రకరణలక్షణ ముండదు. ఉభయలక్షణ సంబంధ సాంకర్య ముండును. ఇట్లు లక్షణాన్యత్వమున నాటిక యని వేరుగా పరిగణింపవలసి యున్నది. నాటికలో వస్తు వనదగిన చరిత ముత్పాద్యముగా నుండును. నృపతి యగు నాయకు నిది యవలంబించి యుండును. అంతఃపుర సంగీతక కన్య నుద్దేశించి నాటికను నిర్మింప వలెను. అంతఃపురకన్యను గాని సంగీతశాలాకన్యను గాని పొందదగి నట్లుగా నిశ్చయించి నాటిక నిర్మింప వలెను. నాటిక స్త్రీప్రాయము. స్త్రీలు బహులముగా నుందురు. ఇందు నాల్గంకము లుండును. ఏ దేని యొక యవస్థావిశేషమునకు సరసముగా నవస్థాసమావాప మొనరించుట సమంజసముగా నుండు నని భావము. నాటిక లలితాభినయాత్మక మగుటచే కైశికీబంధము రమ్యముగా నుండవలెను. నాల్గువిధము లయిన కైశిక్యంగములు నాటికలో పూర్ణముగా సువిహితములు కావలెను. నానావిధములయిన నృత్తములు గీతములు పాఠ్యములు నాటికలో శోభాసంధాయకము లగును. రతిపురస్సర మయిన సంభోగ మిందు ముఖ్యము. రాజ్యప్రాప్త్యాదిరూప మయిన యాత్మ యిందు ప్రధానఫలముగా నుండును. అందునను రాజగతోపచారము లతో వ్యవహారములతో నిది యుండదగును. అన్యనాయిక నుద్దేశించిన వ్యవహార మిందుండును గావున తత్పూర్వనాయికాగతము లయిన క్రోధ ప్రసాద వంచనము లిం దవశ్య ముండును. అన్యకన్యను రాజు వలచినాడని పూర్వనాయిక కోపించుట; యామె కోపించిన దని రాజు బ్రతిమలాడికొని ప్రసన్నను జేయుట, పిమ్మట నామెను వంచ నము చేయుట సర్వ మిందవశ్యంభావి. ఈ పైరీత్యనుసారమున క్రోధ ప్రసాద వంచనముల క్రమ ముచితము. కాని మూలములో ప్రసాదన క్రోధ దంభము లని క్రోధమునకు పశ్చాత్పాఠ ముండుట యారాధ్యాను రోధమున యని గుర్తించునది. ఏ నాయికకు క్రోధము కలుగునో యా నాయిక నింతదనుక చెప్పలేదు. చివరి పాద విశేషాంశమునె

నివేదించును. నాయకుని దేవ్యాది నాయిక లిందుందురు. అభిలషిత నాయికాంతరవిషయమున దూతిక లుందురు. పరిజను లుందురు. నాటిక సపరిజన మనుట పరిజనసమృద్ధి సూచిత మగును. ఈ యంశము లున్నచో నాటిక యగునని ప్రయోక్తలు గుర్తింతురు.

ఇందు నిరూపించని సంధిసంధ్యంగములు మొదలగునవి యన్నియు పూర్వనిరూపిత విధమున గుర్తించునది. దేవి కన్యయు ఖ్యాత యని యఖ్యాత యని రెండువిధముల నుందురు. కన్య యంతఃపురకన్య యని, సంగీతకన్య యని ద్వివిధ. నాయకుడు నృపతి యనునంతమాత్రము నాటకోపజీవితము. ప్రఖ్యాతత్వ మపేక్షితము కాదు. ప్రఖ్యాతుడు కావచ్చును. కాకపోవచ్చును. ఇట్టి భేదద్వయము న గూడ భేదము సంభవించును. ప్రకరణాంశసంబంధమున నుత్పాద్యవస్తు వుండునని నాటకలక్షణాంశసంయోగమున నాయకుడు నృపతిగా నుండునని కొందరు కొందరాయోజనము చేసినారు. ఈ నాటికాపద మభినేయరూపకమాత్ర పరము. సౌకుమార్యప్రదర్శనము నకై స్త్రీత్వనిర్దేశ మున్నది. కాన ప్రకరణికయు నుండవచ్చును. సార్థవాహాదులు నాయకు లగుదురు. ప్రకరణిక కైశికీప్రధానముగా నుండును. అనియు కొందరనిరి. ఇట్లిచట నాటికను లక్షిత మొనర్చి నను ప్రకరణనాటకలక్షణములె యిట్లు నిర్దిష్టము లయిన వని గ్రహింప దగును. సంక్షిప్తముగా నీ లక్షణ మేవంవిధమున నిరూపిత మయి నది. లక్షణయోగమున నిక సమవకారమును నిరూపింప వలసి యున్నది.

సమవకారము

ఇప్పుడు సమవకారమును నిరూపించుటేమి? ఉద్దేశక్రమ మిట్లు లేదు కదా! నాటకప్రకరణముల యనంతరము వీధి యున్నది. అనంతరము సమవకార మున్నది. ఈ మధ్యలో నాటిక నిరూపిత మయినది. ఉద్దేశక్రమత్యాగమున నేమిఫలము? ఉద్దేశ మిచట పరిగణనీయము కాదేమి? ఉద్దేశక్రమము నాటికానిరూపణమున విచ్ఛిన్న మయినది కదా! నాటకప్రకరణములు ప్రధానములని సంభావించితిరి. వానిలో వృత్తోపాద్య మధిక మని యంటిరి. వాని

ప్రాథమ్య ముచిత మగుగాపుత. ఉద్దేశక్రమభంగమున వీథి నిరూపింపక సమవకారము నిరూపించు టేల? అనియూ శంక.

ఇందిది సమాధి. ఉద్దేశక్రమ మిచట పరిగణనీయము కాదు. కావుననె నాటికచే విచ్ఛిన్న మయినది. నాటకప్రకరణములందు వ్యుత్పాద్యభూయస్త్వ మున్నది. సమవకారమునందు నది యున్నది. సమవకారమును వానివలె త్రివర్గోపాయము ప్రదర్శించును. తత్తద్దేవతాభక్తులు తచ్చరితపురస్సరులై యుందురు. ఆ యా యుపాయము లాదరింతురు. ఇది యిందలి రీతిసీతి. ఈ యభిప్రాయమునసె దివ్యుడిందు నాయకుడుగా నుండుట నిషిద్ధ మగుచున్నది. దివ్యనాయకుల భూయస్తరచరితమును కాని, కాని దానిని గాని వితతముగా ననుకరణమున ప్రదర్శించుట యున్నది. ఆ వితతవృత్తమధ్యమున సమాపతితము లయిన నిర్వేదాదు లున్నచో ప్రయోగము రంజకముగా నుండును. లేకున్న ప్రయోగ మరంజక మగును. నాటకగత మయిన యంకైకదేశము వలె నిదియు రంజకము కాదు. నాటకాదులలో భూయస్తర మయిన చరిత మనేకాంగములు కల రంజకవర్గము లేకున్న రంజకము కానందున నాటకమున దివ్యనాయకనిషేధము నిరూపితము కాలేదు. అచట పతాకాప్రకరీనాయకులుగా దివ్యులుండుట యంగీకృత మయినది. అందు రాజప్రభృతులు బహుతర ఫలానుబంధము కల మహాఫలము సంప్రయాససాధ్య మని వ్యుత్పాదితులు కాగలరు. ఈ సమవకారమున త్రివర్గోపాయమాత్రమునసె వ్యుత్పాదితు లగుదు రనుట యిందలి విశేషము. అన్యరూపకము లేకాంకము లయినందున త్రివర్గోపాయములు కలవి కాజాలవు. రూపకములలో డిమమున నాలుగంకము లున్నవి. అయిన నది పశ్చాన్నిర్దిష్ట మయినది. ఇందలి యుపపత్తిని తల్లక్షణమున నిరూపింతుము. కాగా త్రివర్గోపాయ వ్యుత్పాదక మయినందున ననేకాంకము లున్నందున నిట్టి నాటకప్రకరణముల యనంతర మిట్టి సమవకారమును లక్షణలక్షిత మొనరించుట యుక్తమె యగును. "అలం బహునా"

౪౨౨. దేవాసుర బీజ కృతః ప్రఖ్యాతోదాత్తనాయకస్త్వ్రవ
త్ర్యంకస్తథా త్రికపటః త్రివిద్రవః స్యాత్త్రిశృంగారః
ద్వాదశ నాయక బహులో హ్యష్టాదశ నాటికా ప్రమాణశ్చ

సమవకారములో దేవాసురుల ఫలసంపాదనోపాయాత్మక మయిన బీజరచన ముండును. నాయకులు ప్రఖ్యాతు లుదాత్తులుగా నుందురు. దేవాసురులును కొందర ప్రఖ్యాతులు బృహత్కథాదు లందున్నారు. కొంద రప్రఖ్యాతులను స్వయ మభ్యూహించి నిరూపింతురు. తన్నిరాసమునకై ప్రఖ్యాతపద మున్నది. సామాన్యముగా దేవు లుద్ధతులుగా నుందురు. అయినను తమ తమ విధానమున గాంభీర్యప్రధానులుగా నుండవలయు ననుటకై యుదాత్తులుగా నుండుట సూచిత మయినది. భగవత్త్రిపురరిపు ప్రభృతు లిట్లు గాంభీర్యప్రధానులు. బ్రహ్మాదులు ప్రశాంతులు. నరసింహాదు లుద్ధతులు. మూడంకములం దిది పర్యాప్తము కాగలదు. మూడు కపటములు మూడు విద్రవములు మూడు శృంగారములు దీనిలో నుండును. కపట విద్రవ శృంగారము లర్థత్రయము. ప్రత్యేక మివి మూడు మూడు విధము లగును. ప్రత్యంకము నందును విద్రవాదులు మూడు నుండవలెను. "తథా హి;" ఉపాయాంశమున కపటము వ్యాప్తిసంభావనాంశమున విద్రవము, ఫలాంశమున శృంగారము ప్రథమాంకమున నున్నట్లు ద్వితీయ తృతీయాంకములందు నుండవలెను. సమవకారము పండ్రెండు నాయకులతో బహులముగా నుండవలెను. ప్రత్యంకమునను పండ్రెండుగురు నాయకు లుందురని కొందరి భావము. ప్రత్యంకమునను నాయకప్రతినాయకులు తత్సహాయులు నలుగురె యుందురు. సముదాయ దృష్టితో ద్వాదశనాయకు లనుట సంగత మని కొందరి యాశయము. ఈ సమవకారప్రయోగ మష్టాదశ నాడికా ప్రమాణముగా నుండును.

ఇక నిందలి యంకవిధిని నాడికా పరిమాణవిధిని నిరూపింపవలసి యున్నది.

౧. ప్రథమాంకము ద్వాదశనాడీ విహితము. సప్రహసనము సవిద్రవము సకపటము సవీథీకమై కార్యక్రియా సముపేతము కావలెను. సప్రహసన వచనము ప్రథమాంకమున కామశృంగారము ప్రయోగింపవలె ననుటను బోధించును. కామశృంగారమునందె హాస్యమునకు [illegible] మగును. కార్యక్రియా సముపేత మనుటయు కామ

శృంగారాత్మకతనె సూచించును. పండ్రెండు గడియలలో సంపాదింపదగిన కపట విద్రవ ప్రహసనాత్మకము లయిన యుపాయములచే కామశృంగారమునె ప్రథమాంకమున నిబంధింపవలెనని తాత్పర్యము.

౨. రెండవయంకము నాల్గునాడికల సమాశ్రయమున నుండ దగును. ఇందలి కపటాద్యుపాయములు ఘటికాచతుష్టయగాములై యుండవలెను.

3. మూడవ యంకము నాడికాద్వయ పరిమితము. వస్తుసమాపన మిందుండును. ఈ యంకమున వస్తువు సర్వము సమాప్తము కావలెను. ఏ యంకమున నయినను వస్తువు రెండునాడికల యంతరమున సంపాద్యములగు నుపాయములచే పరిసమాపిత మగును. అయినను మూడవయంకమున వస్తుసమాప్తిగ్రహణ మీ భావమును సూచించును. బీజాంశమునం దంకత్రయార్థము నుపక్షేపింపవలెను. తదనంతర మంకద్వయమున నన్యోన్యవిశిష్టముగా నవాంతరవాక్యార్థ సమాప్తి విధింప వలెను. మూడవ యంకమున నవాంతరవాక్యార్థము సుశ్లిష్ట మగును. ఈ తృతీయ మా రెండిటితో నిల్లు ప్రతిసంబద్ధ మగును. ఏది యేని కాని మహావాక్యార్థనిర్వాహమున హేతువై సంబంధము కలిగియె యుండును. ఇట్లనుసంధాన సహిత మయిన వాక్యార్థసమాప్తి త్రివర్గసిద్ధి కనుకూల మగు నుపాయ వ్యుత్పత్త్యను గృహీతమై శోభించును. నిరనుసంధాన మయినను విశిష్టపరిసమాప్తి ప్రతిపాదనమున త్రివర్గసిద్ధ్యుపాయమున వ్యుత్పత్త్యనుగృహీత మగుట నిజహృదయసంవాద బలముననె యని హృదయమున ధార్యము.

కాలమునకు సంబంధించిన ముహూర్తార్థము నాడిక యగును. ఇట్టి నాడికాప్రమాణమును యథోక్తవిధానమున నంకములం దాయోజనము చేయవలయును. కాలవిభాగమున క్రియాభిసంపన్న మయిన నాడికాసంజ్ఞ ననుసరించి శాస్త్రోక్తవిధానమున యథాక్రమముగా పరిసమాప్తి నిరూపింపవలెను.

సమవకారమునం దర్థము సంకీర్ణ మవకీర్ణముగ నుండును. ఈ యంశ మిట్లుపపాదించుట యుక్తము.

౪౨౩. అంకోంకస్త్వనన్యార్థః కర్తవ్యః కావ్యబంధ మాసాద్య
అర్థం హి సమవకారే హ్యప్రతిసంబంధ మిచ్ఛంతి

కావ్యబంధము ననుసరించి సమవకారమున నంక మంక మనన్యార్థముతో నుండునట్లు నిబంధింప వలెను. సమవకారరూపకము నందలి యర్థ మప్రతిసంబంధముతో నుండుట నభిమానింతురు. అంక త్రయమునకు మొత్తము విశిష్టముగా సంబంధ ముండును గాని యంక మంకము పరస్పర మట్లుండదు. అంక మనన్యార్థముగా నున్నను కావ్య బంధసమాశ్రయణ మానావశ్యకము. సర్వవస్తువు కావ్యబంధోప శ్లిష్టమై యుండును గదా! కాక పోయినచో సమవకారమున నేకకార్య ముండుననుట యెట్లిఘటిల్లు? సమవకార మను శబ్దమున వాచ్య మయిన యర్థము అప్రతిసంబద్ధముగనె యుండును. అత్యంత మది సంబద్ధము కాదు. వస్తువు కించిత్సంబద్ధమై యుండును. సమవకార శబ్దము నందలి "సం" శబ్దబలము "అవ" శబ్దబల మీ భావము నె బోధించును. అప్రతిసంబంధ మనుచోట "ప్రతి" శబ్ద మతిశయము చెప్పును గాని యది నిషిద్ధము.

విద్రవము

ఇందు విద్రవత్రయ ముండుట సూచిత మయినది. ఆ త్రయ మిక వక్తవ్యము. "యస్మో విద్రవంతి జనాః స విద్రవః" విద్రవమున జనులు బెదరి పోదురు. అనర్థాత్మక మయిన వస్తువు విద్రవము. ఇది మూడు విధములు.

౧. అచేతన కృత విద్రవము
౨. అన్య కృత విద్రవము
౩. ఉభయ కృత విద్రవము.

జలవాయ్వాదికృత మయిన విద్రవ మచేతనకృతము. గజేంద్ర సంభ్రమకృతము చేతన (అన్య) కృతము. యుద్ధసంభవము నగరోప రోధజము నుభయకృతము. నగరోపరోధమున యుద్ధాగ్నిదానాదు లవశ్యసంపాద్యము లగును.

కపటము

కపటము వంచన. తదాశ్రయణము తదంగీకరణ మిం చుండును. వంచనము మూడు విధములు.

౧. ఒకప్పు డొకడు స్వబుద్ధితో కపటు డగును. అది వస్తుగత క్రమ విహితము. వస్తు విచట ఫలము. తత్ప్రాప్తిలో వస్తుగత= ఫలసాధకుడు కర్త. ఆతని యుపాయ చింతనాదికము క్రమము. తద్వి హిత మయిన కపటము వస్తుగతక్రమవిహితము. అనపరాద్ధు డయిన నొకడు వంచకునిచే వంచితు డయినచో నిట్టి వాడగును. తన యాప్సితసాధనమునకై యొకడు తన యుపాయచింతనానుకూల ముగా ననపరాద్ధు నొకని వంచన మొనరించుట యని తాత్పర్యము.

౨. పరప్రయుక్త కపటము రెండవది. వంచనీయుడును సాప రాధు డయినచో పరప్రయుక్త వ్యవహారము కలుగును. సాపరాధున కపరాధ మొనర్చుటలో వంచకునకు వంచనేచ్ఛ లేకపోయినచో ని భేదము సంభవింపదు. వంచనేచ్ఛ లేకపోయినచో వంచనకు సంప త్తియె యుక్తము కాదు.

3. దైవవశ కృత కపటము మూడవది. వంచక వంచనీ యుల కిద్దర కేమియు నభిసంధి దోషము లేనప్పుడు, తుల్యఫలాభిసంధా నము కల యిరువురిలో కాకతాలీయమున నొక డుపచయము కలవా డగుటయు వేరొకడపచయము కలవాడగుటయు సంభవించునేని యీ వంచనము దైవకృతవంచనము. ఆ యిద్దరిలో నెవనికిని సుఖముండదు. ఇతరునకు దుఃఖ ముదయించును. కపట మిట్లు సుఖదుఃఖోత్పత్తి కృతముగా నుండునని తెలియ వచ్చును.

శృంగారము

శృంగారము మూడు విధములు. ధర్మశృంగార మర్థశృంగా రము కామశృంగారము నని. "శృంగారః కర్తవ్యో ధర్మే చార్థే చ కామే చ" ఇందు "ధర్మే, అర్థే కామే" అను సప్తమీవిభక్తి కార్యత్వమును కారణత్వమును చెప్పును. ధర్మము హేతువుగా నున్న నాయికాలాభమునను ధర్మము సాధ్యముగా నున్న నాయికాలాభము

నను ధర్మశృంగార మగును. ఇట్లే యర్థకామము లందును గుర్తింప దగును.

> ౪౨౪. యస్మిన్ ధర్మప్రాపక మాత్మహితం భవతి సాధనం బహుధా
> వ్రత నియమ తపో యుక్తో జ్ఞేయోఽసౌ ధర్మశృంగారః
>
> ౪౨౫. అర్థస్యేచ్ఛా యోగాత్ బహుధా చైవార్థతేఽర్థశృంగారః
> స్త్రీ సంప్రయోగవిషయే ష్వర్థార్థా వా రతి ర్యత్ర
>
> ౪౨౬. కన్యావిలోభన కృతం ప్రాప్తౌ స్త్రీ పుంసయోస్తు రమ్యం వా
> నిభృతం సావేశం వా యస్య భవే త్కామశృంగారః

౧. ధ ర్మ శృ ం గా ర ము. శృంగారము నిర్దేశించిన స్థలమున త్రివిషయముగా నుండు ప్రమదకు వ్యపదేశ మున్నది. వేరు వేరుగా నుండు కార్యముల సంబంధసంధానమునకై శృంగారమును మూడు విధములుగా నిర్దేశింపవలసి యున్నది. అందు ధర్మశృంగారము ధర్మ ప్రాపకము. వ్రతనియమ తపో యుక్తము. ఇందలి సాధన మనేకవిధ మాత్మహితముగా నుండును. వ్రతాదుల యోగమున ధర్మము ప్రాప్యముగా నుండును. అప్పుడు ధర్మప్రార్థనాత్మక మయిన యజ్ఞాదిక మాత్మహిత మాధానించును. అది పత్నీసంబంధకృతముగనె సిద్ధించును. ధర్మపత్ని యున్ననె యజ్ఞధర్మాదు లం దధికార మున్నది. యజ్ఞాదిసాధన మనేక విధముల నున్నది. అది రాజ్య భూ గో సువర్ణాదిభేదమున ననేకవిధములు.

౨. అ ర్థ శృం గా ర ము. ద్రవ్య మందలి యిచ్ఛాసంబంధ మున ద్రవ్యనిమిత్తక మయిన విశేషముునను అర్థశృంగార మనేకవిధ ముల నున్నది. స్త్రీసంప్రయోగ విషయములందు రతియు నర్థార్థమై యుండును. స్త్రీలకు గాని పురుషులకు గాని రతి బహుమానము గోచరించును గాని అదియంతయు ద్రవ్యసిద్ధి కగు సాధనమాత్రము గనె యుండును. అర్థహేతుకముగా రతి యుండును. ఆ రతియు నర్థ ఫలకముగా నుండును. దేవవ్యక్తులందు ద్రవ్యచింతనము లేదు. వారిలో నర్థార్థిత్వ ముండదు. గంధర్వ యక్షాదులలో నర్థార్థిత సంభవించునని కొంద రభ్యూహించిరి. ప్రతివ్యక్తికిని యర్థసీయ ముండును. అర్థసీయ మర్థించియే కార్యప్రసరము పొందుదురు. అట్టి

యర్థము దేవతలో గూడ సంభవింపకపోదు. అని మరికొందరి భావము. ఉపాధ్యాయు లిట్లనిరి. ఒక్కొకచో నాయికానాయకుల యనుప్రాప్తి యన్యగత మయిన నర్థార్థితా రూపముననె యుండును. భగవానుడు భవదేవుడు గిరిరాజపుత్రికపై యనురాగము కలవాడయినాడు. ఇంద్రాదులు తారకు డాక్రమించిన నిజరాజ్యము నున్మోచింప జేయుటకై యత్నించినారు. ఈ నాయికానాయకుల సంగమనము రాజ్యసమున్మోచనమునకే యయినట్లు కుమారసంభవ నిబంధన మున్నది. అర్థార్థిత్వ మీ రూపమున గూడ నుండును.

౩. కామశృంగారము. నాయకునకు కన్యయందలి విలోభనము. కన్యకు నాయకవిషయమున విలోభనము ఈ యుభయకృతముగా కామశృంగార మున్నది. పరస్పరానురాగ కృత మని భావము. స్త్రీపురుషు లుద్యానస్థానాదికమును చేరినపుడు నిభృతముగా నుండును. ప్రచ్ఛాదనపూర్వక మయినచో "ఇదిగో నేనే" యనునట్లు ప్రకటీకృతమగు శృంగారము గోచరించును. అట్టిది కామప్రయుక్తము. ఇది రమ్యము సావేగము నగును. ఈ కామశృంగారము లోని స్త్రీ పరస్త్రీ యగుట విప్రతిషిద్ధము. శక్రుని కహల్యాప్రసక్తి ఇట్టిది.

ఇట్టి శృంగార మీ రూపమున సంబంధింపగా కావ్యమున కైశికీ హీనత కలుగునేమో! కైశికీవృత్తిలో నర్మాదులు నాలు గంగము లావశ్యకములు. తదుపరంజకముగా గీతనృత్యవాద్యాదు లపేక్షితములు. అవియేవియు నీసమవకారమున నుండవు. కాగా ఇందలి వృత్తి కైశికీహీనమె యగును. ఏవంశృంగార యోగమున నేమి యర్థమున్నది?

ఉపాధ్యాయ లీ విధముగా ప్రవచించిరి. కామ మున్నంత మాత్రమున కైశికి సంభవింపదు. రౌద్రప్రకృతికులకు కామముండును. కైశికియుండదు. విలాసప్రధానమగు రూపమున్నప్పుడె కైశికి యనవలెను. కేవలచరితము కైశికీస్వరూపమునకు చాలదు. తద్రూపాను ప్రవేశ మున్ననే తద్వ్యవహార ముండును. ఇట్టి వ్యవహార మంతట ప్రాధాన్యకృతమె కాక తప్పదు. అందుచే నిట్టి విషయము లందు

భారత్యాది వృత్త్యంతరాభిధానమె యుక్తముగా నుండును. అరూప కైశికీ వ్యవహార మసంగతము.

ఉష్ణిక్ గాయత్రి మొదలగు బంధకుటిలము లయిన వృత్తములను సమవకారమున కవులు ప్రయోగింపవలెను. బంధకుటిలములనుట సమవృత్త సంబంధ మపేక్షితము కాదని విషమార్ధసమవృత్తము లపేక్షితములని ప్రతిబోధించినట్లగును. విషమార్ధసమముల ప్రయోగింప రాదని భట్టోద్భటుడుపలించెను. స్రగ్ధరాది వృత్తములనే ప్రయోగింప వలయును గాని ఆరేడక్షరములు గల యల్పాక్షర వృత్తముల ప్రయోగింప వలదనియు నాతడు వ్యాఖ్యానించెను. ఇప్పటికిట్లు సమవకారసామగ్రి నిరూపిత మయినది. సమవకారమును నాట్యవిదులు నానారసనంశ్రయ మొనరించుట సముచితము. శ్రద్ధాలువు లయిన దేవతాభక్తులు తద్దేవ యాత్రాదులలో నా యా దేవ మహోత్సవములలో నీ సమవకార ప్రయోగమున ననుగృహీతులు కాగలరు. నిరనుసంధానహృదయు లయిన స్త్రీ బాల మూర్ఖులును విద్రవాదులు ప్రయోగింపగా నాహృతహృదయు లగుదురు. ఇది యంతయు సమవకార ప్రయోగసిద్ధి.

రూ ప క రూ ప ము

౪. ఈ హా మృ గ ము. లక్షణ మిక ప్రసంగ ప్రాప్తము. ఈ రూపకము దివ్యు లయిన పురుషుల నాశ్రయించి యుండును. వారిందు నాయకులుగా నుందురు. దివ్యస్త్రీ నిమిత్తముగా యుద్ధమిందు సంప్రాప్తమగును. దివ్యానుప్రవేశ మున్నందున సమవకారమునందు వలె నసంబంధార్థత ప్రసక్తము కాకుండుటకై ఈహామృగము సువిహితవస్తు నిబద్ధ మగును. సంశ్లిష్ట మగు వస్తువుతో సంగత మగును. ఇది విప్రత్యయ మొదవించును. విశ్వాసహేతువు లన్నియు నిందు విగతము లగును. మధ్యమధ్యలో దివ్యవ్యక్తులకును రంగ ప్రవేశ ముండును. ఇది యుద్ధత పురుషప్రాయమై యుండుటలో నిదియె భావము. స్త్రీనిమిత్తక మయిన రోషమున కిందు స్థాన మున్నది. ఈ కావ్యబంధ మంతయు నిట్లె సంగతము కావలయును. ఈ భావసూచన మీ కారికలో నున్నది.

౪౨౭. దివ్యపురుషాశ్రయకృతో దివ్యస్త్రీ కారణోపగత యుద్ధః
సువిహిత వస్తు నిబద్ధో విప్రత్యయ కారకశ్చైవ

౪౨౮. ఉద్ధత పురుష ప్రాయః స్త్రీరోష గ్రథిత కావ్యబంధశ్చ
స్త్రీ భేదనాపహరణావమర్దన ప్రాప్త వస్తు శృంగారః

ఇందు సంక్షోభ మావేగము సర్వము స్త్రీ నిమిత్తముగా నుండును. భేదనము అపహరణ మవమర్దనము యథాయోగముగా స్త్రీవిషయములన్యవిషయములునై శృంగారము సూచించును. భేదనాదులచే వనితాత్మక మయిన వస్త్వధిష్ఠానము సంప్రాప్త మగును. ఇంతవ మర్దన మనునది దండనము. సంక్షోభము విద్రవము సంఫేటము స్త్రీకర్షణమున నుపయోగించునవై తుదకు శృంగార పర్యవసానము పొందును. సుసమాహిత కావ్యబంధముగా నీహామృగ ముండుట సముచితము. కావ్యబంధములో వీథ్యంగముల నాయోజింపవలె ననియు సూచిత మగును. ఇం దంకపరిమాణము నాయకసంఖ్య వృత్తి రస విభాగ మంతయు వ్యాయోగమునుండి యతిదేశమున ప్రాప్తించును. అందున్నట్లె యిందుండ వలెను. కాగా నిందంక మొకటియే యుండును. నాయకులు పన్నెండుగురు నుందురు. వ్యాయోగమున నిట్లెయుండును. సమవకారాతిదేశమున వ్యాయోగమున గూడ నిట్టిలాభసిద్ధియె యభ్యూహ్యము. సమవకారాతిదేశమున సర్వసంపత్తియు సుసమాహితము కాగలదు. కాని యొక్క విశేష మిందు వేరుగా గలదు. కేవల మమరవనితాయోగభోగములె ఇందు వర్ణితములు కావలయును. దీనిలో యుద్ధ మవమర్దన ముండును గాని ఇందవి ప్రత్యక్షప్రయోజ్యములు కాకూడదు.

౪౨౯. యత్ర తు వధేప్సితానాం వధో హ్యుదగ్రో భవేద్ధి పురుషాణాం
కించిద్వ్యాజం కృత్వా తేషాం యుద్ధం శమయితవ్యం.

ఇందుద్ధత పురుషు లొకప్పుడు వధేప్సతో ప్రవర్తింతురు. వధ్యవధ మొనరింప జూతురు. ఉదగ్రవధ మొనరింప దలతురు. కాని యా సమయమున నేదేని వ్యాజ మేర్పరచి వారి యుద్ధమును శమింప జేయవలయును. వధ్యులకు పలాయనాదులు ప్రతిపాదించినచో వధ శాంత మగును. ఇట్లే కూర్పు యుక్తము. ఈహామృగపదమున కీ

యర్థమున్నది. ఈహా=చేష్ట. మృగమునకు వలె స్త్రీమాత్రార్థ మయిన చేష్ట ఇందు వర్ణిత మగును గావున నిది ఈహామృగము.

౫. డి మ ము. ఇందలి వస్తువు ప్రఖ్యాతము. నాయకుడు ప్రఖ్యాతు డుదాత్తుడు. రసము లారు. అంకములు నాలుగు. శృంగా రము హాస్య మిందుండవు, శేషసర్వరసములు సంయుక్తములై యుండును. ఇది దీప్తరస కావ్యయోని. నానాభావోపసంపన్నము.

౪౩౦. ప్రఖ్యాత వస్తు విషయః ప్రఖ్యాతోదాత్త నాయకశ్చైవ
షడ్రస లక్షణ యుక్తః చతురంకో వై డిమః కార్యః

డిమము ప్రఖ్యాతవస్తువిషయ మగుట సర్వమితర మంతయు నాటకమునందు వలెనె యుండును. సంధు లసమగ్రములుగానుండు టయు రసము లసమగ్రములుగా నుండుటయు నిందలి విశేషము. శృంగారహాస్యవర్జమై షడ్రససమాయుక్త మగుటచే పర్యాయమున శాంతరసప్రయోగ ముండు ననుకొన రాదు. కావ్యయోని యనదగిన యిందలి కావ్యవస్తువు దీప్తరసముగా నుండును. నిర్ఘాతోల్కాపాత ములు చంద్రసూర్యగ్రహణములు నియుద్ధము లాధర్షణములు సంఫే టము లిందు బహుళముగా నుండును. ఇది మాయేంద్రజాల బహులము. నానాపుస్తము లుత్థానయోగము లిం దపేక్షితములు, దేవభుజగేంద్ర రాక్షస యక్ష పిశాచములతో నవకీర్ణమై షోడ శయనాయక బహులమై డిమ ముండును. డిమము డింబము విద్రవ మనునవి పర్యాయములు. తద్యోగ ముండుటచే నిది డిమ మయినది. "డయంత ఇతి డయః ఉద్ధతనాయకాః తేషాం వృత్తిర్యత్ర స డిమ." ఎగురుట గంతులు చిందులు వేయుట డీఙ్ ధాత్వర్థము. తత్సంబం ధము కల యుద్ధతనాయకులు దీన సూచితు లగుదురు. వారల వ్యవ హార మిందుండును గావున డిమ మయినది. "కార్యో డిమః ప్రయ త్నాన్నానాశ్రయభావ సంపన్నః" సప్రయత్నముగా డిమమును నానాశ్రయ భావసంపన్న మొనర్పవలెను. ఇట్లనుటచే సర్వభావ యుక్తత వైచిత్ర్యము సూచిత మగుచున్నది.

నాటకానంతరము డిమలక్షణము నిరూపించుట సముచితము. నాటకప్రకరణములందు ప్రవేశకాదు లుండును. ఇందు వాని సంభ

వము లేదు. ప్రవేశకాదిసంభవ నిరాకరణమునకై యీ ప్రకర ణము నుండి దీని వేరుపఱచి యిట్లిచట నిరూపింప వలసి వచ్చినది. కాగా డిమము నందు దినచతుష్టయ వృత్తమె ప్రదర్శనీయము. అంకావతారము మాత్రమె యుండును. చూలికాంకముఖములు కూడ యుద్ధాదివర్ణనము నం దీ డిమమున నుపయోగించును. ఇట్లు చూలికాంకముఖాంకావతారముల సముపయోగ ముండగా ప్రవేశక విష్కంభకములు ననిషిద్ధములె యగును. కాని ప్రవేశకము సంభ వింప దనవలెను. సరసేతివృత్తవశ వస్తుప్రసర మున్నప్పుడు ప్రవేశక మపేక్షితము కాదు. సమవకారము నందు వలె నంక మంకము నకు పరస్పరము సంబంధము లేనప్పు డక్కఱ లేనప్పుడు ప్రవేశక మక్కఱ లేదు. బహ్వంకక సమవకారములో నీ నీతియె యున్నది. అందుచే నవసరభావము ననుసరించి ప్రకరణోత్కర్ష మభిధానింప వచ్చును. కాగా నాటకానంతరము దీని నభిధానింప వచ్చును. అయినను ప్రకరణమునకు డిమస్పర్ధిత లేదు. నాటకప్రకరణముల యంతరాలముననె యీ డిమమును నిరూపించినచో నాటికాదిభేద మభిధానించుటకు వ్యాపితము చేయుట కవకాశ ముండదు. నాటికలో స్త్రీప్రధానత యున్నది. నాటికానంతరము త్రిశృంగార సమవకారాభి ధానమె న్యాయ్య మగును. తత్ప్రసంగముననె దివ్యపురుషసంబంధ ముండుటచే నీహామృగము నిరూపిత మయినది. తదనంతరము దివ్య పురుషాధికార ముండుటచే నితరరూపకములను రూపించుట సముచి తము. రూపకరూప నిరూపణమున మొదట వితతేతివృత్త ముండు టచే ననేకరససంబంధ ముండుటచే నీ డిమము నభిధానించుట యుక్తము. ''అలం బహునా''. ఇంతవర కిట్లు లక్షణానుగత మయిన డిమలక్షణము నిరూపిత మయినది.

౬. వ్యా యో గ ము. ఇది డిమమునకై శేషభూతము. దివ్యనాయకు లిం దుండరు. కేవల మిం దుదాత్తు లయిన రాజా దులు నాయకులుగా నుందురు. అయిన నమాత్య సేనాపతి ప్రభృతు లకు దీప్తరసత్వ ముండును.

౪౩౧. వ్యాయోగస్తు విధిజ్ఞైః కార్యః ప్రఖ్యాత నాయక శరీరః

అల్ప స్త్రీజన యుక్త స్త్వేకాహకృత స్తథా చైవ

४३२. న చ దివ్యనాయకకృతః కార్యో రాజర్షి నాయక నిబద్ధః
యుద్ధ నియుద్ధాధర్షణ సంఘర్ష కృతశ్చ కర్తవ్యః

రూపకరూప విధిజ్ఞు లగువారు వ్యాయోగమున ప్రఖ్యాతనాయకుని స్వరూపనిరూపణ మొనరింపవలెను. నాయకున కిందు ప్రఖ్యాతత్వమె గాని యుదాత్తత యపేక్షితము కాదు. స్త్రీ జను లల్పముగా నుందురు. సమవకారము నందువలె పండ్రెండుగురు నాయకపురుషు లిందుందురు గాని తావదంక పరిమాణ శంక ఇం దతిదేశప్రాప్తము కాదు. ప్రత్యాసత్తి మాత్రమున నది ప్రసక్తమయినను వారించుటయె సముచితము. వ్యాయోగ మేకాహకృతము. ఏకాంకమును ఏకాహ చరితవిషయ మయినందుననే ఏకాంకత న్యాయప్రాప్తము. ప్రఖ్యాత నాయక శబ్దమున నిందు సంగృహీత మేమున్నది? ఈ యతిప్రసంగము శమింప జేయుటకే "నచ" కారిక యున్నది. ఈ వ్యాయోగము దివ్యదేవులతో నిబద్ధము కాదు. నృపఋషులతో సునిబద్ధము కాదు. అట్టి నాయకు లిందుండనేయుండరు. అయినను యుద్ధనియుద్ధములు సంఘర్షణాధర్షములు దీనిలో నుండును గావున నిది వ్యాయోగ మయినది. యుద్ధప్రాయ వ్యాయామమున పురుషులు నియుద్ధమొనరింతురు గావున వ్యాయోగము వ్యాయోగ మనుట సముచితము. నియుద్ధమనునది బాహుయుద్ధము. సంఘర్ష మనునది శౌర్య విద్యాకుల రూపాది కృత మయిన స్పర్ధ. వ్యాయోగము నేవంవిధముగా కూర్పవలెను. ఇట్టి కూర్పు వలన నిది దీప్తకావ్యరసయోని యగును. కావ్య మోజోగుణయుక్త మయినచో దీప్త మగును. వీరరౌద్రాదులు దీప్తరసములు. దీప్తతయు రసయోనితయు నిందు కారణముగా నుండును.

౭. ఉత్సృష్టికాంకము : రౌద్రానంతరము తత్కార్యమయిన కరుణము నిరూపించుట యుచితము. రౌద్రకర్మ కరుణము అని యుంటిమి కదా! ఉత్సృష్టికాంకము కరుణప్రధాన మయినందున వ్యాయోగనంతరము నిరూపణార్హ మయినది.

४३३. ప్రఖ్యాత వస్తు విషయ స్త్వప్రఖ్యాతః కదాచిదేవ స్యాత్
దివ్యపురుషైర్వియుక్తః శేషైర్యుక్తో భవే త్పుంభిః

౪౩౪. కరుణరస ప్రాయకృతో నివృత్త యుద్ధోద్ధత ప్రహారస్తు
స్త్రీ పరిదేవిత బహులో నిర్వేదిత భాషిత శ్చైవ
౪౩౫. నానా వ్యాకుల చేష్టః సాత్వత్యారభటీ కైశికీ హీనః
కార్యః కావ్యవిధిజ్ఞైః సతతో హ్యుత్సృష్టికాంకస్తు

భారతాది యుద్ధమునందు స్త్రీపర్వవృత్తాంతము వలె నిందలి చేష్టితము కరుణబహులముగా నుండును. ప్రఖ్యాతమయిన కరుణాత్మక చరితమె యిందు విషయము. ఒకప్పు డీ యంకము అప్రఖ్యాతమును కావచ్చును. తత్తద్విషయ నిమిత్తముగా ప్రఖ్యాతము కావలయు ననుటయె గాని యఖ్యాతవస్తువునకును స్థాన మున్నది. ఖ్యాతాఖ్యాతముల రెంటిని స్వీకరించుట పరస్పరవిరుద్ధార్థత కలుగును కదా! దానిచే నకించిత్కరత్వమె భాసించునేమో! యని యాశంకింప నక్కర లేదు. దివ్యపురుషు లిందుండరు. తదితర పురుషు లిందు కూడి యుందురు. కరుణరసమె యిందు ప్రచుర మగును. ఇందలి పురుషు లంద రుద్ధతప్రహారు లయినను నివృత్తయుద్ధు లగుదురు. ఇక వారి ప్రహారము లుండవు. యుద్ధములు నుండవు. స్త్రీల పరిదేవన మిందు బహులము. వారు దైవోపాలంభ మొనరింతురు. ఆత్మ నిందించుకొందురు. నిర్విణ్ణ లగుదురు. నిరాశాభాషితములు చేయుదురు. ఇట్లు వారి యనుశోచన ముండును. వారి నిర్వేదితములను వినగనే నిర్వేదము జనించును. వారి యట్టి భాషణముల నాలించి జనులు నిర్విణ్ణు లగుదురు. స్త్రీలిందు నానావ్యాకులచేష్ట లగుదురు. భూమిపై పడుదురు. పొర్లుదురు. ధూళిధూసరిత లగుదురు. సాత్వత్యారభటీ కైశికీ వృత్తు లిందుండవు. భారతియె ఇందలి వృత్తి. కావ్యధర్మ మర్మ విధిజ్ఞులు ఉత్సృష్టికాంకము నిట్లు నిబంధింపవలెను. "ఉత్క్రమణీయా సృష్టిః జీవితం ప్రాణాః యాసాం తాః ఉత్సృష్టికాః శోచ న్త్యస్త్రియః తాభిరంకితః" ఇందు దుఃఖించు స్త్రీలు జీవిత ముత్క్రమింపజేయ తలంతురు. అట్టివారుంటచే నిది యుత్సృష్టికాంక మయినది. వృత్తులచే నిది యుత్సృష్ట మయినందున నీపేరు తగుననియు కొందరనిరి. దీనిలో కరుణరసము బహుళము గావున దేవదేవు లుండరు. దివ్యయోగమున రౌద్రబీభత్సభయానక సంబంధ మున్నను కరుణ ముండదు.

౪౩౬. యద్దివ్యనాయకకృతం కావ్యం సంగ్రామ బంధ వధ యుక్తం
తద్భారతే తు వర్షే కర్తవ్యం కావ్యబంధేషు

దేవతలకు కరుణము లేదంటిరి. వారలకు యుద్ధాదులు ననుచితములే యగునా! అనెడి యాశంకాప్రసంగమున సమవకారాదులలోని దేశవిశేషయోగము నిదర్శించుటకై ఈ యార్య సముత్థము. సంగ్రామబంధ వధ యుక్త మయిన దివ్యనాయక కావ్యమును భారతవర్షముననె నిరూపింప వలయును. కావ్యబంధములం దట్లు కర్తవ్యపాలనమె యుక్తముగా నుండును. దివ్యనాయకులు భారతవర్షావతీర్ణులై యుద్ధాదు లొనరించినట్లు ప్రదర్శింప వలెనని భావము. దేవవిహితములయిన యన్యవర్షము లుండగా భారతమె యేల యిష్టము కావలయును? అన్ని వర్షములును దేశములె. అవి భోగభూములు. హృద్యభూమి యున్నది. శుభగంధ మున్నది. కాంచనస్థలు లున్నవి. ఉపవనముల కేగి జలక్రీడ లొనరించి విహరించుట లున్నవి. కామినులతో సంచరించుటలు, వారలతో రతిప్రమోదములు, దివ్యపానములు, ఇంకను విశేషము లున్నవి. ఇలావృత కురుప్రభృతి వర్షములలో నివసించు వారలకు దుఃఖ మెన్నడు లేదు. శోక మెప్పుడు కలుగదు. పురాణవాదములలో నిరూపితము లయిన కైలాసాది పర్వతములు వారల యధివాసములు. ఆ యధివాసములందు దేవవృత్తము నిరూపింప కూడదో! వారల యధివాసము లయిన కైలాసాదులు వారలకు భోగస్థానములు. వారలకు వాని యందు సంభోగమె సముచితము. ఈ భారతవర్షము నందు మాత్రము వారలకు కర్మారంభమె సంభవించును. భారతవర్షమున దివ్యులవతరింప వారలకు దుఃఖ ముదయించును గాని అది యెప్పుడు పూర్ణము కాదు. దుఃఖపూర్ణతలో దేవత్వమె విహత మగును. వారి యవస్థితియె భగ్న మగును. వారల స్వరూపమె లోపించును. భారతవర్షముననే వారలకు దుఃఖశోకములు వర్ణ్యమాన ప్రయుజ్యమానములు కావచ్చును. కరుణరసబాహుల్య మున్నందున దివ్యుల కుత్సృష్టికాంక్షముతో సంబంధ ముండదు. వారందరు సుఖబాహుల్యము కలవారు. విశోకులయిన వారి సన్నిధానమున సశోకులకును శోకావసరము పరాకృత మగును. గాఢదుఃఖాభిభూతులు ఏవంప్రాయ ప్రయోగదర్శన-

మున దుఃఖభారము తగ్గిపోగా సుఖముగా వినేయులు కాగలరు. "దుఃఖీ దుఃఖాధికాన్ పశ్యేత్" అని లోకనీతి. కావుననే నాట్యఫల ప్రసక్తిలో దుఃఖార్దితునకు స్థైర్య ముంటుట నిరూపిత మయినది. ఇట్టి దిది యంతయు నుత్సృష్టికాంక ప్రయోగము. అశేషయోగమాత్ర గత మయిన యంకలక్షణ మిట్లు వ్యాఖ్యాత మయినది.

౮. ప్రహసనము: ఇంతవర కిట్లు రంజనప్రధాన కరుణయుక్త మయిన రూపక మభిహిత మయినది. రంజనాప్రధానము హాస్యప్రాయము నగు ప్రహసనము నిక నిరూపింప వలెను. ప్రహస నము రెండు విధములు. శుద్ధప్రహసనము, సంకీర్ణప్రహసనము నని. ద్వివిధప్రహసనమును హాస్యరసప్రధానముగా నుండును. ఈ రెండిటికి వేరువేరుగా విశేషలక్షణము నిరూపింప వలెను.

శుద్ధ ప్రహసనము

౪౩౭. భగవత్తాపస విప్రైః అన్యైరపి హాస్యవాన సంబద్ధం
కాపురుష సంప్రయుక్తం పరిహాసాభాషణ ప్రాయం

౪౩౮. అవికృత భాషాచారం విశేషభావోపపన్న చరిత పదం
నియతగతి వస్తువిషయం శుద్ధం జ్ఞేయం ప్రహసనం తు

భగవత్తాపసవిప్రులు యతి వానప్రస్థ గృహస్థులు. అన్యులు శాక్యాదు లయిన జైనబౌద్ధప్రభృతులు. ఇట్టివారితో ప్రహసనము సాగును. హాస్యప్రధానము లయిన వచనములతో నిది కూడుకొనును. ఈ భగవత్తాపసవిప్రాదు లందరు కుత్సితపురుషులై యుందురు. వారి శీల మట్టిదియై ప్రహస్యమానముగ నుండును. కాపురుషసంప్రయోగ మిం దధికము. నవ్వుపుట్టించు వికలసంభాషణములె యిందు ప్రచుర ములు. అయినను వారి భాషాచారములు వికృతములు కావు. అసత్యా మశ్లీలమును వారు పలుకుదురు. ఇందలి కథాఖండము లన్నియు విశేషభావములతో వ్యభిచారిభావములతో కూడి యుండును. ఇందు నియతగతిక మయిన వస్తువె విషయముగ నుండును. ఏకప్రకార వస్తువె ముఖ్య మగును. ప్రహసనీయవస్తు వుండు నని తాత్పర్యము. ఇట్లుండు నిది శుద్ధప్రహసనము.

పరిహాసప్రధానము లయిన యాభాషణము లిందు బహులముగా నుండుటచే నిది ప్రహసన మయినది. దుష్ట మయిన యొకని చరితమె ప్రధానముగా ప్రహసిత మగునేని శుద్ధ మగును. వేశ్యాదుల యోగము అనుల్బణము లయిన యాకల్పాదు లున్నచో సంకీర్ణ మగును. తదేకద్వారమున హాసనీయ వేశ్యాదిచరితముతో నిది సంకీర్ణ మగుటచే సంకీర్ణ మయినది.

కొంద రిట్లందురు. కొందరి చరితము శిష్టులమధ్యమున సభ్యేతర మగుటచే ప్రహసనార్హ మగును. అట్టిదది యవిశుద్ధ మయినందున సంకీర్ణ మగును. తద్యోగముననె యిదియు రూపక మయినది. కొందరు స్వభావమహాసీయులె, వారి సహజచేష్టావిశేషములు గర్హితములు కావు. భగవత్తాపస విప్రప్రముఖుల చేష్టాచరితవిశేషము లగర్హితములె. అయినను వారొకప్పుడు ప్రహసనీయు లగుదురు. అట్లగుటలో ప్రాకృతపురుషుల సంక్రాంతి దౌరాత్మ్యమె హేతువు. ప్రాకృత వ్యక్తిసంబంధమున వారి చరితము దూష్యమాణ మగును. వారు నవ్వులపాలగుదురు. వారు స్వభావశుద్ధులు. తద్యోగమున రూపకము శుద్ధము.

సంకీర్ణ ప్రహసనము

౪౩౯. వేశ్యా చేట నపుంసక విట ధూర్తా బంధకీ చ యత్ర స్యుః
అనిభృత వేష పరిచ్ఛద చేష్టిత కరణైస్తు సంకీర్ణం

సర్వజన భోగసంభోగ యోగ్య యయిన వేశ్య, కామినీకాముకులకు సంధానకుశలు డయిన చేటుడు, స్త్రీపుంస స్వభావదూరు డయిన నపుంసకుడు, విటుడు, ధూర్తుడు, అంకుటాలు మొదలగు పరిజనపరివారమున్నచో సంకీర్ణ మగును. అనిభృతము లయిన వేషపరిచ్ఛదములతో నట్టి చేష్టిత కరణములతో నది సంకీర్ణ మగును.

శుద్ధ సంకీర్ణ ప్రహసనము లిట్లున్నవి. ఇందుభయసాధారణ మయిన కవిశిక్షయు గలదు. అది యిది.

౪౪౦. లోకోపచార యుక్తా యా వార్తా యశ్చ దంభ సంయోగః
న ప్రహసనే ప్రయోజ్యో ధూర్తప్రవివాద సంపన్నః

కవి ప్రహసనమునం దీ రీతిగతులను సంధానింప వలెను. వార్త- ప్రసిద్ధి. అది లోకవ్యవహారసిద్ధ మగుటను గుర్తించి కూర్పవలెను. "శాక్యులకు స్త్రీసంపర్కమె ప్రహసనీయ మగును. కాని చౌర్యము ప్రహసనీయము కాదు" అనునట్టి యిట్టి ప్రసిద్ధాంశమును ప్రహసనీయ మొనర్ప వలెను. దంభము డండ మిం దాయోజనము చేయవలెను. ప్రహసనము ధూర్తప్రతివాద సంపన్నముగా నుండ వలెను. ఇట్లనుట యిది యిందలి యధికరణము. కృత్రిమ తాపసాదులు విటాదు లం దరు ధూర్తులు. తద్విషయమున ప్రకృష్టమగు వివాదము దీనిలో నుండును. ఈ వివాదము విరుద్ధముగా నవభాసించు రీతి. ఇది ఫల భూతముగా నిందుండవలెను. ఇట్టిదాని నిందు సంపాద్య మొనరింప వలెను. ఇట్లు ప్రహస్యమాన తథాభూత చరితావలోకమున లోక మొక విధమున వ్యుత్పాదితమై సంస్కృతము కాగలదు. మఱల నట్టి వంచకుల నుపసర్పింపదు. ఈ ప్రహసనము యథాయోగముగా వక్ష్యమాణ వీథ్యంగములతో కూడుకొనినదియై సుశ్లిష్ట మగును. వీథ్యంగసంప్రయోగములో సంఖ్యానియమము లేదు. క్రమనియమ మును లేదు. వానిని యథానుకూలముగ కూర్పవచ్చును.

ప్రహసనమున కంక నియమము నిరూపింప లేదు. శుద్ధ మేకాంక మగునని, సంకీర్ణము వేశ్యాదిచరిత సంఖ్యాబల మున్నం దున ననేకాంకములతో నుండునని ప్రహసనప్రియులు పలికిరి. ఈ ప్రహసన మేకాంకప్రకరణ మధ్యపాతి యయినది. కాన నిది యేకాం కము తోడనె యుండవలయును. ప్రథమసంఖ్య నతిక్రమించుట యేల? శుద్ధసంకీర్ణముల భేదాభావపరిత్యాగమున ప్రమాణమేమి యున్న దనియు గొందరనిరి.

౮. భా ణ ము. ఇక భాణలక్షణ మావశ్యక మవసర ప్రాప్తమును.

౪౪౧. ఆత్మానుభూత శంసీ పరసంశ్రయవర్ణనా విశేషస్తు
వివిధాశ్రయో హి భాణో విజ్ఞేయస్త్వేకహార్యశ్చ
౪౪౨. పరవచన మాత్మసంస్థం ప్రతివచనై రుత్తరోత్తరగ్రథితైః
ఆకాశపురుష కథితై రంగవికారై రభినయై శ్చైవ

౪౪౩. ధూర్త విట సంప్రయోజ్యో నానావస్థాంతరాత్మకశ్చైవ
ఏకాంకో బహుచేష్టః సతతం కార్యో బుధై ర్భాణః

హాస్యరసోచితు లయిన విటధూర్తాదుల యనుప్రవేశముచే సమానయోగక్షేమ మయిన భాణమును లక్షణయుక్తముగ నిరూపింప వలసి యున్నది. భాణ మేకపాత్ర హరణీయ మగును. అట్లై యది కావ్యార్థమును సామాజిక హృదయమున ప్రవేశపెట్టును. "ఏకముఖే నైవ భాణ్యంతే అప్రవిష్టా అపి పాత్రవిశేషా యత్ర స భాణః" నాట్యరంగమున ప్రవేశింపని పాత్రవిశేషములును ఏకముఖముననె వచనబలమున నంతర్భావ సంభావితు లగుదురు. కావున భాణమని యనుట సభావకముగ నున్నది. ఈ భాణమున రంగమందు ప్రవేశించిన పాత్రవిశేష మాత్మానుభూతము చెప్పును. పరగతమునేని వర్ణించును. అందుననె భాణ మాత్మానుభూతశంసి యని, పరగతవర్ణనా విశేష సంశ్రయమున నుండునని మూల మనినది. భాణము వివిధాశ్రయ మయినను ఏకహార్యము – ఏకపురుషహరణీయ మయినది. పరవచన మభినయించు విధానము రెండవ దానిలో నున్నది. కేవలము పరవచన మభినయించుటయె కాదు. తాను పలికిన ప్రతివచనముల గూడ కలుపుకొని యభినయించును. పరవచన మాత్మసంస్థముగ భావించి, యుత్తరోత్తరము సంగ్రథించిన ప్రతివచనములతో గలియ కలుపుకొని, యాకాశపురుష కథితములతో నంగవికారములతో నభియములతో నొకడు దీని ప్రయోగించును. శూన్యాకాశమునందు పురుషకథితములను భావింప వలెను. అట్టె చూడవలెను. శూన్యము ననె వర్ణింప వలెను. ఒకడు చూచుటను వేరొకడు వినుట భావించి వారి వచనముల నను వదించుచు సామాజికుల నుద్బోధింపవలెను. "భో! బాడబ!" "అరే! ఏమంటివి?" ఇత్యాదులలో కేవలము పరవచనము నభినయించుటయె కాక నానావిధ యోజనా సముపలక్షితము లయిన స్వోక్త ప్రతివచనములతో నభినయింపవలెను. రంగమున నిట్లు ప్రవేశించి యభినయించు నాతడు ధూర్తుడేని విటుడేని యగును. నానాప్రకారావస్థావిశేషమున లోకమున కుపయోగించు వ్యవహారలక్షణాత్మకముగా వాచ్యము నాయోజనము చేయ వలయును. కావుననె దీని బహుచేష్ట మొనర్పవలెను. ఇందుండు

లోకవ్యవహారము సకల సామాన్య పృథగ్జనగతమై యుండును. తదుపయోగ్యముగ తదుపభోగ్యముగ నుండును. వేశ్యావిటాది వృత్తాంతాత్మకముగా నిది నిరూపితప్రయుక్తమై బాహుల్యమున పృథగ్జనులకు వ్యుత్పత్తియోని యగును. ఇట్టి యీ రూపకము రాజపుత్రాదులకు నుపకారి కాగలదు. వారి నట్టివారిని వినేయుల నొనర్చుటకై వంచనారహితముగ శంభలీవృత్తాంతమును సంప్రయోజ్యము కావచ్చును. ఈ భాణ మేకాంకము. ఆగమానుగత మయిన భాణలక్షణ మీ రీతి నున్నది. నాట్యవిద్బుధులు నిఖిలలక్షణ మీ విధమున సంభావింప వలసి యున్నది.

ఇ ద మి త్థ మీ మాం స్యం

ఇచట నీ విషయము నిట్లు మీమాంసింప వలసి యున్నది. ఈ నిరూపించిన నుత్సృష్టికాంకాదిరూపక భేదములు ఏకరసములుగనే సంభావింప దగియున్నవి. పరిశీలింపగా నాటికాదులు గూడ నిట్లే ఏకరసము లనిపించును. ఈ యంశమును సంభావింపుడు. నాటకమున సర్వరసయోగ్యత యున్నది. ప్రకరణములో గూడ నట్లే సర్వయోగ్యత కలదు. నాటకప్రకరణములలో ధర్మవీర మర్థవీరము ప్రధానముగా నున్నది. పరమార్థముగా సర్వనాయకభేదము లందును వీరత్వ మనుగతమై గోచరించుచునే యున్నది. సమవకారములో మాత్రము ప్రారంభములో శృంగార ముండుట యుక్తమె యయినను వీరమె యందును ప్రధాన మగును. రౌద్రరసమేని ముఖ్య మగును. డిమ వ్యాయోగములలో గూడ నిట్లే యూహింప దగి యున్నది. ఈహామృగమునందును రౌద్రప్రాధాన్యమె కలదు. నాటికలో మాత్రము శృంగారమె ముఖ్యముగా నున్నది. ఈ వీరరౌద్రశృంగారములు పుమర్థత్రయమునకు ప్రాణభూతములుగా నున్నవి. ఈ ప్రయోగములలో శాంతబీభత్సరసములు చివరి పుమర్థమునకు సంబంధించి యుండును. మోక్షపురుషార్థమునందు సర్వజనుల కధికార ముండదు. అపశ్చిమ జన్ముడయిన యే యొకనికో మోక్షమున నధికార ముండును. నాటకమునందు శాంతబీభత్సములు తత్ఫలప్రధానములుగా ప్రాధాన్య మవలంబించును గాని యిట్టిది ప్రచురప్రయోగ

ముగా లేదు. పురుషార్థప్రవర ప్రాణితము లయినను శాంతబీభత్స రసములు వీరాదిరసాంతరముల యధ్యావాపముననే యవస్థావ్యవస్థలు కల వగుచున్నవి. పురుషార్థవిషయముగా నుండు రూపకము లన్నియు నిట్లు రసోద్దేశముననె యున్నవి. అయినను రసాంతరప్రయోగము కూడ ముఖ్యరసాంగముగనె యున్నది. అందలి ఇతివృత్తము వితతమై యుండుటయె యిందు హేతువు. కాగా తత్ప్రధాన చేష్టాసంబంధ మావశ్యక మయినందున వృత్తివైచిత్ర్యము కూడ సముచితమె యగుచున్నది. ఉత్సృష్టికాంక ప్రహసన భాణములు కరుణ హాస్య విస్మయ ప్రధానములై రంజకరసముఖ్యము లగుచున్నవి. అందువలననె వాని యందు స్త్రీ బాల మూర్ఖాదు లధికారులుగా నున్నారు. వీనిలో నితివృత్తము వితతముగా నుండదు. తావన్మాత్రేతివృత్తము నందును తగినవైచిత్ర్య మయిన భాసింపదు

ఈ యర్థము నిట్లు సంభావింప వచ్చును. ఉత్సృష్టికాంకము నందు కైశికి ఆరభటి సాత్వతి యను వృత్తిత్రయ ముండదని స్వవచనముతో భరతుడు నిషేధించెను. వృత్తిత్రయము లేనప్పుడు భారతీ వృత్తి మాత్రము దీనిలో నెట్లుండునని సందేహింప వలసి యుండును. కరుణమునందు చేష్ట ప్రధానము కాదు. కరుణములో విలాపములు పరిదేవితము లుండును. పరిదేవితాత్మక మయిన భారతీవృత్తి కరుణమున కుపకరణము మాత్రమె యగును. కావున వృత్తిత్రయ ముండదనుటయు కాదు. భారతియు నుండదనియె భావము. కాగా నిక నిందలి వృత్తియేమి? అందువలన నిందు "ఫలసంవిత్తి" యనెడు వృత్తి యున్నదని యంగీకరింప వలెను. కైశిక్యాదివృత్తి చతుష్టయమె కాక "ఫలసంవిత్తి" యనె డయిదవ వృత్తియు కలదు. వాక్చేష్టల ఫలానుభవము ఫలసంవిత్త్యాఖ్య వృత్తిలక్షణము. అది యుత్సృష్టికాంకము నందున్నది. ఈ యంశ మవశ్యాభ్యుపేయము. కాకపోయినచో నొక యాపత్తి వాటిల్లును. మూర్ఛామరణాది భావములలో వాక్చేష్ట లేవియు నుండనందున నిర్వృత్తికతయె కల్గును. మూర్ఛామరణాదు లవృత్తికములె కావలసి యుండును.

ఇంక నీయంశమున భట్టోద్భటుని భావ మొకటి భావింపవలసి.

యున్నది. ఇందు పురుషార్థకామోద్దేశమున కైశికి నభిధానించినచో ధర్మార్థముల నుద్దేశించియు వృత్తిద్వయ ముండు ననవలెను. కాగా వృత్తిత్రయకథన మిందు యుక్తమగును. ఆ వృత్తిత్రయ మీ రూపమున నుండును.

౧. చేష్టాత్మక మయిన న్యాయవృత్తి
౨. వాగ్రూపమయిన యన్యాయవృత్తి
౩. వాక్చేష్టాఫలభూత మయిన ఫలసంవిత్తి వృత్తి

ఇట్లు వృత్తిత్రయమె యుక్తము- అని. ఈ విషయమున నొక స్వప్రమాణిత వచనప్రసక్తి నాత డభిమానించెను. వాగ్వృత్తి చేష్టావృత్తి యను నీ రెండును పురుషార్థచతుష్టయ సంబంధమున నెనిమిది విధములగును. ఇట్లష్టమూర్తి యయిన యీ రూపమున న్యాయాన్యాయ వృత్తిసంబంధమున ఫలసంవిత్తి వృత్తి పదునారువిధము లగుచున్నది. ఈ ఫలవృత్తియె రసభేదమున ననేకభేదములు కలదగును. ఆతని సూక్తి యిది.

"ఆద్యే వాక్చేష్టాభ్యాం
పురుషార్థ చతుష్టయేన చాష్టవిధే
షోడశధా ఫలవృత్తిః
తద్ద్వయతోఽనేకధా తు రసభేదాత్"

'న్యాయవృత్తి' యనినప్పు డీ భావమును గుర్తింపవలెను. యుద్ధములందు స్వపరశస్త్రముల పాతన రక్షణ కరణములకై సముచిత మయిన గాత్రవర్తన ముండును. ఆ వర్తన మునకు "న్యాయ" మన్న సంజ్ఞ కలదు. ఈ న్యాయము నాలుగు విధములు. భారతన్యాయము, సాత్వతన్యాయము, వార్షగణ్యాన్యాయము, కైశికన్యాయము. అని. ఇవియె భారత్యాదివృత్తుల కాశ్రయము లయినవి. ఈ న్యాయరీతి ననుసరించిన యంగహారములును న్యాయములె యగును. మధుకైటభ సంహారసమయమున శ్రీవిష్ణువు న్యాయరీతుల ననుసరించి యుద్ధనియుద్ధముల నిర్వహించెను. కావున విష్ణువిధానము లన్నియు న్యాయము లయినవి. నాట్యప్రయోగమున నానాభావ సమన్వితములై కావ్యసంజ్ఞ ననుసరించి వృత్తిసంజ్ఞ కల వయినవి.

పై వృత్తివిచారాంశమున కొందరిట్లనుచున్నారు. కైశికీ వృత్తిని సాత్వతీవృత్తిలో సంతర్భవింప జేయవచ్చును. అయినను రంజకత్వాతిశయమున వేరుగా పరిగణిత మయినది. స్వరయుక్త మయిన ముఖజాభినయ ముండుటచే గూడ నది పృథగుపాత్తము. ఇంతమాత్రమున నది యన్యాయవృత్తి కాదు. పుమర్థచతుష్కము నకు సంబంధించిన యుపపత్తి యంతయు దానిలో గలదు. ఫలవృత్తి యనునది యెట్టిది? ఫలవృత్తిలో వృత్తిసామాన్యలక్షణ మయిన వ్యాపారరూపత్వము లేకపోయినచో నందు వృత్తిత్వ మెట్లుండును? అదివృత్తి యెట్లగును? అందును వృత్తిసామాన్యలక్షణ మయిన వ్యాపారరూపత్వ మున్నచో వాక్చేష్టాతిరిక్తముగా లోకసిద్ధ మయిన మానసవ్యాపార మేదియు నందు లేనందున సూక్ష్మమయిన వాక్చేష్టాగతవ్యాపారమె యున్నదని యంగీకరింప వలెను. కాగా మూర్ఛామరణాదులలో గూడ ప్రాణాత్మక మయిన కాయికవ్యాపారము సంభవించు నని యంగీకరింప వలెను. కాయిక వ్యాపారానుస్మరణము ననె లయ తాల గానములు ప్రవృత్తము లగుచున్నవి. మూర్ఛాదులలో సంవేదనము కూడ నుండ దనియె యనవలెను కద! వాక్చేష్టలె యుండవని యనుటేల? సంవేదనమె యుండనప్పుడు ఫలవృత్తిమాత్ర మెట్లు సుఘట మగును? కావున నిచట సాత్వతి వృత్తియె యున్నదనుట యుక్తము. కావ్యము వృత్తిమయ మన్న వ్యవహారము బాహుల్యాపేక్షచే సిద్ధమయినది. ఖండాంశ మవృత్తికముగా నున్నను సముదిత మయిన రూపకము వృత్తిమయ మయినందున రూపకసముదాయాపేక్షచే కావ్యము వృత్తిమయ మనవచ్చును. భట్టోద్భటుని మతము ననుసరించు వారు మూర్ఛామరణాదులలో ఆత్మసంవిత్తి (ఫలసంవిత్తి) రూప మయిన యయిదవ వృత్తి నంగీకరించు చున్నారు. భట్టోద్భటమతమునకు శాకలేయమత మని శకలీగర్భమత మని పేరు. ఈ యాత్మసంవిత్తివృత్తి సకలకార్యనివృత్త్యనుమేయము. ఇందు మూర్ఛాకర్మ యనుభావము. ఇది ఫలావచ్ఛిన్న మయిన యాత్మవ్యాపారరూపము. భట్టోద్భటుని యీ ఫలసంవిత్తిని భట్టలోల్లటాదు లంగీకరింపక పరాకరించిరి. భావములకు పరిస్పంద మొక్కటియె వ్యాపారము కాదు. వాచిక కాయికయ వ్యాపారము

లును గలవు. ఇట్టి భావముతోడనె భావములకు బాహ్యాగ్రహణ స్వభావము నుపపాదించి శకలీగర్భ భావగర్భమును ఖండించిరి. కాన ఫలవృత్తియను నొకటి వేసుగా లేదు. వృత్తులు కైశిక్యాదులు నాలుగె. అని.

"వయం తు బ్రూమః" మే మిట్లందుము. ఈ యస్థానసం త్రాస మిది యంతయు నేమి? ఈ నాట్యమున సంస్థితి కలదానిని వృత్తులం దంతర్భవింప జేయుట తగునేని యిదియంతయు నుప పన్నము కావచ్చును. కాని యిది సంగతము కాదు. రంగము వృత్తి కాదు. మృదంగ పణవ వంశాదు లే వృత్తికాగలవు? వ్యాపా రమె వృత్తి. వృత్తి పుమర్థసాధకము. వ్యాపారము లంతట వర్ణి తము లగును. కాన వ్యాపారములె వృత్తులు. "వృత్తయః కావ్య మాతృకాః" కావ్యమున వ్యాపారశూన్య మేదియు వర్ణనీయము కాజా లదు. మదమూర్ఛాదుల వర్ణనములలో గూడ సాత్వతీస్వరూపక మయిన మనోవ్యాపారము సంభవించును. అది వర్ణితము నగును. కరుణాదులలో గూడ మనోదేహవ్యాపార మున్నది. అయినను వాగ్వ్యాపారమె బహులముగా సంభవించును గావున భారతీవృత్తి యుండునని యనిరి. వృత్త్యంతరములకు సంబంధించిన యంగము లపరిపూర్ణములుగా నుండునని వృత్త్యంతరముల నిచట భరతుడు నిషేధించెను. అంతట నన్ని వృత్తులు సంభవించును. అంగపూర్ణతా పూర్ణతలను బట్టి సంభవాసంభవ వ్యవహారము కలుగును. కాయ వాఙ్మానసవ్యాపారము వినా, తద్వైచిత్ర్యము వినా, యే వ్యాపార మును సంభవింపనే సంభవింపదని మే మనేక పర్యాయములు ప్రతిపా దించితిమి. కాన కరుణప్రధానరూపకము నందు పరిదేవిత బాహుల్య ముండుటను బట్టి భారతీవృత్తి యుండుననుట బాగు.

"శృంగారహాస్యకరుణైరిహ కైశికీస్యాత్" అని కోహలోక్తి యున్నది. అది మునిమతవిరోధ మున్నందున నుపేక్ష్యము. కరుణ మున గూడ కైశికియె యుండు ననుట కోహలభావము కాదు. అను ల్బణ చిత్తవృత్తి యున్న స్థలమున కైశికీవృత్తిని చెప్పవలయు నని యాతని యాశయము. ఇట్లె ప్రహసనభాణము లందును వాగ్వ్యాపార

ప్రాధాన్య ముండుటచే భారతీవృత్తి నాభాసింప వచ్చును. మూర్ఖాదులలో వ్యాపారమె లేకపోయినచో వృత్తియే యుండదు. నాట్యమంతయు వృత్తిబహ్మాముగా సమర్థనీయము కానక్కర లేదు. "అలమతిప్రసక్త్యా"

౧౦. వీ థి. సర్వాంతమున వీథి యను రూపకమును లక్షణయుక్త మొనరించుట సముచితము. వీథి సర్వరసమయము. అవితతస్వభావము. సంక్షేపముగా శక్యవృత్త్యత్ప్రత్తిదాయి. కావున వీథి ప్రధానము. వీథ్యంగములు నాటికాది భాణాంత సర్వరూపకోపజీవ్యములు. ఇది వీథి;

౪౪౪. వీథీ స్యాదేకాంకా తథైకహార్యా ద్విహార్యా వా
అధమోత్తమ మధ్యాభిర్యుక్తా స్యాత్ప్రకృతిభి స్త్రిభిః ।

వీథిరూపకమున నొక యంక ముండును. ఏక హార్య మయిన వీథిలో నాకాశపురుషభాషితములు కూడుకొని యుండును. ద్విహార్యమయిన వీథిలో నుక్తిప్రత్యుక్తి విచిత్రత యుండును. అధమోత్తమ మధ్యమప్రకృతు లను మూడు ప్రకృతులతో నిది యుండును. ఇందు పదమూడంగము లున్నవి.

౧. ఉద్ఘాత్యకము	౨. అవలగితము
౩. అవస్పందితము	౪. నాలిక
౫. అసత్ప్రలాపము	౬. వాక్కేలి
౭. ప్రపంచము	౮. మృదవము
౯. అధిబలము	౧౦. ఛలము
౧౧. త్రిగతము	౧౨. వ్యాహారము
౧౩. గండము	

ఇట్టివి త్రయోదశాంగము లని యుదాహృతము లయినవి. ఇట్లనుట యిది యుదాహరణమాత్రమె యని భావము. ఈ యంగముల స్వరూపలక్షణము లిట్లున్నవి. ఇందిది చోద్యము. ఈ వీథ్యంగముల కుక్తివైచిత్ర్య ముండుటయె లక్షణ మయినచో కావ్యలక్షణము లన దగిన భూషణాదుల కన్న వీనికి భేదమేమి కలదు. ఉపమాద్యలంకారముల కన్న భేదమేమి ? అట్లుకాక యితివృత్తోపకరణరూపత్వమె

స్వరూప మయిన సంధ్యంగముల కన్న భేదమేమి యుండును?
అట్లును కాక వేరుగా రసోపకరణత యుండునేని వృత్త్యంగము లందే
యివి యంతర్భవించును గదా!” అని యిం దాశంక్యము కాగా,
కొంద రిట్లనిరి. వీథ్యంగముల కీ లక్షణవిశేషరూపత్వమె స్వరూపము.
కావ్యలక్షణాలంకార సంధ్యంగ వృత్త్యంగ లక్షణముల కన్న వీని
లక్షణములు వేరుగా నున్నవి. అది యిది యొకటని యనుట తగదు.
వివేచకులు వీథ్యంగములు తద్వ్యతిరిక్తము లనియె భావింతురు. అని.

కాని వీనికొక సామాన్యలక్షణ మున్నది. ప్రశ్నప్రతివచనముల
కన్యాభిప్రాయరూప సంబంధమున వైచిత్ర్య మాపాదించుట వీథ్యంగ
స్వరూపము. కావుననె వీథ్యంగము లుదాహృతములని యంటిమి.
ఉదాహృత స్వభావత వీని సామాన్య లక్షణము. ఉదాహృతము
లనుట ప్రతివచనరూపము లని భావము. కావ్య మేదేని ప్రతివచన
శూన్యముగ నుండదు. ప్రతివచనశూన్య మయిన కావ్య ముండదు.
కాన వీథ్యంగములు విచిత్రము లని యర్థము లభించును. కావుననె
వీథి పంక్తి యనదగును. వీథి యన్యోత్తరసహిష్ణువు కాదు. వీథి
విచిత్రోక్తిప్రత్యుక్తిగర్భము. లక్షణాలంకారాదుల కిట్టి యుక్తినియత
మయిన రూపము లేదు. ఇందున్నది. ఇది యిందలి విశేషము.

౧. ఉద్ఘాత్యకము. “ఈతడు తలచిన సమాధాన మీయ
గలడు. నా మనసులో నున్నది చెప్పునో? చెప్పడో?” అను సందే
హము నిమిత్తముగా ప్రష్ట యగునాతడె వైచిత్ర్య మొకటి సంభా
వించి, ప్రతివక్త కుచిత మయిన ప్రతివచన ముత్తరముగా బలుకు
నేని యుద్ఘాత్యక మగును. “ప్రశ్నాత్మకే ఉద్ఘాతే సాధు— ఉద్ఘా
త్యకం” ప్రశ్నాత్మక మయిన యుద్ఘాతమున నిది యుక్తమయిన
దగుటచే నిది యుద్ఘాత్యక మయినది.

౪౪౫. పదాని త్వగతార్థాని యే నరాః పున రాదరాత్
యోజయంతి పదై రన్యైః తదుద్ఘాత్యక ముచ్యతే

అగతార్థము లయిన పదములను, ఆదరముగా నడిగిన ప్రశ్న
రూపము లగువానిని, సుధీనరు లుత్తరరూపము లయిన పర్యాయ
పదాంతరములతో యోజన మొనరించినచో నది యుద్ఘాత్యక

మగును. ఉద్ఘాత్య ముత్తరపదసమూహాత్మకముగా నుండునని తాత్ప ర్యము. పాండవానంద మను రూపకములో నిట్లున్నది.

కా భూషా బలినాం? క్షమా, పరిభవః కోఽయం? స్వకుల్యైః కృతః
కిం దుఃఖం? పరసంశ్రయో, జగతి కః శ్లాఘ్యః? య ఆశ్రీయతే
కో మృత్యుః? వ్యసనం, శుచం జహాతి కే? యైర్నిర్జితాః శత్రవః
కైర్విజ్ఞాతమిదం? విరాటనగరే ఛన్నస్థితైః పాండవైః

బలము కలవారల కాభరణ మేమి? క్షమ. పరిభవ మేది? తన వంశము వారొనరించినది. దుఃఖమేది? ఇతరుల నాశ్రయించుట. లోకమున శ్లాఘింపదగిన వాడెవడు? ఆశ్రయదాత. మృత్యువేది? వ్యసనము. శోకములేని వారెవరు? శత్రువుల జయించినవారు. దీని నెవరు గుర్తించిరి? విరాటనగరమున గూఢముగా నున్న పాండవులు. దీనిలో పై యంశము సంగతము కాగలదు.

౨. అ వ ల గి త ము. ప్రశ్నసమాధానముగా నున్న యుత్తర మన్యానుసంధానపూర్వకముగా నున్నను తదన్యకార్యము సిద్ధించునేని యన్యకార్యావలగనమున నది యవలగిత మగును. దీని లక్షణ మిట్లున్నది.

౪౪౬. యత్రాన్యస్మిన్ సమావేశ్య కార్య మన్య త్ప్రసాధ్యతే
తచ్చావలగితం నామ విజ్ఞేయం నాట్యయోక్తృభిః

ప్రకృతకార్యసమావేశమున నన్యకార్యప్రసాధన మున్నచో నవలగిత మగును. నాట్యయోక్త లిట్లె దీని నంగీకరించిరి. రత్నా వళిలో నిది సంగతము. "నీ కండ్ల కానందముగ నున్నదా?" యని విదూషకుడు రాజు నడిగినాడు. "ఆనందముగ నుండ కేమి?" అని రాజని సాగరికను తానుచూచినప్పటి విశేషమును వసంతకుని ప్రత్యా యనమునకై నిర్దేశించినను అన్యకార్యసిద్ధియు నిందున్నది. రాజునకు సాగరికయం దాస్థాబంధజీవిత మున్నది. అదియె శృంగారాఖ్య మయిన ముఖ్యకార్యము. తత్సాధనమిం దవలగ్నమై యున్నది.

౩. అ వ స్పం ది త ము. దైవసముత్థితముగా నేదేని యొక యర్థ మబుద్ధిపూర్వకముగా నాక్షిప్తము కాగా, కౌశలానుసారముగ

దాని ప్రచ్ఛాదనమునకై యన్యార్థము నిరూపిత మయినచో నది యవస్పందిత మగును. చక్షుస్పందనాదుల వలె నంతర్గతసూచనయి యిందు సంభవించును గావున నిది యవస్పందిత మయినది.

౪౪౭. ఆక్షిప్తేఽర్థే తు కస్మింశ్చిత్ శుభాశుభ సముత్థితే
కౌశలా దుచ్యతేఽన్యోఽర్థః తదవస్పందితం భవేత్

శుభాశుభము దైవము. దైవికముగా నొక యర్థ మాక్షిప్త మయినప్పుడు దాని కప్పిపుచ్చెడి యన్యార్థ ముత్తరముగా నవభాసింప జేసినచో నవస్పందిత మగును. వేణీసంహారములో నిది యిట్లున్నది.

సత్పక్షా మధురగిరః ప్రసాధితాశా మదోద్ధతారంభాః
నిపతంతి ధార్తరాష్ట్రాః కాలవశా న్మేదినీ పృష్ఠే

ప్రస్తావనాప్రసక్తిలో ఋతువర్ణనముగా నిది యున్నది. దీని భావ మిట్లుండును. ధార్తరాష్ట్రము లనదగిన హంసవిశేషములు మంచి పక్షములు మధురస్వనములు కలవై దిశల నలంకరించి యుద్ధతసమారంభములు కలవై కాలప్రభావమున భూమిపై ప్రసరించుచున్నవి. ఇట్లిందు ప్రకృతమునకు సంబంధించిన యర్థ మవభాసించుచుండగా నబుద్ధిపూర్వకముగా నర్థాంతరమును ప్రతిభాసించు చున్నది. దైవవశమున నాయాత మయిన యర్థ మిట్లున్నది. ధృతరాష్ట్రుని యాత్మజు లయిన దుర్యోధనాదులు సత్పక్షమున నమధురవాక్కులతో నున్నారు. ప్రకృష్టముగా దిశల నన్నిటి నాధిసహితములను జేసినారు. మదోద్ధతితో నున్నారు. కాలవశమున భూమిపై పడి పోవుచున్నారు. "ప్రతిహత మమంగలం" అని యిం దుత్తర మున్నది. మఱల నచట సూత్రధారుడు "శరత్సమయవర్ణనముగా ధార్తరాష్ట్రహంసలు నభస్తలమునుండి ప్రసరించుటను వ్యపదేశించితిని. ఇం దమంగల మనుట యేమి? ఇట్లనుటచే నా హృదయము శంకిత మయినట్లయినది" అనుట యంతయు నవస్పందితత్వమునె సూచించు చున్నది.

౪. నాలిక. హాస్యయుక్త మయిన ప్రహేలికావచనము నాలిక యని నాట్యవిదు లనిరి. ప్రహేలిక యనునది పరవితారణ

మొనరించు సమాధానము. అందుననె యది హాస్యయుక్తము కావలెను. నాలిక సవ్యాజముగా నుండును. "ప్రకర్షేణ హేలికా ప్రహేలికా" ప్రకర్షముగా నర్మాదిక్రీడారూప మయిన పరవంచన మొనరించు రీతి యున్నందున ప్రహేలిక యయినది.

౪౪౭. హాస్యేనోపగతార్థ ప్రహేలికా నాలికేతి విజ్ఞేయా

అను నాలికాలక్షణములో పై భావము స్పష్టము. రత్నావలిలో సుసంగతా సాగరికా సంభాషణమున నిది సుసంగతము. సుసంగత:- "నీవెందులకు (ఎవరికొఱకు) వచ్చితివో యది (యాతడు) యిచటనే యుండెను కదా!" సాగరిక:- "సఖి! నేనెవరి కొఱకు వచ్చితినే!" అది యేమమ్మా! చిత్రఫలకమునకై వచ్చితివి" ఈ భంగిగా గర్భగత మయిన వస్తువు సమాచ్ఛాదిత మయినది. సుసంగతావచనములో ప్రతారణము గోచరించుచునె యున్నది.

౫. అసత్ప్రలాపము. విద్వాంసు డొకడు మూర్ఖజనుల సమూహములో నొక వాక్యము పలుకును. ఆ వాక్యము హితకరము ప్రియంకరము నగును. గ్రహించువారు మాత్రము దాని ప్రియవచనముగనె భావింతురు కాని హితవచనముగ భావింపరు. అప్పుడావచన మసత్ప్రలాప మగును. "హితం బ్రూయాత్ ప్రియం బ్రూయాత్" అనిన విధమున హితప్రియ వచనమె యుక్తము. కేవలహితము కేవల ప్రియ మంతగా రుచిరము కాదు. "హితం మనోహారి చ దుర్లభం వచః" అసాధుభూత వస్తు ప్రలాప ముండుటచే నిది యసత్ప్రలాప మయినది.

౪౪౮. మూర్ఖ జన సన్నికర్షే హితమపి యత్రప్రభాషతే విద్వాన్
న చ గృహ్యతేఽన్య వచనం విజ్ఞేయోఽసత్ప్రలాపోఽసౌ

మూర్ఖజనసన్నికర్షమున విద్వాంసుడు హిత మాభాషించినను ఆతని వచనము నట్లు గ్రహింప నప్పు డది యసత్ప్రలాపము. మూర్ఖు నుద్దేశించిన యుత్తరప్రాయ మయిన విద్వద్వచనము హితరూపముగ నున్నను శబ్దబలమున ప్రియరూపము నగును. కాని మూర్ఖులు దాని ప్రియాంశముననె గుర్తింతురు. హితాంశమున గ్రహింపరు. ఉభయాంశమున గ్రహించుట యుచితము. తథాభూత భంగీభూత ద్వ్యర్థా-

శ్రేయణము వచనమును సిద్ధాకరించును. వాదు కేవలము ప్రియాంశ మునె గుర్తింపగా తాత్కాలికకోపము రక్షితము కాగలదు. యథార్థాభిధాయిత యుండుటచే కాలాంతరసంభావ్యము నగును. ఉదాహరణ మిట్లుండును. వ్యసని రాజపుత్రు డొకడు "కిం సుఖం ?" యని ప్రశ్నింప తత్సమాధానముగా నీ యుత్తరవచన మున్నది. "సర్వవిధముల జూదరి మద్యపాయి యగువాని కర్థ సుఖ సమృద్ధి కరగతముగ నుండును." అను భావముకల;

"సర్వథా యోఽక్షవిజయీ సురాసేవన తత్పరః
తస్యార్థానాం సుఖానాం చ సమృద్ధిః కరగామినీ"
పద్యములో నసత్ప్రలాప మున్నది.

౬. వా క్కే లి. రెండిటి కొక్కటియె ప్రతివచన మున్న వాక్కేలి యగును. రెండనుట అనేకముల కుపలక్షణము. అనేక ప్రశ్నల కొక్కటియె ప్రతివచన ముండుట వాక్కేలి యయినది. కాగా సర్వప్రశ్నోత్తరవర్గ మిందు సూచిత స్వీకృత మగును. లక్షణ వచన మిట్లున్నది.

౪౩౦. ఏక ద్వి ప్రతివచనా వాక్కేలీ స్యాత్ప్రయోగేఽస్మిన్

"ఏకం ద్వయోః ప్రతివచన మస్యాం" నాట్యప్రయోగము నందలి వాక్కేలిలో రెండంశముల కొక ప్రతివచనమె యుండును.

"నదీనాం మేఘవిగమే కా శోభా ప్రతిభాసతే ?
బాహ్యాభ్యంతరా విజేతవ్యాః కే నామ? కృతినారయః"

మేఘాలు పోగా నదుల శోభ యెట్టిది ? కృతి యగువాడు బాహ్యాభ్యంతరముల నెవరి జయింప వలయును ? ఈ రెండు ప్రశ్నల కును ప్రతివచనముగా "అ ర య ః" అని యిందున్నది. అరయ రయము లేక పోవుట యని ప్రథమప్రశ్న ప్రతివచనము. అరయః- శత్రువులు. బాహ్యాంభ్యంతర శత్రువులు జయింప వలసిన వారని ద్వితీయ ప్రతివచనము. ఇది వాక్కేలి.

౭. ప్ర పం చ ము. అసత్యాప్రాయ మయిన పరస్పర వస్తురూప వచనము ప్రపంచము.

౪౩౦. అసద్భూతం వచనం సంస్తవ యుక్తం ద్వయోః పరస్పరం యత్తు
ఏకస్య చార్థహేతోః న హాస్యజననః ప్రపంచః స్యాత్

ఇద్దరిలో పరస్పర మసత్య ప్రాయ మయిన సంస్తవవచనము ప్రపంచ మగును. ఒకానొక ప్రయోజనమునకై యిది యిట్లు ప్రసక్త మగును. ప్రపంచము హాస్యముత్పాదించునదై యుండును. రత్నావళిలో నిట్లున్నది. రాజు: —"సుసంగతా! నే నిచట నున్నానని నీ వెట్లు తెలిసి కొంటివి?" సుసంగత: —"మీరే కాదు. చిత్రఫలకము కూడ తెలిసినది." ఇత్యాది భాషణములలో నాభరణదాన పర్యంతము ప్రపంచ మున్నది. సాగరికాసుసంగతలు రాజవిదూషకులు పరస్పరము సంబంధము కలవారని దేవికి అసత్యము చెప్పి నివేదించుట యున్నది. ఈ ప్రఘట్టముననె సంస్తవ మున్నది. హాస్యమును పరిహాసరూపముగ గలదు. రాజునకు సాగరికాసంగమాత్మక మయిన ప్రయోజనము సిద్ధింప జేయుటలో నిది యుపకరించును.

౮. మృ ద వ ము. గుణములకు దోషత్వము దోషములకు గుణత్వము నిరూపించుట మృదవము.

౪౩౧. యత్కారణా ద్గుణానాం దోషీకరణం భవే ద్వివాద కృతం
దోషగుణీకరణం వా తన్మృదవం నామ విజ్ఞేయం

కథాప్రసక్తిలో గలిగిన వివాదము హేతువుగా గుణములకు దోషీకరణము దోషములకు గుణీకరణ ముండుట మృదవ మగును. ఇట్లొకదాని వేరొకదానిగా జేయుట యొకవిధ మయిన స్వభావము. వేణిలో; "ద్రోణుని శిరమును శునకము కాక మేని ద్రుపదతనయుడేని పరామృశింపనీ!" యను ప్రసక్తిలో దోషమును గుణీకరించుట యున్నది. కర్ణుడు వివాద మాకర్ణించిన పిమ్మట ప్రతిజ్ఞాత పరిపాలన మొనరించుట గుణమును దోషీకరించుట యగును. ఇదియు వివాద కృతమె. మృదవ మనునది పరపక్షమర్దనమున స్వపక్షమును రక్షించును. "మర్దనం మృత్ అవతి మృదవం"

౯. అ ధి బ ల ము:— పరుని వచనము తన వచనమును పరస్పరము అర్థవిశేష లాభమునకై ఉత్తరోత్తర మధికాధికముగా ప్రవృత్త మగుట కధిబల మని పేరు. ఉక్తిప్రత్యుక్తిక్రమ మనుస

రించు నపుడు పరస్పరము ప్రజ్ఞానోపజీవనబలమున స్వపక్షమునందు సుఘటిత మగు నధిబలసంబంధమున నిది యధిబల మయినది.

౪౫౨. పరవచన మాత్మన శ్చోత్తరోత్తర సముద్భవం ద్వయోర్వృత్తు
అన్యోన్యార్ధ విశేషక మధిబల మితి తద్బుధై ర్జేయం

పరాత్మవచనములు పరస్పరవిశేషము ప్రతిపాదించుటకై ఉత్తరోత్తరము లతిశయితము లగునేని యధిబలమని నాట్యబుధు లనిరి. నాగానందములో నిట్లున్నది. జీమూతవాహనుడు, విదూషకుడును సంభాషించునపు డుక్తిక్రమమున జీమూతవాహనుడు స్వపక్షమునకు ప్రధిమను సంపాదించెను. అందుననె "శరీరమాదిగా సర్వమును పరార్థమునకె ప్రతిపాలించు చున్నాను" అని యాతడనెను.

౧౦. ఛ ల ము. ప్రయోజనాంతరము నుద్దేశించి పలికిన యొకని వచనము ఒకనికి హాస్యమును, వేరొకనికి రోషమును కలుగ జేసినచో 'ఛల' మగును.

౪౫౩. "అన్యార్థమేవ వాక్యం ఛల మభిసంధాన హాస్య రోషకరం"

వాక్య మన్యార్థముగ నున్నను పట్టుదలను హాస్యమును రోషమును కలుగ జేయునేని ఛల మగుచున్నది. "నేను నివారించినను నీవు వింటివి కావు. భ్రమర మున్న పద్మము నాఘ్రాణించితివి. ప్రియురాలి యధరము గంటు కలదయినచో నెవనికి రోషము కలుగదమ్మా! ఇక నంతయు సహింపుము." ఇది యొక సఖీవచనము. తన చెలియపై ఆమె భర్తకు విశ్వాస ముత్పాదింప చేయవలెననెడు ప్రయోజనము నుద్దేశించి యిట్లు పలికినది. దీని విని ఆమె పతి "తుమ్మెద వలన నీ గంటయినదిలె" అనుకొనును కాని యన్యథా తలచడు. తన చెలియచెలియలు నిది యొక ఛల మని గుర్తింతురు. విదగ్ధజను లది విని హాసన్ముఖు లగుదురు. సవతి కది చెవిములికియై రోష ముత్పాదించును. ఇట్లన్యాన్యుల కన్యాన్యార్థముల నిది కలుగ జేసినది.

౧౧. త్రి గ త ము. శబ్దసారూప్య బలమున ప్రశ్నప్రతివచన స్వభావములుగా బహుభావములు యుక్తినిరూపితము లయినచో నది త్రిగత మగును. హాస్య మున్నను లేకున్నను త్రిగతము సంగతము.

౪౩౩. శ్రుతిసారూప్యా ద్యస్మిన్ బహవోఽర్థా యుక్తిభి ర్నియుజ్యంతే
యద్ధాస్య మహాస్యం వా తత్త్రిగతం నామ విజ్ఞేయం

శ్రుతిసారూప్యమె శబ్దసారూప్యము. ఇందలి శబ్దములు సమానముగా నున్నందున నానాభావభావనమున కవకాశ మున్నది. యుక్తియోగ మున బహ్వర్థము లచట భాసింప వచ్చును. కాకువు మొదలగు స్వర విశేషము లుపపత్తిరూపముగా సహకరించునవి కాగలవు. త్రిగత శబ్దములోని త్రి శబ్ద మనేకముల కుపలక్షణము. "అనేకం అర్థం గతం త్రిగతం" వాక్యమునందు అనేకప్రశ్నసాధారణముగా ముఖ్య మయిన యుత్తర ముండును. ఇందు ప్రశ్నయె ప్రతివచనముగా నుండును. విక్రమోర్వశీయములో నూర్వశీ వియోగి పురూరవుడు కామావస్థాను భూతి వివశుఁడై చేతనముల నచేతనముల నూర్వశి నడుగును. అందిది కలదు.

సర్వ క్షితిభృతాం నాథ! దృష్టా సర్వాంగ సుందరీ
రామా రమ్యా వనాంతేఽస్మిన్ త్వయా విరహితా మయా

"పర్వతప్రభూ! ఈ రమ్యవనాంతములో నన్ను విడచిన నా సర్వాంగసుందరి కనపడెనా!" ఇట్టిది విక్రముని ప్రశ్న. ఆతని గంభీర స్వరోదీరిత మది పర్వత దరీ ప్రసారితమై ప్రతిశ్రుత్క స్వభావమున నట్లె వెలువడినది. దానిని విక్రముడు వినినాడు. తనకు పర్వత ముత్తర మిచ్చినట్లు భావించినాడు. కాన నీ స్వరూపశబ్దమె సాకాంక్ష కాకు ప్రయోగమున గూడ తథాస్థిత మయ్యు నతథాస్థితముగా నున్నది. ప్రతిబింబము లోని వామదక్షిణ వైపరీత్యము వలె నిదియు సంభావనీయము. ఇందలి కాకువు నిరాకాంక్షముగా నున్నది. పర్వ తోత్తరముగా నుండు భావ మీ రీతి నుండును. సర్వరాజనాథా! ఈ రమ్యవనాంతములో నీ విరహిత సర్వాంగసుందరిని నేను చూచి తిని." ఇట్లు విక్రముడు భావించి క్షణమాత్రతుష్టుడయినాడు. అనం తర మది తనమాటయె యనుకొని యన్వ మనుసరించినాడు. ఇది హాస్యప్రాయార్థమును స్ఫురింప జేయు చున్నది. ఇట్లే హాస్యేతరాంశ ముస గూడ నుదాహరించు కొన వచ్చును.

౧౨. వ్యాహా ర ము:- భవిష్యదర్థము ప్రత్యక్షకల్పము కాగా తదనుకూల మయిన వచనవిశేషము వ్యాహార మగును. ఇందు హాస్యలేశ మవభాసించును.

౪౫౪. "ప్రత్యక్షవృత్తిరుక్తో వ్యాహారో హాస్యలేశార్థః"

హాస్యలేశార్థక మయిన ప్రత్యక్షవృత్తి వ్యాహార మగునని సూత్రము. ఇందలి ప్రత్యక్ష శబ్దమున భావిప్రత్యక్షమునే భావింప వలయును. భావిప్రత్యక్షార్థము నందు దైవవశమున వృత్తి యుంచు నేని వ్యాహార మగును. వివిధార్థాభినయ మిందుండును. రత్నా వళిలో లతాదర్శనమున సాగరికాభావన మొనరించు వత్సరాజభావ నము లక్ష్యము కాగలదు.

౧౩. గం డ ము: -తత్త్వజ్ఞు లగువారు గండము నిట్లు నిరూ పించిరి. సంభ్రమాత్మక మయిన యాకారమున నొక యావేగము కలుగును. ఆ యావేగ మా గండములో నుండును. వివాదయుక్త మయిన విశేషము నుండును. అపవాదకృతము కూడుకొనును. అస మాప్తవచనములలో నాక్షేపము లుండును. దీని లక్షణ మిట్లున్నది.

౪౫౫. సంరంభ సంభ్రమ యుతం వివాదయుతం తథాపవాద కృతం
బహువచనాక్షేపకృతం గండం ప్రవదన్తి తత్త్వజ్ఞాః.

సంరంభ మనునది యాకృతివిశేషము. దానివలని యావేగ ములు గండములో నున్నవి. విరుద్ధ మొకడు యాచరించినచో దాని యపవదనమె ముఖ్యముగా తలచినవాని వచనము లుండును. బహు వచన మనుట ఈషదసమాప్త వచనము. దాని వలని యాక్షేపము లిచట కలవు. ఈ యసమాప్తవచనము పూర్వవచన ప్రతివచనముగా భాసించును. కోహలుడు నిట్లె సంభావించినాడు. సంబద్ధవచనముల కంతములో సంబంధమె యుండదు. సంబంధ మున్నట్లె గోచరిం చును. అట్టిది గండము. వేణిలో దుర్యోధనుడు భానుమతి దగ్గరగా నున్నాడు. "నీ జఘన మధిష్ఠించుటకు తగిన నా యూరు" వనునం తలో కంచుకి వచ్చి "భగ్నం భగ్నం" అనినాడు. ఊరురూపార్థము పూర్వవిశ్రాంత మయినను భగ్న పదముతో సంబంధయోగ్య మయి నది. ఇట్లే విధముగా వీథి పదమూడంగలతో నున్నది. వీథిలో సర్వ

రసప్రసక్తి యున్నది. పర్యాయమున రసములు ప్రధానములు కావచ్చును. నాయకు డుత్తముడు మధ్యము డధముడు కావచ్చును. కోహలుడు నిట్లు తలచెను.

అధమప్రకృతి నాయకు డగుటను కొందఱంగీకరింపరు. అదియె ధ్రువమేని ప్రహసనములో భాణములో వారేమందురో! హాస్యరసము ప్రధానముగా నుండునేని నాయకు డధముడే యగును. నాయకు డన కథాశరీర ఫలముతో ప్రధానముగా సంబంధించు వ్యక్తి అని భావము. అధము డట్లు కథాభాజనుడు కాకున్నను అధమత్వ ముండనే యుండును. అధముడు పరివారరూపముగా ననుప్రవేశము పొందుట యనివారితమె యగుచున్నది.

ఇట్లీవిధముగా లక్షణలక్షితముగ దశరూప విధాన మంతయు నిరూపిత మయినది. లక్షణములు మాత్రమె దశసంఖ్యాకములు. ఉదాహరణముల గణన చేయుట యెట్లు? ఈ రూపకము లన్నియు నెట్లెట్లు పురుషార్థోపయోగు లగుచున్నవో నిజ నిజ లక్షణావసరముననే నిరూపిత మయినది. అందుచే పౌనరుక్త్య మాశ్రయించుట లేదు. ఇక దశరూప శరీర గత మయిన సంధి సంధాన విధి విధానములను నిరూపింప వలసి యున్నది.

ద శ రూ ప శ రీ ర ము

దశరూపవిధానము పూర్వము లక్షణానుసారమున నిరూపిత మయినది. ఇక దాని శరీర విధాన సంధి విధి లక్షణము ప్రతిజ్ఞాత మయినది. తన్నిరూపణ మవసరప్రాప్తము. దశరూపక శరీర మితి వృత్తాత్మకము. విధాన మనునది స్వరూప రూప ప్రకారాత్మకము. ముఖ ప్రతిముఖాదులు రూపకసంధులు. సంధ్యంగ స్వభావము లన్నియు విధులు. వాని నన్నిటిని లక్షణకథన పురస్సరముగ నిరూపింప వలసి యున్నది. వీనిలో మొదట శరీరమును సలక్షణముగ జెప్ప వలయును. ఈ యుపక్రమము తన్నిరూపణపరము.

ఇ తి వృ త్త ము

౪౩౩. ఇతివృత్తం తు నాట్యస్య శరీరం పరికీర్తితం
పంచభిః సంధిభిః తస్య విభాగః సంప్రకల్పితః

ఇతివృత్తము నాట్యశరీరము. అయిదు సంధు లితివృత్తవిభాగ మాపాదించును. కావ్యమును కావ్యముగా జెప్పుట కుదురదు. కావ్య శరీరాత్మలను జెప్పిన గాని కావ్య మభిధేయము కా జాలదు. అందు వృత్తము మాత్రమె శరీరము. ఆ వృత్తము నటనీయము కాగా నభి నేయరూప మగును. అభినేయతాసిద్ధి వృత్త మందలి యేవం ప్రకారత చెప్పును. అప్పుడు వృత్తము తత్సిద్ధిచే నుపస్కృత మగును. కాన నప్పుడా వృత్త మితివృత్త శబ్ద వాచ్య మగును. అట్టి వస్తు వది రూపకశరీరము. రసములు రూపకాత్మ. రసములు శరీరావిర్భావ కములు. శరీర ప్రతిపాదకము లగు శబ్దములు వాగాత్మకములై యితి వృత్తార్థముతోడ సమాన యోగ క్షేమములు కల వగును. ఇట్లగు టలో ష ట్ప్రజ్ఞావిలాసులు కారణషట్క మభిధానింతురు.

౧. వాగారంభము లయిన శబ్దములు రూపకము నందలి యితివృత్తార్థ మును నిర్మాణించి నిరూపింప గలవు. వాక్కు నాట్యతను వనికి. వాగ్రూపమునసె వృత్తనిర్మాణ మున్నది.

౨. వాక్కు వృత్తార్థతాదాత్మ్యము పొందును. వాగధీనముగా నితి వృత్తము నిష్పన్నము కాగా తదర్థతాదాత్మ్యమునసె వాగాత్మక శబ్దము లవభాసించును.

౩. అర్థరూపతాధ్యాసము మూడవది. వాగాత్మకములు వేరుగా గోచరింపవు. కేవల మితివృత్తార్థరూపమునసె గోచరించును. ధర్మములందు భేదము లేకపోవుటయె కాక ధర్మ్యంశము లందును భేదభాన ముండదు.

౪. అర్థైకజ్ఞాన నివేశము నాల్గవది. తదర్థమును గుర్తించు జ్ఞానమునసె వాక్సంపత్తి యనుప్రవిష్ట మగును. శబ్ద మితివృత్తమును నిష్పా దించి దాని జ్ఞానమునసె స్వాత్మను సంక్రమింప జేయును. దాని ప్రవృత్తి కేవలము తదర్థమె యగుట నది యందే చేరును.

౫. అర్థోపరంజకత్వ మయిదవది. నిష్పన్నార్థమున కుపరంజన మన్నది శోభ. అది గీతక్రమాదులచే గల్గును. వాగాత్మకశబ్దము గీతిధర్మ మిచ్చి వృత్తార్థమున కుపరంజన మాపాదించుట యున్నది.

వస్తువృత్తమున రూపరంజన మిచ్చియు వాక్యపరంజకము కాగలదు.

౬. వాక్యార్థనిమిత్త మయినది. అర్థము నిష్పాదించి స్వరూపవైభవము నిలబెట్టుకొనుచున్నది. స్వారాధనమును స్పష్టము చేయుచున్నది. ఇది యంతయు వాగాత్మశబ్దవిలాసము.

ఇట్లెన్నివిధముల గాని వాగాత్మకము లయిన శబ్దములు రూపకేతివృత్తార్థమున నేక యోగక్షేమమున నుండి యుపాదేయతను నిరూపించు చున్నవి. కావునవె "వాచి యత్నస్తు కర్తవ్యో నాట్యస్యైషా తనూః స్మృతా." నాట్యమునకు వాక్కుతనువు. వాక్కునందు సావధానముగ యత్న మాధానింప వలెనని పూర్వమె చెప్పితిమి. పూర్వము నాట్యతనువు వాక్కని యనుట, యిచట వృత్తము నాట్యశరీర మనుట యేమియు విరుద్ధము కాదు. ఈ యితివృత్తాత్మక మగు నాట్యశరీరము ప్రకారవైచిత్ర్యమున శోభించును. పంచసంధులచేనా వైచిత్ర్యము కలుగును. సంధు లన్నియు ప్రకార వైచిత్ర్యకల్పనామయములు. కావ్యశరీరములో స్వసామర్థ్యనియతిచే భిన్నభిన్నము లయిన విచిత్రతా ప్రకారములను నిర్మించి తత్కల్పనాసారముగా సంధులు సాక్షాత్కరించును. సంధు లయి దనుట పరంపరాప్రాప్త మయిన సంప్రదాయమును కథాపారమ్య పరత్వమును విశదము చేయును. పంచసంధు లుండుట వైచిత్ర్యము. అయి దవశ్యముగా నుండవలె నని యాదేశము కాదు. కొన్ని సంధులు తగ్గిన నేమియు హాని లేదు. కొన్ని రూపకములు హీనసంధికము లున్నవి. వాని స్వరూపగౌరవము సుస్థముగనె యున్నది. కొంద రంతట పంచసంధు లుండవలెనని పట్టు పట్టుదురు. ఒకానొక సంధి సంపూర్ణముగా నన్ని సంధ్యంగములు కలది కా నందున నది హీనసంధి యగుటయే కాని మొత్త మన్ని సంధు లుండవలె నందురు. ఒకసంధి వైచిత్ర్యావశమున సంపూర్ణముగా సంధ్యంగకృత శోభ కలది కా వచ్చును. మఱి యొకటి కతిపయసంధ్యంగములతోడనె యుండ వచ్చును. హీనసంధి యయినను పూర్ణసంధి యయినను సంధిసంధాన మావశ్యక మని వారి భావము. ఈ యంశము నంతటిని స్వస్థానమున విస్తరించెదము. ఇతి

వృత్త శబ్దమున "ఇతి—వృత్త" శబ్దద్వయ మున్నది. అందు "ఇతి" శబ్దార్థము ప్రసిద్ధము కాదు. కావుననె పంచసంధులతో శరీరవిభాగ ముండుట వ్యాఖ్యాత మయినది. అంతియె కాని పంచసంధు లనుట సంధినిరూపణపరము కాదు. ఇట్టిది శరీరము. ఇక నిది విధాన శబ్దోప దిష్ట మయిన ప్రకారవైచిత్ర్యము.

వస్తువిభాగము

౪౫౬. ఇతివృత్తం ద్విధా చైవ బుధస్తు పరికల్పయేత్
ఆధికారికమేకం స్యాత్ ప్రాసంగికమథాపరం

వివేచకపండితు డితివృత్తమును రెండు విధముల ప్రకల్పింప వలెను. ఆధికారిక మొకటి. ప్రాసంగిక మపరము. కావ్యబంధ గత మయిన యితివృత్త మున్న దున్నట్లే యుండగా వివేచకు డయిన బుధకవి ద్విధా పరికల్పనము చేసి కొనవలయును. "ద్విధా చైవ" యని శ్లోకమున 'చ' కారమున్నది. 'చ' కార మొక భావసూచ కము. పూర్వమె స్థితసిద్ధ మయిన యితివృత్తమును సామాన్యముగా రూపకము లందు రెండువిధముల భాగభావనము చేయునది. కల్ప నాత్మక మయిన వృత్తము కల ప్రకరణ మను రూపకము నం దితి వృత్తమును ఈ రెండు విధముల ప్రకల్పన మొనర్చుటయు సమ్మతము. భాగద్వయమున కేక మపర మను ప్రసంఖ్యానమును సాభిప్రాయము. నైసర్గికముగా నే యితివృత్తమును ఆధికారిక మని గాని యన్య మని గాని సంకేతము కలది కాదు. కవి ధీశక్తి కథాశరీరము నాధికారికము చేయగా నందలి భాగ మొకటి ప్రాసంగిక మగును. కథారాశి యొకటి. దానినె కవి ద్విధాకరించును. ఇతివృత్త మొకటి ద్విశాఖ మని భావము, ఈ ప్రకారద్వయము వైచిత్ర్య సముపేతము. తన్నిద ర్శన మిక సాగును.

ఆధికారికము

౪౫౭. యత్కార్యం హి ఫలప్రాప్త్యై సామర్థ్యాత్పరికల్ప్యతే
తదాధికారికం జ్ఞేయం అన్యత్ప్రాసంగికం విదుః

రూపకకావ్యమున ప్రధానముగా నొక ఫలమును సంపాదింప వలెను. ఆ సంపాద్యఫలమున నొక యారంభ మున్నది. అది జ్ఞానేచ్ఛా

ప్రయత్న క్రియారూపము. ఏ ప్రయత్నమున నయినను జ్ఞానేచ్ఛ క్రియ లుండును. జ్ఞానపూర్వక మయిన యిచ్ఛ, తత్పూర్వక మయిన యత్న మారంభమున సుసంగతము లయి యుండును. ఇట్టి యారంభ మునె రూపకకావ్యమున "ఆరంభము" "కార్యము" అందురు. సామర్థ్యయోగమున ముఖ్యఫలప్రాప్తిచే పరికల్పిత మగు ఆరంభ మాధికారిక మయిన యితివృత్తము. ఆధికారికము నిట్లె తెలియ వలయును. అంతట ననుగతమై యుండుట, హృదయానుయాయి యగుట దీని ప్రయోజనము. ఆధికారికేతర మగు వృత్తము ప్రాసంగికము. ప్రాసంగిక మందును సర్వత్రానుయాయిత హృదయానుయాయిత యంతర్లీనమై యుండును. అప్పునితో కార్యపర్యాలోచనము, సాధించి తీరవలయు ననెడి యుత్కటేచ్ఛ, ఫల మాహరింపవలెననెడు కాంక్ష యుండును. ఆధికారిక కథావృత్తములో నివి యుండగా వీని నిష్పత్తిలో శక్త్యంతరములను వ్యాపారింప వలసిన యావశ్యకత లేదు. ముఖ్యప్రయోజనానుకూల మగు సామర్థ్యమె వీని నిష్పత్తిసాధనము. ఇట్లె ప్రాసంగికేతివృత్తమున గూడ శక్త్యంతరవ్యాపార మేమియు నుండదు. ప్రాసంగికమున గూడ వేరుగా శక్త్యంతరమును వ్యాపారించినచో నదియు నాధికారికమె కావలసి వచ్చును. ఆదికవి వాల్మీకి కావ్యమున దీనిని సమన్వయించి భావింపగలము. శ్రీ లంక నుండి శ్రీ సీతను మరల దెచ్చుట ప్రధానఫలముగా వివక్షితము. కాగా నిం దవాంతరఘటితము లనేకము లున్నవి. ప్రతిజ్ఞా నిర్వహణము, జగత్కంటక రావణోద్ధరణము, శరణాగత విభీషణ రక్షణము మొదలగునవి యందు గలవు. ఇవి యన్నియు శక్త్యంతర వ్యాపారసాధ్యములు కావు. సీతా ప్రత్యానయమునకై వ్యాపృత మగు శక్తిప్రసారమె వీని నన్నిటి సాధింప గలదు. కార్య సాధనమునకు సామాదు లుండ వలెను గదా! తదుపయోగి సామాద్యుపాయచతుష్టయములో నొక్కొకచో ద్వికము త్రిక మపేక్షితము. సామదానము లున్న నొకభేదము. సామదానభేదము లున్న వేరొక భేదము. ఇట్టి భేద సంపాదనమున నపరిహార్యము లగు విశేషములచే నవి సముపనీతము లగునె కాని పృథగ్యత్న మపేక్షితము కాదు. తాపసవత్సరాజమున నిది భావింపుడు. దానిలో వత్సరాజు

నకు రాజ్యము మరల లభించుట ప్రధానఫలము. వాసవదత్తాసంబంధము పద్మావతీప్రాప్తియు నందు వర్ణిత మయినది. వీనిలో క్రియాంతరోపయోగ మే మాత్రము లేదు. ఇట్లైతత్సమన్వయమును భావింపవలెను. పద్మావతిని పరిణయ మాడుట వాసవదత్తాప్రాప్తిలో నుపాయమె యయినది. పద్మావతీపరిణయము తదుపాయము కాక పోయినచో వత్సరాజునకు పద్మావతీ పరిణయమున ప్రవృత్తియే కలుగదు. పద్మావతీ స్వీకారమున వత్సరాజ ప్రవృత్తి లే కున్న ప్రధానఫల మెట్లు కలుగును ? సర్వప్రాసంగిక మేకరూపమె యగును. "ప్రసక్తిర్హి ప్రసంగః తత ఆగతం ప్రాసంగికం. ప్రసజ్యతే వా ప్రధానఫలనిష్పత్తయే ఇతి ప్రసంగః తత ఆగతమితి" ప్రసక్తికి ప్రసంగ మని పేరు. ప్రసంగమున సంప్రాప్త మగునది ప్రాసంగిక మగునని యొక యుత్పత్తి కలదు. మరియొకటియు గలదు. ప్రధాన ఫల నిష్పత్తికై ప్రసక్త మగుటను ప్రసంగ మన వచ్చును. తత్ప్రసంగ సమాయాతము ప్రాసంగికము. కొందరొకటి యనిరి. ప్రాసంగికము లం దన్నిట శక్త్యంతరయోగ ముండదనుట సరి కాదు. కొన్ని ప్రాసంగికములలో శక్త్యంతరయోగ మున్నది. ఆధికారికమున కయిన వ్యాపారము కన్న వేరొక వ్యాపారము ప్రాసంగికనిష్పత్తి కావశ్యకము. కాగా శక్త్యంతరయోగము కల ప్రాసంగికములు కొన్ని యున్నవి. శక్త్యంతరయోగము లేని ప్రాసంగికములును కొన్ని యున్నవి. ఇట్లు యోగాయోగములచే ప్రాసంగిక మనేకవిధము లగునని యా కొందరి భావము. ఈ భావము నభినవుల యుపాధ్యాయులు శ్రీభట్టతోతు లంగీకరింపరు. భట్టతోత భావమునకు భరతవచనము మూలము. ఇది భరత నిరుక్తి.

ప్రాసంగికము

౪౩౮. కారణా త్ఫలయోగస్య వృత్తం స్యాదాధికారికం
తస్యోపకరణార్థం తు కీర్త్యతే హ్యానుషంగికం.

కావ్యమున ఫలసిద్ధి కలుగుటలో కారణ మయిన కథావృత్త మాధికారిక మగును. ఆనుషంగిక మను పేరు పడిన ప్రాసంగికము ఆధికారికేతివృత్తమున కుపకరణార్థమై యుండుట నందరు కీర్తింతురు.

కవి నిరూపించు కథావస్తువు వర్ణనోపాయ మారోహించి ఫలసంబంధ మాపాదించును. ఫలసంబంధము కూర్చుటలో దాని కట్టి సమర్థా చరణ మున్నది. కాన నట్టి దాని నాధికారిక మని వ్యపదేశించిరి. కావ్యము నం దిట్టి ఫలయోగ మాపాదించు నితివృత్తాంతర ముండదు. దీని యుపకరణార్థమై యానుషంగిక ముండును. అది యానుషంగిక మయినను ప్రధానోపకరణార్థ మగుటచే ప్రశంసాస్పదమై కీర్తిత మగును. ఫలప్రాప్తిరూప మగు ప్రయోజనమున నాధికారికము స్వప్రయోజన మగుట తల్లక్షణముగా జెప్పి నట్లయినది. ఫలప్రాప్తి ప్రాసంగికమున గూడ గలదు. ఆధికారికము ప్రాసంగికమె యగునా ? అది యెట్లును కాదు. ప్రాసంగికమున కాధికారికమున కన్న భేద మెట్లు సిద్ధ మయినది ? దానిచే దీని తెలియుట, దీనిచే దాని తెలియుట లంగీకరించిన అన్యోన్యాశ్రయ దోషము వాటిల్లును. కావున ఫలప్రాప్తి స్వరూపమునె విశేషించి నిరూపించుట యావశ్యక మగుచున్నది.

ఫ ల ప్రా ప్తి

౪౫౯. కవేః ప్రయత్నాత్ నేతౄణాం యుక్తానాం విధ్యపాశ్రయాత్
కల్ప్యతే హి ఫలప్రాప్తిః సముత్కర్షాత్ ఫలస్య చ

విధ్యపాశ్రయము కల కావ్యనాయకుల ఫలోత్కర్షము వలని కవిప్రయత్నము సముత్కర్ష ననుసరించు ఫలప్రాప్తి యని ప్రకల్పిత మగుచున్న దని దీని భావసారము. కవి ప్రయత్నమున యుక్తనాయకుల విధ్యపాశ్రయమున ఫలసముత్కర్షమున ఫలప్రాప్తి నిశ్చిత మగును. ప్రాధాన్యము నవలంబించి ఫలప్రాప్తి నిర్ణీత మగును. కావున ఆధికారికము ప్రధాన ఫలప్రాప్తి ప్రయోజన మని సారాంశము. ఫలప్రాప్తి ప్రాధాన్యమున నాధికారికమును నిర్ణయించుటలో దీని గుర్తింప వలెను. కవి కావ్యమున నొక ఫలమును సముత్కర్షసమేత మగునట్లు వివక్షించును, అదియె ప్రధానఫలము. ఇందు కవిపురుషుని యిచ్ఛ యనియంత్రితము కాదు. అది యొకవిధమున నియంత్రత నొందును. ధీరోదాత్తాది భేదమున నుండు నాయకులలో నొకడు యుక్తత కల వా డగును. అట్టి వాడె యచట సముచితుడు. అతని విధి యంతయు కావ్యమున సంపాద్యవస్తువు. తదపాశ్రయ

ప్రయత్నమున కవి ఫలము ప్రధాన మగును. ఏ విధిలో నే నాయకుడు యుక్తసముచితు డగునో యాతనికి "నే నిది యొనర్ప వలె" ననెడి యభిసంధానము లేకున్నను, ఆతని కర్తవ్యమున ఫల నిరూపణ మావశ్యక మగుచున్నది. తాపసవత్సరాజ నాటకమున వత్సరాజునకు వర్ణిత మయిన రాజ్యప్రత్యాపత్తి యిట్టిది. రాజ్యప్రత్యాపత్తి వత్సరాజున కభిలషిత సంపత్తిగా లేదు. వత్సరాజామాత్యులె కర్తవ్య మం దభిసంధానము కలిగి యున్నారు. అయిన నాతడు ఫలభాజను డగు నాయకు డయినాడు. అమాత్యులు సంపాదించిన యభిసంధి ప్రత్యూపాయ పరంపరలు వత్సరాజునకు ఫల మార్జించి పెట్టినవి. కావున సముచిత నాయకుల సంపాద్య వస్తుప్రయత్నము కవిపురుషేచ్ఛను నియంత్రణ మొనర్చ నన వచ్చును. రామాయణములో రాముని విషయమున నొక విశేష మున్నది. అందు రామునకు స్వదారప్రత్యానయన, కంటకోద్ధరణ, భీతాభయవితరణాదులలో నంతట కర్తవ్యతౌచిత్య మున్నది. వత్సరాజున కట్లు లేదు. అయిన నాతనికి రాజ్యప్రత్యానయన ఫలము నిరూపిత మయినది. రామాదుల వైశిష్ట్యానుసారమున నొక వ్యవస్థితలక్షణ ముచితము. అదియె ఫలసముత్కర్ష, రామాది సముచిత నాయక సముత్కర్షమున ఫల సముత్కర్షమున ఫలప్రాప్తి కల్పిత మగును. ఇం దిది నిశ్చితార్థము. కావ్యఫలము స్వాంశమున సమధికోత్కర్ష మవలంబించును. అందే తదౌచిత్యమును కవి కల్పింప వలసి యున్నది. రామాయణమున రావణసంహార మవధిగా సీతాప్రత్యాయనమె సముత్కృష్ట మయినది. సీతాప్రత్యానయన సంపాదనమునకె యితరము లన్నియు ప్రవర్తించినవి. వత్సరాజు సచివాయత్తసిద్ధి యగుటచే యౌగంధరాయణాద్యమాత్యు లంతటి వా రయినారు. అందు వారి యభిసంహిత రాజ్యప్రాప్తి ఫలము సముత్కర్ష కల దయినది. అప్పుడు వత్సరాజిట్లుభావించును. "వీరాపాదించిన రాజ్యభారచింత యంతయు నేను తెచ్చిపెట్టు కొనినదే" యని. ఇట్లాచింత యధికాధికముగ హృదయమున విపరివర్తమానమై నాయకునకు సముచిత ఫలసంధాన మొనరించును. ఇట్టి సంధానము కవియత్నమున వివక్షితము కాగా నదియె ముఖ్యసంపాద్యమై ప్రధానఫల మగుచున్నది. ఇట్టి విధమున

పర్యాలోచనము చేయగా కవి వివక్ష యంతట పరమావశ్యకముగ భాసించును. కావుననె విధ్యపాశ్రయ ముండ వలె ననుట. "విధీయతే ఇతి విధిః వ్యుత్పత్తిః" విధి యనుట వ్యుత్పత్తి యని భావము. కావ్యమున నే పురుషార్థవ్యుత్పత్తి నిరూపింప వలసి యున్నదో యా పురుషార్థవ్యుత్పత్తికి తగిన యోగ్యనాయకుని గ్రహించి కవి ప్రవర్తించినచో కవి స్వేచ్ఛగా ప్రవర్తించినట్లు కాదు. కావున నిది సూచిత మయినది. విధ్యపాశ్రయాద్యుక్తు లయిన నాయకుల ఫలోత్కర్షము ననుసరించి కవి ప్రయత్న ముండుట యావశ్యకము. అప్పుడు ఫలప్రాప్తి సముత్కర్ష నవలంబించినదై శోభించును. ఆధికారికము స్వప్రయోజన మగుటలో ఫలప్రాప్తి నిర్వాచనము నీ విధముగా విశిష్య గుర్తించుట యుక్తము.

౪౬౦. సంసాధ్యే ఫలయోగే తు వ్యాపారః సాధకస్య యః
తస్యానుపూర్వ్యా విజ్ఞేయాః పంచావస్థాః ప్రయోక్తృభిః

కవి ప్రయత్నమున ఫలయోగమును చక్కగా సాధింప వలసి యున్నది. ఫలయోగము సంసాధ్యమై యుండగా నొక వ్యాపారపరిస్పందము వాఙ్మనసగతమై యుండును. ఆ పరిస్పందమున గొన్ని యవస్థలు గలవు. అవి యయిదు. ఈ పంచావస్థలను నాట్యప్రయోక్తలు సావధానముగా నానుపూర్వీక్రమమున గుర్తింప వలెను. ప్రారంభము, ప్రయత్నము, ప్రాప్తిసంభవము, నియతఫలప్రాప్తి, ఫలయోగము నని వరుసగా నా యవస్థ లున్నవి. వీని నుద్దేశక్రమముననె కవులు నిబంధింప వలెను. అంత మాత్రమె కాక నాట్యప్రయోక్తలును సావధానముగా గుర్తింప వలెను. కవి యా యవస్థలు నిబంధనీయము లని భావించి నిబంధింప వలెను. ప్రారంభాదులందు క్రమ మవశ్యంభావి. వరుసగా వాని యన్నిటి నిబంధనము పరమావశ్యకము. ఏదేని విధమున దృశ్యథత్మ మాపాదించుట యుక్తము కాదు. అవస్థాంతరము లన్నియు సంగతములై సంభవించుట లే దని ప్రారంభమె ప్రపంచించుటయు సముచితము కాదు. ప్రారంభ సంభావనము చేయు నాట్యప్రయోక్త (కవి) యుత్తరోత్తరావస్థా ప్రసర మొనర్ప గలడు. సంభార సమారంభముతోనుండు ప్రారంభ మన్యావస్థల ప్రసర మిచ్చును. ప్రారంభము ప్రథ

మము. ఫలయోగము పంచమము. వివక్షితక్రమమును విస్మరింప రాదు. వీని నిక క్రమమున ప్రదర్శించుట సముచితము. వీని లక్షణ మిట్లున్నది.

పంచావస్థలు

౪౬౧. ఔత్సుక్యమాత్రబంధస్తు యద్బీజస్య నిబధ్యతే
మహతః ఫలయోగస్య స ఫలారంభ ఇష్యతే

౪౬౨. అపశ్యతః ఫలప్రాప్తిం వ్యాపారో యః ఫలం ప్రతి
పరం చౌత్సుక్యగమనం స ప్రయత్నః ప్రకీర్తితః

౪౬౩. ఈషత్ప్రాప్తిర్యదా కాచిత్ ఫలస్య పరికల్ప్యతే
భావమాత్రేణ తం ప్రాహుర్విధిజ్ఞాః ప్రాప్తిసంభవం

౪౬౪. నియతాం తు ఫలప్రాప్తిం యదా భావేన పశ్యతి
నియతాం తాం ఫలప్రాప్తిం సగుణాం పరిచక్షతే

౪౬౫. అభిప్రేతం సమగ్రం చ ప్రతిరూపం క్రియాఫలం
ఇతివృత్తే భవేద్యస్మిన్ ఫలయోగః ప్రకీర్తితః

౪౬౬. సర్వస్యైవ హి కార్యస్య ప్రారబ్ధస్య ఫలార్థిభిః
ఏతాస్త్వనుక్రమేణైవ పంచావస్థా భవంతి హి

ఈ శ్లోకములు క్రమముగా నారంభాదుల లక్షణము నిరూపించుచున్నవి.

౧. ఆరంభము. ప్రధానఫలయోగమునకు సంబంధించిన రూపకబీజార్థమునకు ఔత్సుక్యమాత్ర బంధమును ఫలారంభ మందురు. ఫలారంభమె యారంభము. రూపకమున కవిప్రయోక్త వివక్షించు ఫలయోగము గొప్పదిగా మహత్తరముగా నుండ వలెను. అదియె ప్రధానముగ నుండ వలెను. అది రూపకమున సంయుజ్యమానమై తత్తన్నాయకులకు సముచిత మగును. అట్లు యుజ్యమానఫలమునకు తగిన యుపాయసంపత్తి బీజము. ఆ యుపాయసంపద యొక్క యౌత్సుక్యమాత్రము నిబంధించుట చాలును. అదియె యారంభము నిర్దేశించును. ఈ యౌత్సుక్య మనునది తద్విషయ స్మరణోత్కంఠ కనురూపముగ నుండును. "ఈ యుపాయమున నిది సిద్ధించు" నని రూపకపాత్ర సంభావించును. ఆ యౌత్సుక్యబంధ మనునది హృదయ

మందు నిరూఢి. అదియె ప్రారంభము. ఈ ప్రారంభావస్థ రూపక నిర్మాణ నియతి ననుసరించి నాయకున కుండ వచ్చును. అమాత్యున కుండ వచ్చును. నాయిక కుండ వచ్చును. ప్రతినాయకున కుండ వచ్చును. దైవసాధిత మయిన యుపాయ మున్న రూపకమున నిది దైవమునకె నిరూపితమై యుండ వచ్చును. ఇట్టి హృదయనిరూఢి రూప మయిన ప్రారంభము వారి వారి యందా యా విధమున వ్యవస్థితమై యవభాసించు చున్నది. అభిమత ప్రాప్త్యాదికము దైవ సాధ్యాత్మకముగ నున్న రూపకము లందు పురుషకారము దైవసాహాయ్యము కలదై గోచరించును. ప్రయత్న బహుమానమును గోచరించును. తద్వ్యుత్పత్తి లాభమునకై దేవకృతి ఫలవృత్తిగా భాసించును. రచయిత లట్లే వీని ప్రదర్శించు చున్నారు. ఫలలాభమున కౌత్సుక్యమాత్ర మారంభ మని తాత్పర్యము.

౨. ప్రయత్నము. ఫలప్రాప్తి కన్పడ నప్పుడు ఫల ముద్దేశించిన యౌత్సుక్యసహిత వ్యాపారము ప్రయత్న మగును. ఫల యోగమున కనుకూలము లయిన యుపాయము లంతగా భాసింప నందున ఫలానుసంధాత తదుపాయ వ్యతిరేకమున ఫలప్రాప్తిని పరిశీలింప జాలడు. ఫలదర్శన మసంభావిత మనియె యాతడు తలచును. ఇక నాతడు వివేచన మొనరింప యత్నించును. అప్పు డాతనిలో ఫలోద్దేశమున నొక వ్యాపారము కలుగును. ఆ వ్యాపార ముపాయవిషయమున పరమౌత్సుక్యస్వభావముగ నుండును. "ఈ యుపాయము లేకున్న నీ ఫలము సంభవింపదు. కావున నీ యుపాయము నవశ్య మన్వేషింప వలెను." అని యుపాయవిషయ స్మరణేచ్ఛా సంతాన స్వభావముగా నొక ప్రయత్న మాతనిలో నుదయించును. అదియె ప్రయత్న మను ద్వితీయావస్థ.

౩. ప్రాప్తిసంభవము. ఉపాయమాత్రమున ఫలమున కొంత ఈషత్ప్రాప్తి యున్నచో నది ప్రాప్తిసంభవ మని విధిజ్ఞు లందురు. భావమాత్రమున నీషత్ప్రాప్తికల్గుట శ్లోకమున నున్నది. "భవత్యస్మాదితి భావః ఉపాయః" భావ మనునది యుపాయము. భావమాత్ర మని యనుటలో నిది భావము. ఉపాయమునకు సహకార్యంతర

యోగము ప్రతిబంధక వారణమును మాత్రపదమున నిశ్చిత మగును. దీని భావ మిది. లభించిన యుపాయమాత్రమున నెప్పుడేని యొక విశిష్ట ఫలప్రాప్తి కొంతగా సంక్లుప్త మయినచో నది ప్రాప్తిసంభవ మగును. విశిష్ట ఫలప్రాప్తి సంభావనామాత్రమున స్థాపిత మగుటయె కాని నిశ్చిత మగుట కాదు. ఈ ప్రాప్తిసంభవము నందు సంభావనా యోగ్యత్వము · అసంభావనావిశిష్టత్వము రెండు నుండును. ఇది ఫలానుసంధాత యొక్క తృతీయావస్థ. ఉపాయాపాయ శంకా సంకుల మయిన ప్రాప్త్యాశ ప్రాప్తిసంభవ మని భావము.

౪. ని య త ఫ ల ప్రా ప్తి. ఉపాయసంపత్తిచే ఫలప్రాప్తి నియతముగ గల్గుట భావించి నప్పుడు నియతఫలప్రాప్తి యనవచ్చును. ఫలప్రాప్తి ప్రకర్షముగ నిం దుండును. ఇందు సహకారివర్గ మంతయు ప్రతిబంధక విధ్వంసన మొనర్చి సామగ్రీరూపమున నుండును. అప్పు డా సామగ్రిని ఫలానుసంధాత ముఖ్యోపాయమున నియంత్రితముగ దర్శించును. ఫలావ్యభిచరితముగ సాక్షాత్కరింప జేసికొనును. కాగా నప్పటి యవస్థ నియతఫలప్రాప్తి యను పేర ప్రసిద్ధ మగును. ఇట్టి యీ నియతాప్తి సగుణ మని బహుజ్ఞు లనిరి. సగుణ మనుట యిది గౌణి యవస్థ యని భావము. ఈ నియతాప్తి కర్తృనిష్ఠముగా నుండదు. ఇది యుపచరితమయిన సంభావనాత్మకావస్థ. నియత ఫలప్రాప్తి శబ్దము నియతఫల కర్తృవిషయమె. కావుననె ఫలాను సంధాత దాని నట్లు దర్శించుటయె యిందు ముఖ్యముగ నిర్దిష్ట మయి నది. అభావనియత మయిన నియతాప్తి యని కొంద రిచటి యర్థ మన్యథా పలుకుదురు. వారి భావమున ఫలప్రాప్తి సందేహామయ ముగా నుండునని తాత్పర్యము. నియత మయిన ఫలప్రాప్తి సందిగ్ధ మని యనుట విరుద్ధముగా నున్నది. ఇది యెట్లు సంగత మగునని వారల నడుగ వలసి యున్నది.

౫. ఫ ల యో గ ము. అభిప్రేత మయిన సమగ్ర క్రియా ఫలము కథావృత్తమున ప్రతిరూపముగ సంభవించినచో ఫలయోగ మని ప్రకీర్తిత మయినది. కర్త్రవస్థాస్వరూప మయిన యితివృత్తమున నాయకాభిమతఫల ముండును. అది యనుచితము కాక సముచితముగ

నుండును. అది కేవలము నాయకునకె సముచిత మగుట కాదు. ప్రతిరూప ముచితమై యుండును. అది సంభవపూర్ణమై యుండు క్రియాఫలము. నాయకు డనుసంధానించు క్రియల కిది సమనంతర ఫలముగ నుండును. విధిఫల మగు స్వర్గాదికము వలె నిది కాలాంతర మపేక్షించు నదిగా నుండదు. సమనంతరఫలముగ నుండును. ఈ నాయకుని యవస్థయె ఫలయోగము. ఫల ముత్పన్నమగుట. నాయకావస్థ ఫలయోగ మని యనుటలో నీ భావ మున్నది. ప్రారంభము నుండి సచివాదుల యమాత్యాదుల యవస్థలు వర్ణితము లయినను అవి యన్నియు నాయకుని పొందు నవియె యగును. కావుననె నాటకము లందు స్వరవిధము లయిన నాయకావస్థలను సాక్షాత్తుగా నిబంధించుట యావశ్యకము కాదు. సచివాదిగతముగా ఫలయోగ మున్నను అది నాయకగతమె యగు ననుట యభీష్టము. సచివాది గతము లయిన యవస్థాంతరములు కూడ నాయకవిషయముననె పర్యవసానము పొందుటను నాటకకారులు నిరూపించియె యున్నారు. మే మిచట ప్రతిపాదించిన భావమె సముచ్ఛ్రితమై రూపకములందు గోచరించు చున్నది.

మానుషవ్యాపారము ముఖ్యముగా నున్నపు డీ యవస్థలన్నియు నాయకునకు గాని తత్సచివాదులకు గాని కలుగ వచ్చును. అపదుపాయాపేక్షతో నుండుటచే ప్రతినాయకు నందు నివి యుండవచ్చును. కొన్ని కొన్ని స్థలము లందు ఫలము దైవాయత్తముగా వర్ణిత మగుట యున్నది. అట్టి పట్టులలో నీ యవస్థ లెవరి యందనుగతములై యుండు ననునది పరిశీలింప వలసి యున్నది. పురుషకారమును మాత్రమునె యభిమానించి దైవ మవజ్ఞ చేయు స్వభావము కల చార్వాకాదుల మతముల నభిమానించు వారి విశేషవృత్తములు వర్ణనాస్పదములు కా రాదు. దైవ బహుమాన వ్యుత్పత్తిని సంపాదించుటకై పురుషకారము నఫలముగా వర్ణింప వచ్చును. పురుషకారము లేకున్నను, దైవమును సఫలముగా వర్ణించి ప్రదర్శించుట సముచితము. ఒకప్పుడు దైవరహిత మయిన పురుషకారము సఫలముగా వర్ణిత మగుటయు నున్నది. కావుననె దరిద్రచారుదత్తాది.

రూపకములు కొన్ని తద్విషయములుగా నున్నవి. కావున రూపకేతి వృత్తము దైవాయత్తముగా నున్నప్పుడీ యవస్థా పంచక మెట్లు సంగత మగును? ఇట్టి యీ యాశంకను పరిహరించుటకే యంశ మావశ్యక మగుచున్నది.

౪౯. సర్వస్యైవ హి కార్యస్య ప్రారబ్ధస్య ఫలార్థిభిః
ఏతాస్త్వనుక్రమేణైవ పంచావస్థా భవంతి హి

ఫలార్థులు రూపకము లం దారంభించిన యే కార్యమున కయిన ననుక్రమమున నీ పంచావస్థలు సంభవించును. దైవసంభూత కార్యమున కయిన నీ యవస్థ లుండును. దైవాయత్తముగా నుండు విషయమున నాయకుడు యతింపక పో వచ్చును. అయిన నచట ఫల ముండును గావున అవశ్య మవస్థాదు లుండ వలెను. ఆ ఫలమున నాయకు డర్థి యగును. ఆ ఫల మాత డందుకొనును. దాని ననుస రించిన ప్రవర్తన ముండి తీరును. నాయకుడు సేవాది నానోపాయా రంభములు లేకపోయినను ఆనంద సంపాదన హృదయుడై యగును. కాకున్న పరతః ప్రాప్త మయినను ఫలము సంగీకరింపక పో వచ్చును. అనంగీకరణమున గూడ నాయకునకు ఫలార్థిత్వ ముండును. అధిక ఫలాంతర సంతోష మేదియో యాతనిలో మెలగు చుండును. దాని ననుసరించియె ప్రసిద్ధ్యాది ఫలాంతరాభిసంధాన ముండ వచ్చును. కావుననె భరతముని "సర్వస్యైవ పంచావస్థాః" యని యుక్తోక్తి వెలయించినాడు.

ఈ నిరూపించిన ఫలారంభాదులలో స్వరూపభేద మున్నది. కాలభేద మున్నది. కొన్ని కాలాభిన్నములుగా కన్పించినను ఏకకా లత్వ ముండదు. కాగా ఫలయోగమును సాధింప వలసి యున్నప్పుడు సాధక(కారణ)వ్యాపార మవస్థారూప మని యనుట యెట్లు సంగత మగును? కాలస్వరూప భేదభిన్నము లేక కారణవ్యాపార మగు టెట్లు? ఇంక నొకటి. ఫలయోగము సాధ్యమై యుండగా కారణావస్థ లయి దంటిరి. ఆ పంచావస్థలు ఫలయోగరూపములె కావు? ఆ యవస్థా స్వభావ మన్యము కాదుకదా! ...ఇట్టి యాశంక లిచట గలుగగా నిది నిరూపింప వలసి యున్నది.

౪౬౮. అసాంస్వభావభిన్నానాం పరస్పరసమాగమాత్
విన్యాస ఏకభావేన ఫలహేతుః ప్రకీర్తితః

ఈ యవస్థ లయిదు స్వాభావ కాల భిన్నము లయినను పరస్పర సమాగమమున విన్యాసము కలుగును. అప్పుడది యేకభావమున ఫలహేతు వగుచున్నది. మూలమున స్వాభావభేదమె యున్నది. అయినను కాలభేద ముపలక్షిత మగును. స్వాభావ భేద మున్నను దిక్కాలభేద మున్నను దండచక్రాదు లేక ఫలమును (ఘటాత్మకమును) సంపాదించుట యున్నది. అట్టి వీని కన్యోన్యసంగతిచే నాంతరీయక ముగా నొక విన్యాసము కలుగును. అదియె ఫలహేతువు. దానిచే నాద్యంతముల యవవార్జణ ముదయించును. మొదటి ఫలారంభము చివరి ఫలాగమము రెండు సమాహృతము లగును. నిశ్చితోత్త రోత్తరకార్యము లయిన కారణకారణములకును హేతుత్వ ముండి తీరును. మొదటి ఫలయోగ మొక్కటి యుండ ఫలయోగాంతర మే మనుదాని నిట్లు సమాహితము చేయ వచ్చును. ఫలయోగము లన్నియు సంబంధము పొంది ఫలహేతు వగును. ఈ యంశమె "ఏక భావేన ఫలహేతుః" అని శ్లోకమున నున్నది. ఏకభావ మనునది సంబంధము. "అయం భావః" ఫలోత్పత్త్యవస్థ యొకటి నాయక సంబద్ధమై యుండును. రెండవ ఫలోత్పత్త్యవస్థ "సంసాధ్యే ఫల యోగే" గ్రంథమున సంపాదింప వలసి యున్న ముఖ్యఫలయోగ ముగా సూచిత మయినది. పూర్వావస్థ మధ్యమున్న మూ డవస్థ లతో సంయుక్తమై యోగ్యఫలోత్పత్తిదర్శనముగా నయిదవ యవస్థ యగును. అవస్థ లివి యెంతగా స్వాభావాదిభిన్నము లయినను పర స్పరసమాగమమున నపూర్వవిన్యాసము కలవై యేకీభావము పొంది ఫలహేతువుగా ప్రకీర్తితము లగు చున్నది.

౪౬౯. ఇతివృత్తం సమాఖ్యాతం ప్రత్యగేవాధికారికం
తదారంభాది కర్తవ్యం ఫలాంతం చ యథా భవేత్

అవస్థాపంచకము ప్రదర్శిత మయినది. తదను యాయిగా నితి వృత్త మాధికారిక మగుట సమర్థింప వలసి యున్నది. అందుల కిది తగును. మొదట ప్రత్యేకముగా నిరూపిత మయిన యాధికారికేతి

వృత్తము నారంభాదిఫలాంతము ప్రసరించునట్లుగా నిర్మాణింప వలెను. దాని నట్లు నిర్మించుట కర్తవ్యాకార్యము. ఆరంభాది ఫలాంతముగా ప్రసరించు వస్తువు తత్తదవస్థానుయాయిగా నధికృత మగును గావున నాధికారిక మను వ్యపదేశము పొందును. కథావస్తు వితివృత్త శబ్ద వాచ్య మగు నట్లింతదనుక సమాఖ్యాత మయినది. పంచసంధులచే విభాగ మొనరించుట యితిశబ్దార్థ మని నిరూపితము. అయినను తద్గతవక్తవ్యాంతరోపక్షేపమునకై యిది చెప్పవలసి వచ్చినది.

సంధిసంబంధము

౪౭౦. పూర్ణసంధి చ కర్తవ్యం హీనసంధ్యపి వా పునః
నియమాత్ పూర్ణసంధి స్యాత్ హీనసంధ్యథ కారణాత్

సామాన్యముగా రూపక మం దంతట పంచసంధు లుండ వలెను. కాన పూర్ణసంధిగా నిర్మింప వలెనని నియమము. హీన సంధిగా కూడ కావ్యము నిర్మాణింప వచ్చునసుట పక్షాంతరము. రూపకము లం దంతట సంధు లయిదున్న నుండ వచ్చును. కా కున్న నంతట తగ్గిన తగ్గ వచ్చునని కొందరు తలంతురేమో యని ముని నియమ మేర్పరచినాడు. పూర్ణసంధిగా నుండుట యనునది రూపక మున నియతవిధి. ఏదేని రూపకమున సంధు లన్నియు నుండక కొన్నియే యుండుట సంభవించినచో నది కారణనిమిత్తముగ గలిగిన రీతి యగును. కావుననె కొన్ని రూపకములు హీనసంధికములుగా నున్నవి. పంచసంధు లుండుట విశేషవిధి యని కొందరు భావించుట నభినవగుప్తపాదాచార్యు లంగీకరింపరు. వారి భావ మిది. సర్వత్ర యితివృత్తము పంచసంధులతో నుండవలెను. వ్యాపార మెట్టిది గాని ప్రారంభాద్యవస్థాపంచకము లేక సిద్ధింపదు. కాన నవస్థాపంచకము తగ్గింప శక్యము కాదు. ఫలార్థు లారంభించిన కార్యసర్వస్వ మను క్రమమున నవస్థాపంచకముతో నుండుటనె భరతు డాదేశించినాడు. అవస్థాపంచక మనుసరించు సంధిపంచక మంతట నవశ్యంభావి. కావున రూపకము లన్నియు నియమమున నయిదు సంధులతో నుండ వలెను. హీనసంధిత్వ మనునది కారణసాపేక్షము. ఏదేని కారణమున కొన్ని సంధులు తగ్గునే కాని యది రూపకనియతధర్మము కాదు. రూపకము

లందలి కొన్ని వస్తువులలో నుండవలసిన యంగము లన్నియు పూర్ణ ముగ నుండవు. అందుచే హీనసంధిత్వము కలుగును. పూర్ణసంధిగ నుండుటయె భరతుని వ్యపదేశము. "హీనసంధ్యపి వా పునః" యని యనుట రూపకపూర్ణసంధిత్వమునె స్పష్టము చేయును.

అంగములు పూర్ణముగా నుండనపుడు హీనసంధిత్వము కలుగ నందు లెక్కింప దగు విభేదము లిట్లుండును. వీనిని మున్ముందు భర తుడు నిర్దేశించును. వాని సూత్రీకార మిచట సూచిత మగుచున్నది.

౪౭౧. ఏకలోపే చతుర్థస్య ద్విలోపే త్రిచతుర్థయోః
ద్వితీయత్రిచతుర్థానాం త్రిలోపే లోప ఇష్యతే.

పంచసంధు లుండుట నియమము. ఏవేని లోపించి నపు డీరీతి యుండును. పంచసంధులలో నొకటి లోపించిన చతుర్థసంధిలోప మచితము, రెండు లోపించునేని మూడవసంధి నాల్గవసంధి లోపిం చును. మూడు సంధులు లోపించునప్పుడు ద్వితీయ తృతీయ చతుర్థ సంధులు లోపించును. ఇట్లే లోప ముండుట యభీష్టము. రూపకము లలో డిమము సమవకార మనునవి నాల్గు సంధులతో నుండును. అం దవమర్శ సంధి లోపించును. వ్యాయోగ మీహామృగము లను రూప కములు త్రిసంధికము లగుట వానిలో గర్భసంధియు విమర్శసంధియు లోపించును. ప్రహసనము, వీధి, అంకము, భాణ మనునవి రెండు సంధులతో నుండును. వానిలో మూడు లోపించును. ప్రతిముఖసంధి, గర్భసంధి, అవమర్శసంధి లోపించును. ఇట్లె భావము యుక్తము. "ద్వితీయ త్రి చతుర్థానాం" అనుచోట "త్రి" శబ్దమున "తృతీయ" మని గుర్తింప వలెను. ఏ రూపకేతివృత్తము నం దైనను సర్వత్ర ఉపక్రమోపసంహారము లవశ్యంభావులు. దృశ్యేధర్మార్థ మవగాహ నము చేసికొనిన ప్రేక్షాపూర్వకారులు వితతము బహుఫల మయిన కర్తవ్య మారంభింతురు. వారలకు పంచసంధు లావశ్యకము లగును. ఆర్తిసహిష్ణుత్వమున శంక్యమాన విరుద్ధప్రత్యయముల నపాకరింపగా వారలకు ఫలయోగము సుదృఢ మగును. డిమాదినాయకు లత్యంత ముద్ధతప్రాయు లయినందున నధికముగా వినిపాత మాశంకింపరు. వ్యాయోగాదులలోని నాయకులును తర తమ భావమున ఫలయోగ

ప్రవణు లగుదురు గావున విరుద్ధసన్నిపాతముల నంతెగా నాదరింపరు. ప్రహసనాదినాయకు లధర్మప్రాయులు. వారి యితివృత్తము చరిత్రత శరీరము. ఉపక్రమోపసంహారము లందు వారి కథ విశ్రాంత మగును. అంత మాత్రము వారలకు చాలును. అవమర్శాదులు వారల కక్కఱ లేదు. ఆ కథ లపూర్ణములు. ఇంత వర కిట్లు ఇతివృత్తశబ్దము నందలి 'ఇతి' శబ్దార్థము పంచావస్థలతో వ్యాఖ్యాత మయినది. దాని యర్థము గూడ నిట్లు నిర్వాహిత మయినది. ప్రాసంగికము నం దితి శబ్దార్థమును నిరూపింప వలసి యున్నది.

౪౩౨. ప్రాసంగికే పరార్థత్వాన్న హ్యేష నియమో భవేత్
యద్వృత్తం సంభవేత్తత్ర తద్యోజ్యమవిరోధతః

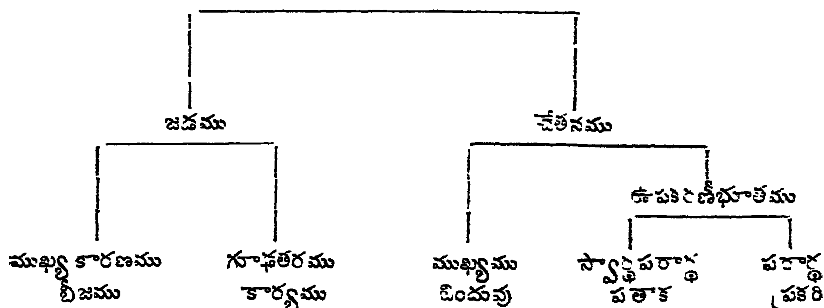
ప్రాసంగి కేతివృత్తము పరార్థము. దాని యం దీ నియమము లేదు. ప్రాసంగికమున నెట్టివృత్తము సంభవించునో యట్టిదానినే విరోధము లేకుండునట్లు పరిశీలించి యోజన మొనర్ప వచ్చును. నియమాను సారమున అధికారికవృత్తము పూర్ణసంధి కావలె నన్న నియమ మిం దుండనక్కఱ లేదు. రామకావ్యములో సీతాప్రత్యానయనము ముఖ్యాధికారికము కాగా విభీషణప్రతిష్ఠాపనము ప్రాసంగిక మయినది. విభీషణ ప్రతిష్ఠాపన విషయమున రాముని కౌత్సుక్య బంధాదులను కూర్చినచో నదియె యత్నసంపాద్య మగును. ప్రాసంగిక మయిన యితివృత్తములో యోజ్య మయిన వస్తు వాధికారికమునకు విరుద్ధ ముగా నుండరాదు. అధికారికావిరుద్ధముగా ప్రాసంగికమున సంభ వించు వృత్తము ప్రారంభాన్యతమముగా నుండునది ప్రాసంగికమున యోజనార్హము.

పూర్వము నిరూపించిన ఫలయోగమున నుపాయము సంకేతిత మయినది. తత్సహాకారివర్గమును నిరూపిత మయినది. తత్ప్రతిబంధము ప్రతిపాదిత మయినది. తద్విధ్వంసన ముపక్షిప్త మయినది. కాని తత్స్వరూపము స్పష్టముగా విజ్ఞాతము కాలేదు. ఉపాయ సామగ్రీ స్వరూపమును ప్రదర్శింప వలెను. ఇతివృత్తవిషయమున నారంభాదికము లైన పంచావస్థ లున్నట్లుగా బీజాదు లర్థప్రకృతులు

నయి దున్నవి. బీజము, బిందువు, పతాక, ప్రకరి, కార్య మని యర్థ ప్రకృతు లయిదు. వీని నయి దింటిని యథావిధి బాగుగా గుర్తించి యోజనము చేయవలెను. ఆధికారికేతివృత్త ఖండరూపముగా నయి దవస్థ లున్నవి కదా! తత్ప్రకారముననె యర్థప్రకృతులు నున్నవి. అర్థప్రకృతుల నిరూపింపక పోయినచో నుపాయాదుల స్వరూపపరి జ్ఞానము కలుగదు. ప్రారంభాద్యవస్థలను పరమార్థముగ తెలియకున్న ఆధికారికత్వ మవిదిత మగును. "అర్థః ఫలం తస్య ప్రకృతయః ఉపాయాః ఫలహేతవః" అర్థము ఫలము. దాని ప్రకృతు లుపాయ ములు. అర్థప్రకృతు లనగా ఫలహేతువు లని భావము. "జ్ఞాత్వా యోజ్యా యథావిధి" యథావిధి తెలిసి యోజింప వలె నని భరత వచనము. వాని తెలివిడి యిట్లున్నది.

రూపకాంశములను జడములని చేతనములని ద్విధాకరింప వచ్చును. జడము రెండు విధములు. ముఖ్యకారణభూతము. గూఢ తరము నని. ఇందు మొదటి ముఖ్యకారణభూత మయిన జడము బీజ మని, రెండవది యయిన గూఢతరమగు జడము కార్య మని తెలియ వచ్చును. ఈ కార్యమె యర్థవిషయమున కరణీయము ప్రయోక్తవ్య మని యందురు. చేతనము కూడ రెండు విధములు. ముఖ్య మని యుపకరణభూత మని. ఉపకరణభూతమగు చేతనము మరల రెండు విధములు. స్వార్థసిద్ధిసహిత పరార్థసిద్ధి యుక్తము. స్వార్థసిద్ధి రహిత కేవలపరార్థసిద్ధి యుక్తము నని. వీనిలో ముఖ్యచేతనము బిందువు. ఉపకరణభూత మయిన స్వార్థసిద్ధి సహిత పరార్థసిద్ధి యుక్త మగు చేతనము పతాక. ఉపకరణభూతము కేవలపరార్థసిద్ధియుక్తము నగు చేతనము ప్రకరి. ఇట్టి యీ పంచోపాయములచే పూర్ణ ఫలము నిష్పా దిత మగును. ఇదియె తెలిసిచేయుట. ఈ యర్థప్రకృతుల యుద్దేశో క్తిలో క్రమ మున్నది. అట్లే యుపనిబంధములో గూడ క్రమనియమ మున్నదని గుర్తింప వలెను. ఇందలి విషయప్రక్రియ నీ రూపముగ భావింప వచ్చును.

అర్థప్రకృతులు — ఫలహేతువులు

౧. ముఖ్యాకారణభూత జడము — బీజము

౨. గూఢతర జడము — కార్యము

౩. ముఖ్యచేతనము — బిందువు

౪. స్వార్థసిద్ధి సహిత పరార్థసిద్ధి
యుక్త ముపకరణీభూత చేతనము — పతాక

౫. కేవల పరార్థ సిద్ధియుక్తము
ఉపకరణీభూత చేతనము — ప్రకరి

కొందరర్థప్రకృతుల యర్థనిర్వచనములో భావభేదము చూచించిరి. "అర్థస్య సమస్త రూపక వాచ్యస్య ప్రకృతయః ప్రకరణాని అవయవార్థఖండా ఇత్యర్థప్రకృతయః" "సంపూర్ణ రూపకమున నిరూపిత మగు నర్థమునకు సంబంధించిన యవయవార్థ ఖండము లర్థప్రకృతులగును" అని వారి భావము. ఈ వ్యాఖ్యానము ప్రకృతము నంతగా పోషింపదు. ఈ వ్యాఖ్యాన మనుసరింప సంధ్యాదులకు నర్థప్రకృతిత్వమె సిద్ధ మగును. ఇతివృత్తమె సర్వరూపక సముదాయ రూపము. ఇతి వృత్తమున ప్రకృతు లని చెప్పవలసి యుండగా 'అర్థప్రకృతులని' 'అర్థ' గ్రహణ మతిరిక్త మగును. ఆ పక్షమున నితివృత్త ప్రకృతు లనుటయె పర్యాప్త మగును గదా! ఇతివృత్తావయవార్థ ఖండము లని యని ప్రారంభాద్యవస్థలతో తుల్యతావర్ణనము వర్ణన మాత్రమె యగును. ఇట్టి యీ వ్యాఖ్యాన మేల? "అలం."

అర్థప్రకృతులు

౪౭౩. స్వల్పమాత్రం సముత్సృష్టం బహుధా యద్విసర్పతి
ఫలావసానం యచ్చైవ బీజం తత్ పరికీర్తితం

౪౭౪. ప్రయోజనానాం విచ్ఛేదే యదవిచ్ఛేదకారణం
యావత్సమాప్తిర్బంధస్య స బిందుః పరికీర్తితః

౪౭౫. యద్వృత్తం తు పరార్థం స్యాత్ ప్రధానస్యోపకారకం
ప్రధానవచ్చ కల్ప్యేత సా పతాకేతి కీర్తితా

౪౭౬. ఫలం ప్రకల్ప్యతే యస్యాః పరార్థాయైవ కేవలం
అనుబంధవిహీనత్వాత్ ప్రకరీతి వినిర్దిశేత్

౪౭౭. యదాధికారికం వస్తు సమ్యక్ ప్రాజ్ఞైః ప్రయుజ్యతే
తదర్థో యః సమారంభః తత్కార్యం పరికీర్తితం

ఈ శ్లోకపంచకము సందర్భప్రకృతి పంచక ముద్దేశక్రమమున లక్షిత మగును.

౧. బీజము. ప్రథమమున స్వల్పమాత్రముగ సముత్సృష్టమై యనంతరము బహుప్రకారముల ప్రసర్పించునదై ఫలావసానముగా నుండునది బీజ మని పరికీర్తిత మగుచున్నది. బీజాత్మకమయిన వస్తువు ప్రథమమున స్వల్పమాత్రముగ నుండుటచే నా సమయమున గంభీర ప్రయోజన సంవేదనముతో నుండదు. కేవల మకించిత్కరప్రాయ ముగా నుండును. అట్లై యది శంకిత మగును. అది సంవాదమున గూడినదై యవశ్యము ఫలాంత మగును. మధ్యలో బహుప్రకారముల విసర్పించునది యగుట సర్వాథా సిద్ధికై ప్రసరించును. దేశకాలౌచిత్యాపేక్ష కల వాని గూడి, ఫలముగా ప్రవర్తించును. చక్రము లోని యాకుల పొదుపు కొనిన బండికుండ వలె నుండి బహుతరోపాయపరంపరల గలిసి కార్య (ఫల) మునె యపేక్షించునది యగును. అట్టిదది బీజ మని పరికీర్తితము. పరికీర్తిత మనుట "పరితః సమంతాత్ కీర్తితం ప్రసిద్ధం" అంతట ప్రసిద్ధమగునని భావము. ఈ బహుముఖప్రసిద్ధ మయిన బీజము బహుధా భాసించును.

౧. ఒక్కొకచో బీజ ముపాయమాత్రముగనె యవభాసించును. ఫలమును సాధించుసాధనముగ నుండును.

౨. ఒకచో ఫలమాత్రముగ నుండును.

౩. ఒకచో నుపాయ ఫలద్వయ రూపమున నుండును.

౪. ఫలము కూడ నొకచో నుపాదానస్వరూపముననె భాసించును గాన బీజ మట్లె యుండును.

౫. వేరొక స్థలమున హేయవ్యసనముల నివర్తించు రూపమున ఫల ముండును.

౬. మరియొకచోట వ్యసన నివర్తన రూపమున నుపాదాన రూపమున నుభయరూపమున నుండును.

౭. ఇట్టి ఫలమును ఒక్కొకచోట నాయకోద్దేశమున భాసించునది యగును.

౮. మరియొకచోట ప్రతినాయకాశ్రయమున భాసించును. ఇట్లనేక భేదభిన్నమై గోచరించును.

అభిజ్ఞాన శాకుంతల నాటకమున దుష్యంతునకు చక్రవర్తిపుత్ర లాభము మునిజనాశీర్వచనద్వారమున సూచిత మయినది. అట్లు ఫల స్వభావ మందు నిరూపిత మయినది. రూపకము లందుండు ఫలము కూడ భవిష్యదుపాయ సంబంధమున బీజ మని వ్యవహారము పొందును. యథాయథ మీ విషయ ముదాహరించి తెలియుట యుక్తము. ఆనంత్యమున విస్తరభయమున ప్రతిదిశము లేఖనము కుదురదు.

౨. బిందువు. ప్రయోజన ముపాయానుష్ఠానరీతులచే విచ్ఛేదము పొందినదిగా నున్నను విచ్ఛేదము లేకుండు నట్లు చేయునది బిందు వవిచ్ఛేద కారణము. ప్రబంధసమాప్తిపర్యంత మది యుండును. ప్రబంధఫలము కొన్ని యుపాయానుష్ఠానములచే ప్రయుజ్యమాన మయి ప్రసరించునది యగును. ఫలమున కయిన యుపాయానుష్ఠాన ములు నితివృత్తవశమున నవశ్యకర్తవ్యము లగును కావున ఫలమునకు విచ్ఛేదము కలుగును. అయినను ఫలానుసంధానాత్మక మయిన సంధి ద్రవ్యజ్ఞానము ప్రధాన నాయకగతముగా నుండును. అదియె బిందువు. జ్ఞానవిచారణము ఫలలాభోపాయము కదా! విచ్ఛిన్నప్రాయ ఫలము నకు ప్రత్యనుసంధానమున నవిచ్ఛేద మాపాదింప వలయును. అ

ట్లవిచ్ఛేద మొనర్పక పోయినచో నేమియు కార్యనిర్వాహము కాదు. అవిచ్ఛేదము సంపాదింప నంతవరకు కార్యము స్తంభించి పోవును. ఏమియు కార్య ముండదు. అది విలీనకల్ప మగును. బీజమె ఫలాంత ముండును గాని బిందువుండ దనుకొన నక్కరలేదు. బిందువునకును ఫలాంతస్థితి యున్నది. ప్రబంధ బధ్యమాన ఫల సమాప్తి వరకు బిందు వుండును. "సమ్యగాప్తిః సమాప్తిః" లెస్సగా సిద్ధించుట సమాప్తి. "ఏతదుక్తం భవతి." బంధము నందలి కార్యానుసంధానము సకలో పాయములకు ప్రతిజాగరణ హేతువు. ఈ యనుసంధాన మత్యంత మావశ్యకము. ముఖ్యనాయకుడు ప్రత్యనుసంధానమున కార్యాను సంధాన మొనర్ప వలెను. అట్లొనర్పక పోయినచో జడాజడరూప మయిన సర్వవిధోపాయధర్మమును అనుపాయకల్పమె యగును. ప్రత్యంకము నందును ఫలానుసంధానము నిరూపించిన సర్వోపాయ వర్గము సహకారి కా గలదు. తాపసవత్సరాజ మను నాటకమున వత్సరాజు వాసవదత్తా ప్రేమానుసంధాన మొనర్చుట ప్రత్యంకము నను ప్రదర్శిత మయినది. ఆ ప్రేమానుసంధాన విధానమును సహృద యులు సంభావింప దలంతురు. వారల కీ నివేదన మిచ్చెదము.

"సచివులు నీ సంప్రాప్తి కలుగు నని నన్ను ప్రలోభ పెట్టిరి. సత్య మనుకొని నేను ప్రాణాలు ధరించినాను. ఈ శరీరకమును విడు వనే లేదు. నేను నిఃస్నేహుడనె కదా! నిన్ననుగమించుటకిది సమ యమె. నాకభిలాష యున్నది. ఇదిగో యిట్లు దుఃఖపడుచున్నాను. ఆ దారుణ సమయంలో నా యీ హృదయము వేయి ముక్కలు కా కూడదా?" ఇది వత్సరాజానుసంధానము. ఆ శోకము కల శ్లోక మిది యీ నాటక షష్ఠాంకములో నున్నది.

త్వత్సంప్రాప్తివిలోభితేన సచివైః ప్రాణా మయా ధారితాః
తన్మత్వాఽత్యజతః శరీరకమిదం నైవాస్తి నిఃస్నేహతా
ఆసన్నోఽవసర స్తవానుగమనే జాతా రతిః కిం త్వయం
ఖేదో యచ్ఛతథా గతం న హృదయం తస్మిన్ క్షణే దారుణే

రూపకము నందలి కార్యసిద్ధి మూడు విధములు. ప్రధానసిద్ధి ఆయత్తసిద్ధి ఉభయసిద్ధి. అని. ప్రధానసిద్ధి యందే యీ బిందు

ఘున్నది. ఆయత్తసిద్ధి రాజ్యప్రాప్తి స్వరూపమున నుండును. అం దమాత్యవర్గ మాచరించిన కార్యానుసంధానమె బిందువు. ఉభయ సిద్ధిలో నుభయకృతముగా నుండును. ప్రధానముగా తలచిన దానినె యనుసంధాన మొనరింతురు గదా! కావున ప్రధానానుసంధానచేతన వ్యాపారముగ నుండి కారణానుగ్రహమున గూడికొని స్వయముగా పరమకారణస్వభావమై తైలబిందువు వలె సర్వవ్యాపకముగా నుండు నది యగుట బిందు వయినది. బీజ మనునది ముఖసంధినె సంబం ధించి యుండును. అచటనె స్వ స్వరూపమును ప్రవర్తింజేసి యున్మే షము పొందును. బిందువు తదనంతరము ప్రవర్తించి స్వాత్మ నున్మే షింప జేసికొనును. బీజబిందువులు రెండును సమస్తేతివృత్తవ్యాపక ములు. అయినను వీని స్వరూపగత వివేకము విశేషము పై రీతి నుండును.

3. పతాక. పతాకావృత్తము పరార్థమై ప్రధానమున కుప కారక మగును. ప్రధానము వలె క్రియాప్రక్రియాచతుర మగును. అది పతాక యని కీర్తితము. పతాకాసంబంధి వృత్తము సంవిదనుసం ధాన రూపమై పరుని ప్రయోజనసంపత్తికై యగునది యయినను స్వప్రయోజనము సంపాదించునది యగును. అందుననె పతాక ప్రధా నము వలె ప్రకల్పించు ననుట. సచేతనానుసంధానరూప మయిన పతాక సిద్ధిప్రధానమై ప్రధానసిద్ధి కుపకారిణి యగును. సుగ్రీవవిభీష ణాదుల వృత్తము లిట్టివి. శ్రీరామాదుల వలన గలుగు నుపక్రియ వారల కున్నది. వారు రామాదుల కుపకరింతురు. తమకు నుపకా రము సంపాదించి కొందురు. రామాదు లొనరించు ప్రబంధప్రభవ మానము లగు ప్రసిద్ధి ప్రాశస్త్యములను సుగ్రీవవిభీషణాదులు సంపా దింతురు. పతాక యౌచిత్యానౌచిత్య పరిజ్ఞానమున నుపయోగించు నదై పతాక వలె నుపయోగించుటచే నిది పతాక యయినదని చిరం తను లభిమానించిరి.

౪. ప్రకరి. ప్రకరీఫలము కేవలము పరార్థమై ప్రభవిష్ణు వగును. దాని యందే వృత్తానుబంధము నుండదు. ప్రకరిని అను బంధ విహీనముగనె నిర్దేశింప వలెను. కేవలము పరార్థమై సర్వ

మనుష్ఠించునది ప్రకరి. వేణీసంహారమునందు భగవద్వ్యాసు దేవ వృత్తాంతము ప్రకరి. రామాయణమున శబరి ప్రకరి. "ప్రకర్షేణ స్వార్థానపేక్షయా కరోతీతి ప్రకరీ" స్వార్థ మపేక్షింపక ప్రకర్షముగా నితరక్రియ నాచరించునది ప్రకరి యని వ్యుత్పత్తిలభ్యార్థము. ప్రకరికి వేరుగా ఫల ముండదు. అయినను దాని కొక ఫలమని యనుట ఫల కృత్యోపాయానుష్ఠానపర మని గుర్తింప వచ్చును. ప్రకరి స్వాయ ముగ పరాపతిత మగును. పరార్థము యతించును. ఫలసిద్ధి కుపాయ మాచరించును. స్వాయ మంతట విలీనకల్ప మగును.

౫. కా ర్య ము. కథానాయకవ్యక్తులు సమ్యక్ప్రయోగ మొనరించు ఆధికారిక వస్తు సిద్ధికై యర్హ మగు సమారంభము కార్య మని ప్రకీర్తితము. కావ్యేతివృత్తమునందు ప్రధాన నాయక పతాకా నాయక ప్రకరీ నాయకు లందరు ప్రాజ్ఞులు. వారు ఫలరూప వస్తువును సంపాదింతురు. అది సంపాద్య మని వా రనుసంధాన మొనరింతురు. అది ఫలము. అది సంపూర్ణత నిచ్చును. పూర్వ పరి గృహీతము ప్రధానము నయిన బీజమను నుపాయమున కది ఫలము. ఆరంభశబ్దవాచ్యము లగు ద్రవ్య క్రియా గుణ ప్రభృతి సర్వార్థము లా ఫలమునకు సహకారులు. కాన నది కార్యము. "చేతనైః కార్యతే ఫలం" చేతనులు ఫలము నిష్పాదింతురు. కాన నది ఫలము. చేతను లొనరించు సమ్యక్ప్రయోగము ఆ చేతనుల ప్రభుమంత్రో త్సాహ శక్తిత్రయ సంపత్తిని సూచించును. జనపద కోశ దుర్గాదిక వ్యాపార వైచిత్ర్యము సామాద్యుపాయవర్గము సర్వ మీ కార్యమున నంతర్భవించును. అందు ప్రథమపరిగృహీత మయిన ప్రధానోపా యము బీజ మని ప్రథమమునవె నిరూపితము.

౪౭౦. ఏతేషాం యస్య యేనార్థో యతశ్చ గుణ ఇష్యతే
తత్ప్రధానం తు కర్తవ్యం గుణభూతాన్యతః పరం
౪౭౧. ఏకోఽనేకోపి వా సంధిః పతాకాయాం తు యో భవేత్
ప్రధానార్థానుయాయిత్వాదనుసంధిః ప్రకీర్త్యతే

ఈ శ్లోకార్థములను దెలియుటకు ముందుగా నీ ప్రశ్నభావ ముల గుర్తింప వలెను. అర్థప్రకృతుల యర్థముల భావింపగా నీ

మూడు ప్రశ్నలు గలుగ వచ్చును. వాని సమాధానముగా నీ శ్లోకము లున్నవి.

౧. ప్రారంభాదు లన్నియు నంతట సంభవించును. వాని వలె నీ యర్థప్రకృతు లన్నియు నంతట సంభవించునా? కొన్నియె కొన్ని స్థలములందు గుదురుకొనునా? అయిన నేవి యేనిలో నుండును?

౨. ప్రారంభాద్యవస్థల నిరూపణమునం దొక యపరిహార్య మయిన క్రమ మున్నది. సంధుల కవస్థలకు నిష్పత్తి సౌభాగ్య మిచ్చు అనుక్రమ మున్నది. అర్థప్రకృతి సంధ్యవస్థలకు క్రమనియతి కలదా? అవి యథాసంఖ్యముగనె సంబద్ధములు కా వలెనా?

౩. క్రమనియమ మన్నది యున్నప్పుడు సంధ్యవస్థలతో సంబంధించు నప్పుడె యా క్రమ మిష్టమా? వాని స్వాత్మగతముగా గూడ నియత మయిన క్రమవ్రత మున్నదా? అవస్థలలో క్రియాక్రమ మున్నట్లు బీజాదులలో నొక కర్తృక్రమము కలదా? అది యెట్టిది?

ఈ శంకాత్రయ మపాకరించుటకై యీ శ్లోకము లావశ్యకములు. ఈ నిరూపించిన యర్థప్రకృతులలో దీనిచే నెద్దానికి ప్రయోజనము కలుగునో, యేది యే కారణమున గుణ మయినదో, యట్లది గుణ మగుట యభీష్టమొ పరిశీలన మొనర్ప వలెను. ఉపపాదనమున నభీష్టమును ప్రధాన మొనరింప వలెను. తదితరములను గుణీకరింప వలెను. ఒక్కొక వర్గము నొక్కొక విధమున సమాహరించుకొని పంచక వర్గత్రయము దీనిలో పరామృష్ట మయినది. ప్రారంభాదుల వలె నంతట సర్వార్థప్రకృతు లుండవు. ఔచిత్యానుసారమున గొన్నియే యుండును. ఏ నాయకున కే యర్థప్రకృతి విశేషమున ప్రయోజనసంపత్తి యధిక మగునో యా యర్థప్రకృతివిశేషమె యా స్థలమున ప్రధాన మగును. ఇతరార్థప్రకృతు లా స్థలమున నుండును గాని యప్రధానములై యసత్కల్పముగ నుండును. స్వపరాక్రమము ననె యభిమానశీలు రగు ధీరవీరులు పతాకా ప్రకరీ నాయకుల వివక్షింపరు. సమీక్షింపరు. ఉపేక్షింపక పోవుట యనునది వేరు. బీజ ముండును. బిందు వుండును. కార్యము నుండును. ఈ మూడు నవశ్యముగా నుండునవి. అనపాయులు. బీజ బిందు కార్యములు లేక

రూపకమె యుండదు. ఇట్లు బీజాదిత్రయ మనపాయి యయినను వీని యందును గుణప్రధానభావ మున్నది. సంధు లవస్థ లర్థప్రకృతు లనువానిలో దేనికి దేనితో సంబంధ ముచితమో యదియె ప్రధాన మగును. అదియె నాటకాదికార్య మగును. ఇక ద్వితీయ శంకా కలంక మక్కర లేదు. "యతశ్చ గుణ ఇష్యతే" దేని వలన గుణ మిష్ట మగునో యని యర్థము. గుణ ముపకారము. దేనివలన నుప కారము వెన్వెంటనె స్పష్ట విశద మగునో యదియె యయి దర్థప్రకృ తులలో ముఖ్య మని తలచ వచ్చును. దాని ప్రధానముగ భావించి బాహుల్యమున నిబంధింప వలెను. ఇతరము: నప్రధానముగ నిబంధింప వలె ననుట సిద్ధమె. ప్రధానాయత్తసిద్ధిలో నిబంధించు నప్పుడును ఏ యంశమున నేది యధికముగా నుపకరించునదిగా నవభాసించునో దాని నచట ప్రధానీకరింప వలెను. తాపసవత్సరాజములో దీని సం గతి దర్శింప గలము. అందు వాసవదత్తా లాభ విషయమున బిందువు ప్రధానము, కౌశాంబీ రాజ్య లాభమున పతాక ప్రకరి ప్రధానము లయినవి. అమాత్య వ్యవహారమందు పతాక. రాజునకు రాజ్యసిద్ధి కలుగగా నమాత్యునకును స్వార్థసిద్ధి యున్నదని యమాత్య వ్యవహార మునకు పతాకాత్వమును గొందరు భావించినారు. ఇట్లె సాంకృత్యా యనీ వ్యవహారమున నూహింప వచ్చును. మరి కొంద రిట్లనవలసి యందురు. పై కథనములో వత్సరాజొక నాయకుడు ముఖ్యమంత్రి వే రొక నాయకు డని యనిన ట్లయినది. మొట్టమొదటనె నాయకు నకు తాపద్రూప మున్నది. కాన పృథఙ్నాయకత్వము సముచితము కాదు. రామాయణాదులందు సుగ్రీవాదు లిట్లు కారు. వారు పృథ గ్రూపులె. వారు వేరుగా స్వార్థసిద్ధి కలవా రగుట యుక్తము. వారు కేవలము సాంప్రతిక కార్యమున రాము నాశ్రయించిరి. పతాకాది రూపత్వమును సుగ్రీవాది ప్రమాణమున నిశ్చయించుట సముచితము. ఇట్టిది వీరి మతము. వీరి మతమున తాపసవత్సరాజమునం దుభయ స్థలములందును బిందువె ప్రధానము. అయి దర్థప్రకృతులలో సంద ర్భౌచిత్యము ననుసరించి యయిదింటికి ప్రాధాన్యము రూపింప వచ్చును. కొన్నిట నాలుగె ప్రధానములు కా వచ్చును. మూడు రెం డొకటె ముఖ్య మగుటయు సమ్మతము. ఈ విధముగ విభజించి

పరిశీలించి నిరూపింప వలెను. పతాకాప్రవృత్తునకు ప్రధానధర్మము లన్నియు నతిదిష్టము లగును. కావుననె రూపకము పంచసంధిక మయినది. పతాక సర్వథా పరార్థముగనె ప్రవర్తించును. పతాకలో ప్రధానాతిరేకముగా సంధి యుండు టెట్లు? సూచిత మగుటేమి? అభ్యూహించుట యేమి? నిబంధించుట యేమి కలదు? పతాక యెట్టి పట్టులందుగాని పూర్ణవర్ణనముతో నుండరాదు. పూర్ణవర్ణన మున్నచో పతాకాంతర ముండును. ఆ పతాకయు పూర్ణవర్ణనకము కాగా వేరొక పతాక యావశ్యక మగును. అందును మరియొకటి. ఇట్లనవస్థ వాటిల్లును. పతాకలో సంధి యొకటియె యుండు గావుత. ఇంకననేకము లుండు గావుత. అవి సంధులని వేరుగా పరిగణనార్హములు కావు. అవి యన్నియు ప్రధానార్థానుయాయులు. ఆ సంధులు అనుసంధులని ప్రకీర్తితము లగును. అనుసంధులుగా నుండు వానిని పృథగ్రూపమున గణింపరు.

లోల్లటాద్యు లొకరీతి తలచు చున్నారు. పతాకానాయకుడు పరార్థము సాధింప వలసి యున్నప్పుడు కావ్యేతివృత్తభాగము లనుసంధు లగును. ఈ యనుసంధు లన్ని సంధు లం దుండును. వానిని ముఖానుసంధి ప్రతిముఖానుసంధి గర్భానుసంధి మొదలగు నామము లతో వ్యపదేశింప వచ్చును. ఇట్లు సర్వకథా భాగము నందును పంచావస్థ లుండు ననుట లోల్లటులకు సమ్మతము. ఇట్లనుసంధి ద్విత్వము చెప్పుటలో ప్రయోజన మేమి యున్నదో మాకు గోచర మగుట లేదు.

౪౦. ఆగర్భాదావిమర్శాద్వా పతాకా వినివర్తతే
కస్మాత్? యస్మాన్నిబంధోఽస్యాః పరార్థః పరికీర్త్యతే.

స్వఫలసిద్ధికై యతమాను డగు పతాకానాయకున కం దం దవశ్యము పృథగ్గణన ముండ వచ్చునా? అను శంకాప్రశమన మీ పద్యమున నున్నది. ఎట్టి ప్రధానసంధిలో పతాకావృత్తమున కనుయాయిత్వ ముండునో నిరూపించుటయు నీ శ్లోక పరమ తాత్పర్యము. పతాకావృత్తము గర్భసంధి నుండి కాని విమర్శసంధి నుండి గాని వినివృత్త మగును. నిర్వహణాంత మది ప్రసరింపదు. పతాక కేవలము

పరార్థమె నిబద్ధ మగునని కదా! పరికీర్తిత మయినది. పతాకేతివృత్త మే యర్థ మభివ్యాపించి వినివృత్త మగునో యంతవరకె పతాకా నాయకునకు స్వఫలసిద్ధి నుపనిబంధింప వలెను. సిద్ధఫలు డాతడు ప్రధానఫలమున వ్యాపించువాడుగ నున్నను పతాకా శబ్దవాచ్యుడె యగును. ముఖ్యముగా నాతడు వ్యపదేశింప దగడు. "ప్రధానవచ్చ కల్ప్యేత" ప్రధాననాయకుని వలె నాతడు ప్రభావి యగుట పూర్వ మంటిరి కదా! నిర్వహణసంధి పర్యంత ముండి యటనుండి వినివృత్తు డగుటనె చెప్పుట సమంజసముగ నుండునేమొ? గర్భము నుండి విమ ర్శము నుండి గాని వినివృత్త మగునని యనుటలో హేతువేమి? యని "కస్మాత్?" ప్రశ్నార్థము. అటుపై నంతయు నుత్తరము. పతాకా నాయకుని ఫలము నిర్వహణపర్యంతముననె యొనరించుటయె యున్నచో; ముఖ్యనాయకఫలము పతాకానాయకఫలము రెండును నిర్వహణముననె సూచింప వలసి యుండును గావున నవి రెండు తుల్య కాలము లగును. తుల్యకాలము లగువాని కుపకార్యోపకారకత్వ ముండదు. పతాకానాయకుని ద్వారా ప్రధానోపకారభావము కలు గదు. పతాకావృత్తమునకు ప్రధానవిమర్శసంధి యందె ప్రకృతోప యోగ ముండును. అప్పుడె వినిపాతప్రతీకారము కుదురు కొనును. ప్రాప్తఫలు డయిన పతాకానాయకుడు కృతజ్ఞుడై వినిపాతముల ప్రతీ కార మొనరించును. అట్లుచట పతాకానాయకుడు స్వార్థమున ప్రవర్తించిన విధమున పరార్థప్రవృత్తుడు నగును. భృత్యు డొకడు సంపన్నఫలుడై పరార్థమునకై ప్రయత్నించుట లోకదృష్టమె. జడ స్థితియు నిట్లె యుండును. స్వార్థము సిద్ధము కాగా పరార్థమున సంబద్ధ మగును. ఇట్టి పతాక పతాకాస్థానకము. జడ మగునది స్వార్థమున పరార్థమున ప్రవర్తించినను ప్రత్యేకముగ కార్యానుసంధాన మేమియు నుండదు. కార్యానుసంధానము లేనప్పుడు జడ మనుట యుక్త మయినది. రామాయణమున సుగ్రీవాదులకు కొంత కార్యాను సంధాన మున్నది. సామాన్యముగా నుండు పతాకానాయకుల కన్న వారిలో కొంత విశేష మున్నదని భావింతుము. అజడమునకు స్వార్థ మున ననుసంధాన ముండక పోదు. అట్టి పట్ల గూడ పరార్థమున కార్యానుసంధాన ముండదు. ఇది యిందలి విశేషము. "ప్రధాన

వచ్చు కల్ప్యేత” యని పతాకాలక్షణమున ననుటలో నీ భావము గుప్తమైయున్నది. ప్రధాననాయకుడు బహుతరేతివృత్తమునందు వ్యాపకత్వమున నుండును. పతాకానాయకుడు పరిమితేతివృత్తమున వ్యాపకత్వము వహించును. ఇది యిందలివిశేషము. ఇంతవఱకు పతాకాప్రవృత్తి లోని యౌచిత్యము సమీక్షిత మయినది.

ప తా కా స్థా న క ము

పతాకాస్థానక మిప్పుడు ప్రక్రాంత మయినది. అది కతిపయ భేద భిన్నము. సామాన్యలక్షణము ప్రథమమున నిరూపించుట సముచితము. ఇప్పు డది యుపక్రాంత మగును.

> ౪౮౧. యత్రార్థే చింతితేఽన్యస్మిన్ తల్లింగోఽన్యః ప్రయుజ్యతే
> ఆగంతుకేన భావేన పతాకాస్థానకం తు తత్.

ఒకయర్థమును సంచింతనము చేయగా నాగంతుకభావమున చింతితార్థలింగక మయిన యన్యార్థము ప్రయుక్త మయినప్పు డది పతాకాస్థానక మగును. ఇం దర్థ మనునది ప్రయోజనము ఉపాయమును. కర్మవ్యుత్పత్తి వలన ప్రయోజన మని, కరణవ్యుత్పత్తి వలన ఉపాయ మని లభించును. ఒక ప్రయోజనమును చింతన మొనరింపగా ప్రయోజనాంతర రూప మగు నన్యము సంబంధించి యున్నచో పతాకాస్థానక మగును. అట్లె యొక యుపాయము సమాలోచితము కాగా నుపాయాంతరరూప మగు నన్యము సంబంధించి యున్నచో పతాకాస్థానక మగును. “ప్రయుజ్యతే = ప్రకర్షేణ యుజ్యతే సంబధ్యతే” ప్రకర్షముగా సంబంధించి యుండుట యని “ప్రయుజ్యతే” పదార్థము. పతాకాధారముగా నుండును గావున నితివృత్తము కూడ ఉపచారమున పతాకాస్థానక మగును. శ్రీభట్టతోతు లుపాధ్యాయు లిట్లనిరి. పతాక యొక్క స్థాన మితివృత్తము. అం దర్థము సంపాదిత మగుచున్నను పూర్వపదార్థమున సంక్రమించు చుండును. కాన పతాకాస్థానక మితివృత్తమె యగును. పతాకాస్థానకమున వర్ణింపబడు జడాజడరూపము సర్వము పతాకాసదృశమె యనుట నిరూపిత ప్రాయము. మొదట చింతితార్థమున కన్న నన్యమగు నర్థము ముఖ్యార్థమె లింగమె యగుచు ముఖ్యార్థమును “లింగయతి= విచిత్రయతి”

వైచిత్ర్య సమేత మొనర్చును. అని యనిరి. అన్యార్థమునకు గల పతాకాసాదృశ్యమె యుత్తరార్థమున నిరూపిత మయినది. భావ మనునది భావనము కారణ మగుట. ఆ కారణత్వము స్వరూపకృత మని సహచారికృత మని రెండు విధములు. సహచారికృతమె యాగంతుకము. ఆ సహకారిత్వసామాన్యమున సమర్థచరణస్వభావమున పతాకాసాదృశ్యము సిద్ధ మగునని తాత్పర్యము. ఒకదాని నభిసంధాన మొనరించు నప్పుడు అన్యసిద్ధి కలుగుట భూషణమె యగును గాని కొందరు దాని దూషణముగ గ్రహింతురు. వా రర్థ శబ్దము నుపాయము చెప్పుదానిగా గుర్తింతురు. "కారణత్వ ధర్మాభావ ప్రవృత్తి నిమిత్త ఉపాయః" పూర్వచింతితార్థమునకు లింగరూపముగా నున్న యన్యార్థము= వేరొక యుపాయము ప్రయుక్తము కావలె నని భావము. కారణత్వధర్మములేకపోవుటలో ప్రవృత్తి నిమిత్త మగునది యుపాయ మని యర్థము. ఈ యంశము నుదాహరించి తెలియ జెప్పుట సముచితమె. సామాన్యలక్షణము విశేషలక్షణ వ్యాఖ్యానములో శక్యయోజన మగును గావున నచటనే దీని ప్రతిపాదింతుము.

౪౮౨. సహసైవార్థసంపత్తిః గుణవత్యుపకారతః
పతాకాస్థానకమిదం ప్రథమం పరికీర్తితం
౪౮౩. వచః సాతిశయం శ్లిష్టం కావ్యబంధసమాశ్రయం
పతాకాస్థానకమిదం ద్వితీయం పరికీర్తితం
౪౮౪. అర్థోపక్షేపణం యత్ర లీనం సవినయం భవేత్
శ్లిష్టప్రత్యుత్తరోపేతం తృతీయ మిద మిష్యతే
౪౮౫. ద్వ్యర్థో వచనవిన్యాసః సుశ్లిష్టః కావ్యయోజితః
ఉపన్యాససుయుక్తశ్చ తచ్చతుర్థ ముదాహృతం

౧. వీనిలో క్రమముగా నాలుగు పతాకాస్థానముల లక్షణములున్నవి. ఉపకారకము ననుసరించి సముత్కృష్ట మయిన ఫలసంపత్తి వెంటనె యచింతితముగ సంప్రాప్త మయినట్లు వర్ణించినచో మొదటి పతాకాస్థాన మగును. ఇది సాధ్యఫలసంబంధము కలది యగుట ప్రధాన పతాకాస్థానకము. శ్రీహర్షుని రత్నావలి నాటికలో దీని సమన్వయముగ దర్శింప వచ్చును. సాగరిక గళమున పాశము పట్టి

చుకొని యురిపెట్టు కొనుటకై ప్రయత్నించినది. ఇంతలో వత్సరాజక్కడకు వచ్చి "వాసవదత్త" యని తలంచుచు పాశము విడిపించినాడు. అప్పటి యామె మాటల వలన వాసవదత్త కాదని సాగరిక యని రాజు తెలిసి "ఆః ఏమి? నా ప్రియ సాగరికయేనా? వలదు. సాహసము వలదు" అనినాడు. ఈ ఘట్టమున పతాకాస్థానకమున్నది. వత్సరాజు తలచిన ప్రయోజన మొకటి. తద్వైచిత్ర్యకారి ప్రయోజనాంతర మిచట సంపన్న మయినది. ఇందు దైవయోగమున్నది, దైవిక మయిన దేశకాలయోగమును గలదు. నాయకుడు శ్లీ సంబంధములతో నున్నాడు. సచివాదుల యభిసంధిబలమున నిట్టి భేద కల్పనము రాజునకు సంబంధించినది. సాగరికయు తనకు మరణమె సముచిత మని యన్యాభిసంధానమునను పలికినది కావున పతాకానాయకసాదృశ్యము పొందినది. ఒక ఫలము భావింప వేరొక ఫలము గలుగుట కిది యుదాహరణము. ఒక యుపాయమును చింతింపగా నుపాయాంతరప్రాప్తి సహసా గలుగుట కీ చెప్పునది యుదాహరణము. నాగానందనాటకమున నాయకు డయిన జీమూతవాహనునకు శంఖచూడుని వధ్యపటము లభింపక పోయినను సరిగా నదే సమయమున కంచుకి యత్తగా రిచ్చిన వాసోయుగల మర్పించుట ప్రకృత లక్ష్యము. రక్తవస్త్రయుగల మర్థించు వాహనున కుపాయముగా నత్తవారిచ్చిన యుపాయన మగు రక్తవస్త్రయుగలము సహసా సంప్రాప్త మయినది. ఇట్టివె పతాకాస్థానకములు.

ఇందు కొందరి భావ మొక దున్నది. రూపకము చతుష్పతాకాపరమ మని భావించి భావి సంధిచతుష్టయాభిప్రాయమున నాలుగు పతాకాస్థానము లుండవలెనని వారు తలంతురు. పతాకాస్థానముల విషయమై సంఖ్యార్థము సంకేతితము లయిన ప్రథమద్వితీయాది శబ్దములను ముఖాది సంధివిషయ ప్రయోగాభిప్రాయమున వ్యాఖ్యానించు చున్నారు. నాలుగు సంధులందు నాలుగు పతాకాస్థానము లుండుట వారి యభిలాష. వారి ట్లభిప్రాయ పడుటలో నేమియు యుక్తి గోచరింపదు. చమత్కారమేని యందు దవభాసింపదు. వారి భావ మభావరూపము. ఇట్టి సాదృశ్యములు మనసులో పెట్టుకొని

గణన మారంభించిన మరి యొకటియు నున్నది. పంచేంద్రియము లని ప్రసిద్ధి యున్నది కదా! దాని బట్టి పతాకాపంచక గణనము కూడ వారనవలసియె యుండు నని కొందరు ప్రాచీనులె వారిని పరిహాసించిరి. కాగా వారి పక్ష ముపహాసపాత్రీకృతమై యుపేక్షింప వలసినదె యయినది. ఇట్టివాని సమీక్షయె వలదు. "ఆస్తాం".

౨. కావ్యబంధము నాశ్రయించిన సాతిశయ శ్లిష్టవచనము రెండవ పతాకాస్థానకము. ప్రకృత వర్ణనీయ కావ్యబంధము నాశ్రయించి యున్న వచనము అతిశయోక్త్యాదులతో గూడుకొనినదై తన్నిమిత్తవశమున సాతిశయ మగును. అది నానార్థము లయిన పదములతో కూడి యున్నప్పుడు ప్రకృతేతర మయిన యప్రకృతమున సముచితముగ సంగత మగును. అట్టి వచనము ప్రకృతోపయోగమున సహకరించునదై యభిసంధానాపేక్షచే రెండవ పతాకాస్థానక మగును. వేరొకచోట నట్టి వచనార్థమె ప్రకృతసహకారియై పతాకాస్థాన మగును. వేరొకచోట తద్వచన ముచ్చారణము చేయు నాతడు సహకారి కావచ్చును. మరియొక స్థలమున దైవాగత మగు యాదృచ్ఛికమె ప్రకృతోపయోగిత్వము పొంది కార్యాభిసంధానమున ద్వితీయ పతాకాస్థాన మగును. రామాభ్యుదయ మను నాటకమున మూడవ యంకములో నీ యంశ మిట్లున్నది. అందు సీత నుద్దేశించి సందేశించు సుగ్రీవు డిట్లనును.

బహునాత్ర కిముక్తేన పారేపి జలధేః స్థితాం
అచిరాదేవ దేవి! త్వామాహరిష్యతి రాఘవః

"దీని భావ మిది. సీతాదేవీ! అధికము చెప్ప నేల? జలధి కావల నున్నను నిన్ను రాఘవు డచిర కాలముననె తీసికొని రాగలడు. జలధి కావల నున్న ననుట యతిశయోక్తి. ఒక ప్రయోజనమున నతిశయోక్త్యాశయముతో సుగ్రీవుడు దీని పలికినాడు. "పారేపి జలధేః" ప్రకృతోపయోగాతిశయము. సీత లంకలో నున్నది కదా! ఇది కావ్యబంధము ననుసరించిన సాతిశయవచనరూప పతాకాస్థానము.

3. అస్ఫుటమై లీనముగా నున్న యర్థోపక్షేపణము శ్లిష్ట ప్రత్యుత్తర సహితమై విశేషనిశ్చయప్రాప్తితో నున్నచో మూడవ

పతాకాస్థానకము. రూపకమున నస్ఫుటముగా నున్న యర్థజాతమును సముచితముగా సూచిత మొనర్పవలసి యున్నది. ఆ సూచనము శ్లిష్ట సంబంధయోగ్య మగు తాత్పర్యాంతర ప్రయుక్త మయిన ప్రత్యుత్తరమున విశదము కా వలయును. అది సవినయముగా నుండుట నాట్యభాష. "సవినయం విశేషేణ నయనేన విశేషనిశ్చయప్రాప్త్యా సహితం" విశిష్ట మయిన భావార్థమును గూర్చునదై విశేషనిశ్చయప్రాప్తితో నుండుట సవినయ మన దగును. లీనార్థజాత మీ విధముగా సంపన్న మయినచో తృతీయ పతాకాస్థానక మగును. ముద్రారాక్షస నాటకమున నిది సంగత మయినది. అందు చాణక్యుడు; "అపి నామ రాక్షసః దురాత్మా గృహ్యేత?" రాక్షసదురాత్ముడు చే జిక్కునా?" అని తలచు నంతలో, సిద్ధార్థకుడు "ఆర్య! గృహీతః" అయ్యా! చే జిక్కె నని యనును. అప్పుడు చాణక్యుడు "హంత! గృహీతో దురాత్మా రాక్షసః" "ఆహా! దురాత్ముడు రాక్షసుడు చే జిక్కినాడు" అని తనలో తలచును. మొదట చాణక్యు డస్ఫుట మయిన రాక్షసగ్రహణార్థ ముపక్షిప్తము చేసినాడు. నగరములోని సందేశము గుర్తించు భావముతో సిద్ధార్థకుడు ప్రయోగించిన ప్రత్యుత్తరము సమయౌచిత్యమున విశేషనిశ్చయ మాపాదించినది. అనంతరము చాణక్యుని వచనమును ప్రకృతసాధ్యమున కుపయోగాంగ మయినది. అందుచే నిది పతాకాస్థానీయము. పతాకాస్థానకము భిన్నవిషయముగా నున్నను రూపక్షతిని పొందదు.

౪. కావ్యయోజిత మయిన వచనవిన్యాసము కాని కథారూపముగ నుండునది గాని శ్లేషవశమున నర్థద్వయము కలదై వస్త్వంతర ముపక్షిప్తము చేసినచో నాల్గవ పతాకాస్థానక మగును. కావ్యప్రయుక్త మయిన వచనవిన్యాసము సాలంకారత్వ సంపత్త్యాశయమున శోభనము ప్రసాదయుక్తమై శ్లేషవశమున ననేకార్థసంప్రయుక్త మగును. అప్పు డది వస్త్వంతరోపక్షేపములో సమర్థము కా గలదు. అప్పుడు చతుర్థపతాకాస్థానక మందురు. కావ్యరూపతాపత్తి పరమాశయమున ప్రయుక్త మయిన శ్లేషయే ప్రధానవస్త్వంతరము సూచింప గలదు. రెండర్థము లిచ్చు శ్లేష యున్నంత మాత్రమున కావ్యార్థ

సహకారము కలుగదు. ఈ చతుర్థస్థానకము రత్నావళిలో సంగతమై యున్నది. సాగరికాగత మయిన ప్రధానవస్త్వంతరము సూచించుట కచట ద్వ్యర్థవచనవిన్యాస మున్నది.

నాటకమున చతుష్పతాకా పరమముగా కార్య ముండుట సమ్మతము. అది వక్ష్యమాణ సంధిపంచక సంయుక్తమును కా వలెను. నాట్యవిషయమున నున్న కార్యసంపత్తి పతాకా చతుష్టయముతో నుండవలయు ననుట పతాకాస్థానకముల యుత్కర్షను సూచించును. కావ్యకార్య మట్లుండుట నాట్యసంపత్తి. కావ్యమున పతాకా నాయకు డొనరింప వలసిన కార్యలేశమున నొక పతాకాస్థానకమె సహకరించి యుపకరించునా? నాల్గు పతాకాస్థానకము లుండవలెనా? యను మీమాంసలో గొంద రిట్లనిరి. "నాలుగు సంధులలో నాలుగు పతాకాస్థానములు నలుగురు పతాకానాయకు లుందురు. నాలుగు పతాకాస్థానకములు నాలుగుసంధులలో నలుగురు పతాకానాయకులను యథాక్రమముగా సూచింప గలవు. ముఖసంధిలో ప్రథమ పతాకాస్థానక ముండును. నాల్గవ యవమర్శసంధిలో చతుర్థ పతాకాస్థానక ముండును. అట్లై రెండు మూడులలో రెండవది మూడవది యుండును." అని ఇది యంతయు నసంగతముగ నున్నది. పతాకకు సూచకాంతరములను జెప్పినట్లు, ప్రకరీ కార్య బిందు బీజములకును సూచకాంతరములను జెప్పవలసి యుండును. నియమముగా నలుగురు పతాకా నాయకు లుండవలసి వచ్చును. విమర్శసంధి నుండి పతాకేతివృత్తము వినివృత్త మగుట కుదుత వచ్చును. కాని గర్భసంధి నుండి వినివృత్తము కా వలెనని పూర్వము చెప్పినది కుదురదు. చతుష్పతాకాపరమ మనుట యసంగతమె యగును. ముఖ్యనాయకుని విషయములో నితివృత్తసూచకముల లక్షణపురస్సరముగ నిరూపింపక, పతాకానాయకుని విషయమున కథన మసంగతమై యధరోత్తర మాశ్రయించి న ట్లగును. ముఖసంధిలో మొదటిది యుండవలెనని ప్రతిముఖసంధిలో రెండవ స్థానక ముండ వలెనని క్రమము చెప్పుటయు న్యాయపరీక్షలో సాక్ష్య మిచ్చుటకు దక్షముగ నున్నట్లు మేము సమీక్షింపము. ఈ యసంగప్రసంగ మిక చాలును.

ఇతివృత్తము వ్యాఖ్యాత మయినది. దాని భేదద్వయము నిరూపిత మయినది. తత్ప్రసంగము ననుసరించి యాధికారికత్వసిద్ధికై యనువృత్తిస్థానభూతము లయిన పంచావస్థలు ప్రదర్శితము లయినవి. అర్థప్రకృతిపంచకము ప్రపంచిత మయినది. తత్ప్రసంగమున నె పతాకా స్థానముల స్థానమును నిదర్శిత మయినది. పంచసంధియుక్త మనుట యితిశబ్దార్థము. ఇక పంచసంధులను జెప్పవలయును. పంచసంధుల విషయమున నిది యుద్దేశవచనము.

సంధి పంచకము

౨౮౬. ముఖం ప్రతిముఖం చైవ గర్భో విమర్శ ఏవ చ
తథా నిర్వహణం చేతి నాటకే పంచ సంధయః

ముఖము ప్రతిముఖము గర్భము విమర్శము నిర్వహణము నని నాటకమున పంచసంధు లుండ వలెను. మూల శ్లోకములో "చ, ఏవ, ఏవ, చ, చ" అను నయిదును సముచ్చయపదములు. ఇవి యన్నిటికి సంబంధించును. అట్లు సంబంధ సమన్వయమున పంచ సంధులు సర్వత్ర యవశ్యంభావు లని ద్యోతిత మగును. ఆ సము చ్చయపదములు నియమవాచకము లగుట క్రమనియమ మున్నది. నాటకము నం దుండవలె ననుట యుపలక్షణము. అభినేయరూపకము లం దంతట నుండవలె నని తాత్పర్యము. రూపకార్థము మహా వాక్యార్థరూపము. దానిలో నయి దంశము లున్న వని యవస్థాభేద మున కల్పన చేయవలసి యున్నది. ముఖసంధి యనుటలో నిది తాత్పర్యవిశేషము. ముఖము స్వతంత్రము. ఇతివృత్తమున సమస్త ప్రయోజన స్వభావము. కావుననె నాయకునకు స్వముఖమున గాని పరద్వారమున గాని ప్రారంభావస్థ యొకటి ప్రథమమున వ్యాఖ్యాత మయినది. తద్రూపసంబంధము కల సర్వార్థరాశి ముఖ సంధి యగును. ఉపక్షేప పరికరాది సంధ్యంగములు ఆ యర్థరాశి లోని యవాంతర భాగములు. ఇట్లె యితరసంధు లందును గుర్తింప వలెను. కాగా నర్థావయవములు పరస్పరము సంధీయమానములై, యంగములతో గూడ సంధీయమానములై "సంధులు" అగునని సమాఖ్య నిరుక్త మయినది. ఇది సంధుల సామాన్యలక్షణము. ఇక వీని విశేషలక్షణములు.

౪౮౭. యత్ర బీజసముత్పత్తిర్నానార్థ రస సంభవా
కావ్యే శరీరానుగతా తన్ముఖం పరికీర్తితం
౪౮౮. బీజస్యోద్ఘాటనం యత్ర దృష్టనష్టమివ క్వచిత్
ముఖన్యస్తస్య సర్వత్ర తద్వై ప్రతిముఖం స్మృతం
౪౮౯. ఉద్భేదస్తస్య బీజస్య ప్రాప్తిరప్రాప్తిరేవ వా
పునశ్చాన్వేషణం యత్ర స గర్భ ఇతి సంజ్ఞితః
౪౯౦. గర్భనిర్భిన్నబీజార్థో విలోభనకృతోఽథవా
క్రోధవ్యసనజో వాపి స విమర్శ ఇతి స్మృతః
౪౯౧. సమానయనమర్థానాం ముఖాద్యానాం సబీజినాం
నానాభావోత్తరాణాం యద్భవేన్నిర్వహణం హి తత్

౧. ముఖసంధి :- మొదటగా నారంభభావి యగుట ముఖమువలె నుండుటచే ముఖసంధి యయినది. యావత్ప్రక్రియా సహిత మయిన యర్థరాశిలో ముఖోపాయ మయిన బీజమునకు సమ్యగుత్పత్తి దీని యం దుండును. ఇది నానార్థ రస సంభవము. కావ్యము నం దిది శరీరానుగతమై యుండును. ప్రారంభస్వరూప మగు శరీరముతో ననుగత మగును. ప్రసంగసమాయాత మయిన, నానావిధముగా నుండు నట్టి యర్థవశమున గలుగు రససంభూతి యిం దుండును. "ఏతదుక్తం భవతి." ప్రారంభోపయోగి యగు నాటకీయార్థరాశి ప్రసక్తానుప్రసక్తిగా నెంతవరకు విచిత్రాస్వాదమున ప్రసరించునో యంతవరకు ముఖసంధి యగును. రూపకైకదేశము తద్విశేషమునె చెప్పును. రత్నావలినాటికలో ప్రథమాంకమున ముఖసంధి యున్నది. వత్సరాజు సాగరికను దర్శించుట నమాత్యుడు ప్రారంభ విషయము చేసికొనినాడు. ఆ యంకమున నమాత్యుని వీరము, ఉదయనుని శృంగారాద్భుతములు, పిమ్మట శృంగార మనునది యంతయు నిది యర్థరాశి. ఇది యంతయు రాజదర్శనమున నుపయోగించును గావున ముఖసంధి యయినది. ఇట్లె ప్రతిసంధి పరిశీలింప వలెను. నానార్థరససంభవ మయిన బీజసముత్పత్తి కావ్యమున శరీరానుగతము కాగా ముఖసంధి యగుటను పై విధమున భావించి తెలియ వచ్చును.

౨. ప్రతిముఖసంధి. ముఖసంధిలో నిరూపిత మయిన బీజ మొకచో దృష్టనష్టముగా నుండగా దాని యుద్ఘాటన మొనర్చుట

ప్రతిముఖసంధి యగునని స్థూలభావము. బీజము దృష్టనష్ట మగుట ననేకు లనేకవిధముల వ్యాఖ్యానించిరి. అందుకొన్ని భావము లి ట్లున్నవి.

౧. బీజమునకు సంబంధించిన ఫలానుగుణ మయిన దశావిశేషము కార్యరూపముగా దృష్టమయినను కారణరూపమున నదృష్టమై యగును గావున దృష్టనష్టరూప మన వచ్చును.

౨. బీజార్థ దశా విశేష ముపాదేయాంశమున దృష్టరూపముగ నుండి హేయాంశమున నష్టరూప మగుట దృష్టనష్ట స్వభావము.

3. ఫలమయి బీజదశ నాయకేతివృత్తమున దృష్ట మగును. ప్రతి నాయకేతివృత్తమున నదృష్ట మగును. ఇదియె దృష్టనష్ట విధానము.

ఈ వాదము లే మాత్రము సమంజసముగ లేవు. బీజసంబంధి ఫలానుగుణ దశావిశేషము ఏకవిషయముగ లేక పోయినచో ననుసంధాన సంపత్తియే కుదురదు. కార్యకారణరూపమున హేయోపాదేయ రూపమున నాయకప్రతినాయకరూపమున నున్నప్పు డేకవిషయత్వము లేదు. హేయాదివిషయముగా నున్న నాశముకూడ ప్రారంభవశమున దృష్టముగనె యుండును. పై యర్థభావముల విడనాడి యీ విధముగ దృష్టనష్టరీతిని గుర్తింపవలసి యున్నది. ఇక నిచట నిది యర్థము. బీజము యొక్క యుద్ఘాటన మనునది ఫలానుగుణ మయిన దశావిశేషము. అది దృష్ట మయినను విరోధిసన్నిధి వలన నష్టము వలె నుండును. బీజము పాంసుపిహితము కాగా దాని యంకురము మొలక స్పష్టముగ గోచరము కాదు. అట్లే ప్రకృతమును. వేణీసంహార నాటకమున ద్వితీయాంకము నం దిది సంగతమై గోచరించును. ముఖ సంధిలో నిరూపిత మయిన పాండవాభ్యుదయము భీష్మవధ వలన నుద్ఘాటిత మయినది. దృష్ట మయినది. కాని యభిమన్యువధ వలన నష్టప్రాయ మయినది. విరోధిసాన్నిధ్యమున నిట్లు నష్ట మగుటనె సమన్వయించి గుర్తింప వలెను. దృష్టత ప్రతిముఖసంధిలో నుపయోగించు నని, నష్టత యవమర్శసంధిలో నుపయోగించు నని దృష్టనష్ట రీతులలో నుత్తరోత్తర వికాసతారతమ్య ముండుటను కొంద రూహిం

చిరి. వారి యూహ భావసారముతో నున్నట్లు తోచదు. పూర్వావస్థ దృష్ట మయినను తరువాత గోచరించు వికాసము ననుసరించి పరిశీలింప నష్టముగనె యుండును. అట్టి దవమర్శముననె నష్ట మనుట యేల? భూమిలో బీజ ముంచిన విధమున ముఖసంధిలో న్యస్త మయిన బీజము ప్రకృతము దృష్టనష్ట మగుట పరిగ్రాహ్యము. రత్నావలిలో ని ట్లున్నది. అమాత్యుడు సాగరికాచేష్టితమును వసంతోత్సవ కామదేవ పూజాదికముచే తిరోహిత మొనర్చుట వలన సాగరికాచేష్టితము నష్ట మయిన విధముగ నున్నది. ఉత్సవాదికము తదాచ్ఛాదక మయినను భూమి బీజమును వలె సాగరికాచేష్టితమును ప్రత్యుద్బోధింప జేయు చున్నది. దృష్టనష్టతుల్యముగా ముఖసంధి న్యస్త మయిన యంశమును ప్రతిముఖసంధిలో నుద్ఘాటింప వలయును. కథాభాగ సమూహమునం దెచట నీ యుద్ఘాటన ముండునో యచట ప్రతిముఖసంధి యగును. "ప్రతిరాభిముఖ్యేన వృత్తిః" అభిముఖముగా వృత్తి యుండుట ప్రతి ముఖసంధి యగును. పరాఙ్ముఖత్వము దృష్టనష్ట కల్పనా నిదర్శనము. రత్నావలిలో;— "నా శరీరము పరవాసదూషిత మయినను ఈ నా డీతని దర్శనమున నభినందింప దగినది" యని సాగరిక యనుట వలన సుసంగత యేర్పరచిన రాజ తత్సమాగమ పర్యంతము ద్వితీయాంక గత మయిన కావ్యము ప్రతిముఖసంధి యగుచున్నది. "స్తోకప్రాయ ముగా బీజ ముద్ఘాటిత మగుట" యని శంకుకాదు లుదాహరించుట యేకదేశలక్షణ మగును. అది చతురశ్రము కాదు. ముఖసంధిలో దృష్టనష్టముగ న్యస్త మయిన బీజార్థమును కథాభాగసమూహము నం దుద్ఘాటనము చేయుట ప్రతిముఖసంధి యని తాత్పర్యము పర్యవ సితము.

౩. గర్భసంధి. బీజమున కుద్ఘాటనము, ప్రాప్తి యప్రాప్తి యన్వేషణ ముండుట గర్భసంధి. ఉత్పత్తి యుద్ఘాటనము అనెడు దశాద్వయావిష్ట మయిన బీజమున కుద్భేదము=ఫలజననాభిముఖ్యత్వ ముండుట గర్భ మందురు. ప్రాప్తి యప్రాప్తి యన్వేషణము లుద్భేద వివరణము. ప్రాప్తి నాయకవిషయముగా నుండును. అప్రాప్తి ప్రతి నాయకచరితము నందు గోచరించును. అనంతర మన్వేషణ మనుసంధి

యుభయసాధారణము. కొంద రీ విధముగ నూహించిరి. నాయక ప్రతినాయకానుసంధానము వీర రౌద్ర విషయమె కావున బహువ్యా పిత సంపాదించుట కి ట్లందురు. "ప్రాప్తి యప్రాప్తి యన్వేషణ మని మజల మజల గలుగు నేవంవిధావస్థలతో గూడి యుండుట గర్భ సంధి యగును" అని. ప్రాప్తిసంభవావస్థ యుండును గాన ఫలమునకు గర్భీభావ ముండును. రత్నావలి ద్వితీయాంకములో ని ట్లున్నది. సుసంగత వచనము. "నీ వదక్షిణావు. ప్రభువు స్వయముగా హస్త మున గ్రహించినను కోపము విడచవు కదా!" ఇత్యాది ప్రఘట్టమున ప్రాప్తి యున్నది. తృతీయాంకమున వాసవదత్త ప్రవేశింపగా అప్రా ప్తియు నున్నది. "సాగరికావిషయము తెలిసికొనుటకు వెళ్ళిన వసం తకు డాలస్య మొనరించినాడే!" యనుటలో నన్వేషణ మున్నది. పిమ్మట విదూషకుడు వచ్చి "నా నుండి ప్రియవచనము వినగా రాజునకు గలుగు సంతోషము కౌశాంబీ రాజ్య లాభమున గూడ గలుగదు" అనుటలో ప్రాప్తి యున్నది. అనంతరము వాసవదత్తా ప్రత్యభిజ్ఞానము రాగా అప్రాప్తియు నున్నది. మరల సాగరిక సంకేత స్థానమున కేతెంచుటలో నన్వేషణ మున్నది. మరల లతాపాశకరణ ములో ప్రాప్తి. ఇట్లు గర్భసంధి సంగత మగును. గర్భసంధిలో నప్రాప్త్యంశ మవశ్యంభావి. కావున్న సంభావనాత్మక మయిన ప్రాప్తి కుదురదు. నిశ్చయాత్మకప్రాప్తియె యుండును. అవమర్శ సంధిలో ప్రాప్తియె ప్రధానము. అప్రాప్త్యంశము తక్కువగా నుండును.

౪. విమర్శ సంధి. గర్భసంధిలో విశద మయిన బీజార్థము విలోభనకృతముగ నేని క్రోధవ్యసనజముగ నేని భాసించినచో విమర్శ సంధి యగునని సామాన్యార్థము. కొందరు దీనిని విమర్శసంధి యందురు. మరికొంద రవమర్శ మందురు. విమర్శసంధి సందేహాత్మ కముగ నుండును. మొదట సంభావనాప్రత్యయ మని యనంతరము సంశయ మని యనుట యుచితము కాదు. తర్కము సంశయనిర్ణయ ముల కంతరాలమున నుండునని తార్కికు లందురు. విమర్శసంధి నియతఫలప్రాప్త్యవస్థతో నుండును. కాగా నియతత్వ ముండు స్థ

మున సందేహ ముండు ననుట సంగతోక్తి కాదు ఇందు కొంద
రిట్లందురు. తర్కానంతరము కూడ హేత్వంతరవశమున బాధ ఫల
ములు పోగా సంశయము కలుగ వచ్చును. అది యేల కలుగదు?
ఈ నాటకప్రక్రియలో గూడ నిమిత్తబలమున ఫలము సంభావిత
మయినను బలవద్విఘాతము కలిగినప్పుడు కారణములును బలీయము
లయినప్పుడు జనకవిఘాతకములు తుల్యబలములై యగును. అప్పుడు
సందేహ ముదయించును. తుల్యబలములు విరోధము కల వయినప్పుడు
వికల్పము శాస్త్రసమ్మతము. తుల్యబలములు విరోధము కల వయి
నప్పుడు కార్యవైధుర్యము కలుగ జేయును. వ్యాఘాతన మొన
ర్చును. అట్టివి సంధీయమానములు కాగా స్ఫారఫలదర్శనములో
పురుషకారము నే నని తల యెత్తును. కావున సంశయము తప్పని
సరి. తర్కానంతరము సంశయము పిమ్మట నిర్ణయ మన్న ప్రక్రియా
క్రమమె సముచితతరము. "తథా హి." పురుషకారశీలురె శ్లాఘా
పాత్రులు. వారు ప్రాణసందేహ మున్నను నానాస్వభావాత్మకులై
యాపదల తరింతురు. సంభావనా సముపేతు లగుదురు. అది యాశ్చ
ర్యకారి యగును. కొంత ప్రయత్నోపనిపాతము కలుగ వచ్చును.
విధురప్రయత్నతయు నుండవచ్చును. అయినను పురుషకార సముద్య
తుడు తన యత్నము మానడు. తుదకు నాశము సైతము విజిగీషా
గర్భముగనె భావించి తన యత్నము సాగించును. అట్టివాని యాశ
యానురోధముననె ఫలప్రాప్తి నియత మని నియతాప్తిని నిశ్చయించు
చున్నారు. "శ్రేయాంసి బహువిఘ్నాని" యని పురుషకారశీలి
భావించును. "నేను విఘ్నముల తొలగించు కొందు" నని సాభిమా
నముగ ప్రయత్నించును. తన యుద్యోగసూత్రమును సహస్రగుణము
చేయును. చూడుడు! రత్నావళిలో సాగరికా బంధనమున గూడ
మహామాత్యు డొనరించిన యైంద్రజాలిక వృత్త మంతయు సునిపుణ
ముగా సునిబద్ధ మయినది.

కొంద రవమర్శమును విఘ్న మని యనుకొనిరి. గర్భనిర్భిన్న
బీజార్థ మన్నచోట వ్యాఖ్యానమున "బీజము= బీజఫలము, అర్థము=
నివృత్తి" అనిరి. కాగా గర్భసంధిలో స్ఫుటమై ముఖము చూపిన

బీజఫలమునకు నివృత్తియు నచట సంపాదితము కావలెను. అప్పుడు ఫలప్రసూతి నిర్విఘ్న మగును. సప్రాణ మగును. ఆ బీజఫలనివృత్తి యనేకవిధముల గలుగును. ఒకచో క్రోధమున నివృత్త మగును. ఒకచో లోభనిమిత్తమున గలుగును. మరియొకచోట వ్యసనమునను, స్థలాంతరమున శాపాది నిమిత్తమునను ఫలనివృత్తి కలుగును. "విలోభనకృతోఽథవా, క్రోధవ్యసనజో వాపి" "అపి" శబ్దమున విఘ్న నిమిత్తాంతరముల గుర్తింప వలెను. అన్నియు ప్రతిపద శక్యనిర్దేశములు కావు కదా! వాని సర్వసంగ్రహ 'మపి' గ్రాహ్యము. రత్నావలిలో నవమర్శ మిట్లు సంగత మయినది. ఇది చతుర్థాంకము లోని విషయము. వాసవదత్త సాగరికను కారాగారములో నుంచినది. అప్పుడు రాజిట్లు చింతించును. "సాగరికను కంఠమున కౌగిలించుకొని యప్పు డట్లయితిని. ఇప్పు డామె విలుప్త. నా తనువు సాగరికా వస్థను భావించి యెట్లో సమాశ్వాసము పొందుచున్నది." ఇందు సాగరికాశ్లేష విఘ్నమున వాసవదత్తాక్రోధము నిమిత్తము. తాపస వత్సరాజములో లోభము నిమిత్త మయినది. ఇట్టి యితరము లం దితరములు సుగ్రహములు అని.

ఈ విఘ్నవాదమును కొందరు సహింపరు. రూపకము లం దట్లు సమన్వయమును క్షమింపరు. తాపసవత్సరాజములో లోభనిమిత్తముగా సమన్వయము సహృదయసమ్మతము కాదు. వాసవదత్తాప్రాప్తిలోభము ప్రకృతఫలమున విఘ్నకారి కాదు. ఈ సమన్వయమును సంభావింపుడు. వత్సరాజు పద్మావతిని పరిణయ మాడినాడు. కాని యింకను వాసవదత్త లభింప లేదని ముమూర్షువై మరణాధ్యవసాయమున నున్నాడు. అప్పుడు మంత్రుల రాజ్యప్రాప్తి విలోభమె నిమిత్త మనుట సముచితము.

వ్యసన మమర్శ నిమిత్తముగా నుండుట శాకుంతలనాటకమున నున్నది. ఇట్లే యనేకము లున్నవి. విద్యాప్రభావము నిమిత్త మగును. దైవము సమయనియమమును నిమిత్తముగ నుండును. విక్రమోర్వశీయములో పుత్రుని వదన మవలోకించి నప్పటి నుండి యూర్వశి స్వర్గగమన నిశ్చయమున నుండుటలో సమయపాలనమె నిమిత్తము.

ఈ విమర్శవిషయమున మరికొందరి మరియొక విమర్శ యున్నది. వీరు విమర్శపద మావృత్తి చేసిరి. ఇక నిష్టార్థసిద్ధి కిట్లనిరి. గర్భనిర్భిగ్న మయిన బీజార్థఫలము విమర్శరూప కథావయవమున నుండగా నచట విమర్శాదులె కారణము లగును. విమర్శాత్మక కథావయవములో విమర్శకారణముగా గర్భనిర్భిన్న మయిన బీజార్థ ఫల ముండునని భావము. ఈ వ్యాఖ్యానమున దోష మున్నది. విదూర కారణసంపాతాత్మకత యనునది యీ విమర్శసంధి ముఖ్య రూపము. ఆ రూప మీ వ్యాఖ్యానమున నస్పష్టమె యగును.

మరొక రిట్లందురు. లాభయోగ్యత్వము, నాశావస్థ, అన్వేష ణావస్థ యనునవి యథారుచి యుండును. అట్లె గర్భసంధిలో నిరూ పితము లగును. ఈ విమర్శసంధిలో గూడ యథారుచి నిబంధింప వలెను. లాభాత్మక మయిన ప్రాప్త్యవస్థ ప్రతిముఖమునసె సుబద్ధ మయినచో నాశాన్వేషణములు రెండును గర్భసంధి యం దుండును. ఒకప్పు డవమర్శమున నాశావస్థ యున్నచో గర్భమున నన్వేషణమె యుండును. గర్భములో నాశాన్వేషణములె యున్నచో నవమర్శ ములో విచారము నిబంధింప వలెను. "నా కిది ప్రాప్తప్రాయమె యయిన నపహృత మయినదేమి? నే నిం దేమేని విగుణోపాయ మనుష్ఠించితినా? నా కిది ప్రాప్తియోగ్యమె కదా?" ఇట్టి విచారణ మవమర్శములో నుండుట సముచితము. * * * "అవమర్శ మనుట యన్వేషణభూమి. అది యవమృష్టి" అని యుద్భటుడు వ్యాఖ్యా నించుట లక్ష్యవిరుద్ధముగా నున్నది. యుక్తివిరుద్ధము నగును. ప్రారం భాద్యవస్థలను పూర్వము నిరూపించితిమి. ఆ పంచకమున నొక క్రమ నియమ మున్నది. తత్సమర్థన ప్రస్తావ మందలి యుక్తి. ఉద్భట వ్యాఖ్య యీ యుక్తి ననుసరింపదు. ఇట్టి విరుద్ధ మెట్లు స్వీకార్యము? దీని నటుంచెదము. "ఆస్తాం."

శ్రీశంకుకు డిం కొకటి యనెను. "ఇది యంతయు విఫల క్రియ. నన్నెవడో విలోభపెట్టి యిందు ప్రవర్తింప జేసినాడు." ఇట్లు కర్త విమృశించు నేని యది విలోభనకృత విమర్శము. క్రోధమున- వ్యసనమున గర్భనిర్భిన్నఫలము వ్యాపద్యమాన మగునపుడు ఫలవ్యా

పత్తి విషయకముగా కర్త విచార మొనరించినచో నది క్రోధవ్యసనజ విమర్శ యని భావింప వచ్చును. అంతట విమర్శనస్వభావమె విమర్శము. ఇట్లెంతగా కార్యవినిపాత మున్నను అనంతరము నిర్వహణ సంధిలో నిబధ్యమానాద్భుతరసమునకు పరిపోషకముగనె యుండును'' అని. ఇట్లను శంకుకులు వే రొకటియు ననవలెను. ''విచారము కేవలము విమర్శయందే కాదు. అది సంధు లన్నిట ననుసరూయి. ఈ స్థలమున గూడ నది పూర్వసంప్రాప్తమె. అయిన నిచట పృథగ్విమర్శ యుండును గావున విమర్శసంధిని విమర్శనస్వభావ మంటిమి'' అని. ఎందరెందరో విచారము విమర్శించిరి. ''విచారము వ్యాపత్తి విషయ'' మని యొకరని మా సరణిలోనికె వచ్చిరి. ఇట్టివాని వ్యాఖ్యానించి చెప్పనేల? విలోభనసక్మృతోదాహరణము వ్యాపత్తి విమర్శ కాదని సర్వ మసమంజసముగా యధారుచి ప్రకల్పించు కొను వారి కల్పనాప్రసవము లేల? ''అలం''.

గర్భసంధిలో సముద్భేదము పొందిన బీజాంశఫలమును పరామర్శ మొనరించుట విమర్శసంధి యగును. ఇది విలోభనమున క్రోధమున వ్యసనమున నింక నితరమున ననుసంధానము కల దగును. ఇట్లు విమర్శ భావసారము గుర్తించి నిర్వహణ మందు కొనవచ్చును.

౫. నిర్వహణసంధి. బీజవికారావస్థా చతుష్టయముతో గూడుకొనిన ముఖ ప్రతిముఖ గర్భ విమర్శ లనెడు నాలుగు సంధుల నానాభావసముత్కర్ష కల యర్థముల సమాహార ముండుట నిర్వహణ సంధి యగునని ముఖతాత్పర్యము. ముఖాది చతుస్సంధులకు సంబంధించిన ప్రారంభాద్యర్థములు ప్రసిద్ధములు. అవి క్రమముగా బీజవికారము లనదగిన యవస్థాచతుష్టయ యోగము పొంది యుత్పత్తి యుద్ఘాటన ముచ్ఛేదము గర్భనిర్భేదస్వరూపము కల వగును. అట్టివవి సుఖదుఃఖాత్మకము లయిన హాస శోకక్రోధాది రూపముగా నానావిధము లయిన భావముల సంబంధము పొందుచున్నవి. పొంది భావోత్తరము లగు చున్నవి. అట్టి భావము లన్నియు చమత్కారాస్పదము లగుట వలన ముఖాద్యర్థములు సముత్కర్షము పొందును. అట్టివాని సమానయనము నిర్వహణసంధి. సమానయన మనుట

యర్థరాశిలో సమానీతము లగుట, ఫలనిష్పత్తిలో సమాయోజితము లగుట, ఫలయోగావస్థావ్యాప్తము లగుట యని భావము. కొందరు అవస్థాపంచక నిర్వహణములోని సంధు లన్నియు పృథక్సత్త ననుస రించి యోజితము లగునని యనుట కిష్టపడుదురు. కొందఱకు సంధిలో సంధ్యంతరానుప్రవేశ మభీష్టము. అయినను ప్రాగవస్థ యేకోత్తరా వస్థాస్వరూపమున పరిణమించి యుండుటలో హేతువాలోచింపరు.. ఆ యవస్థలన్నియు కార్యాత్మకము లగు నందురు. ఇట్టి వీరు లకు సాంఖ్యదర్శనము తచ్ఛాయాశ్రయణము సమ్మత మయినం దున నొక యవస్థ ఫలసంబధ సంగమనమునకు తగిన యుపకరణ సామగ్రి పొందినదై తదేకభావమున నుండు అవస్థాంతరముల కన్నింటి కిని ఫలసంగమనము సముచిత మనియె భావించు చున్నారు.

మరి కొంద రీ విషయమున నిట్లు వ్యాఖ్యానించు చున్నారు.. ముఖంసధిలోని యర్థోపాయము లన్నియు ప్రధానములు. వాని నవ లంబించియె యితరము లుండును. ముఖాద్యములు= ముఖసంధిలో ప్రధానభూతములు. అవి యవలంబ్యమానములు కావున మహౌజస ములు. అవియె ఫలసంపత్తిలో సాధకములుగా నుండును. అట్టి వానికి ఫలసంగతిచే సమానయన ముండుట నిర్వహణసంధి యగును. "ముఖా ద్యానాం మహౌజసాం" అని వారి పాఠనిశ్చయము. సుఖప్రాప్తి ఫల స్వరూపమున నుండు నప్పుడు ప్రారంభాదు లన్నియు రతిహాసాది బాహుల్యములో నుండుటయు, దుఃఖహాని ఫలముగా నుండు నపుడు ప్రారంభాదులు క్రోధశోకాది దుఃఖాత్మక భావ బాహుల్య ముండు టయు రూపకరచనా ప్రక్రియ యందురు. ఆ యా భావముల బాహు ల్యము సముచిత స్వోచిత వ్యభిచారిభావ సహితముగనె యుండును.. రత్నావలిలో దీని యుదాహరణము సంగతము చేయవచ్చును. ఇంద్ర జాలిక ప్రవేశము మొదలు సమాప్తిపర్యంత మిట్టి భావమున నిర్వ హణసంధి యగును. ఈ సంధ్యాదుల యవస్థారీతి నాయకముఖమున తదమాత్యముఖమున తత్పరివారముఖమున నాయికాదిముఖమున గూడ నుండ వచ్చును. ఏకముఖముననె నియోజన ముండ నవసరము లేదు. ఈ విషయ మిదివరలో విస్తృతమె యయినను ప్రసంగవశమున పునరుపపాదిత మాయినది.

ప్రయోక్తలు నాటకము లందీ సంధులను సావధానముగా కూర్పవలెను. కేవలనాటకమునకె యివి యుండు ననుట కాదు. ప్రక రణమునకీ సంధు లుండును. మిగులు వానికి నివి యుండును. కాని కొంత విశేష మున్నది.

౪౯౨. డిమః సమవకారశ్చ చతుస్సంధీ ప్రకీర్తితౌ
న తయోరవమర్శస్తు కర్తవ్యః కవిభిః సదా

౪౯౩. వ్యాయోగేహామృగౌ చాపి సదా కార్యౌ త్రిసంధికౌ
గర్భావమర్శౌ న స్యాతాం తయోర్వృత్తిశ్చ కైశికీ

౪౯౪. ద్విసంధి తు ప్రహసనం వీథ్యంకో భాణ ఏవ చ
ముఖనిర్వహణే తత్ర కర్తవ్యే కవిభిః సదా

డిమము సమవకార మనువానిలో నాలుగు సంధులే యుండును. వానిలో నవమర్శసంధిని కవులు కూర్పరాదు. అచట విమర్శసంధి కూర్చుట శక్యము కాదు. వ్యాయోగము ఈహామృగము మూడు సంధులతో నుండును. గర్భావమర్శము లుండవు. వానిలో కైశికీ వృత్తి యుండును. ప్రహసనము, వీథి, అంకము, భాణము రెండు సంధులతో నుండును. వానిలో ముఖసంధి నిర్వహణసంధులను కవులు కూర్పవలెను. వీథీ భాణ ప్రహసనములు కైశికీవృత్తి రహితముగా నుండవలెను. దశరూపకములం దీ విధముగా సంధులను ప్రయోక్తలు గ్రథింప వలెను. ఇతివృత్త శరీరారంభము సంధిపంచకాత్మకముగా నుండగా నీ నిరూపించిన వినియోగప్రకారమున సంధు లుండుటచే దశరూపకభేదము కలిగిన దని భావింప వలదు. లక్ష్యభేదముననె దశ రూపభేదము ప్రసిద్ధ మయినది. ఇదియె యుక్తము, ఆవశ్యకమును. డిమ సమవకారములు నాల్గు సంధులతో నుండునవి, వాని యందు భేదము కుదురక పోవలెను. నాటకప్రకరణాదులందును సంధికృత మయిన భేదము కుదురదు. ఈ చెప్పిన సంధుల కన్నిటికిని “అంగకల్ప” మిక తెలియవలసి యున్నది. అంగముల కల్పము కల్పనాప్రకార ముండుట యితివృత్తమున కుపకరించును.

౪౯౫. సంధీనాం యాని వృత్తాని ప్రదేశేష్వనుపూర్వశః
స్వసంపద్గుణయుక్తాని తాన్యంగాన్యుపధారయేత్.

అంగముల సామాన్యలక్షణము ప్రయోజనముఖముగ దర్శింప వలెను. అర్థభాగరాశి సంధి యని నిరూపితము. సంధులకు సంబంధింప దగిన సంవిధాన యోగ్యము లగు వృత్తఖండములు కొన్ని యుండును. వాని నాదిమధ్యాంత భాగ ప్రదేశములం దనుక్రమమున స్వ సంపద్గుణ యుక్తము లగునట్లు నిరూపింప వలెను. వీని క్రమ మను నది ముఖ్యప్రయోజన సంపాదనమున కగు బలముతో గూడి యుండును. ప్రయోజనమునకు దగిన బలసంపత్తితో నుండుటయె సముచితము. లక్షణ నిరూపణ మున్నదికదా! యని తత్ప్రసంగ పరికల్పిత మయిన క్రమమున కూర్చుట తగదు. ఇట్టి యీ యంగములు ప్రదేశప్రవర్తనమున రమణీయము లగును. ఇవి స్వసంపద్గుణ యుక్తము లగుట వివక్షితము. అంగములగు నివి తమ యంగి యగు సంధిసంపత్తిలో నంగభావము మీరి యుండరాదు. సముచిత సంబంధ సంపాదకములై యుండ వలెను. అప్పుడె యవి యంగము లగునని గ్రహింప వలెను. స్వసంపద్గుణ యుక్తతను కొందరిట్లు వ్యాఖ్యానించిరి. "స్వసంపదలు బీజోత్పత్త్యుద్ఘాటనాదికములు. గుణములు శబ్దార్థవైచిత్ర్యములు" రూపకములం దనుసంహితము లగు సంధ్యంగములు బీజోత్పత్తి బీజ సముద్ఘాటనాదికముల కనుకూలములై శబ్దార్థవైచిత్ర్య సహితములై యుండవలయు నని వారి భావము. అంగములకు సంబంధించిన సంపత్తి గుణములతో కూడి యుండుటయు స్వసంపద్గుణయుక్తత యని భావింప వచ్చును.

ప్ర యో జ న ష ట్క ము

౪౯౭. ఇష్టస్యార్థస్య రచనా వృత్తాంతస్యానుపక్షయః
రాగప్రాప్తిః ప్రయోగస్య గుణానాం చైవ గూహనం

౪౯౮. ఆశ్చర్యవదభిఖ్యానం ప్రకాశ్యానాం ప్రకాశనం
అంగానాం షడ్విధం హ్యేతత్ దృష్టం శాస్త్రేప్రయోజనం

సంధ్యంగసంఘటనమున శాస్త్రదృష్ట మగు ప్రయోజన మారు విధముల నున్నది.

౧. ఇ ష్టా ర్థ ర చ న ము. ఇష్టార్థ మభీష్ట మయిన ప్రయోజనము. అది రసాస్వాదకారి. తాదృశప్రయోజనమును విస్తరింప

జేయుట ప్రథమప్రయోజనము. ఏ యంగ మెట్లుపకరించునదియు తల్లక్షణమున నభివ్యక్తము కా గలదు.

౨. వృత్తాంతానుపక్షయము. ఆరంభించిన వృత్తాంతము విస్తృత మగునట్లు పరిశీలనము. వస్తు వుపక్షీణము కాక క్రమముగా స్ఫుట మగుట ప్రయోజనానుకూల మగుట యంగాంగిభావప్రవణ మగుట మొదలగునవి యీ ప్రయోజనరూపములు. వస్తుస్ఫుటత్వ మావశ్యకము. కాక శలాకాకల్పముగా నుపక్షీణమై యుండరాదు. ఈ వృత్తాంతానుపక్షయాత్మక ప్రయోజనము సర్వసాధారణము.

3. ప్రయోగరాగప్రాప్తి. ప్రయోగ మభినయాత్మకము. అది యితివృత్తానుబంధి. దానిని స్వయముగా గాని పరంపరగా గాని వ్యుత్పత్త్యవస్థాయోగమున రంజనయోగ్య మగునట్లు పరిశీలింప వలెను. ప్రయోగమున కిట్టి యోగ్యతాలాభమె రాగప్రాప్తి.

౪. గుహ్యగూహనము. దీనినె గోప్యగోపన మందురు. ఇతివృత్తము సందన్ని ఖండములు ప్రకాశ్యములు కావు. సంఛాదనీయములు కొన్ని యుండును. సంఛాదనీయార్థ సంఛాదన మావశ్యకము. పౌనరుక్త్యాద్యభ్యాసములందు గుహ్యగోపన మున్న విధముగా నిందును గొన్ని యంగములు గుహ్యాంగగూహన మొనర్ప గలవు. దానిచే నవి యభ్యూహ్యాసారములై సహృదయుల కరుంతుదములు కావు.

౫. ఆశ్చర్యవదభిఖ్యానము. అభిఖ్యాన మితివృత్తము. పునః పునః శ్రుతమగుట చేతనే యితివృత్త మాశ్చర్యకారి యగుట కాదు. సంధ్యంగ సంయోజనమున నపూర్వత వహించి యితివృత్త మాశ్చర్యకారి యగును. ఇట్లు ఆశ్చర్యాభిఖ్యాన మొక ప్రయోజనము.

౬. ప్రకాశ్యార్థప్రకాశనము. రంగప్రయోగ యోగ్యమై ప్రకాశ్యాత్మక మగు వస్తువు వ్యుత్పత్తి నాధానించునదై సాతిశయముగ నుపయోగింప వచ్చును, అందుననె యది ప్రకాశ్యము. ప్రకాశ్య ప్రకాశనము విస్తరణము, సంధ్యంగసాధ్య మగును.

ఈ ప్రయోజనషట్కములో మొదటి ప్రయోజనము చమత్కారకృతము. స్మృతిదృష్ట మయినను ప్రత్యక్షవిశేషసిద్ధ మగును. అది సంధ్యోపాసనాదికము వలె నదృష్టసిద్ధము కాదు. పూర్వరంగాంగముల వలె నుభయరూపమును కాదు. ఇది యంతయు శాస్త్రదృష్ట ప్రయోజనము. ఇచట శాస్త్ర మనునది నాట్యాత్మక మయిన వేదము. నాట్యవేదమున నిట్లు ప్రయోజన మున్నదని భావము. ఈ ప్రయోజనముల కన్నిటికి నంగలక్షణము లం దుదాహరణ సమన్వయము లవభాసింప గలవు.

సంధ్యంగములు — అంగ ప్రయోగావశ్యకత

౪౯౮ అంగహీనో నరో యద్వన్నైవారంభక్షమో భవేత్
అంగహీనం తథా కావ్యం న ప్రయోగక్షమం భవేత్

౪౯౯ ఉదాత్తమపి యత్కావ్యం స్యాదంగైః పరివర్జితం
హీనత్వాద్ధి ప్రయోగస్య న సతాం రంజయేన్మనః

౫౦౦ కావ్యం యదపి హీనార్థం సమ్యగంగైః సమన్వితం
దీప్తత్వాత్తు ప్రయోగస్య శోభామేతి న సంశయః

అంగహీన నరుడు కార్యారంభసమర్థుడు కా జాలడు. అంగహీనకావ్యము ప్రయోగక్షమము కాదు. సంధ్యంగసంఘటనను లేక పోయినచో ప్రయోజనము సంపన్నము కాదు. సంపన్న దృష్ట ప్రయోజన మేని ప్రచ్యుతము కావచ్చును. కావ్య ముదాత్తమయినను సంధ్యంగరహిత మయినచో ప్రయోగహీన మగుట వలన సచ్చేతసుల చేతముల రంజింప జేయజాలదు. కావ్యలక్షణములు కలిగి గుణాలంకృతి యుక్తమయినచో కావ్య ముదాత్త మగును. అట్టిదయిన నంగశూన్య మగుట ప్రయోగహీనమై యయుక్త మగును. అట్టిది సన్మనోరంజన మొనరింప దనుటలో నిది భావము. పరోపకార ప్రవృత్తు లయిన సత్కవులు నటులు సాధుప్రాయులు సామాజికులు నున్నారు. వారల కిది మనోరంజకము కాదు. వా రసంధిక మభినందింపరు. ఏదేని కావ్య మొకప్పుడు హీనార్థము కా వచ్చును. అయిన నదియు సంధ్యంగముల సమ్యక్సమన్వయము కలదయినచో ప్రయోగము దీప్త మగును గావున శోభాసంపాదక మగును. ప్రహస్య

న ప్రాయముగా నుండు వానిలోని కథాఖ్యాయికాదులు స్వల్పప్రయోజనముతో నుండును గావున హీనార్థ మండును. అట్టిచో గూఢ సంగప్రయుక్తి ప్రయోజకమై రంజనాతిశయ మాధానించును. వ్యుత్పత్త్యతిశయమును గూర్చును. కావున నంతట సంధిప్రదేశము లందు యథాయోగము యథారసము కవి సంధ్యంగములను కూర్పవలెను. సంధ్యంగము లన్నియు సంధులందలి విశేషములు. ఈ యంగము లర్థయోగమున సంహితములై ప్రయోజనావహము లగును. ఇక సంధ్యంగముల సంఖ్యానింతుము.

౧. ముఖసంధి యంగములు. ౧౨

ఉపక్షేపము	పరికరము	పరిన్యాసము
విలోభనము	యుక్తి	ప్రాప్తి
సమాధానము	విధానము	పరిభావన
ఉద్భేదము	కరణము	భేదము

౨. ప్రతిముఖసంధి యంగములు ౧౩

విలాసము	పరిసర్పము	విధూతము
తాపనము	నర్మ	నర్మద్యుతి
ప్రగయణము	నిరోధము	పర్యుపాసనము
పుష్పము	వజ్రము	ఉపన్యాసము
వర్ణసంహారము		

౩. గర్భసంధి యంగములు. ౧౩

అభూతాహరణము	మార్గము	రూపము
ఉదాహరణము	క్రమము	సంగ్రహము
అనుమానము	ప్రార్థన-ఆక్షిప్తి	తోటకము
అధిబలము	ఉద్వేగము	విద్రవము

౪. విమర్శసంధి యంగములు ౧౨

	అపవాదము	సంఫేటము
శక్తి	వ్యవసాయము	ప్రసంగము

ద్యుతి	ఖేదము	నిషేధనము
విరోధనము	ఆదానము	ఛాదనము
ప్రరోచన		

౫. నిర్వహణసంధి యంగములు. ౧౪

సంధి	నిరోధము	గ్రథనము
నిర్ణయము	పరిభాషణము	ద్యుతి
ప్రసాదము	ఆనందము	సమయము
ఉపగూహనము	భాషణము	పూర్వవాక్యము
కావ్యసంహారము	ప్రశస్తి	

ముఖసంధిలో పన్నెండు. ప్రతిముఖ గర్భము లందు పదమూడు. అవమర్శము నందు పన్నెండు, నిర్వహణమున పదునాలుగు మొత్త మంగము లరువది నాలుగు నియతములై యున్నవి. ఈ సంధ్యంగ సంభావనములో కొందరి మనన మీ విధముగ నున్నది. ఇందలి యవస్థ లన్నిటి యందును ఉపక్రమము ఉపసంహారము మధ్య మని స్థానభేద త్రయ మున్నది. ఉపక్రమాదిత్రికమునందు సూక్ష్మముగా నవస్థాపంచక ముండ వలెను. కాగా పన్నైదు దశలు క్రమముగా సంభవింప గలవు. చివరి దశ దశలకు మొదటి పంచ దశ లంగ ములుగా వర్ణితములు కా వలెను. అప్పు డా పది దశ లం దంగి బుద్ధి యుదయించును. నిర్వహణసంధిలో పదునాలు గంగములు ఫల యోగ బలమున నన్నియు నుపపాదితము లగును. ఇతరము లయిన ముఖాదిసంధులలో గొన్ని యంగములు లీనీకృతము లగును. పన్నెండు భేదములతో నున్న యంగము లచట నుపపన్నములు కాక పోవచ్చును. అని

ఇట్లు భావభావనము సముచితము కాదు. ఇట్లై యయిన నీ క్రమమె యంతట నుండవలయును. ప్రయోజన శంకా మట్కా మిట్లు లేదు. ప్రయోజనమట్కా మంతయు నసంగతము కావలసి వచ్చును. ఇట్లు నిబంధన సంభావనమున వృత్తాంతానుపక్షయ మనునది యొక్క టియె ప్రయోజన మగును. బీజకరణమున గూడ 'నియమ నిదాన మూపపన్నము కాక పోగా రెండు సంధులలో ద్వాదశాంగ నియమ-

నము రెండు సంధులలో త్రయోదశాంగ నియమనము కుదురనిదై యాకస్మికపాతిత మయిన విభాగమె యగును. "ఆస్తా మిదం".

బీజార్థసంపాదనమున నీ సంధ్యంగములు సమ్యక్సిద్ధికరములు. కావ్యార్థములను సముచితముగ విభాగించుకొని కవులు వీనిని నిరూపించవలెను. వీని కిక యథాక్రమము లక్షణకథన మావశ్యకము. లక్షణకథనము నందె క్రమవివక్ష కలదు కాని వాని నిబంధనమున క్రమ వివక్ష లేదు. ఉద్భటప్రభృతులు సంధులలో నంగముల ఘటనమున క్రమనియమ మభిమానించి పలికిరి. వారి వచనము యుక్త్యాగమ విరుద్ధము. "తథాహి;" ముఖసంధిలో నయిదవ యంగము "యుక్తి" యున్నది. "సంప్రధారణ మర్థానాం యుక్తిరిత్యభిధీయతే" యని తల్లక్షణము. అర్థ సంప్రధారణాత్మక మగునది సంధులలో సంతట నిబంధనయోగ్యము. నివేశ్యము కూర్చినప్పు డిది సప్రయోజనమె యగును. యుక్తి ఘటించి నప్పుడు ప్రతీతి ప్రవృత్తి క్షతి యేమియు గలుగదు. ఒక్కొక్క సంధికి గొన్ని నియతములె. అయిన నితరములలో నవి యుండరానివి కావు. ఆ యా సంధులలో నవి యవశ్యంభావు లని ఖ్యాపనము చేయుటయె వాని భావము. ముఖసంధిలో యుక్తి యవశ్య ముండును. సంధ్యంతరాలము లిట్టివి కావు. వాని స్వరూపము విశదము కా గలదు. కొన్ని కొన్ని సంధ్యంగములు స్వరూపబలముననె ప్రతినియతములు కా గలవు. ఉపక్షేప మనునది మొదటి ముఖసంధి యందె యుండ వలయును. వస్తు వుపక్షిప్త మయినప్పుడె యేమేని శక్యక్రియ మగును. అనుపక్షిప్త మయినచో నేమియు జేయ వలను పడదు. చతుష్షష్ట్యంగ సంయుత మని యనుట సంధిసంభవము చెప్పుటయె కాని నియమము కాదు. యథా సంధి నిబంధనమె యుక్తము. ఆ యా సంధుల యౌచిత్యానుసారమున నే యే యంగములు సంగతము లగునో వాని నిబంధనము యుక్త మగును. ఇది యంతయు మే మభిధానించిన నీతిపథోపదేశి.

శరీర సంధిబంధములం దంగనియమ మున్నది. ఇందేల లేదని కొందరు శంకింతురు కాబోలు! శరీరమున నంగనియమ మనునది యొక వ్యవస్థ. అది సర్వాత్మనా సంభవధర్మము కాదు. కొందరకు

కొన్ని యుండ వచ్చును. కొన్ని యుండక పోవచ్చును. వ్యవస్థాత్మక మయిన నియమ మిందును గలదు. శాఖాదులు వృక్షావయవములు. శాఖలు స్కంధమున నుండును. మధ్యలో నుండును. పై పై నుండును. వృక్షాదులలో వలె శరీరము నందు వలె నుపక్షేపాదులచే నవయవవికల్పముగా సంధి సమారబ్ధము కాదు. ఉపక్షేప్తార్థము విస్తృతము కాగా గోచరము కావలసిన యుపాయాదుల సంప్రధారణ ముండును. అదియె యుపక్షేప పరికర పరిన్యాస విలోభన హేతు వగును. కేవలము తావన్మాత్ర మట్లె సంభవించు ననుట యుక్తము కాదు. దీని యనంతర మిది యను నియమము ముని కభిమతముగ గన్పట్టదు. సంధ్యంతరములు సామాదులు, లాస్యాంగములు గేయ పదాదులు నిరూపించు నాట్యవేద ముని సంధ్యంగములకు క్రమమును వివక్షించుట లేదు. క్రమమునే తలచినచో సంధ్యంతరములకు లాస్యాంగములకు నివేశస్థలమె యుండదు. సంధిపంచకమయ మగు రూపకము క్రమనియతము కాగా సంధియు తదంగసంహారమున భావితమె యగును. ఇక నీ సామాది గేయపదాదుల కవకాశమేది? సంధ్యంగములను క్రమముగా ప్రయోగింప వలెనని భరతభారతి యేదియు లేదు. అట్టి యంతటి మాటయే కలదో! అది న్యాయాపేత మగును. అన్యథాయోజితమె యగును. ఉద్దేశక్రమమె నిబంధనక్రమ మని యనము. లక్షణము లలంకారములు గుణములు వీథ్యంగములు సంధ్యంతరములు లాస్యాంగములు వృత్తులు తదంగము లిందు దృష్టాంతము కా నోపవు. ఈ యంశ మంతయు ప్రత్యేకముగా లక్షణమున స్ఫుటము కా గలదు.

ముఖసంధ్యంగములు

౫౦౧ కావ్యార్థస్య సముత్పత్తిరుపక్షేప ఇతి స్మృతః
యదుత్పన్నార్థబాహుల్యం జ్ఞేయః పరికరస్తు సః

౫౦౨ తన్నిష్పత్తిః పరిన్యాసో విజ్ఞేయః కవిభిస్సదా
గుణనిర్వర్ణనం చైవ విలోభనమితి స్మృతం

౫౦౩ సంప్రధారణమర్థానాం యుక్తిరిత్యభిధీయతే
సుఖార్థస్యాభిగమనం ప్రాప్తిరిత్యభిసంజ్ఞితా

౩౦౪ బీజార్థస్యోపగమనం సమాధానమితి స్మృతం
సుఖదుఃఖకృతో యోఽర్థస్తద్విధానమితి స్మృతం
౩౦౫ కుతూహలోత్తరావేగో విజ్ఞేయా పరిభావనా
బీజార్థస్య ప్రరోహో యః స ఉద్భేద ఇతి స్మృతః
౩౦౬ ప్రకృతార్థసమారంభః కరణం నామ తద్భవేత్
సంఘాతభేదనార్థో యః స భేద ఇతి కీర్తితః

ప్రస్తావన యనునది రూపకాంగము కాదు. అది నటవృత్త వ్యాప్తము. ఇతివృత్తమున కందు ప్రవేశము లేదు. ప్రస్తావనానంతరము మొదటగా సంధ్యంగసంబంధ ముండును. ప్రతిముఖసంధికి సంబంధించిన యంగముల లక్షణ మీ శ్లోకవర్గమున నున్నది.

౧. ఉపక్షేపము. కావ్యార్థసముత్పత్తి యుపక్షేపము. ఇతివృత్త శరీరాత్మక మయిన యభిధేయము ప్రధానరసమును కావ్యార్థ మగును. ఇట్టి కావ్యార్థమును ప్రయోజనపరమముగా సంక్షిప్తముగా సూచన మొనరించుట ఉపక్షిప్తము చేయుట ఉపక్షేప మగును. వేణీసంహారము నందు భీమసేనుని వచన మిందు సంగతము. "మా కన్ని విధముల విఘాత మాపాదించిన కౌరవులు సపరివారముగా స్వస్థు లగుట యుండునో!"

౨. పరికరము. పూర్వ ముపక్షిప్తమును కొంతగా విస్తరించుట పరికరము. అదియె యుత్పన్నార్థ బాహుల్యము. పూర్వ సముత్పన్నార్థమునకు కొంతగా బాహుల్యము నిరూపించుట పరికర మని తెలియ వచ్చును. వేణిలోనే భీముడు; "నాకు బాల్యమునుండి కురువులతో విరోధ మున్నది. అది విరూఢ మయినది. నేను సంధి పడను. సంధి విఘటింతును. ఏదీ! మీరు ఘటింపుడు! కుదురనిత్తునేమో?" ఈ యర్థములో విస్తృతిసంభావనము సుకరము.

3. పరిన్యాసము. తన్నిష్పత్తి పరిన్యాస మని కవులు సదా గుర్తింప వలెను. పరికరమున కన్నను దీనిలో నిశ్చయాపత్తి యంతట హృదయమున నా యర్థమును విన్యసించును. పరితః=అంతట న్యాస ముండుటచే పరిన్యాస మని సార్థకము. వేణిలో భీమవచన మిట్లున్నది: "గద త్రిప్పి సుయోధనుని తొడలు చూర్ణము చేసి

ఆ రక్తము పూసికొనిన చేతితో నీ కేశములు ముడి వేయుదును.”
భీమనిశ్చితము దీనిలో విశదము.

౪. విలోభనము. గుణనిర్వర్ణనము విలోభనము. వస్తువొకటి గుణయుక్తమని శ్లాఘాపాత్ర మగును. శ్లాఘయె విలోభన హేతువగుట విలోభన మయినది. విక్రమోర్వశిలో నిది సంగతము. ఊర్వశిని భావించి విక్రము డిట్లు భావించును. “ఈమె సృష్టిలో చంద్రుడు మదనుడు వసంతుడు ప్రజాపతి యయి యుండును. వేద జడుడు పురాణముని యీ మనోహర రూప మెట్లు నిర్మింప గలడు?” ఇందు గుణవద్రూపశ్లాఘ యుక్తముగా విలోభన మయినది. ఈ యుపక్షేపాదులు నాలుగంగములు సామాన్యముగ ముఖసంధిలో నుండును. ఈ చెప్పిన పౌర్వాపర్యముననె యుండ నక్కఱ లేదు. వీని యందానంతర్య నియమము లేదు. సామాది సంధ్యంతరములు మధ్యలో ననుప్రవేశము పొంద వచ్చును. కావ్యవృత్త ముపక్షీణము కాకుండ నట్లీ నాలుగు సుఘటితములు కా వలెను. వీని కన్నిటి కిదియె ప్రయోజనము. ఇష్టార్థరచనయు పరికరప్రయోజనము కా దగును.

౫. యుక్తి. అర్థసంప్రధారణము యుక్తి. కార్యార్థముల పర్యాలోచనానంతర మొక నిశ్చయభావనము యుక్తి కా దగును. వేణిలో నిట్లున్నది. “ధర్మజసందేశమును మీరు సరిగా గుర్తింప లే” దని సహదేవు డనగా నప్పుడు భీముడు “క్రోధమున శత్రుకులము నాశ మొనరించుట మీకు సిగ్గుగా నున్నదా? సభలో భార్యాకేశాకర్ష ణము సిగ్గుగ లేదా?” ఇం దర్థనిశ్చయాత్మకయుక్తి యున్నది. ప్రకాశ్యప్రకాశనము కూడ నీ యుక్తిప్రయోజనముగా భావింప వలెను.

౬. ప్రాప్తి. సుఖార్థాభిగమనము ప్రాప్తి. సుఖపెట్టు వస్తు సంప్రాప్తి వర్ణిత మయినప్పుడు ప్రాప్తి నిశ్చయింప వలెను. వేణిలో శ్రీకృష్ణుడు పాండవాభిమానమున నసాధ్యుడని సుయోధనుడు బంధించుట కుద్యమించినా డను వార్త విని ధర్మజుడు భీముని చూడ

దలచుట ప్రాప్తి యయినది. ఈ యర్థము సంధి విఘటనమున భీమునిచేతఃసుఖద మయినది.

౭. సమాధానము. బీజార్థోపగమనము. ప్రధాననాయకానుగతముగా బీజార్థము సమాహిత మయినప్పుడు సమాధానము కాదగును. వేణిలో, యాధిష్ఠిరక్రోధజ్యోతి విజృంభించుచున్న దనుటలో ప్రధాననాయకు డయిన ధర్మరాజు నందు బీజార్థ మనుసంహిత మయినందున సమాధానసమన్వయ మూహించునది.

౮. విధానము. సుఖదుఃఖకృత మయిన యర్థసంవిధానము విధానము. సుఖదుఃఖములు వ్యామిశ్రములై యభిహితము లయినచో విధాన మగును. వేణిలో, భీముడు ద్రౌపదిమాటలలో విధాన మున్నది. "పాంచాలి! కురుకుల క్షయమున కిదిగో బయలుదేరుదునా?'' నాథ! అసురసంహారమున కభిముఖు డయిన హరి మంగలము మీకు కలుగును గావుత.! అనపేక్షితశరీరులై సంచరింపకుడు. రిపుబలముల నప్రమత్తముగ సంచరింప వలెను కదా!'' ఇందు ద్రౌపదీప్రహర్షము భయము వ్యామిశ్రముగా విహితమై విచిత్రతచే రసబంధుర మయినది. ఈ విధానమున ఇష్టార్థరచనము నిగూహ్యాగూహనము ప్రయోజనము. నాయికాచిత్తములో నిస్త్రింశభావము గోపనీయము. తన్నిగూహన మిందు సిద్ధము. యుక్తివలె నిదియు నితరములందు సంభవించును. ఇట్లె యన్యములం దభ్యూహింప వలెను.

౯. పరిభావన. కుతూహలోత్తరావేగము పరిభావన. కుతూహలము కౌతుకము. కౌతుకముతో గూడిన జిజ్ఞాసాతిశయమున వ్యామిశ్రిత మయిన యావేగము వర్ణిత మయినప్పుడు పరిభావన మగును. వేణిలో; ద్రౌపది సంగ్రామతూర్యనాదము వినినదై "ఏమిది ప్రలయాంతఘనగర్జితముగా సమరదుందుభి మ్రోగుచున్నదే." అనుటలో కుతూహలమిశ్ర మయిన యావేగ మున్నది. ఇట్లుండుటయె కుతూహలోత్తరావేగము.

౧౦. ఉద్భేదము. బీజార్థప్రరోహ ముద్భేదము. వేణిలో "నాథా! మీరు నన్నుసమాశ్వాసింప జేయువలయునుసుమా!" "పరి

భవ లజ్జా వ్యాకుల వదనుని అనిశ్శ్మిత కౌరవ్యుని వృకోదరుని నీవు చూడవు" పరిభవము పో గొట్టి సుయోధనాదుల నశింపజేసి నేను నీ దగ్గరకు వచ్చి సమాశ్వాస మొనరింతు నన్న భావము కల పై పంక్తులలో బీజార్థ ప్రరోహ మూహ్యము. ఇది శత్రుక్షయారంభ మయిన బీజాంకురము. భూమిసంశ్లేషము బీజమున కనుకూల మయినట్లు బీజప్రరోహమున కిదియును స్థానానుగుణము. అందున నిది యుద్భేదాంగ మయినది.

౧౧. కరణము. ప్రకృతార్థసమారంభము కరణము. వేణిలో; "మన మిపుడు విక్రమానురూపముగా నాచరించుటకు బయల్వెడలుద" మని సహదేవు డనుటలో నిది యున్నది.

౧౨. భేదము. రంగమున ప్రవేశించిన పాత్రసంఘాతము నిజప్రయోజన ముపక్షేపించి నిష్క్రమణమునకై విడిపడుట భేద మను నంగము. వస్తూపాయాత్మక మయిన భేదము సంధ్యంతరము లందున్నది. ఇది యంకములం దంతర్గత మగును. పాత్రసంఘాత భేదనమునకై భేదము కీర్తిత మయిన దని లక్షణవాక్యార్థము వేణిలో మొదటి యంకాంతమున భీమవాక్యము "సంగ్రామసాగరములో సంచరించుటకు పాండుపుత్రులు పండితులె" యనుభావము కల పద్యము భేదోదాహరణము కా గలదు. ఇవి ముఖాంగములు ఇటుపై ప్రతిముఖాంగములు నిరూపితము లగును. ప్రతిముఖాంగములుగా నిర్దిష్టము లయిన యంగముల నుద్దేశక్రమమున లక్షణము నిరూపించెదము.

ప్ర తి ము ఖ స ం ధ్య ం గ ము లు.

౫౦౭. సమీహా రతిభోగార్థా విలాస ఇతి సంజ్ఞితః
దృష్టనష్టానుసరణం పరిసర్ప ఇతి స్మృతః
౫౦౮. కృతస్యానునయస్యాదౌ విధూతం హ్యపరిగ్రహః
అపాయదర్శనం యత్తు తాపనం నామ తద్భవేత్
౫౦౯. క్రీడార్థం విహితం యత్తు హాస్యం నర్మేతి తత్స్మృతం
దోషప్రచ్ఛాదనార్థం తు హాస్యం నర్మద్యుతిః స్మృతా
౫౧౦. ఉత్తరోత్తరవాక్యం తు భవేత్ప్రగయణం పునః
యా తు వ్యసనసంప్రాప్తిః స నిరోధః ప్రకీర్తితః

౫౧౧. కృష్ణస్యానునయో యస్తు భవేత్తత్పుష్పహాసకం
విశేషవచనం యత్తు తత్పుష్పమితి సంజ్ఞితం
౫౧౨. ప్రత్యక్షరూక్షం యద్వాక్యం వజ్రం తదభిధీయతే
ఉపపత్తికృతో యోర్థ ఉపన్యాసశ్చ స స్మృతః
౫౧౩. చాతుర్వర్ణ్యోపగమనం వర్ణసంహార ఇష్యతే

౧౩. విలాసము. రతిభోగార్థ మగు సమీహా విలాసము. రతిస్వరూప మయిన భావమునకు హేతువుగా నొక భోగ ముండును. విషయము వనిత పురుషుడు మొదలగు భోగపదార్థార్థమునకు గా నయిన సమీహా విలాస మయినది. కామఫలకము లయిన రూప కములలో ప్రతిముఖము నందె యాస్థాఫలముగా రతిరూపముగా నీ విలాస ముండును. శాకుంతలము నం దిది సుసంగతము. రాజు దుష్యంతు డిట్లు చింతించును. "ప్రియ సులభ కాదు. మన మామెను గోచరింప జేసికొనిననె తుష్టి వహించును. మదను డసఫలు డయినను పరస్పరకాంక్ష రతి కూర్చును." వేణీసంహారమునందు ద్వితీయాంక ములో భానుమతితో దుర్యోధనుని విలాసము దర్శిత మయినది. అది యట్టి సమయమున నాయకున కనుచిత మని చిరంతనులు సహృదయా లోక కారులె యనిరి. రసబంధాపేక్షమున సంధిసంధ్యంగము లుండ వలెను గాని కేవలశాస్త్రార్థస్థితి సంపాద నేచ్ఛతో నుండరాదు. రతి భోగార్థవిలాస మని యనుట పుమర్థోపయోగి రసగత స్థాయిభావముల కన్నిటికి నుపలక్షణము. కాన వీరప్రధానకము లయిన రూపకము లందు ప్రతిముఖమునందె యాస్థాబంధముగా నుత్సాహము వర్ణింప వలెను. "సమ్యగ్విషయా సమీహా చేష్టావిలాసః" సముచితవిషయము నందలి యీహాత్మక మయిన చేష్ట విలాస మగునని భావము. యుక్త చైతన్య మగు రసమె ముఖసంధిలో నుపక్షిప్తము. అదియె ప్రతి ముఖము నందు సముచితారంభ సంభావితము కా వలెను.

౧౪. పరిసర్పము. దృష్టనష్టానుసరణము. కన్పడీ కన్పడక అస్పష్టముగా నున్న యంశము ననుసరించుట. శాకుంతలములో దుష్యంతుడు పాండు సికతమున పదపంక్తి నన్వేషించుచు తిరుగు రీతిలో విలాస మున్నది.

౧౫. విధూతము. మొదటగా నాచరించిన యనునయము నంగీకరింప కుండుట విధూతము. ప్రతిమలాడుకొను రూపమున నున్న సామవచనమును ప్రథమమున నంగీకరింపక పోయినను అనంతర మంగీకరించుటలో కొంతగా నువరోధ ముండునని గుర్తింప వలెను. శాకుంతలములో "ఆ రాజంతఃపుర విరహ పర్యుత్సుకుడు. ఆ రాజర్షి నవరోధ పెట్ట నేల?" ఇత్యాది శకుంతలావచనమున నిది సంగతము.

౧౬. తాపనము. అపాయదర్శన మనునది తాపన మగును. రత్నావళిలో నిది స్పష్టము. "దుర్లభు నం దనురాగము. లజ్జ యధికము. స్వాతంత్ర్యమా! లేదు. ప్రేమ విషమము కదా! ప్రియసఖి! యిక మరణమె శరణము" ఈ సాగరికావచనము లం దిది సమన్వితము కా గలదు.

౧౭. నర్మ. క్రీడార్థ మాచరించిన హాస్యము నర్మ యగును. రత్నావళిలో విదూషకుడు; "ఓహో! పాండిత్యగర్వము వహింపకుము. ఈమె నుండి నే నా విషయము తెలిసికొని వ్యాఖ్యానింతును." ఇత్యాదికమునందు క్రీడాపరిహాసాత్మక నర్మ యున్నది.

౧౮. నర్మద్యుతి. దోషప్రచ్ఛాదనమున కగు హాస్యము నర్మద్యుతి యగును. ఒక దోషమును కప్పిపుచ్చుటకు ఒక వచన ముపయుక్తము కాగా నది హాస్య ముత్పాదించును. అప్పుడు నర్మ ద్యోతిత మగును. కాన నిది నర్మద్యుతి. రత్నావళిలో విదూషకుడు తన మౌర్ఖ్యదోషమును కప్పిపుచ్చుకొనుటకు పలికినది రాజునకు హాస్య ముత్పాదించినది. దానిచే నర్మ ద్యోతిత మయినది. అచట రాజ విదూషకుల భాష యిట్లున్నది. "చతుర్వేది బ్రాహ్మణుని వలె బుక్కులు పఠించినదే" "నా కేమియు తెలియ లేదు" "దుర్లభ జనానురాగము ......" "మహాబ్రాహ్మణ! ఇట్టిబుక్కుల తెలియువాడు వేరొక రెవరున్నారు?" ఇందు విదూషకుడు పలికినది రాజునకు హాస్యజనన మయినది.

౧౯. ప్రగయణము. ఉత్తరోత్తరవాక్యము ప్రగయణ మగును. ప్రగయణపదము రూఢిశబ్దము. ప్రాగయణ మనియు కొందరు పఠించిరి. "ప్రాగితి పూర్వవచనం, తతోఽయనం ప్రాప్తిః

యస్యోత్తరవచనస్య" పూర్వవచనానంతర ముత్తరవచనము ప్రాప్త మగుట, కాగా నుత్తరోత్తరవాక్య మని సారము.

౨౦. నిరోధము. వ్యసనసంప్రాప్తి నిరోధ మగును. ఇచట వ్యసనము ఖేదమాత్రము. అభీష్టోపరోధమున నిరోధము కాగలదు. రత్నావలిలో రాజు "బిగ్గరగా నవ్వి నీవు బెదర గొట్టితివి" అని పలికి నప్పు డభీష్టోపరోధము కలిగినది.

౨౧. పర్యుపాసనము. క్రుద్ధానునయము పర్యుపాసనము. రత్నావలిలో రాజు కోపించినా డని విదూషకుడు "రాజా! కోపింప కుము. ఇది కదలీగృహములో నున్నది" అని యనునయించినాడు. అప్పు డనునీతు డయిన రాజు "మదనతప్త లయిన వనితలు సఖు లెదుట పలికిన పలుకులను శుకసారికలు మరల పలుకగా ధన్యులకు శ్రవణసుఖము కలుగు" నని యనుటలో నీ యంగసమన్వయము విశద మగును.

౨౨. పుష్పము. విశేషవచనము పుష్పము. రత్నావలిలో రాజు చిత్రఫలకమును చూచి భావించుటలో విశేషవచన మున్నది. పుష్పము ప్రేమవికాసి యగునట్లు ప్రకృతమున గూడ రాజవచన ముత్తరోత్తరానురాగ విశేష సూచకమై యనురాగ వికాసము సూచించును.

౨౩. వజ్రము. ప్రత్యక్షరూక్షవాక్యము వజ్రము. రత్నావలిలో రాజు "నే నిచట నున్నట్లు నీ వెట్లు తెలిసికొంటివి?" సుసంగత :- "చిత్రఫలకము కూడ తెలిసినది. నేనిప్పుడిది యంతయు దేవికి విన్నవించెదను." అనుటలో ప్రత్యక్షమున పారుష్య మున్నది.

౨౪. ఉపన్యాసము. ఉపపత్తి కృత మయిన యర్థ ముపన్యాస మయినది. రత్నావలిలో విదూషకుడు "ఈ గర్భదాసీ యతి ముఖర" యనినపుడు మాఖర్య ముపపత్తిగా సూచిత మయినది.

౨౫. వర్ణసంహారము. చాతుర్వర్ణ్యోపగమనము వర్ణ సంహార మగును. చాతుర్వర్ణ్యశబ్దమున పాత్ర లుపలక్షితము లగును. పాత్రలు వేరుగా నున్నను ఢౌకనము పొందుట వర్ణసంహారము. మా

యుపాధ్యాయు లిట్లనిరి. వీర ప్రధానరూపకము నందు నాయకప్రతి నాయకులు తత్సచివులు ప్రధానముగా వర్ణింపబడుదురు కావున వారు నలుగురు వర్ణము లనదగుదురు. కామప్రధాన మగు రూపకము నందును నాయకుడు నాయిక తత్సచివులు నలువురు వర్ణములు. ఈ చతుర్వర్ణముల వారి యుపగమనమె వర్ణసంహారము. రత్నావలిలో నాయికానాయక తత్సచివుల యేకీభావము ప్రయోగమున నున్నది. ఇష్టరచన ప్రకాశ్యప్రకాశనము దీని ప్రయోజనములు. బ్రాహ్మణాది వర్ణచతుష్టయ మేలన మని వ్యాఖ్యానించుట యఫల మనాదరణీయము. ఇంతవర కివి ప్రతిముఖసంధి యుద్దేశక్రమమున లక్షణ యుక్తము లయిన సంధ్యంగములు. ఇక గర్భసంధి యుద్దేశక్రమమున లక్షణముల జెప్పవలయును.

గర్భసంధి యంగములు

౩౧౪. కపటాపాశ్రయం వాక్యమభూతాహరణం విదుః
తత్వార్థవచనం చైవ మార్గ ఇత్యభిధీయతే

౩౧౫. చిత్రార్థసమవాయే తు వితర్కో రూపమిష్యతే
యత్సాతిశయవద్వాక్యం తదుదాహరణం స్మృతం

౩౧౬. భావతత్వోపలబ్ధిస్తు క్రమ ఇత్యభిధీయతే
సామదానాదిసంపన్నః సంగ్రహః పరికీర్తితః

౩౧౭. రూపానురూపగమన మనుమానమితి స్మృతం
రతిహర్షోత్సవానాం తు ప్రార్థనా ప్రార్థనా భవేత్

౩౧౮. గర్భస్యోద్భేదనం యత్సాక్షిప్తిరిత్యభిధీయతే
సంరంభవచనం చైవ తోటకం త్వితి సంజ్ఞితం

౩౧౯. కపటేనాతిసంధానం బ్రువతేఽధిబలం బుధాః
భయం నృపారిదస్యూనాముద్వేగః పరికీర్తితః
శంకాభయత్రాసకృతో విద్రవః సముదాహృతః

౨౯. అభూతాహరణము. కపటాపాశ్రయము కలవాక్యము. విదూషకాదులు కపటవచనము పలుకుట. రత్నావలిలో వాసవదత్త చిత్రఫలకమును చూడగా విదూషకుడు పలుకుట. "ఆత్మ చిత్రము వేయుట దుష్కరమని నే ననగా ప్రియవయస్యుడు విజ్ఞానముచూపినాడు" ఇందు విదూషక కాపట్యము స్పష్టము.

౨౭. మార్గము. తత్త్వార్థవచనము. "మహారాణి! ఒక ప్పుడు ఘుణాక్షరముగకూడ కావచ్చును" అని కాంచనమాల యనగా వాసవదత్త సమయానుసారముగా పరమార్థోచితవచన మిట్లు పలికినది. "ఓసి! ఋజుకా! ఈతడు వసంతకుడు గదే!" ఇత్యాది వచనము మార్గము వలె ప్రసిద్ధ మగుట పరమార్థమున మార్గ మని వ్యపదేశించిరి. వసంతుడు కపటములు పలుకునని వాసవదత్త యనిన ట్లయినది.

౨౮. రూపము. చిత్రార్థసమవాయము నందలి వితర్కము రూప మగును. విచిత్రార్థముల సంభావనమున సర్వవిషయముగా వితర్క ముండుట. విరుద్ధతర్కము వితర్కము. ఇది యుచిత మిది యనుచిత మను ప్రతియుక్తి పర్యంతము ప్రసరించు తర్క మని భావము. యుక్తి నియతప్రతిపత్తిపర్యంతమె యుండును. యుక్తి వితర్కముల కిదియె విశేషము. రూప మనుట యనియతాకృతి నిరూపిత మగును. విశేషప్రతిపత్తియు నిం దున్నది. రత్నావలిలో రాజిట్లనును –"ప్రసీద! యందునా? యిది నీకు కోపములే కున్న తగదు కదా! ఇక నే నిట్లు చేయనందునా? అయిన సర్వ మంగీకరించి నట్లగును. నా దోషము లే దందునా? నీ విది 'మృషా' యందువు. ఈ యంశములో నేమి పలుకవలెనో నేను తెలియ జాలను గదా! ప్రియా!" ఇందు రాజు విచిత్రార్థములను సంభావనము చేసి యన్నిటిని వితర్కించుట యున్నది.

౨౯. ఉదాహరణము. సాతిశయవాక్యము, లోకప్రసిద్ధ వస్తువుల కన్న సాతిశయముగా జెప్పుటచే సముత్కర్ష కలుగును. "ఉత్కర్ష మాహరతీ త్యుదాహరణం" రత్నావలి యందు తృతీయాంకములో; "మనస్సు ప్రకృతిచంచలము. వేరికిని లక్షింప రానిది. కాము డెట్లు సర్వబాణములతో విద్ధము చేసినాడో కదా!"

౩౦. క్రమము. భావతత్త్వోపలబ్ధి క్రమము. భావము భావ్యమాన వస్తువు. తద్భావనాతిశయ మున్నప్పు డూహ ననుసరించిన భావనాబలమున పరమార్థోపలబ్ధి యగును. అది క్రమము. భావనాతిశయసమయమున బుద్ధి క్రమించునే గాని ప్రతిహతమౌ

కాదు. రత్నావలిలో రాజు నాయికను భావించి యామె భావవిశేష సంభావనములో నప్రతిహతముగా తన బుద్ధిసంక్రమమున తద్భావ భావనము చేయుటలో క్రమ మున్నది.

౩౧. సం గ్ర హ ము. సామదానాది సంపన్నము. రాజు విదూషకాదుల ద్వారమున సంకేతాదివార్తలను విని కటకాదు లిచ్చుట సంగ్రహ మగును.

౩౨. అ ను మా న ము. రూపానురూప గమనము. ప్రత్యక్షాదులచే నుపలభ్యమానము రూప్యమాన మగును. అట్టి దానిచే తదవినాభావిగా నుండు వ్యాపకరూపజ్ఞానము సంపాదించుట నిశ్చయాత్మక మయిన యూహ. వ్యాప్యవ్యాపకసంబంధ మిం దుండుట గుర్తింప వచ్చును. రత్నావలిలో రాజు విదూషకునకు మార్గ మూహించుచు సహేతుకముగా ననుమానించుటలో ననుమాన మున్నది.

౩౩. ప్రా ర్థ న. రతిహర్షోత్సవముల సంప్రార్థనము ప్రార్థన మగును. సాధ్యఫలసముచిత భావమున ప్రధానముగ సముచిత మయిన భావము నధికముగా నభ్యర్థించుట ప్రార్థన యగును. రత్నావలిలో రాజు సంకేత స్థలము నందుండి నిరీక్షించుచు "ఈ స్మరసంతాప మధికముగా నున్నది. మొదటి కన్న నిప్పుడు ప్రత్యాసన్న సమయమున నధికముగా నున్నది." అని రతిహర్షోత్సవభావనము చేయుటలో నీ యంగ మున్నది.

౩౪. ఆ క్షి ప్తి. గర్భోద్భేదన మాక్షిప్తి. హృదయాంతః స్థితముగా నున్నట్టిది పునఃప్రతిష్ఠాపిత మయినను విశదమగుట కుద్భేదన మావశ్యకము. అప్పు డేదేని నిమిత్తమున నుద్భేదన మాపాదించుట యాక్షిప్తి యగును. ఆక్షిప్తి యనుట అనపహ్నవనీయ మయిన స్ఫుటతాపత్తి. ఇం దభిప్రాయమున కాక్షేప మనునది బహిఃకర్షణము. రత్నావలిలో రాజు విదూషకుడును వాసవదత్తను సాగరికగా తలచి పలికిన పలుకు లాక్షిప్తి సంగతి కలవని భావింప వచ్చును.

౩౫. తో ట క ము. సంరంభవచనము. ఆవేగగర్భ మయిన వచనము. ఆవేగము హర్షమున గలుగ వచ్చును. క్రోధమున జనింప

వచ్చును. వేరు విధమున నుదయింప వచ్చును. "భినత్తి యత్తో హృదయం తత్తోటకం." హృదయభేదన మొనరించునది తోటక మని భావము. ఆవేగమున పలికి నప్పు డంతర్హృదయ మావిష్కృత మగును. రత్నావలిలో విదూషకుడు, "నిత్యరుష్ట వాసవదత్త మాటలతో కర్ణములను కటూకరించి నది. నీ విప్పుడు మంచిమాటలతో సుఖ పెట్టుము" అని సంరంభమున హర్షకృతావేగమున బలుకుటలో తన యాంతరహృదయ భావము వెలువరించి నట్లయినది.

3౬. అ ధి బ ల ము. కపటమున నతిసంధాన మధిబలము. పరస్పరము మాట పై మాటగా మాటలాడు నప్పుడు వారిలో నొక డధికముగా కర్మసహాయ బుద్ధ్యాదుల నవలంబించును. అతడె రెండవ వాని నతిసంధాన (వంచన) మొనర్ప గలడు. అప్పు డది కర్మాధిబల మగును. రత్నావలిలో సాగరికావేషము ధరించిన వాసవదత్త విదూషకబుద్ధిదౌర్బల్యమున రాజు నతిసంధానించినది.

3౭. ఉ ద్వే గ ము. నృపారి వస్యూత్థ భయ ముద్వేగము. అరి శబ్ద మిచట వ్యతిరేకమతు లయిన వారల కందర కుపలక్షణము. రత్నావలిలో సంభ్రమము పడిన రాజు వాసవదత్తను గుర్తించి యుద్వేగమున "ఏమి? దేవి వాసవదత్తయా? వయస్యా! ఇదియేమి?" అని యనగా విదూషకుడు "ఇంక నేమి యున్నది. జీవితసంశయము" అనుటలో నిద్దరి యుద్వేగము విశద మయినది.

3౮. వి ద్ర వ ము. భయత్రాసము లోదవించు వస్తువు నాశంకించుట విద్రవ మగును. "విద్రవతి విలీయతే హృదయం యేన" దేనిచే హృదయము విద్రవించి విలీన మగునో యది విద్రవము. రత్నావలిలో రాజు "ఈ సంఘటనము సహింపక ప్రియ జీవితము విడుచునేమో? ఉదాత్తప్రేమ స్ఖాలిత్యము సహింప రానిది" అని యనుటలో నాశంక యున్నది. కొందరు "శంకాభయత్రాస ములచే గలుగునది విద్రవ మనిరి. అప్పుడు మూలవచనములోని విశేష్యమేమో యన్వేష్య మగును. వీని సముదాయమె విశేష్య మని శ్రీశంకరుకు డనెను. కృత్యారావణ మను నాటకమున నీ యంగ సంగతి యున్నదట. అందు షష్ఠాంకములో పఠింపోదర్భి "అల్యథత్రాసే

రక్షింపుము! రక్షింపుము!” ప్రతీహారి విని “ఏమి? మహారాణి యాక్రందించెనా?” అని తలచి రావణునితో “ప్రభూ! అంతఃపుర మున కలకలము పెద్దగా వినవచ్చెడి” అనగానె రావణుడు “అది యేమో గుర్తింపుము!” అని యనుట రావణుని యాశంకను సూచించి ప్రతీహారి త్రాసభయములను స్పష్టము చేయుచున్నది. (కృత్యారావణనాటక మీ నాడు గోచర మగుట లేదు.) ఇట్లివి గర్భసంధిలో నుండ దగిన యంగములు. ఇక అవమర్శసంధిలోని యంగముల లక్షణము.

అవమర్శ సంధి యంగములు

౯౨౦. దోషప్రఖ్యాపనం యత్తు సోఽపవాద ఇతి స్మృతః
రోషగ్రథితవాక్యం తు సంఫేటః పరికీర్తితః

౯౨౧. గురువ్యతిక్రమో యస్తు న ద్రవః పరికీర్తితః
విరోధిప్రశమో యస్య సా శక్తిః పరికీర్తితా

౯౨౨. వ్యవసాయశ్చ విజ్ఞేయః ప్రతిజ్ఞాహేతుసంభవః
ప్రసంగశ్చైవ విజ్ఞేయో గురుణా పరికీర్తనం

౯౨౩. వాక్యమాధర్షసంయుక్తం ద్యుతిః తజ్జ్ఞైరుదాహృతా
మనశ్చేష్టావినిష్పన్నః శ్రమః ఖేద ఉదాహృతః

౯౨౪. ఈప్సితార్థప్రతీఘాతః ప్రతిషేధః ప్రకీర్తితః
కార్యాత్యయోపగమనం విరోధనమితి స్మృతం

౯౨౫. బీజకార్యోపగమన మాదానమితి సంజ్ఞితం
అవమానకృతం వాక్యం కార్యార్థం ఛాదనం భవేత్
ప్రరోచనా చ విజ్ఞేయా సంహారార్థప్రదర్శినీ

౩౯. అపవాదము. దోషప్రఖ్యాపన మపవాదము. గుణములను దోషములనుగా నిరూపించుట. రత్నావళిలో సాగరికా వచనానంతరము రాజు “ఓసి! మిథ్యావాదిని! వాసవదత్త పైట యదరగా నే నదరితిని. ఆమె మానము పట్టగా ప్రియభాష పలికితిని. మొగము ముటముటలాడగా పాదాల్పై పడితిని. ఇట్లు దేవీవిషయములో నాభిజాత్యముతోడి సేవ మాత్రమె. నీ యందె ప్రేమాధిక రసప్రీతి యున్నది సుమా!” యని పలుకుటలో దేవీగుణములను

సాతిశయ కోపనస్వభావమున నపవదన మొనర్చుట యున్నందున నిది యపవాదము.

౪౦. సంఫేటము. కొందరు దీనిని సంస్ఫోట మందురు. స్ఫోట అనాదరే ధాతువును వారు మనస్కరింతురు. రోషగ్రథిత వాక్యము సంఫేటము. రత్నావలిలో వాసవదత్త సరోషము సహసా వచ్చి "ఆర్యపుత్ర! యుక్తం? సదృశం?..." అనుటలో రోషగ్రథన మున్నది.

౪౧. ద్రవము. గురువ్యతిక్రమము ద్రవము. "ద్రవణం చలనం మార్గాదితి ద్రవః" మార్గము నుండి చలించుట. రత్నావలిలో భర్తృసన్నిధానమున గూడ విదూషకుని సాగరికను బంధించుట ద్రవము. తాపసవత్సరాజములో వాసవదత్త యౌగంధరాయణవచన మతిక్రమించి మరణనిశ్చయము పూనుట.

౪౨. శక్తి. విరోధప్రశమము శక్తి. విరోధియగు కుపితుని ప్రసాదనము శక్తి యగును. కుపితప్రసాదనము బుద్ధివిభవాది శక్తికార్య మగుటచే నది శక్తి యయినది. రత్నావలిలో "సవ్యాజశపథములు సప్రియవచనములు చిత్తానువర్తనము పాదపతనము సఖీవాక్యములు మొదలగువాని ప్రయోగించి దేవిని స్వభావమునకు తెచ్చికొంటిని. ఆమె దుఃఖపడి బాష్పజలముతోడనె ముఖము ప్రక్షాలించుకొని కోపము విడనాడినది" అనుటలో రాజొనరించిన శక్తికార్యములచే నామె కోపము విడచి ప్రసన్న యయి నందునశక్తి యయినది.

౪౩. వ్యవసాయము. ప్రతిజ్ఞాహేతుసంభవము వ్యవసాయము. ప్రతిజ్ఞాత మంగీకృతము. అంగీకృతార్థహేతువుల ప్రాప్తి సంభవము వ్యవసాయ మయినది. రత్నావలిలో నైంద్రజాలికప్రవేశాదికముగా యౌగంధరాయణు డొనరింప దలచిన యంగీకృత కార్యప్రాప్తి వ్యవసాయలక్ష్యము.

౪౪. ప్రసంగము. గురువుల పరికీర్తనము. రత్నావలిలో ఉజ్జయినీనగరమునుండి వచ్చినాడని యైంద్రజాలికుని వాసవదత్త సమాదరమున సంభావించుటలో గురుపరికీర్తన ముండుట ప్రసంగ మయినది.

౮౫. ద్యుతి. ఆధర్షసంయుక్తమయిన వాక్యము ద్యుతి. ఆధర్షము న్యక్కారము తిరస్కారము తత్సంయుక్తము ద్యుతి. రత్నావలిలో విదూషకు డైంద్రజాలకుని తూలనాడుటలో ద్యుతి యున్నది.

౩౬. ఖేదము. మదచేష్టాజన్యమయిన శ్రమము ఖేదము. మానసఖేదము కాయాయఖేద మని యిది ద్వివిధము. ఉభయ మిందు నిరూపింప దగినదె. రత్నావలిలో సింహళేశ్వరుని విషయమై కుశలప్రశ్న యడిగినప్పుడు వసుభూతి నిశ్వసించి "నేనేమి చెప్పుదు" ననుట మొదలుగా రత్నావలి సముద్రములో పడుట విని వాసవదత్త దుఃఖపడు వఱకు నిరూపిత మంతయు మానసఖేదము. విక్రమోర్వశీయములో నూర్వశీవియోగమున గిరినదీతీర మందు పురూరవుడు తిరిగి తిరిగి శ్రమించుట శారీరఖేదము. శ్రమోద్వేగ వితర్క లజ్జా ప్రభృతులు పూర్వము వ్యభిచారివర్గమున నిరూపితము లయినవి. అయిన నివి సముచితసమయములో నవశ్యప్రయోజ్యములు. దీనిచే ప్రాగుక్తప్రయోజనార్థసిద్ధి కలుగును. పృథక్ప్రయోజన మున్నందు ననె సంధ్యంగము లని వీనిని పరిగణింపవలసి వచ్చినది.

౮౭. ప్రతిషేధము. ఈప్సితార్థ ప్రతీఘాతము. అభీష్టార్థసిద్ధి విహత మగుట. రత్నావలీవృత్తాంతము వినగా నీప్సిత మయిన ప్రయోజనము పోయినది. దీనిని బాభ్రవ్యుడు ప్రస్తావించునప్పుడె యంతఃపుర దాహముచే ప్రతిఘాతము కలుగుట వలన ప్రతిషేధ మయినది.

౮౮. విరోధనము. విరోధన మనియు దీని పేరు. కార్యాత్యయోపగమనము దీని లక్షణము. రత్నావలిలో నంతఃపురము దగ్ధ మగుచున్నదని రాజు వేసట పడునప్పుడు సాగరికాప్రేమ విస్రంభము వినష్టప్రాయ మయినది. అదియె ప్రకృతకార్యమున అత్యయోపగమనము= వినాశప్రాప్తి.

౮౯. ఆదానము. బీజకార్యోపగమనము. బీజఫలము సమీపమున నందుకొనుట. రత్నావలిలో సాగరిక రాజును మనసులో సంభావించునప్పుడు రాజు "సినన్న వహ్ని దహింప లేక పోయినాడు.

నీ స్పర్శ సంతాపమును హరించునది యయినది" యనునంతవర కాదానమున్నది. బీజఫలము సాగరికావత్సరాజ ప్రేమఫలము. అది యిందు సంప్రాప్తప్రాయము.

౫౦. ఛాదనము. అపమానకృత మయిన వాక్యము ఛాదనము. వాక్యపదమున వాక్యార్థ ములక్షితము. అపమానకరణము బహుమానమున వర్తించును. కాగా దుష్టార్థము కూడ అపమానమున బహుమతీకృతము కాగలదు. అపమానకలంకాపవారణమున నిది ఛాదన మగును. సముద్దిష్టకార్యార్థమై యపమాన కృతవాక్యార్థము ఛాదన మని పర్యవసితము. రత్నావలిలో సాగరిక "భగవానుడు హుతాశనుడు ప్రజ్వలించినాడు. నా సకలదుఃఖముల పోగొట్ట గలడు" అని పలుకుటలో నపమాన కలంకమును పోగొట్టుకొను నభిలాష వ్యక్తము.

౫౧. ప్రరోచన. సంహారార్థప్రదర్శిని ప్రరోచన యగును. సంప్రహియమాణార్థదర్శనము. నిర్వాహ్యమాణార్థమును ప్రదర్శించునది. "ప్రకర్షేణ రోచతే ఇతి ప్రరోచనా" సాతిశయముగా సిద్ధ మగునది ప్రరోచన యగును. రత్నావలిలో రాజు "ఈ మండుచున్న యగ్ని యేమి? అంతఃపుర మిట్లు యుండుటేమి? ఈతడు బాభ్రవ్యు డీతడు వసుభూతి యీతడు వయస్యుడు. ఇది యంతయు స్వప్నమా? మతిభ్రమమా? యింద్రజాలమా?" ఇది యంతయు నిర్వాహ్యమాణార్థ దర్శనము. ఈ యంగమును కొందరు యుక్తి యందురు. ఈ చెప్పిన లక్షణకథనమున నుద్దేశక్రమ త్యాగ మున్నది. అట్లంగలక్షణముల జెప్పుట క్రమనియమము లేదని సూచించుటయె యగును. ఈ పాఠవిపర్యాసమును కొందరుచూచి యుద్దేశమున నన్యథాపాఠన మొనర్చుట గ్రంథకారాశయాపరిజ్ఞానసూచకము. ఈ చెప్పిన విమర్శాంగములలో గొంద రొకదాని పఠింపక ద్వాదశాంగ మవమర్శ మనిరి. కొంద రిది త్రయోదశాంగ మందురు. అయిన నిది నిర్వహణమున ప్రసక్త మగుటవే నితివృత్తాంతర్గతముగా గణనము యుక్తము కాదని త్రయోదశాంగమె యని చతుష్షష్టిసంఖ్యను సమర్థించు చున్నారు.

ఇంతవర కివి యన్నియు నవమర్శాంగములు. ఇక నిర్వహణసంధిలో నుద్దేశక్రమమున నంగలక్షణము మిగిలి యున్నది.

నిర్వహణ సంధి యంగములు

౫౨౬. ముఖబీజోపగమనం సంధి రిత్యభిధీయతే
కార్యస్యాన్వేషణం యుక్త్యా నిరోధ ఇతి కీర్తితః

౫౨౭. ఉపక్షేపస్తు కార్యాణాం గ్రథనం పరికీర్తితం
అనుభూతార్థకథనం నిర్ణయః సముదాహృతః

౫౨౮. పరివాదకృతం యత్స్యాత్తదాహుః పరిభాషణం
లబ్ధస్యార్థస్య శమనం ద్యుతిమాచక్షతే పునః

౫౨౯. సమాగమస్తథార్థానా మానందః పరికీర్తితః
దుఃఖస్యాపగమో యస్తు సమయః స నిగద్యతే

౫౩౦. శుశ్రూషాద్యుపసంపన్నః ప్రసాదః ప్రీతి రుచ్యతే
అద్భుతస్య తు సంప్రాప్తిః ఉపగూహన మిష్యతే

౫౩౧. సామదానాదిసంపన్నం భాషణం సముదాహృతం
పూర్వవాక్యం తు విజ్ఞేయం యథోక్తార్థప్రదర్శనం

౫౩౨. వరప్రదాన సంప్రాప్తిః కావ్యసంహార ఇష్యతే
నృపదేశప్రశాంతిశ్చ ప్రశస్తి రభిధీయతే

౫౨. స ం ధి. ముఖబీజోపగమనము సంధి. ముఖసంధిలో నిరూపించిన కార్యానుకూల మయిన బీజార్థము ఫలోన్ముఖమై సంప్రాప్త మగుట సంధి యని భావము. ముఖమున నిరూపిత మయినట్టి దిది సన్నిహితమై సంధానము పొందుటచే నిది సంధి యయినది. రత్నావలిలో వసుభూతి "బాభ్రవ్య! ఈమె రాజపుత్రిగా నున్నదే!" యనుట ముఖబీజఫలము నికటీభూత మగుట సూచించును.

౫౩. ని రో ధ ము. యుక్తిచే కార్యాన్వేషణము నిరోధ మగును. నాటకీయప్రయోజనమును తగిన యుక్తియోగమున ననుకూలరీతిలో నన్వేషించుట నిరోధ మయినది.

౫౪. గ్ర థ న ము. కార్యముల యుపక్షేపమును గ్రథన మందురు. ప్రథమమున నవిజ్ఞాతములుగా సూచితము లయిన కార్య విశేషముల నన్నిటి నేకార్థమునం దనుగతము లగునట్లొనరించి పొద్దు

ఫుట గ్రథన మని పరికీర్తిత మయినది. యౌగంధరాయణుడు "దేవా! మీకు నివేదింపకనె యొనర్చితిని. క్షమింపుడు!" అనుటలో రత్నావలీ లాభరూప కార్యము నుపక్షేపించుటచే నిది గ్రథన మయినది. గ్రథనము కొన్ని సన్నివేశముల సంగ్రథనము.

౨౨. నిర్ణయము. అనుభూతార్థకథనము నిర్ణయము. ప్రమాణ సిద్ధవస్తువును తెలియజెప్పుట యని భావము. రత్నావలి చతుర్థాంకములో వసుభూతి "నీవు రత్నావలి వయిన నిట్టి యవస్థను పొందితివి కదా!" యనుటలో నిది సంగత మగుచున్నది. అప్పుడు సాగరిక వసుభూతిని గుర్తుపట్టి "నీ వమాత్యవసుభూతివా?" అనుటయు "అంతయు విభవోపేత మగుగావుత" మని విదూషకు డను నంతవర కిది సమన్వీత మగును. వారంద రనుభూతార్థముల నివేదించుట స్పష్టము.

౨౮. పరిభాషణము. పరివాదకృతము పరిభాషణము స్వాచరిత కార్యనిందా పురస్సరముగా మాటలాడుట. రత్నావలిలో నిట్లున్నది. సాగరిక "నే నపరాధ మొనర్చితిని. దేవికి నా ముఖము చూపజాలను" అని తాను రాజును ప్రేమించుట సాపరాధకార్యముగ భావించినది. అప్పుడు వాసవదత్త "ఆర్యపుత్ర! నే నీ నృశంసత్వమున లజ్జపడుచున్నాను. ఆమె బంధనము విడిపింపుడు" అనుటలో తా నొనరించిన బంధన కార్యము నిందాస్పద మని భావించినది. వీరిద్ద రిట్లు పరస్పరాపరాధోద్ఘట్టన వచనములు పలికిరి. ఆ సమయమున నె, యౌగంధరాయణుడును ప్రవేశించి స్వాపరాధ ముద్ఘట్టిత మొనర్చినాడు. ఇది యంతయు పరివాదకృత పరిభాషణమై పరిభాషణ మయినది.

౨౫. ద్యుతి. లబ్ధార్థశమనము ద్యుతి యనిరి. క్రోధాద్యర్థములు ప్రశమనీయములు. వానిని పైకి రానీరాదు. కొంతగా నుద్బుద్ధప్రాయము లయిన క్రోధాదుల ప్రశమన నిరూపణము ద్యుతి యగును. రత్నావలిలో "దేవా! మీ రిది యవధరింపుడు. సిద్ధులు సింహళేశ్వరదుహిత నిట్లాదేశించిరి..." అని చెప్పినప్పుడు వాసవదత్త కలిగిన కోప మణచికొని "ఆర్య! అమాత్యా! రత్నావలిని భాజుష

కల్పింపవలెనని స్పష్టముగనె యనరాదా ?'' యని పలుకుటలో ద్యుతి కూడి యున్నది.

౫౮. ఆనందము. అర్థసమాగమ మానందము. అర్థిత కార్యసిద్ధి. ప్రకారశతముల ప్రార్థిత మయిన యర్థము లభించుట. అపునర్వియోగముగా సమ్యాగాగమన ముండుట. అది యానంద హేతు వగుట వలన నానంద మగును. "దేవి యనుగ్రహప్రసాదము నెవరు బహుమనన మొనరింపరు? '' అని సాభిలాషముగా ననినప్పుడు రత్నావలీప్రాప్త్యాద్యర్థముల సమ్యాగాగమన మున్నందున నానందము సిద్ధము.

౫౯. సమయము. దుఃఖాపగమము. ప్రధాన కార్యప్రతి ఘాతముల వలన సంప్రాప్త మయిన దుఃఖము తొలగి పోవుట సమయము. ఇక దుఃఖము తన్నిమిత్తముగా రాదన్న సంకేతము కూడ దీని యందుండును. రత్నావలిలో వాసవదత్త రాజుతో "ఆర్య పుత్ర! ఈమె జ్ఞాతికులము దూర మున్నారు. ఈమె బంధుజనము స్మరింపకుండున ట్లనుష్ఠించుము'' అని యనినప్పుడు దుఃఖములు తొలగి పోవుట విశద మయినది.

౬౦. ప్రసాదము. శుశ్రూషాదులచే గలిగిన ప్రీతి ప్రసాద మగును. వాసవదత్త సాగరికను స్వాలంకారములతో నలంకరించి స్వానురూప్యము కల్పించుటలో ప్రసాదాంగము సులగ్న మయినది. కొందరు ద్యుతి పిమ్మట నీ యంగము పఠించిరి.

౬౧. ఉపగూహనము. అద్భుతసంప్రాప్తి యుపగూహ నము. కార్యప్రతికూలము లయిన యుపఘాతములు దైవికముగనో పౌరుషమునసనో నశించి పోగా కార్యసిద్ధ్యనుకూలము లగునవి విస్మ యాపాదకములుగా నవతరించు నప్పు డద్భుతసన్నివేశము సంప్రాప్త మగును. రత్నావలిలో విదూషకుడు "ఓహోహో! మన మంద రము సంపూర్ణ మనోరథుల మయితిమి; ఎట్లెట్లు?'' అని యనుచు విస్మయవివశుడై నృత్త్య మొనరించుట యీ యుపగూహనమున కు లక్ష్యము.

౬౨. భాషణము. సామదానాది సంపన్నము భాషణమని యనిరి. "సామదానాది సంపన్నః సంగ్రహః పరికీర్తితః" యనుటచేఁ గా వ సంధ్యంగము సంగ్రహ మనునది సామదానాదిసంపన్నమె. అయిన నిచట నిది భాషణమను నామాంతరమున నున్నను ఈ స్థానమున దీని నవశ్యము ప్రయోగింప వలెనని నిరూపించుటకై శబ్దాంతరమున పునరుపాత్త మయినది. "దేవి! నీవు దేవి వనుట సముచితము. దేవీ శబ్దమును నీవు ధరించుట యుక్తము." అను వసుభూతి భాషణమున సామసామ్యము సంగతముగా నున్నది. నాగానందనాటకములో జీమూతవాహనునకు గౌరీదేవి విద్యాధరచక్రవర్తిత్వ మనుగ్రహించుట సామదానము. "సామదానాది" యనుచో నున్న యాది పదమున భేదదండాద్యుపాయాంతరములును సంగ్రాహ్యము లనిరి. కాని నిర్వహణములోని సానందఘట్టములో భేదదండముల విధి యుచితము కాదని స్పష్టపదముననె గోచరించును. గర్భసంధిలోని సామాద్యుపాయముల యనువదనమాత్ర మిచట వివక్షితము. "ఇది యిట్లు సంప్రాప్త మయినది. ఇట్టి దీ భాషణాంగ" మనుట చాలును.

౬౩. పూర్వవాక్యము. యథోక్తార్థప్రకాశనము పూర్వవాక్యము. ఆద్యుపాయము లన్నియు సఫలములు కాగా శ్రమసార్థక్యము భావించుచు ఫలప్రకాశన మొనర్చుట యని భావము. రత్నావలిలో బాభ్రవ్యుడు సఫలపరిశ్రముడ నయితి నని భావించుటలో నిది కలదు.

౬౪. కావ్యసంహారము. వరప్రదాన సంప్రాప్తి కావ్యసంహారమయినది. "దేవా! ఇంక నేమి ప్రియ మాహరింప వలెనో సూచింపుము" అని రత్నావలిలో యౌగంధరాయణు డనుట కావ్యసంహారము.

ప్రశస్తి. నృపదేశప్రశాంతి ప్రశస్తి యయినది. రూపకాంతమున భరతవాక్యము నందీ యంగసమన్వయము విశదము.

సంధ్యంగసమీక్ష

ఈ నిరూపితము లన్నియు చతుష్షష్ట్యంగములు. వీనిని నాటకమున సంధిసంబంధానుసారముగ నిరూపింప వలెను. రసభావముల

గు_ర్తించు కొనుచు కావ్యకుశలు రయిన కవులు వీనిని నిబంధింప వలెను. సంభావానుసారమున నంగములు ద్వి త్రి యోగమున సంమి శ్రణ మొనరించియు వీనిని నిబంధింప వచ్చును. ఈ యర్థ మిట్లుప పాదిత మగుచున్నది.

౫౩౩ యథానంధి తు క_ర్తవ్యాన్యేతాన్యంగాని నాటకే
కవిభిః కావ్యకుశలైః రసభావమపేక్ష్య తు
౫౩౪ నమిశ్రాణి కదాచిత్తు ద్వి త్రి యోగేన వా పునః
జ్ఞాత్వా కార్యమవస్థాంచ కార్యాణ్యంగాని సంధిషు.

ఏ సంధి యే యంగమున సముచితమో దేని విన్యాసము యు_త్తము కాగలుగునో పరిశీలించి కవి సంధానింప వలెను. ఈ యోగ్యతను కవియే తెలియగలదు. ఒక్కొక్క పద్యము చెప్పు నాతడు పదిపద్దెము లల్లు ము_క్తకకవి దీని గు_ర్తింప లేరు. ప్రబంధ యోజన సమర్థు డగు కవియె సంధ్యంగ సంయోజన యోగ్యత తెలి యగలడు. కవికి గల ప్రబంధనిర్మాణకౌశల మెట్టిదో తెలియుట యావశ్యకము. అది కేవలము రసభావాపేక్షము. రసభావాపేక్షయె కౌశలము. రసమె ప్రీతి నాధానించి వ్యుత్ప_త్తి నిచ్చును. నాట్యా త్మక శాస్త్ర మిట్లు ప్రీతివ్యుత్ప_త్తిప్రదము. అరోచకులు కొందర రుందురు. వారు దధి శర్కరా పయః ప్రభృతులనె రుచిరముగ స్వీక రింతురు. రోగము పట్టినను కటుకౌషధము పుచ్చుకొనరు. రోగము పోవలెను. కాని చేదుమందు త్రాగరు. అప్పుడు రుచిత దధి పయః ప్రభృతి రసాంతర మధ్యయోజిత మయిన మందు వారందు కొందరు. ఆమందు పయోధారలతో నంతఃప్రవిష్టమై వ్యాధి పోగొట్టును. పుష్టి నిచ్చును. అట్లె; పురుషార్థోపాయము హృదయానుప్రవేశము పొందజాల నపుడు సుందర తదుచిత రససంక్రమణమున నంతఃప్రవేశము పొంది వినేయజనునకు సంపాద్యవస్తువున కల్పపాదప కల్పన మున్నకై ప్రకల్పిం చును. రససంక్రాతి విభావాదిరూపమున నె కలుగును గాని యన్యథా కలుగ నేరదని స్పష్టముగనె నిరూపించితిమి.

రస ప రతంత్రత

ఈ నిరూపితాంగముల నిబంధనమున ప్రసమీక్ష యున్నది. వివక్షితరసభావాదుల పూర్ణభావమున కుపయోగించు నవి సంధ్యంగ

ములుగా సంఖ్యాత లిఖితము లయినవి. కవి యేకరసావహిత మనస్కుడయినచో నా యంగములు యత్నాంతర నిరపేక్షముగా సహామహామికమున సముచితభావమున బంధశయ్యా ననువర్తించునవి యగును. ఇతివృత్తావిచ్ఛేదమును రసమునకె పోషకము. కాకున్న వృత్తవిచ్ఛేదములో స్థాయ్యాదులు త్రుటితము లగును. అప్పుడిక రసవార్త యే ముండును? కాన విభావాదిపరికరముగా నున్న యీ యంగచక్ర మంతయు రసాంగమె యగుచున్నది. వేణిలో "లాక్షాగృహానల" యను పద్యములోని యుపక్షేపము వీరరౌద్రములకు విభావాంశపూరకము. "ప్రవృద్ధం యద్వైరం" అను శ్లోకములోని పరికరము వీరవ్యభిచారి యయిన క్రోధము రౌద్రస్థాయియై ప్రత్యుజ్జీవిత మగుచున్నది. "చంచద్భుజ" పద్యములోని పరిన్యాస మను భావాంశమును పోషించుచున్నది. ద్రౌపది దేవతానుగ్రహ మభిలషించుటలోని విలోభనము ననుభావాంశ పోష మిచ్చుచున్నది. కాన హర్ష మతి స్మృతి ప్రభృతి వ్యభిచారిపోషకములుగ గూడ నంగము లుండును. ఇది యంతయు సంధానధుర్య మయిన రసప్రక్రియ. ఇట్లె సర్వ మూహించునది.

అవస్థాపరతంత్రత

సంధ్యంగములు సంధిపరతంత్రములు కావలెనుగాని రసపరతంత్రము లగుటేమి? ఇది యెటునుండివచ్చినది? అని శంకింపవలదు. సంధు లవస్థాపరతంత్రములు. ప్రారంభమను పేరు గల దశావిశేషమున కుపయోగించు కథాఖండలకె ముఖసంధి యని యంటిమి. ఇట్లె యితరము లందును గ్రాహ్యము. అవస్థలని యనుట కూడ అన్యకృతివిశేష మనుసరించిన మాట. కార్యసర్వస్వము రసభావాపేక్షమున వ్యవస్థిత మగుచున్నది. కార్యము రసప్రవాహ జనన పర్యంత వ్యాపనమున కృతార్థతాసంపత్తి కలదగును. కావుననే కార్యాపేక్షావస్థానము సంధులకు సూచిత మయినది. సంధు లవస్థాపరతంత్రములు. అవస్థానము రసభావాపేక్షము. ఇట్లు సర్వము రసాపేక్ష మయినది.

అంగసంమిశ్రణము

ఈ యంగముల నిరూపణ మొకప్పుడు సంమిశ్రముగ గూడ

సుండవచ్చును. సంధ్యంతరోక్తము సంధ్యంతరమునను సంభవించును. యుక్తి ముఖములో నున్నది. గర్భమున నుపనిబద్ధ మయినది. ఇది వేణీసంహారములో వితర్క వ్యభిచారి పోషకభావమున నున్నది. సందర్భానుకూలతను బట్టి యొక్కొక యంగము రెండు మూడు పర్యాయములు ప్రయుక్తము కావచ్చును. రత్నావలిలో ప్రతిముఖ సంధిలో విలాసము అసకృదుపనిబద్ధమై ప్రధానశృంగారమును సముద్దీపింప జేసినది. వేణిలో సంఫేడ విద్రవములు పునఃప్రదర్శితములై వీర రౌద్రముల కుద్దీపనమునె సంపాదించు చున్నవి. రెండు మూడు పర్యాయముల కన్న నధికముగా నిరూపించినచో నా పౌనఃపున్యమున నైరస్యము కలుగును. కావుననె భరతుడు ద్వి త్రి యోగమునె సూచించెను. రెండు సంధ్యంగములచే సంపాదితము కావలయునది యొక యంగప్రయోగముననె యుపపన్న మగునపు డన్యమేల? అట్లే మూడంగములు సంపాదించు దానిని ఒకే యంగము సంపాదించు నప్పు డన్యము లేల? ఇట్లవస్థానుసారమున సంధులలో నంగసంధాన మొనరింప వలెను. ఇంతవరకిది సంధ్యంగ కథ.

సంధ్యంతరములు

ఈ నిరూపిత సంధుల విశేషములు కొన్ని యున్నవి. అవి సంధ్యంతరము లిరువది యొకటి కలవు. కొందరిట్లు సంభావించిరి. అంతరము = ఛిద్రము. సంధి యనుట తదంగమాత్రమె వివక్షితము. సంధ్యంగచ్ఛిద్రమున నుండునవి సంధ్యంతరములు. సంధ్యంగ ముండు చోటున నుండునవి. సంధ్యంగస్థానమున నుండునవి. కావుననె సంధ్యంతరములు సంధ్యంగసంబంధమున నుండు నని భావము. ఈ సంధ్యంతరములు సంధ్యంగ శేషరూపములు కావు. అర్థప్రయోజన యోగమున నుండునవి. సంధ్యంగముల విశేషకములు. "తదర్థ విశేష సంబద్ధం హి తదంగం భవతి" తదర్థ విశేషమునకు సంబంధించి యుండునది తదంగ మగునని సూక్తి కదా.

అన్యుల మనన మీ విధమున నున్నది. ఉపక్షేపాదు లన్నియు సామాన్యరూపము లయిన యంగములు. ఈ సంధ్యంతరములు తద్విశేషము లయిన అవాంతర భేదములు. ఉపక్షేప మనునది సామాది

విశేషముల కన్న భిన్నము. వేణీసంహారములో నుపక్షేపము క్రోధాత్మకముగ నున్నది. రామాభ్యుదయమునందు భయాత్మక మయిన యుపక్షేపము కలదు. ప్రతిమానిరుద్ధ మం దుపక్షేపము స్వప్నరూపము. ఉదాత్తరాఘవము నందు హేత్వవధారణాత్మకము. ఇట్లే యితర సంధ్యంగము లందును సమీక్షింప వలెను అని.

ఈ సంధి సంధ్యంగ సంధ్యంతరము లన్నియు విభావానుభావ వ్యభిచారి స్వరూపములు. తదతిరిక్తముగా జగమున ప్రయోగములో నేదియు నుండదు. కవులకు మార్గప్రదర్శనమునకై యిరువది యొకటి సంధ్యంతరములు ప్రయోగమున సముజ్జ్వలత నాపాదించి యుపయోగించు నవి యగునని యుపలక్షణముగా నిదర్శితము లయినవి.

౧ సామము	౨ భేదము	౩ దండము
౪ ప్రదానము	౫ వధము	౬ ప్రత్యుత్పన్నమతిత
౭ గోత్రస్ఖలితము	౮ సాహసము	౯ భయము
౧౦ హ్రీః	౧౧ మాయ	౧౨ క్రోధము
౧౩ ఓజస్సు	౧౪ సంవరణము	౧౫ భ్రాంతి
౧౬ హేత్వపధారణము	౧౭ దూత	౧౮ లేఖ
౧౯ స్వప్నము	౨౦ చిత్రము	౨౧ మదము

ఈ యిరువది యొకటి సంధ్యంతరములు. ఇందు సామాదులు వీరమున నుజ్జ్వలతా హేతువులు. రౌద్రమున వధము. ప్రత్యుత్పన్న మతిత్వము మతిలక్షణము వ్యభిచారి భావరూపము. సర్వస్థలము లందును గోత్రస్ఖలన మీర్ష్యావిప్రలంభమున నుపయోగించును. సాహసము శృంగారవీరాదులం దుపకారి. హాస్యాదులందు చాపల ముపకారి. ఓజము= తేజస్సు. సంవరణము= అవహిత్థము. చిత్ర మనునది విస్మయము కావచ్చును. శిల్పవిశేషము కావచ్చును. ఇవి యన్నియు సర్వనాటకము లందును సులభములు; స్వాయముగా సుజ్ఞానములు. నామసంకేతముననె తెలియ శక్యములు కాగలవు. వాని యుదాహరణ పరివర్తనమున విస్తర మేల? ఇట్లీ విధముగా నితివృత్తనిరూపణమున నాంతరీయకముగా సంభవించు సంధులు సంధ్యంగములు సంధ్యంతరములు నిదర్శితము లయినవి. ఇవి యన్నియు

నాత్మ యయిన రసమున నుపయోగించు నవి యయినను ముఖ్యముగా నితివృత్తాత్మక మయిన శరీరాంశమున కూడి యుండును. అట్లే యవి నిరూపితము లయినవి.

లాస్యాంగములు

లాస్యవిధి లోని యంగములు నాటకమున నుపయోగించు నవి కొన్ని కలవు. వాని నుపక్రమించి చెప్పవలయును. నాట్యవేద సమారంభములో కైశికీయోజన మొకటి యాసూత్రిత మయినది. కైశికి రచనకు వలయు ద్రవ్యసంపదయు సూచిత మయినది. నాట్య మా కైశికీ ప్రసాదమునను శాస్త్రేతిహాసాదులకన్న విలక్షణమై సర్వజనాహారణీయతాస్పదమై యుద్ధుర కంధర మయినది. అట్టి కైశికీస్వరూప మావిర్భవింపజేయు లాస్యాంగములు ఆత్మభూతము లయిన రసభావ భాగాభినివేశమున శోభాస్పదము లగుచున్నవి. అభినేయకావ్యవిషయమున కవిప్రయోక్తలు సర్వథా యోజనము చేయవలయును.

౩౩౫ అన్యాన్యపి లాస్యవిధా వంగాని తు - నాటకోపయోగిని
అస్మాద్వినిసృతాని తు భాణ ఇవైకప్రయోజ్యాని.

లాస్యప్రయోగము

లాస్యవిధి లోని యంగము లివి నాటకోపయోగులని యనుట అభినేయమాత్ర మంతయు సంగృహీతము. నాటకమునందే కాక తదితరము లన్నిటి యందు నివి సంగతములు కావచ్చును. ఇటుపై నిరూపించు లాస్యాంగములు నాటకోపయోగులు నగునని తాత్పర్యము. నాటకములో నుపయోగించు నీ లాస్యాంగములు కేవల మందే కాక నాటకమునుండి వినిసృతములై భాణమునందు వలె నేక ప్రయోజ్యము లగును. భాణమున నేకపాత్రప్రయోగమే యుండును. కాగా లాస్యాంగములు నాటకమున తదితరములందు రూపకేతరవిభాగములందును ప్రయోగయోగ్యము లని భావము. అనేకస్థలములందు ప్రయోజ్యములగు లాస్యాంగములందు భేదము లేదు. అంగము లందు భేదము లేదని యంగి యయిన లాస్యమున కూడ భేదము లేదని భావింప రాదు. అనుకారాభినేయరూప మయిన నాట్యమున లాస్యప్రయోగము వేరు. నాట్యవినిసృతమై బహిర్భా

తమై యేకపాత్రహార్య మగు లాస్యప్రయోగము వేరు. నాటక ప్రయోగము నందును భాణప్రయోగము నందును నాట్యరూపత యున్నది. ఏకహార్యలాస్యమున నాట్యరూపత లేదు. బహిర్యాత్ర లాస్య ప్రయోగమున నాట్యరూపమున కన్న వైలక్షణ్య మున్నది. ఈ యంశ మిదివరలో విశదముగ నిరూపిత మయినది.

౧ గేయపదము	౨ స్థితపాఠ్యము
౩ ఆసీనము	౪ పుష్పగండిక
౫ ప్రచ్ఛేదకము	౬ త్రిమూఢము
౭ సైంధవము	౮ ద్విమూఢకము
౯ ఉత్తమోత్తమకము	౧౦ ఉక్తప్రత్యుక్తము

లాస్యమునం దీ పది యంగములు కలవు. ఈ యంగనిర్దేశము దశవిధమును లాస్యనిరూపణావసరమున వితతముగా నిర్దిష్టము కాగ లదు. లాస్యాంగముల సంపూర్ణరూప మచట సుసంగతము, ప్రకృతము నాట్యోపయోగితను నిరూపించుటకై సామాన్యాకారమున స్వరూప సంకేతము ప్రదర్శిత మగును. ఏదేని వైచిత్ర్యము లోకగోచరము కాకపోయినను వక్ష్యమాణ లాస్యాంగముల నుండి గుర్తించి రంజనావైచిత్ర్యమునకై కవిప్రయోక్తలు నాట్యమున నిబంధింప వలయు నని యుద్బోధ మిచట పరిగ్రాహ్యము. అంతట లోకదృష్టమె గ్రాహ్యమను భావగ్రహ ముండరాదు. భావసారముగా సుందరతాస్పదములై యుండు శాస్త్రపరిష్కృత కలాప్రచురపథము లందలి వైచిత్ర్యాంశములను గ్రహింప వలెను. ఇదియె యిచటి తాత్పర్యము.

కొందరి ట్లిచట వ్యాఖ్యానింతురు. "రసభావచతురక్రియ మయిన లాస్యాంగయోజన మిచట నిరూపిత మగును. తథాహి:— గేయపదమునందు నిదర్శనము దర్శించిరి. "అంతట మలయవతి వీణావాదన మొనరించుచు చేటితో ప్రవేశించును. అప్పుడు మలయవతి గౌరీదేవినుద్దేశించి "ఉత్ఫుల్ల కమల కేసర" యని గాన మొనరించును. కాన నిది యంతయు లాస్యాంగ యోజనమే యని. ఇది పదాశయము కాదు. ఇతరవ్యాపారముల వలె దేవతాపరితోష రూప

మును నిరూపణార్హ్వము. ఒకానొక గేయము జప్యసహస్ర తుల్యము. గేయమిశ్ర మయిన జప్యము కోటిఫల సాధన మని పురాణవాక్యబల మున్నది. తదనుసారమున మలయవతి కా వీణావాదన పురస్సర మయిన గేయ మవశ్యకర్తవ్యముగ నభిసంహిత మయినది. ఇది దేవీ పరితోషఫలకమె కాని లాస్యార్థము కాదు. ఇందు లాస్యాంగత్వ మును లేదు. ఒక్కొకచో లాస్యాంగతాఛాయ యుండవచ్చును. "చేటిక లిద్దరు గాన మొనరించుచు ప్రవేశించుచున్నారు." అను రత్నావలీ ప్రసంగములో పరిభ్రమణాదికము వలె లౌకికవృత్తము ననుసరించి వసంతోత్సవ ప్రమోదాభ్యుదయావసరకృతముగా వారి ప్రవేశమును సంగతము చేసికొనవలెను. ప్రయోజనోద్దేశమున నట్టి వాని నాచరించు నప్పుడును నాట్యాంగ మయినను వేరుగా నుపదే శింప వలసిన యావశ్యకత రాదు. అశ్వమేధయాగ మనుకరింప వలసి వచ్చినప్పుడు యజ్ఞాంగజ్ఞాన మావశ్యక మగును గావున యజ్ఞాంగ ముల నవశ్య ముపదేశింప వలయును. నాట్యము నందుపయోగింపని వస్తు వే మాత్ర ముండదు. "న హి తాదృగ్వస్తు మాత్రమప్యస్తి యన్నాట్యే నోపయుజ్యతే" కావున లాస్యము నందలి యంగముల ననుసరించి యుపజీవ్యము కావలసిన విషయమున లౌకికాంశమె రంజ నోపయోగి యగునని ముని లాస్యాంగముగా వివక్షించెను. కాకున్న నిచట గేయపదాదుల స్వరూపలక్షణముల జెప్పవలసిన యావశ్యకత కాని, వీనిలక్షణ మభిధానింతు నని చెప్పకపోవుటయ కాని సర్వము విశృంఖల మగును.

లా స్యాం గ వి వే క ము

నాట్యమున కుపయోగించు నంతటి యంశముల విశదీకరణ ముతో లాస్యాంగముల స్వరూపవివేకము ప్రదర్శింప వలసి యున్నది.

౧. గే య ప ద ము

౫౩౬. ఆసనేషూపవిష్టైః యత్తంత్రీ భాండోపబృంహితం
గాయనైః గీయతే శుష్కం తద్గేయపద ముచ్యతే

ఆసనములం దుపవిష్టు లయిన గాయనులు వివిధవాద్యసహిత ముగా శుష్కముగా గాన మొనరించినచో గేయపద మగును.

-ఈ గేయపదము కావ్యమునందు గాని ప్రయోగమునందు గాని సంగత మగును. శుష్కమని యనుట ననుకరణీయమగుటచే శూన్యముగా నుండునది యని భావము. ఈ గేయపద నిర్వాహణమునకు గాయనులె రంగమున రావలెను. రూపకపాత్ర లట్లు చేయరాదు. ఆసనోపవిష్టులు కావలయు ననుటయు స్వస్థులై గానింప వలెనని తాత్పర్యము. నేపథ్యమున గాన మొనరించుట తగదు. కవిప్రయోగాయాత మయిన యావేశవిశేషమును జృంభింపజేయుగాన మావశ్యకము. ఆసీనపాఠ్య మను లాస్యాంగమున తంత్రీ భాండ సముపబృంహణ ముండదు. ఇందుండును. గేయమున కిది స్థాన మగుట నిది గేయపదము. కాగా ధ్రువాగాన పంచక మిందుండును గాని యంతరాంతరాలాప స్వర రహితముగ నుండును. కావుననె ప్రయోగయోగ్య మగును. ఇట్టి కావ్యప్రయోగము గేయపదమగును. ప్రయోగమునందు సంగతమయిన గేయపదము సామాజిక రంజక మగును గావున తన్మాత్రాంశ మిచట లాస్యాంగము నుండి సంగృహీతమై యుపజీవిత మయినది. ఈ గేయపదమునందు గాన సమయమున త్ర్యశ్ర చతురశ్రాది తాళసంపత్తి యుండవలయు ననుట సముచితము కాదు. ప్రియగుణాన్విత మయిన గేయమును సాంగోపాంగవిధానమున గాయని గాన మొనరించుట గేయపద మగునని యొక నిర్వచనము గలదు.

౨. స్థిత పా ఠ్య ము

౫౩౭. ప్రాకృతం యద్వియుక్తా తు పఠేదాత్తరసం స్థితా
మదనానలతప్తాంగీ స్థితపాఠ్యం తదుచ్యతే

మదనానలతప్తాంగి యయిన వియుక్త వనిత నిలబడి యుండి యాత్తరసమయిన ప్రాకృతభాషాపాఠ్యము పఠించునేని యది స్థితపాఠ్యమగును. లాస్యమున గూడ దేవతా నరపతి రంజన ప్రాయ మయిన పాఠ్య ముండును. వారి వారి చిత్త గ్రహణ మచట మధ్యలో గూడ వైచిత్ర్యమునకై పాఠ్యమును సంపాదింప వగును. నిలబడియుండియు నుపవిష్టురాలి వలె పాఠ్యపఠన మొనరించుట యాలోకికరంజనాంగముగ నగును. తన్మూలమున గలుగు చిత్రత్వము నీ యంగ ముపజీవించు

జేయును. వియోగతప్తయయ్యు ప్రాకృతభాషాలక్షణయుక్తము రసో పయోగి స్థాయిరసగ్రహణ పూర్వకముగ పఠించుట పర్యాలోచింపగా లౌకికలాస్యాంగమున స్థితపాఠ్య ముపజీవ్యమాన మగుట సూచితము. వియుక్త సమాత్తరసము పఠించుట యనునది రోషావేశోపలక్షణము. క్రోధావిష్టుడు సంస్కృతమున గూడ పఠించి స్థితపాఠ్యము పఠింపనగును. ఇందును తాలగతిని సంభావించుట పూర్వాంగమునందు వలె యుక్తము కాదు.

౩. ఆ సీ న ము

౨౩౦. ఆసీనమాస్యతే యత్ర సర్వాతోద్య వివర్జితం
అప్రసారితగాత్రం చ చింతా శోక సమన్వితం

సర్వాతోద్యరహితముగా నప్రసారిత గాత్రముగా చింతాశోక సమన్వితముగా నూరక కూర్చొని యుండుట కాసీన మని పేరు. ఆసీనమె యాసీనపాఠ్యము. ఆసీనపాఠ్యము ననుసరించిన యుపజీవ్యాంశ మీ లక్షణములలో నున్నది. అత్యంతశోకావేశ మున్నప్పు డభినయము లుండవు. అభినయాదిశూన్యముగా నున్నప్పు డా యంశ మఃపరంజకగుణముగా నుండును. చతుర్విధాతోద్యరహిత మయినను అతిసుకుమార మయిన కాకలీప్రాయమగు ప్రమదాగీతమాత్రావశేషముగా నుండి చిత్తగ్రాహి యగును. ఇది యాసీనాంగము. ఇందాసనాంశ మాసీనపాఠ్యమున నుపజీవిత మగును. ఇది కరుణాదులం దంతట నుపయోగించును. రంజన మాపాదించును. ఇది చింతాశోకాదిసమన్విత మని యనుటచే నధఃశయనము ధ్యానము అధోముఖాద్యనుభావములతో నుండును. ధ్యానశిలాపాది చింతాశోకానుభావములలో వాద్యవిధానముల యుపయోగము లేదు. వాని నసలు ప్రయోగింపరాదు. ఆసీన మశబ్దముగనె యుండును. అప్రసారితగాత్ర మనుట సర్వాభినయశూన్య మని భావము "సుప్రసారితగాత్ర" మని కొందరు పాఠము పఠించిరి. సౌష్ఠవముగా నంగప్రదర్శనమున వేరు యత్న ముండదు గావున ప్రస్తగాత్రత ననుసరించియు నభినయశూన్యతనె నిశ్చయింప ఫలయును.

౮. పుష్పగండిక

౫౩౯. వృత్తాని వివిధాని స్యుర్గేయం గానే చ సంశ్రితం
చేష్టాభిశ్చాశ్రయః పుంసాం యత్ర సా పుష్పగండికా

పుష్పగండిక మను లాస్యాంగమున లభించు నుపజీవ్యాంగ మీా లక్షణమున నున్నది. వివిధవృత్తము లుండుట, గేయము గానమున సంశ్రిత మగుట పురుషచేష్టల కాశ్రయముగా నుండుట, పుష్పగండికాస్వరూపము. తతము సుషిర మవనద్ధ మను వాద్యములలో మొదట తతవాద్య మనంతరము సుషిరము మిశ్రితము కావలెను. అనంతర మవనద్ధమిశ్రణాకృత మయిన విచిత్రభావ మూపాదింపవలెను. పాత్రల సుకుమార ప్రయోగ మభినేయమున రంజకమై యలౌకిక విచిత్రత సంధానించును. గాన నృత్త గీతగత వైచిత్ర్యయోగమున మాలాసాదృశ్యమును బట్టి పుష్పగండిక యనుట సంగత మగును. స్త్రీలు పురుషుల చేష్టాశ్రయమున పర్యాయప్రయోగ మాశ్రయింప వలెను. నారి నరవేషము ధరించి సఖీవినోదమునకై లలితమగు సంస్కృతము పఠించుట పుష్పగండికా స్వరూపముగా కొందరు భావించుచున్నారు. వివిధ మయిన నృత్తము ఆతోద్యసంయుత మయిన గీతములతో స్త్రీలు పుంచేష్టలతో నుండుటయు పుష్పగండికాస్వరూపమున కూర్ప దగును.

౯. ప్రచ్ఛేదకము

౫౪౦. ప్రచ్ఛేదకః స విజ్ఞేయో యత్ర చంద్రాతపాహతాః
స్త్రియః ప్రియేషు సజ్జంతే హ్యపి విప్రియకారిషు

చంద్రాతపాహత లయిన వనితలు విప్రియ మొనరించిన ప్రియుల విషయమున సంసక్త లయినట్లు నిరూపించిన ప్రచ్ఛేదక మగును. ప్రచ్ఛేదకాంగకృత మయిన యీా విశేష మీా విచిత్రత ప్రకృతోపయోగి. లాస్యవిధానమునం దిది విస్పష్ట మగును. ప్రియవిరహా విదూన యయిన యువతి జ్యోత్స్నాసంచార మొనర్చుచు ఛాయాదృశ్యమున కాంతుని స్మరించి సంభావించి హర్షాతిరేకమున ప్రియసంసక్త యయినచో నొక ప్రచ్ఛేదక మగును. అట్లే పానగోష్ఠీసమయము నందలి రూపభావనమున మదిరా ప్రతిబిం

బితస్వభావునిగా ప్రియుని భావించి సక్త యగుట మరొక ప్రచ్ఛేదకము. అట్లె జలమున ప్రసాధనమున దర్పణమున బింబిత ప్రియభావ భావముతో సంసక్త యగుట మరొక ప్రచ్ఛేదకము. జలక్రీడాసమయమున జలమునందు ప్రసాధనసమయమున దర్పణమునందు పానగోష్ఠీ సమయమున పానమునందును ఈ పత్ర్పతిఫలిత తత్తదాకృతి దర్శనమున గూడ కాంత ప్రహర్ష మనుభవింప గలదు. ఈ విచిత్రతను భావించి కవులు కావ్యములందు స్త్రీలకు ప్రతిబింబన సంజాత హర్ష ము ప్రణయకోప ప్రసాదనసమర్థ మగునట్లు వర్ణించిరి. "ప్రణయ ప్రకుపిత గౌరీ చరణాగ్ర లగ్న ప్రతిబింబు డయిన రుద్రుడు నఖదర్పణములందు సంక్రాంతస్వరూపుడై యేకాదశ తనుధారి యయినాడు." ఈ చెప్పిన ప్రచ్ఛేదకములందు జ్యోత్స్న యధికముగా నుపకరించును. ప్రసాధన లీలావిశేషములు స్వాధీనభర్తృకకు సముచిత మయిన సంభోగవిశేషముల సంప్రాప్తి సూచించును. ఇది యిచటి విశేషము. లోకవృత్త మనుసరించి చూచిన సర్వదా సంపూర్ణ చంద్రోదయ ముండదు. ప్రయోగమునందు సర్వకాలములందును సంపూర్ణ చంద్రోదయము లభించును. అది సంభావనాగర్భ మగుటచే రసోపయోగి యగును. అట్టి కాలవిశేషమునే ప్రచ్ఛేదక సదృశములందు స్వీకరింప వలెను. రత్నావలిలో చంద్రోదయ మనేకపర్యాయములు వర్ణిత మయినది. ఇట్లు రసోపయోగి యగు నలౌకిక కాలవిశేష గ్రహణము ప్రచ్ఛేదకము ననుసరించి యుపజీవిత మగుచున్నది. మా.. యుపాధ్యాయపాదు లీ విధముగ సెలవిచ్చిరి.

> యద్యత్రాస్తి తత్రాస్య కవిర్వర్ణన మర్హతి
> యన్నాసంభవి తత్రాస్య తద్వర్ణ్యం సౌమనస్యదం
> దేశోఽద్రిదంతురో ద్వ్యార్ధ్యా తటిత్కుండలమండితా
> ఈదృక్ స్యాదథవా న స్యాత్కిం కదాచన కుత్రచిత్

అది యున్నచోట దాని వర్ణించుట కవిసంకల్పము కాదు. అది సంభవించనప్పుడు దాని వర్ణించుటయె సౌమనస్య మందించును. అద్రిదంతురమయిన దేశముగాని తటిత్కుండలమండిత మ్మయిన గగనశ్రీ

గాని యొకప్పు డిట్లు కాని యన్యవిధమున గాని యుండవచ్చును. ఉండకపోవచ్చును. అదిసర్వము కవిసంభావనావిషయ మగును.

౬. త్రి మూ ఢ క ము

౫౪౧. అనిష్ఠురశ్లక్ష్ణపదం సమవృత్తై రలంకృతం
నాట్యం పురుషభావాఢ్యం త్రిమూఢక మితి స్మృతం

దీని లక్షణము నుండి గ్రహింప దగిన యుపయోగిభాగ మీవిధముగ నుండును. పురుషభావాఢ్య మయిన నాట్యము అనిష్ఠుర శ్లక్ష్ణ పదమై సమవృత్తాలంకృతమై యున్నచో త్రిమూఢక మగును. త్రిమూఢక లాస్యాంగములో నాయకుడు వ్యలీక మొనరించు వాడు కాగా నొకతె విషణ్ణయై ద్వేషించును. అభినవనాయిక యొకతె ప్రథమ ప్రణయ మగుట లజ్జాబంధమున నుండి వ్యథిత యగును. ఇట్లుమూఢుర మోహ మిందుండును. ఇందు నాయకుని మాట లవశ్య మనిష్ఠురములుగనె యుండును. అందు రసోపయోగి గుణాలంకారాంశమును స్వీకరింప వలెను. రసోపయోగ్యంశము లేక మాధుర్యాజః ప్రభృతి గుణగణ మేదియు నుండదు. తదంగావేశ మున్నచో పలికిన దంతయు కావ్య మగును. కేవల మాంశికచ్ఛాయ వలన పూర్ణత యుండమి యుపయోగ మంతగా గలుగదు. కాగా నలౌకిక మయిన యీ వైచిత్ర్యము సర్వము రసోపయోగమున గుణ మాపాదించును. సమవృత్తము లుండవలయు ననుటచే వృత్త కృత విచిత్రత సూచితము. విశేషకృత మయిన వైచిత్ర్యమున నాట్యము నందు సౌందర్యము కలుగును. గుణము లుండగా నుండు శోభ యవి లే నప్పుడుండదు. నాట్య సౌందర్యాధానములో గుణప్రభావము దీనిచే ప్రదర్శితము కాగలదు.

౭. సై ౦ ధ వ క ము

౫౪౨. పాత్రం విభ్రష్టసంకేతం సువ్యక్తకరణాన్వితం
ప్రాకృతై ర్వచనైర్యుక్తం విదుః సైంధవకం బుధాః

ఈ యంగములో నుపజీవ్యాంగ మింతగా నున్నది. సంకేతము విభ్రష్టము కాగా నొకపాత్ర ప్రాకృతవచనములతో సువ్యక్త కరణాన్వితముగ వ్యవహరించుట సైంధవక మగును. సింధుదేశ భాషాత్ర

యము సైంధవకము. ఇతర ప్రాకృతభాషోపకరణములతో గాక సైంధవభాషాశ్రయణము రంజనాధిక్యమున రసోపయోగి యగును. రంజనోపయోగముగా నలౌకికార్థ మీ లాస్యాంగమున స్వీకృత మగును. శృంగారరసమున ప్రాకృతభాష సాతిశయముగ నుపయోగించు నని రాజశేఖరుడు కర్పూరమంజరీ సట్టకమును ప్రాకృతమయముగా నిర్మించినాడు. కాన తత్తద్రసోపయోగ తారతమ్యమున నొక్కొక దానిలో నొక్కొక వైచిత్ర్యము ప్రధాన మగుట యున్నది. పాఠ్యరహిత మయిన నాట్యము రూపవాద్యాది సంయుక్త మగుట సైంధవమనియు నాట్యకోవిదు లనిరి. రూపకపాత్రలు ప్రాకృత వచనములతో నుందురు కావున ప్రభ్రష్టసంకేతు లగుదురు. రసోచిత సంకేత మంతయు భ్రష్టాత్మక మగును. అయినను వీణావాద్యాది కరణముల క్రియలతో గూడి రసవ్యక్తి నిదాన మగును. ఇట్టిదిది సైంధవకము. దశరూపకమువ భాషాకృత మయిన వైచిత్ర్యమును భరతు డిందె సూచించినాడు.

౮. ద్విమూఢకము

౫౪౩. ముఖప్రతిముఖోపేతం చతురశ్ర పదక్రమం
శ్లిష్టభావరసోపేతం వైచిత్ర్యార్థం ద్విమూఢకే

దీనిలో ముఖ ప్రతిముఖ సహితము చతురశ్ర పదక్రమము శ్లిష్టభావరసోపేత మయిన వైచిత్ర్యార్థ ముండును. లాస్యాశ్రయ మయిన కావ్యమున నిద్దర కనగా నాయకునకు నాయికకు వ్యామోహము వర్ణిత మయినచో ద్విమూఢక మగును. ఇద్దరి నాయికల మోహమున్ననిదియె యగును. ఒకే తాలము నాలుగు పాదముల కూడుకొని యావృత్త మగుట యున్నది. అంగాంగపరిక్రమములోని తాలానుసరణము చతుర్ముఖములందు గతి పరిసమాపనముతో నుండుట యావశ్యకము. ఇందుం డిద్దరు పరస్పర మెదురుగా నుండి గతిపరిక్రమము కలవా రగుదురు. లోకము నందలి గతులలో నిట్లు తాలానుసరణము కల గతిక్రమ ముండదు. అయినను నటసామాజిక వర్గములవారి సాన్నిధ్యమున లాస్యాంగ మిట్లుండుట యాసందేస్వభావ మగును. కాన రసాంకేతాంగముగ నుండియు రసోపయోగిగా నింకు సుగృహీత మయునది.

ముఖ ప్రతిముఖసంపత్తి యిందొక రమణీయత నాపాదించును. సామాజికులకు ముఖ మభిముఖముగా మొదట నుండుట, యనంతరము ప్రతిముఖ విధానమున నితరదిశలందు లాస్యాంగము నయించి ప్రవర్తించుట, గీతకాంగముగా ముఖ ప్రతిముఖ రీతి ననుసరించుట ద్విమూఢకములోని వైచిత్రి. చతురశ్రానుకూలముగా దిశాచతుష్టయము క్రమించుచు పదక్రమణ మనుసరింప రంజనము కలుగును. ఇట్టి క్రమణమున వైచిత్ర్యము ప్రయోజనము. ఈ విచిత్రతచే సర్వసామ్యలక్షణ మగు శ్లిష్టభావమున నుదయించు చిత్తవృత్తి సంఘట్టము రసముల యుపగతి స్ఫుటత్వ మిచ్చును.

గీతకాంగకము లయిన ముఖ ప్రతిముఖ విధానములతో సంగసౌష్ఠవమున రసభావములతో నాయికాద్వయ రచనాశోభ యుండుట శ్రీశంకుకాదులు తలచిరి. కాని యది పరీక్ష కాగదు. ముఖ ప్రతిముఖములు తన్నామసంధు లనుట సమీచీనసమీక్ష కాదు. ఈ యర్థ ముపయోగి కాదు. అస్మదుపాధ్యాయమతమె యనవద్య మని యావేదించితిమి.

౮. ఉత్తమోత్తమకము

౨౪౪. ఉత్తమోత్తమకం విద్యాదనేక రస సంశ్రయం
విచిత్రైః శ్లోకబంధైశ్చ హేలా హావ విచిత్రితం

దీని నాట్యోపజీవన మిట్లుండును. ఉత్తమోత్తమక మనేక రససంశ్రయము. విచిత్రశ్లోకబంధములతో గూడి యుండును. హేలా హావ విచిత్రితమై యుండును. హేలాహావాది చేష్టాలంకారముఖముగా లోకమున గలుగు చిత్తవృత్తిపరితోషము దీనిలో నుపజీవితమగును.*

---

*"న హి భగవదవతారస్య రామస్య కులకులత్ర మపేక్ష్యం పరాభవఖలీకారశ్చ. న సోఢవ్యః. క్షత్రియేణ చ లోక కంటకాభ్యుద్ధరణం కర్తవ్యం" ఇతి శాస్త్రార్థపరిపాలనం ముక్త్వా రావణహృత సీతానమానయనాద్యుచితం నిమిత్తం, పరమార్థతో న తు యథాప్రతిరూపం వర్ణ్యతే తథాస్య తృతీయ త్రేతావతీర్ణస్య (రామస్య)

కావ్యమునకు కావ్యభాగమున కుపరంజనమిచ్చు విధాన మున, వినేయులకు హృదయసంవాద మాపాదించు రీతి, నీ వైచిత్ర్యాం శము నాట్యమున లాస్యాంగముగా సముపగత మయిన ప్రసాదము. లాస్యాంగములె యుత్తమములు. అందునిది యుత్తమము. సర్వ మిందు రసపర్యాయము. రసపర్యవసాయి. ఉత్తమోత్తమము సంజ్ఞయై యుత్తమోత్తమక మయినది. ఇది యనేక రససంశ్రయ మనుట యసాధారణ మయిన రసమున కాశ్రయ మనినట్లయినది. స్థాయిసమా కలసమున బహుత్వము నూతనత్వమును ఘటనావైచిత్ర్య మాపాదిం పగలదు. విచిత్రశ్లోకబంధము లుండవలె ననుట వలన నీ యర్థము లభించును. శ్లోకమున కూర్చుట శ్లోకబంధము. శ్లోకఘటనా విధాన

సంభావ్యతే రామాయణేఽపి మునినా తథావర్ణిత
మితిచేత్! కిమతః? వేదేపి హి తథావర్ణ్యతాం
న వయమతో బిభీమః. న హి భాగః కావ్యం యశ్చ
యశ్చ రసాభినిష్యందీ వర్ణ్య ఇత్యుక్త మసకృత్"

అభినవగుప్తుని యీ వచనసారము నిట్లు భావించునది. "భగవదవతారుడయినను రామునకు కులకలత్ర ముపేక్షింప దగినది కాదు. పరాభవము సహింప దగినది కాదు. క్షత్రియుడు లోకకంటకముల పెకలింప వలయును. ఇట్టి దిది శాస్త్రార్థపరిపాలనము. దీని విడిచి రావణుడు హరించిన సీతను మరల తీసికొని వచ్చుట యుచితనిమిత్తము కావచ్చును గాని పరమార్థముగా రామునంతటి వానికి ప్రతిరూపము కాదు. అప్రతి రూపముగనే కొందరు వర్ణించిరి. అయ్యది మూడవ త్రేతలో నవతరించిన రామునకు సంభావిత మనుకొనవలెను. వాల్మీకిముని రామాయణమున నట్లు వర్ణించి నాడనుట యేటి సమాధి? అట్టిరీతి వేదముననె వర్ణితమయినను మే మంతమాత్రమున భయపడు వారము కాము. రసాభినిష్యంది భాగము వర్ణించినదె కావ్య మని మే మెన్ని పర్యాయములో చెప్పితిమి!" —అభినవ భావములోని వైశిత్య మిట్లున్నది. రసనిష్యంది కాజాలని సన్నివేశము నభినవు డంగీకరింపడు. అది యాతని సాహిత్రవ్రతము. అది వాని నాట్యతపము. అవతారమహనీయుని రాముని కావ్యమున వర్ణించునప్పుడు దివ్యతా సముచితము లయిన ప్రభావభావములతో వర్ణింప వలెను. కేవల మాన వౌచిత్య మనుసరించి నిరూపించుట యుక్తము కాదు. దివ్య మౌచిత్యము వేరుగా నెట్లుండునో ముని భరతుడె నిరూపించెను. వాని యనుసరణము శ్రేయము. రామా దుల విషయమై నిరూపణమున రచయిత యెంతగనో సావధానుడు కావలెను. సిద్ధ రసప్రఖ్యము లయిన రామాయణాదుల విషయమున స్వేచ్ఛాయోజనము"ను సహృద యాలోక రచయిత నిషేధించినాడు కదా'

ములు వివిధములు విచిత్రములు పరమార్థతాభూతములు. ఒకప్పు డొకచో సంభవమాత్రమున వర్ణితములు నై యుండవలెను. ఇంకను హేలాహావములచే విశేషముగా దీప్తత కలిగి భూషిత మయినప్పుడు సాత్వికాద్యనుభావవర్గ మంతయు నాదీపమున నుండుట విశద మగును. శృంగారాకార సంయుత మయిన యక్షి భ్రూ వికారాదులు గ్రీవారేచకములు లలితాభినయాత్మకములుగా నుండుట హావహేలావిశేష ములందు గుర్తింప వచ్చును.

౧౦. ఉక్తప్రత్యుక్తము

౨౫౫. కోప ప్రసాద జనితం సాధిక్షేప పదాశ్రయం
ఉక్తప్రత్యుక్తమేవం స్యాచ్చిత్రగీతార్థ యోజితం

కోపప్రసాదజన్యము సాధిక్షేపపదాశ్రయము చిత్రగీతార్థయోజిత మగునది యుక్తప్రత్యుక్త మగును. నాట్యోపయోగి యంశ మిందిట్లుపజీవిత మగును. లక్షణశ్లోకములోని ప్రథమార్థమున భావి లక్షణ మేకదేశముగా సూచితము. ద్వితీయార్థమున పూర్వసమాకృష్ట మయిన వైచిత్ర్యభాగము నాట్యోపయోగిగా నిర్దిష్టము. ఇక నీ యర్థము సంభావ్యము. కోపప్రసాదజన్యము సాధిక్షేపపదాశ్రయముగా నుండు క్తవచనము ప్రత్యుక్త మగును. చిత్రగీత మనదగిన ధ్రువా గానకావ్యము లోని యర్థము నాట్యాంశమున సంయోజనము పొందగా నుక్తప్రత్యుక్తములోని వైచిత్ర్యము లాస్యాంగమున స్వీకృత మగును. భిన్నములుగా నుండు వాచ్యఖండలకములు రసావేశ మహిమాతిశయమునసె సమన్వయము పొందును. ఈ ఖండముల నీ విధము గనె సంధానింప గలము.

"బాలే! నాథ! విముంచ మానిని రుషం రోషాన్మయా కిం కృతం!
ఖేదోఽస్మాసు, నమేఽపరాధ్యతి భవాన్ సర్వేఽపరాధా మయి
తత్కిం రోదిషి గద్గదేన వచసా; కస్యాగ్రతో రుద్యతే,
నన్వేతన్మమ, కాతవాస్మి? దయితా, నాస్మీత్యతో రుద్యతే.

నాయకాపరాధమున వ్యాకుల యయిన యొక ముగ్ధాధీర యిందలి నాయిక, ప్రియునితో సంభాషించుట యిందున్నది. వరుసగా దీని యర్థ మిట్లు భావనీయము. "బాలా!" "ఏమి నాథా!,"

"మానిని! రోషము విడచవే!" "రోషము వచ్చి నే నేమి చేసితిని?" "నాకు ఖేదముగా నున్నదే" "నాకు మీ రేమియు నపకరింప లేదు. అన్ని యపరాధములు నాలోనె యున్నవి" "అయితే గద్గదముగా నేడ్చెద వేల?" "నేనెవరి యెదుట నేడ్చితిని?" "ఇదిగో! నా యెదుటనే కదా!" "నీకు నే నెవరు?" "నీవుదయితవు గదే!" "కాదనే యేడ్చుచున్నాను" —

వీని కేకార్థ సమన్వయము రసావేశమునసె గలుగును. కోప ప్రసాదాక్షేపముల గూడిన యుక్తప్రత్యుక్తము లిందు రమ్యముగ గలవు. ఇట్లె ద్విపదికా గీతార్థము లున్న స్థలము లందును కావ్యార్థము రసావేశమున నభినీయమాన సుందరమై యభినయార్థ సమావేశము పొందును. ఇట్టిది లోకపరిదృష్టము కాదు. అయిన నుపరంజనమునకై సాతిశయముగా నుపయోగించును. ఈ విచిత్రోపరంజన మంతయు రసావేశ వైవశ్య ప్రసాదము కల యుక్తప్రత్యుక్త లాస్యాంగముగ నుపజీవిత మగుచున్నది.

ధ్రువాగానములం దొక యభినయము స్థానకార్యముగ నాట్య నిరూపణమున నున్నది. అయినను కవి తాదృక్కార్య మొనరింప వలెనని ప్రయోక్త తాదృగ్గీతము యోజింప వలెనని శిక్షణ బోధనమునకై యిది నిరూపితమయినది. "ఈ యంగ మెటనుండి యుపజీవితమో?" యనెడు శంకాశమనమునకై దీని రూపకాంగముగా చెప్ప వలసి వచ్చినది. సామాన్యాభినయములో నొక యభినయముగా నిది యున్నది. ఈ లాస్యాంగమున కోపప్రసాదజనితత్వము చెప్పుటచే "చిత్తవృత్త్యావేశస్థాన మీ యంగమునకు నివేశవిషయము" అని సూచిత మయినది. ఉక్తప్రత్యుక్త మహిమచే నాకాశభాషితాత్మక మయిన యలౌకికస్వరూపమును గూడ స్వీకరింపవచ్చును. ఆకాశభాషిత సహచరము లయిన స్వగతజనాంతి కాపవారితకములు నుపలక్షితములు కాగలవు. లోకమున నిట్టి వెక్కడ సంభవింపవని నాట్యమున గూడ ప్రయోగగానము ప్రతిషేధింపరాదు. ఒకప్పుడు శ్రోతకు కాకతాళీయవశమున స్వాచిత్తవృత్తితో నర్థసంవాద మబ్బ వచ్చును. బాణభట్టారకుని హర్షచరితములో భగవతీ సర

స్వాతి "యపరవక్త్రి" గీత మాకర్ణించి నప్పటి సంవాదసౌందర్యము సంభావనీయము. ఏతాదృశములు లోకమున నత్యంత మసంభావిత ములు కావు. లోకమున లేవని నాట్యమునందును ప్రత్యక్షకల్పము కానందున ప్రతీతియె యుండ దన్న-చో నాట్యరూపతయె భ్రంశము పొందును. లోకసంభవాసంభవము లిం దకించిత్కరములు.

చి త్ర ప ద ము — భా వి క ము

౫౪౬. యత్ర ప్రియాకృతిం దృష్ట్వా వినోదయతి మానసం
మదనానలతప్తాంగీ తచ్చిత్రపద ముచ్యతే
౫౪౭. దృష్ట్వా స్వప్నే ప్రియా యత్ర మదనానలతాపితా
కరోతి వివిధాన్ భావాంస్తస్యై భావిక ముచ్యతే

కొందరు చిత్రపదమని భావికమని రెండంగములు పఠించిరి. వాని లక్షణమిట్లు పలికిరి. వాని భావమిది. చి త్ర ప ద ము. మద నానలపరితప్త యొకర్తుక ప్రియాకృతి చూచి మానసము వినోదపెట్టు కొనుట చిత్రపదము. భా వి క ము. మదనానల పరితాపిత యొకతె స్వప్నమున ప్రియుని చూచి వివిధభావముల నుండుట భావికము. ఈ యధిక ప్రసంగము తగదు. లాస్యము దశాంగమని దశవిధమని ప్రసిద్ధి. తద్విరోధము సముచితము కాదు. ఈ ద్వయమున కుపయోగ మేనియు లేదు. అలౌకికమయిన కైశికీవృత్తి కుపయోగించువైచిత్ర్యము రసాంశమున సర్వవిధముల నుపకారి యగునది లాస్యాంగద్వారమున గలుగునని యది సర్వము నిరూపితదశాంగములచే సంగృహీత మని స్పష్టము. వైచిత్ర్యస్వకార్య మీా దశకమున సంపాదిత మయినది. వైచిత్ర్య మనునది ప్రధాన మగు చిత్తవృత్త్యనువర్తనాంశమున విభావాద్యంశమున నుపరంజకభావమున నుండవచ్చును. అందు చిత్త వృత్త్యంశమున నుత్తమోత్తమక మున్నది. విభావాద్యంశగతముగా ప్రచ్ఛేదకము వలని వైచిత్ర్య మున్నది. కావ్యాద్యంశమునందు సైంధవకము వలన గలుగు వైచిత్ర్య మున్నది. లక్షణ గుణాద్యంశ ములో వైచిత్ర్యమునకు స్థితపాఠ్యము చాలును. అనువృత్తాంశమున త్రిమూఢము విచిత్రతకూర్చును. ఆహార్యము నందు నుపరంజక గీతాతోద్యయోజనము నందును పుష్పగండిక పర్యాప్తము. సాత్త్విక

సంప్రత్తిలో నాసీనపాఠ్యకృత వైచిత్ర్య మావిర్భవించును. ఉపరంజక భావమున ధ్రువాగానభాగమున సర్వాతోద్యయోగమున గేయపదమున వైచిత్ర్యము కలుగు చున్నది. ఉక్తప్రత్యుక్తలాస్యాంగమున గలుగు వైచిత్ర్యము గీతార్థానుగతముగా పాత్రము కరుణార్థము వాచిక మభినయించుటలో కూడుకొని యున్నది. స్వరతాలానుసరణమున నుండు ద్విమూఢకము వలన నాంగిక వైచిత్ర్యమును గలుగు చున్నది. వ్యభిచార్యంశములోని వైచిత్ర్య ముత్తమోత్తమకము వలన గలుగు చున్నది. కాగా వీని కతిరిక్తముగా నేయంశమును లేదు. కావున లాస్యాంగములు పదియని నిశ్చయించుటయె యుక్తము. వాగ్భాగ ముపరంజక మయిన నల్పము. స్వరసమయిన తద్వైచిత్ర్యమును ముని యధికముగనె నిరూపించినాడు. అలౌకిక మయిన వైచిత్ర్యాంశము రసమున సమతిశయితముగా నుపయోగించు ననుట మునికి సమ్మతము. నాట్యము రసాత్మక మనుటయె భరతునకు సమ్మతము. "అలౌకిక వైచిత్ర్యసారో హి రసః" మా భట్టతోతు లిట్లు యనిరి.

"లక్షణాలంకృతిగుణా దోషాః శబ్దప్రవృత్తయః
వృత్తిసంధ్యంగ సంరంభః సంభారో యః కవేః కిల
అన్యోన్యస్యానుకూల్యేన సంభూయైవ సముత్థితైః
ఝటిత్యేవ రసా యత్ర వ్యజ్యంతే హ్లాదిభిర్గుణైః
వృత్తైః సరలబంధైర్యత్ స్నిగ్ధైః చూర్ణపదైరపి
అశ్లిష్టహృద్యఘటనం భాషయా సుప్రసిద్ధయా
యచ్ఛేదృక్కావ్యమాత్రం స్వరసభావానుభావకం
సామాన్యాభినయే ప్రోక్తం వాచ్యాభినయసంజ్ఞయా
ఏవంప్రకారం యత్కించిద్వస్తుజాతం కథార్పితం
అనూనాధిక సామగ్రీ పరిణామోన్మిషద్రసం
రసపోషాయ తజ్జాతం లోకాత్ నాట్యజగత్ స్వయం
ప్రతిభాయాః ప్రగల్భాయాః సర్వస్వం కవివేధసః"

లక్షణము లలంకారములు గుణములు దోషములు శబ్దప్రవృత్తులు వృత్తులు సంధ్యంగములు వీని సంరంభమంతయు కవి సంక్షే

రము. ఇవి యన్నియు ననోన్యాన్యానుకూల్యమున సంగతములై సముల్ల సితము లయినచో రసము లశ్లిష్టముగ వ్యక్తము లగును. వృత్తముల సరలబంధము, చూర్ణపదముల స్నిగ్ధత, భాషలోని సుప్రసిద్ధత యశ్లిష్టహృద్యముగా ఘటనము పొందినప్పుడు తాదృశ మేదేని కావ్యమాత్రమై రసభావముల కనుభావక మగును. ఇదియంతయు వాచ్యాభినయ మనుపేర సామాన్యాభినయమందు సూచితమె. కథా శ్రిత మయిన యేవంప్రకార మే వస్తుజాత మయినను సముచిత సామగ్రీ సంపత్పరిణామమున రస మున్మిషింప జేయును. నాట్యజగ మంతయు రసపోషమునకె స్వాయ మవతరించినది. అందు కవివేధసుని ప్రగల్భప్రతిభాసర్వస్వము సాక్షాత్కరించును." ప్రగల్భప్రతిభ యంతట సంభావనాప్రాణనముతో నుండును. అది లోకమున సంభ వించిన సంభవించు గావుత. కాని యదియె పరమార్థము కాదు. కవివాణి లోకోత్తర సంభార సంయుక్తమై సాధారణతాప్రాణ మగుట హేతుత్తుగా రసమయి యగును. ఇది భట్టతాత్పర్యము. ఇది భరతభావము. ఇది యభినవభావము.

అభినేయకావ్యనిర్మితి

ప్రయోగాభిజ్ఞులు లాస్యాంగముల స్పష్టలక్షణమును లాస్య విధానమున తెలియ వచ్చును. లాస్యాంగములలోని యుపజీవన మిచ్చు భాగములు మాత్రమె యిందు విచిత్రతా దర్శనమునకై ప్రదర్శితము లయినవి. ప్రసంగము పరాహతము కాకుండుటకై లాస్యాంగముల సమగ్రరూపము నిచట నుల్లేఖింపము. కవుల సుఖ గ్రహణమునకై దశరూపక లక్షణము రాశీకరించి నిరూపించుట సము చితము.

౫౪౮. పంచసంధి చతుర్వృత్తి చతుష్షష్ట్యంగ సంయుతం
షట్త్రింశల్లక్షణోపేతం గుణాలంకార భూషితం
౫౪౯. మహారసం మహాభోగ ముదాత్తవచనాన్వితం
మహాపురుషసంచారం సాధ్వాచారజనప్రియం
౫౫౦. సుశ్లిష్టసంధి సంయోగం సుప్రయోగం సుఖాశ్రయం
మృదుశబ్దాభిధానం చ కవిః కుర్యాత్తు నాటకం

సుకవి యభినేయకావ్యము నీ విధముగా నిర్మింప వలెను. ఇందు నాటక మనునది సర్వాభినేయ కార్యమాత్రోపలక్షణము. అయిదు సంధులు సంభవించునేని కూర్పవలెను. కొన్నిటిలో నయిదు కుదురవు. అందుచే పంచసంధి యనుట సంభవార్థకము. నాలుగు వృత్తులు కైశిక్యాదులు. అరువదినాలుగు సంధ్యంగములు సుసంగతములుగా నుండవలెను. కావ్యలక్షణములు ముప్పదియా రుండవలెను. గుణాలంకార భూషితము కావలెను. మహారసము= పురుషార్థోపయోగులగు రసము లుండుట; "మహాన్తో రసాః యత్ర." మహాభోగము= రంజనాప్రధాన మయిన రస ముండుట యని భావము. "ఆభోగ" మని కొందరిభావము. మహారసము మహాభోగ మనుటలో నీ భావము సూచితము కా గలదు. రస మొక్కటి. అది మహారసము. శృంగారాదు లవాంతర కాల్పనిక స్వరూపములు. ఈ యంశము నిరూపితచరము. కావ్యము పార్యంతిక మహాప్రతీతిలో మహారస సముచితము లయిన విభావాదివిశిష్టతలు కలది కావలెను. అప్పుడట్టి కావ్యము సహృదయసామాజికులకు మహాభోగ మగును. అభినేయముదాత్తవచనాన్వీత మగుచో శ్లేషప్రసాదాది గుణాభోగముల స్వీకరించును. మహాపురుష సంచారము సాధ్వాచారజనప్రియ మగుట యుదాత్తతానిదానము. సుశ్లిష్టసంధిసంయోగముగా నుండుటచే సంధ్యంతరములును సమానీతము లగును. సుప్రయోగ మనుట లాస్యాంగసూచకము. సుఖాశ్రయ మనుట ఛందోవృత్త వైచిత్ర్యము సూచితము. కావ్యమున వివక్షితార్థము మృదు శబ్దములచే నభిహితము కావలెను. కాగా మాధుర్య ప్రసాదార్థవ్యక్తిగుణముల ప్రకర్ష ము సూచిత మయినది. కవి నాటకము నిట్లు నిర్మింపవలెను. ఇట్లు నాటకము నిర్మించునాతడె కవి.

౫౫౧ అవస్థా యా తు లోకస్య సుఖదుఃఖసముద్భవా
నానాపురుషసంచారా నాటకేఽసౌ విధీయతే

లోకమునకు సంబంధించిన సుఖదుఃఖ సముద్భూత మయిన యవస్థ నానాపురుషసంచారము కలదై నాటకమున నిబద్ధ మగును. నానాపురుషులం దా యవస్థ యేకభావానుప్రవేశము కలదై సంచా

రము పొందును. రసాత్మక మయిన యనుప్రవేశమున సంచారము కలదగును గాన నా యవస్థ రసరూపత్వము పొందున దగును. నాటకమున విధీయమాన మగుట సంపాద్యమాన మగుట సర్వము రసరూపతానయన ముద్బోధించును. నాటకము నందుపనిబద్ధము లగునవి యన్నియు రసావస్థానములగుట మొదట నిరూపితమె. జ్ఞానము శిల్పము విద్యకల కర్మయోగము సర్వము నాట్యము నందున్నది. ఇందు లేనిది లేదు. నానావస్థాంతరాత్మక మయిన లోకస్వభావ మంగాద్యభినయ యుక్తమె నాట్యమగు ననుటయు నిరూపిత మయినది. దేవతలు ఋషులు రాజులు మేధావులు వీరందరి పూర్వవృత్తానుచరితమె నాటక మగును. పూర్వవృత్తానుచరితము నాటకశబ్దార్థ మెట్లగునను కొందరు కాబోలు. ఇదిగో!

౫౫౨. యస్మాత్స్వభావం సంత్యజ్య సాంగోపాంగ గతిక్రమైః
ప్రయుజ్యతే జ్ఞాయతే చ తస్మాద్వై నాటకం స్మృతం.
౫౫౩. సర్వభావైః సర్వరసైః సర్వకర్మప్రవృత్తిభిః
నానావస్థాంతరోపేతం నాటకం సంవిధీయతే.

ప్రయోక్తలు ప్రయోగసమయమున లోకసిద్ధమయిన స్వభావమును విడనాడి సాంగోపాంగము లయిన గతిక్రమములతో ప్రయోగము నిర్వహింతురు గాన నిది నాటక మయినది. "నట నతౌ" అని ధాతువు. తదర్థము నమనము. స్వభావత్యాగమున ప్రహ్వీభావముతో నుండుట నాటకపదార్థమున గోచర మగును. సర్వభావములతో సర్వరసములతో సర్వకర్మప్రవృత్తులతో నానావస్థాంతర సముపేతముగా నాటకసంవిధాన మున్నది. ఇట్టి దీని నిర్మాణమునకై కవి యతించిన కృతి యగును. లోకస్వభావము చూచి నరుల బలాబలములు గుర్తించి వారి యంగ రంగ భోగ రాగములు తెలిసి యుక్త లుక్తులు పట్టి నాటకమును నిర్మింప వలెను,

౫౫౪ భవిష్యతి యుగే ప్రాయో భవిష్యంత్యబుధా నరాః
యే చాపి హి భవిష్యంతి తే యత్నశ్రుతబుద్ధయః

౫౫౫ కర్మశిల్పాని శాస్త్రాణి విచక్షణబలాని చ
సర్వాణ్యేతాని నశ్యంతి యథా లోకః ప్రణశ్యతి.

౫౫౬ తదేవం లోకభాషాణాం ప్రసమీక్ష్య బలాబలం
మృదుశబ్దం సుఖార్థం చ కవిః కుర్యాత్తు నాటకం

రానున్న కాలమున మానవు లందరు సామాన్యముగా నబుధు లగుదురు. వారును యత్నశ్రుతబుద్ధులు. యత్నమున విందురు బుద్ధులు సంపాదింతురు. కర్మలు శిల్పములు శాస్త్రములు పరిశీలనములు బలములు సర్వవిశేషములు నష్టప్రాయము లగును. అప్పుడు లోకమె నష్ట మగును. కాన నా సమయమున లోకభాషల బలాబల రీతుల గుర్తించి కవి మృదుశబ్దముగా సుఖార్థముగా నాటకమును నిర్మింపవలెను. త్రేతలోని యీ మాట ద్వాపర కలియుగ విశేషములను సూచించు చున్నది. ఆ యుగములందు కర్మశిల్పాదులె నశించు ననుట కాదు. ఈ వచనము సమస్తనాట్యాంగోపలక్షణము. అప్పుడు కవి నిర్మింపవలయు ననుట కవిపర మయిన యుపదేశము కాని నటులు ప్రయోగింతురు. సహృదయులు తెలియుదురు గావున వారలకును స్వభావపరిత్యాగపురస్సర మయిన నమనము సంభావనాకృత మయిన యౌచిత్యానుసారమున చెప్పదగియె యున్నది.

౫౫౭. చేక్రీడితాద్యైశ్శబ్దైస్తు కావ్యబంధా భవంతి యే
వేశ్యా ఇవ న తే భాంతి కమండలుధరై ర్ద్విజైః

చేక్రీడితము మొదలయిన వైయాకరణ గ్రామ్య శబ్దములతో కావ్యబంధము లుండునేని కమండలువులు ధరించిన ద్విజులతో వేశ్య లున్నట్లు రమణీయముగా నుండవు. రసభావోచితము లయిన శబ్దముల సంపత్తి యుండవలయు ననుట యిందలి యుపదేశము. ఇప్పటికి నిరూపించిన దంతయు దశరూపవిధానము. కవిప్రతోక్తు లనుసరింప దగిన విశేషములు సవిశేషముగా నిరూపితము లయినవి. ఈయుక్త సంవిధానసహితాత్మ కథావిస్తృతికి రసభావఘటన [illegible] ముపయోగించు ననుట పూర్వోక్త మయిన [illegible] చున్నది.